DE GESCHIEDENIS VAN DEN SABBATSSTRIJD ONDER DE GEREFORMEERDEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE HEILIGE GODGELEERDHEID OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS DR. J. F. KOKSMA, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER WIS- EN NATUURKUNDE, IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 30 JUNI 1939, DES NAMIDDAGS TE 4.00 UUR IN HET GEBOUW DER MAATSCHAPPIJ VOOR DEN WERKENDEN STAND.

DOOR

HUGO BASTIAAN VISSER,
GEBOREN TE OOSTKAPELLE
DIENAAR DES WOORDS VAN DE GEREFORMEERDE KERK TE NOORDWIJK-BINNEN.

PROVINCIALE BIBLIOTHEEK
16530
VAN ZEELAND

KEMINK EN ZOON N.V. — OVER DEN DOM — UTRECHT — 1939

VOORWOORD.

Gaarne maak ik, op deze daarvoor gebruikelijke plaats, van de gelegenheid gebruik mijn hartelijken dank uit te spreken aan degenen aan wie ik voor de tot standkoming van mijn proefschrift en voor mijn wetenschappelijke vorming zooveel te danken heb.

Het onderwijs, dat ik op de Lagere School van de Klokkenberg te Nijmegen heb ontvangen, is voor mij van grondleggende beteekenis geweest. Door het uitstekend onderwijs aan het Gymnasium te Nijmegen is bij mij de liefde tot historische en classieke studie gewekt, terwijl het mij een groot voorrecht is geweest te mogen studeeren aan de Vrije Universiteit, voor welke ik een sterke liefde van huis uit heb meegekregen.

Alle professoren, wier discipel ik mocht zijn, dank ik zeer voor het genoten onderwijs. Mede daardoor heb ik elk der bijzondere onderdeelen van de theologische wetenschap lief gekregen, en voel ik me daarin eenigermate thuis.

Mijn dank geldt in het bijzonder U, hooggeleerde Kuyper, hooggeachte promotor. De wijze, waarop U de U toevertrouwde vakken doceerde, heeft mij van het begin af aan in mijn begeerte versterkt, mij in de Kerkgeschiedenis te specialiseeren. U heeft me ook op het onderwerp, dat ik heb behandeld, gewezen, en bij het uitwerken Uwen raad willen geven, terwijl U mij verder geheel hebt vrij gelaten, ook daar, waar mijn conclusies eenigszins anders waren dan U zich had voorgesteld. Dat U nog mijn promotor wilt zijn, hoewel U nu reeds geruimen tijd otium cum dignitate geniet, verheugt me zeer. Veel heb ik gevraagd van Uw geduld, en in dien tijd veel van Uw gastvrijheid en van die Uwer echtgenoote genoten. De nagedachtenis van haar, die evenals U altijd bereid was mij te ontvangen, zal bij mij in eerbiedige herinnering blijven.

Hooggeleerde Nauta, U ben ik erkentelijk, dat U het volkomen gebillijkt hebt, dat ik bij Professor Kuyper, bij wien ik mijn studie begonnen was, die ook nog gaarne wilde voltooien. Dank ook voor de belangstelling, die U steeds voor mijn studie hebt getoond.

Verder wil ik niet nalaten de Bibliotheek der Leidsche Universiteit te noemen, waar men door groote hulpvaardigheid mijn on-

derzoek heeft vergemakkelijkt. Ook van andere bibliotheken en archieven heb ik veel mogen profiteeren.

Voor het samenstellen der registers en voor de correctie heb ik zeer gewaardeerde hulp mogen ontvangen.

Dat ik deze studie heb mogen volbrengen, is mede te danken aan de zoo prettige wijze, waarop de kerkeraad van de gemeente, welke ik dienen mag, mij heeft gesteund.

Op deze plaats ook een groet aan U, mijn vrienden, met wie ik zulk een mooien studententijd heb gehad.

Het is mij een voorrecht dit proefschrift op te mogen dragen aan mijn Moeder, van wie altijd zulk een stimuleerende invloed op mij is uitgegaan om mijn studie voort te zetten, en aan mijn Vrouw, die mij bij het voltooien van mijn werk zoo zeer heeft terzijde gestaan.

Hem, Dien ik in het heerlijk ambt, dat ik ontving, mag dienen, zij mijn hoogste dank gebracht voor het feit, dat ik deze studie, waaraan ik met zooveel vreugde heb gearbeid, mocht voltooien.

H. B. VISSER.

INLEIDING.

§ 1. *Inleidende opmerkingen.*

In de Gereformeerde kerken in Nederland is in de zeventiende eeuw een ernstige strijd gevoerd over den Zondag en over de onderhouding van het vierde gebod.

De vraagstukken, die — voor degenen, die op Schriftgeloovig standpunt staan — aan het vierde gebod vastzitten, zijn vele en zijn moeilijk, en zoodanig, dat ze telkens weer onderwerp van bespreking en discussie vormen. We noemen enkele der voornaamste: Wat is de plaats van het vierde gebod in de wet der tien geboden? Hoe moet gedacht worden over de voorschriften inzake de Sabbatsviering, die verspreid liggen in het Oude Testament? Is dit gebod als geheel moreel en van blijvende geldigheid of is het deels moreel, deels ceremonieel of is het geheel ceremonieel en met Christus afgeschaft? Hoe verhouden zich de Oudtestamentische Sabbat en de Nieuwtestamentische Zondag; is, meer bepaald, de Zondag in de plaats van den Sabbat gekomen of is de Zondag iets heel nieuws en houdt hij met den Sabbat geen direct verband? Door wie is de Zondag ingesteld, door Christus, door de apostelen of door de Kerk? Hoort in de nieuwe bedeeling een bepaalde „heilige" dag thuis? Wat is eigenlijk de inhoud van dit gebod en wat wordt door dit gebod aan de Nieuwtestamentische kerk geboden? Wat is het karakter van de Zondagsviering?

Heel de historie der Christelijke kerk dóór is met deze vragen geworsteld en tot algeheele overeenstemming kwam men tot op heden allerminst. De meest verschillende antwoorden zijn in alle eeuwen op de verschillende vragen gegeven en hier staat opvatting tegenover opvatting.

Wat de Gereformeerde kerk in Nederland betreft, mag gesproken worden van een bepaalden strijd, die over dit vraagstuk is gestreden en die zich voltrokken heeft in een bepaalden tijd. Betrekkelijk eenvoudig begonnen en eerst bijna uitsluitend loopend over gevallen van de praktijk, komen weldra méér zaken in het geding en komt het Sabbatsvraagstuk als geheel in behandeling;

allengs kwamen daarbij verschillende opvattingen, die in den loop der eeuwen waren verdedigd, op den voorgrond en is het Sabbatsvraagstuk van allerlei kant bezien.

Het is deze Sabbatsstrijd, dien wij in deze studie willen beschrijven. Wij behandelen dus niet de geschiedenis van de praktijk der Zondagsviering in de Gereformeerde kerk. Wel hebben de praktijk der Zondagsviering en het dispuut over den Zondag met elkaar in nauw verband gestaan: aan de maatregelen, die de Gereformeerde kerken in de zeventiende eeuw hebben genomen t.o.v. de Zondagsviering, lag een bepaalde beschouwing over den Zondag ten grondslag, waarover in het dispuut werd gestreden; voorts heeft het dispuut over den Sabbat deels verhelderend, maar deels ook verwarrend op de praktijk der Zondagsviering gewerkt; terwijl eindelijk ook de praktijk der Zondagsviering in dispuut is geweest. Daarom is het standpunt, dat de kerken hebben ingenomen t.o.v. de praktijk der Zondagsviering, voor ons onderwerp zeer zeker ook van belang; maar toch komt dit slechts zijdelings ter sprake. Het dispuut, dat daarbij over den Sabbat en den Zondag is gevoerd, is een aparte zaak en hieraan is deze studie gewijd. We hebben temeer tot deze beperking recht, daar aan de praktijk der Zondagsviering en het standpunt, in dezen door de Gereformeerde kerken en door de Overheid ingenomen, verschillende belangrijke geschriften zijn gewijd. We noemen hier met name: Dr. S. D. van Veen, „Zondagsrust en Zondagsheiliging in de 17de eeuw" [1]), Dr. G. D. J. Schotel, „De openbare Eeredienst" [2]), Hoofdstuk III „Heilige dagen, de Dag des Heeren", en de dissertatie van T. de Vries, „Overheid en Zondagsviering" [3]).

Behandelen we dus het dispuut over den Sabbat, we hebben ons onderwerp nog nader beperkt, zoowel wat den tijd als wat de plaats betreft. Wat het laatste aangaat, beperken we onze studie tot den Sabbatsstrijd, zooals die in de Gereformeerde kerken in ons vaderland is gevoerd. Tegelijkertijd en zelfs vóór het dispuut bij ons gaande was, werd er ook in Engeland vooral, heftig over deze zaak gestreden. Werden in andere landen der Reformatie andere dogmata en ethische onderwerpen nader onder de oogen gezien, in Engeland en in ons land is onder meer, het Zondagsvraagstuk in ernstige discussie geweest. En er is nauw verband

---

[1]) Nijkerk z.j.
[2]) Haarlem 1870.
[3]) Leiden 1899.

tusschen den strijd in Engeland en dien in ons land. Door Engelsche Puriteinen is de door hen voorgestane Sabbatsopvatting ook in ons land verdedigd en verschillende onzer Gereformeerde theologen lieten zich inzake de Sabbatsopvatting door Engelsche Puriteinen voorlichten. Ook mengde men zich in elkaars strijd. Engelsche theologen schreven over verhandelingen, die in ons land over den Zondag uitkwamen, en het omgekeerde gebeurde evenzeer.

We houden ons echter bij den strijd in ons land en nader nog, zooals die is gestreden in den boezem der Gereformeerde kerken zelf. Door de Gereformeerden, ook in ons vaderland, is bovendien met buitenstaanders over den Sabbat gestreden, b.v. met de Socinianen en met de Labadisten, maar dat blijft buiten beschouwing, al komt de opvatting der Socinianen vanzelf nog ter sprake, daar tenslotte verschillende Gereformeerde leeraars in hun Sabbatsopvatting het Sociniaansche standpunt naderden.

Wat den tijd betreft, behandelt deze studie het dispuut, dat gevoerd is gedurende de 17de eeuw. Tot deze beperking hebben we recht, daar in dien tijd over den Sabbat een felle strijd is gevoerd. Dat we onze beschrijving tot dien tijd beperken, beteekent niet, dat het daarna volkomen vrede is geweest; deze twist is niet door een kerkelijke uitspraak afgesloten en zoo is er van beëindiging geen sprake; ook na de zeventiende eeuw bleven geschriften, ook strijdschriften, verschijnen, maar het was toen toch niet meer zoo, dat heel de kerk erdoor beroerd werd.

Tenslotte maken we nog de beperking, dat we ons bepalen tot den strijd over den Zondag. De feestdagen behandelen we niet; evenmin de vast- en bededagen. Deze hebben weer een eigen historie. Met name over de feestdagen is er strijd geweest, en ze zijn soms in het Sabbatsdispuut betrokken. Zoo maken we dan ook van de feestdagen wel eens melding, maar de historie van en het dispuut over deze dagen, is weer een aparte zaak. Mannen als Koelman en Ridderus, die vrijwel dezelfde beschouwing hadden over den Dag des Heeren, en de moraliteit van het vierde gebod beiden met kracht verdedigd hebben, dachten over de feestdagen verschillend; Koelman verwierp ze volstrekt, Ridderus niet, en deze beiden hebben hierover strijdschriften met elkaar gewisseld. Overigens zullen we nog gelegenheid hebben er op te wijzen, dat zij, die de moraliteit van het vierde gebod en van den Zondag voorstonden, over het algemeen vrij afwijzend stonden tegenover de feestdagen; terwijl zij, die een meer vrije Zondagsop-

vatting huldigden, vrij eenstemmig het pleit voor deze dagen hebben gevoerd.

De geschiedenis van dezen strijd is niet geheel zonder beschrijving gebleven. Als Chr. Sepp in zijn „Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16de en 17de eeuw" schrijft[1]; „den loop van den strijd heb ik hier niet te teekenen; dat is geschied", dan is, wat in de tweede helft van dezen zin staat, inderdaad waar. Om met het voornaamste werk in dezen te beginnen: J. Koelman gaf zulk een beschrijving in 1685 in een lijvig werk[2]; van J. Vlak verscheen in dienzelfden tijd een studie over hetzelfde onderwerp[3], terwijl hier ook moet vermeld worden, dat verschillenden, die aan den Sabbatsstrijd hebben deelgenomen, overzichten hebben gegeven van bepaalde gedeelten van dezen strijd, m.n. van die, waarin ze zelf betrokken waren[4]. Vervolgens moeten worden genoemd de handboeken van kerkgeschiedenis en godgeleerdheid. Wat de handboeken voor kerkgeschiedenis betreft, zij vooral vermeld het werk van Ypey en Dermout, waarin uitvoerig bij dezen strijd wordt stilgestaan[5] en waarin vooral de aanteekeningen de resultaten van een vrij uitgestrekt onderzoek geven. Overigens komt in de meeste handboeken over de kerkgeschiedenis van ons vaderland, evenals in die der ethiek en der godgeleerdheid, deze strijd ter sprake. Van de laatstgenoemde vermelden we:

C. Vitringa, „Doctrina Christianae Religionis"[6]; hierin wordt een zeer uitvoerige opsomming van namen en titels gegeven, en tevens een overzicht van de verschillende vragen, die inzake den

---

[1]) Aldaar tweede deel, Leiden 1874, bl. 226.

[2]) „Het Dispuit, en de Historie, mitsgaders de Praktijke van den Sabbath, en 's Heeren-Dag; .....door Jakobus Koelman". Amsterdam 1685. Aldaar het Tweede deel: „De Historie van den Christelijken Sabbath", het tweede Boek.

[3]) „De Heilige Sabbath, en Dag des Heeren....., Alsmede..... een Na-Reden aan D. J. Koelman P. Door Johannes Vlak..." Amsterdam 1686. Het eerste deel bevat een „Kort verhael der geschillen, over den Sabbath en Heere-dag, van tijd tot tijd voorgevallen".

[4]) Zoo deed dit Coccejus in zijn geschriften over den Sabbat, Essenius in zijn „Vindiciae", Reyssenius in „De oude rechtsinnige waerheyt", welke geschriften alle nog ter sprake komen.

[5]) In hun „Geschiedenis van de Herv. Chr. Kerk in Nederland", dl. II, Breda 1822, bl. 472—485 met de aant.; dl. III, Breda 1824, bl. 5, bl. 33—36 en vooral de aant. hierbij, bl. 15—24.

[6]) Ik gebruikte de Editio sexta, pars IV, Lugd. Batav. 1786. Aldaar pag. 360—530.

Sabbat aan de orde zijn gekomen; B. de Moor's commentaar op à Marck[1]; Dr. W. Geesink heeft in zijn „Van 's Heeren Ordinantiën" een breede, ook historische, verhandeling over het vierde gebod gegeven[2]. Chr. Sepp heeft in „Het Godgeleerd onderwijs in Nederland in de 16de en 17de eeuw" enkele bladzijden aan ons onderwerp gewijd[3], eveneens deden dit Ypey in zijn „Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische Godgeleerdheid"[4], Ritschl in zijn „Geschichte des Pietismus"[5] en anderen meer.

Apart dienen nog te worden genoemd G. D. J. Schotel, die een belangrijk hoofdstuk over den Sabbatsstrijd schreef in zijn bovenvermeld werk, S. D. van Veen, wiens werk over den Zondagsrust eveneens reeds werd genoemd en last not least het „Tractaat van den Sabbat" van Dr. A. Kuyper[6].

Eindelijk mag niet onvermeld blijven, dat verschillende onderdeelen van den strijd nader zijn beschreven door hen, die de levens hebben behandeld van mannen, die in dezen strijd vooraan hebben gestaan. Het meerendeel van de voornaamste woordvoerders in het dispuut heeft in de laatste decenniën zijn biograaf gevonden, en de meesten dier biografen wijdden in hun studie aandacht aan wat degene, wiens leven zij beschreven, beteekend heeft in den Sabbatsstrijd[7].

Ook in het buitenland heeft de strijd, die in ons vaderland werd gevoerd, de aandacht getrokken. Gaven velen, die den strijd in ons land beschreven, ook een overzicht van den strijd in Engeland (zoo: Koelman, „De Historie van den Sabbat", bl. 177—250; Vlak, „De heilige Sabbat, enz.", 1e deel, bl. 18—21; dezelfde, „Nareden"[8], par. 81—85; Hoornbeek, „Heiliging"[9]; ook omgekeerd gebeurde dat. Cox, „Literature"[10]) geeft over den strijd in Ne-

---

[1]) Aldaar, pars secunda, Lugd. Batav. 1763, pag. 787—837.

[2]) Aldaar, Tweede deel, 2de druk, (Kampen z.j.) over den Sabbat bl. 426—568, over de Sabbatstwisten bl. 538—546.

[3]) n.l. dl. II, bl. 225—229.

[4]) Haarlem 1795; aldaar bl. 75—83.

[5]) Bonn 1880—1886; vooral erster Band, s. 138, 139.

[6]) Amsterdam 1890.

[7]) We noemen deze biographieën telkens daar, waar in onze beschrijving van den strijd de desbetreffende personen ter sprake komen.

[8]) „Na-Reden aen D. Koelman, ende den Leezer", zijnde „Aanmerkingen over het Boek van D. J. Koelman".

[9]) J. Hoornbeek, „Heyliging van Godts Naem, ende Dag". Leiden 1659.

[10]) „The Literature of the Sabbath Question, by Robert Cox, in two volumes", Edinburgh 1865.

derland weinig; veel uitvoeriger is Cilfillan, „The Sabbath", 1861, p. 98—126 [1]).

Verder wordt de strijd in allerlei verhandelingen over den Sabbat en den Zondag aangeroerd, zoo door: Zahn, „Der Sonntag" [2]); door Hengstenberg [3]); eveneens geschiedt dit in allerlei werken over het Puritanisme, zoo in dat van Campbell [4]).

Toch kan het niet overbodig worden geacht, dezen strijd nog eens tot onderwerp van nadere studie te maken. Alleen Koelman en Vlak hebben immers bedoeld een eenigszins volledig beeld van het geheel te geven. Koelman's werk is verreweg het uitvoerigst [5]) en het heeft voortreffelijke eigenschappen; maar het kan toch niet objectief worden genoemd, het draagt evenzeer een polemisch als een historisch karakter. Koelman nam een scherp bepaald standpunt in en schreef zijn werk om zijn zienswijze te rechtvaardigen. Daarbij komt nog, dat het onderzoek intusschen verder is gegaan. Door de werken van Schotel, Kuyper e.a. is deze strijd geplaatst in het geheel der historische gebeurtenissen, terwijl in verschillende biographieën, bovengenoemd, over dezen strijd belangrijke dingen zijn geschreven. Van de gegevens, in die werken vervat, heb ik dankbaar gebruik gemaakt, al heb ik er mij niet van ontslagen geacht, aangaande de verschillende strijders een eigen onderzoek in te stellen, en hun geschriften op het punt van den Sabbat zelf nader te onderzoeken.

Terwijl we met deze studie een historische behandeling geven van den Sabbatsstrijd in ons land in de zeventiende eeuw, hopen we iets bij te dragen tot bevordering van de kennis van het Gereformeerde standpunt t.o.v. den Zondag en meenen we, dat uit dezen Sabbatsstrijd aanwijzingen zijn te verkrijgen over de wijze, waarop door Schriftgeloovigen het vierde gebod moet worden beschouwd.

Wat de indeeling van den strijd betreft: Ypey en Dermout onderscheiden dien in twee perioden: de eerste van 1618—1633, de tweede van 1655—1667 [1]). Tegen deze indeeling kunnen gegronde bezwaren worden ingebracht, m.n. tegen het jaartal, dat als grens van de tweede periode wordt aangenomen. Wanneer het einde moet worden gesteld, is zeker moeilijk te zeggen, maar het jaar 1667 is stellig te vroeg gekozen. Koelman onderscheidt vier perioden: 1618—1626 Zeeland; 1628—1634 Gomarus; 1656—1661 Leiden; 1665 en volgende jaren Utrecht; in een daarna volgend hoofddeel bespreekt hij dan nog eenige latere bestrijders van den Sabbat (Allinga, de Raadt, e.a.). Tegen deze indeeling heeft Vlak bezwaren ingebracht. Hij onderscheidt [2]): 1. de geschillen in Zeeland en vandaar ter synode te Dordt 1619—1656; 2. de geschillen naderhand onder de professoren aan de academie; 3. de geschillen, sedert wederom hervat en gecontinueerd tot dezen dag te Leiden, Utrecht, Groningen, niet alleen in de Hoogescholen, maar ook in de synodes en kerken. Vlak heeft er bezwaar tegen, dat Koelman den eersten Sabbatstwist laat beginnen met Burs en Teellinck, en, wat het einde betreft, oordeelt hij, dat Koelman zelf, nadat de professoren in Utrecht in 1681 hadden geacht, dat de Sabbatsstrijd was beslecht, dezen weer heeft hervat door zijn boek. Het blijkt, dat Vlak's bezwaren niet zoozeer hoofdzaken dan wel onderdeelen raken.

Over de vraag, wanneer de eerste periode moet worden gesteld, of m.n. van den strijd in Zeeland, vóór de synode van Dordt, een apart onderdeel moet worden gevormd, kan verschil van meening bestaan. Wel is het zeker, dat de werken van Koelman en Vlak een op zich zelf staand geheel vormen; en het debat, tusschen hen gevoerd kan, door het eigenaardig karakter, dat het gedragen heeft, — beiden geven immers een beschrijving van de historie van den Sabatsstrijd — als sluitstuk worden beschouwd. Zoo behandelen wij het dan ook; door deze studie te beëindigen bij het dispuut van Koelman en Vlak, richten we ons geheel naar de opmerking van Dr. A. Kuyper [3]): „Van Gomarus' strijd met Rivet tot de dagen van Koelman toe, heeft de Sabbathsquaestie te onzent de hoofden en zinnen verdeeld....".

Ter inleiding op deze studie zouden we een overzicht kunnen

---

[1]) „The Sabbath... by... James Gilfillan, second edition", 1862.
[2]) Ik gebruikte een vertaling van L. Hesta, Amsterdam 1884.
[3]) E. W. Hengstenberg, „Ueber den Tag des Herrn". Berlin 1852.
[4]) „The Puritan in Holland, England and America... by Douglas Campbell... In two volumes". Vol. 1 New York 1892.
[5]) Cox schrijft (l.c., vol. 2, p. 133) over Koelman's werk, dat het is... „far by the largest, ...which have appeared on Puritan side of the Sabbath controversy", het overtreft, zegt hij, verre het werk van Cawdrey en Palmer, dat hij tevoren als het grootste boek beschouwde, dat ooit over dezen twist was gepubliceerd.

---

[1]) a.w., dl. III, aant., bl. 15.
[2]) Vlak, „Brief aan N.N." (voorin zijn „De heilige Sabbath"), § 31.
[3]) Kuyper, „Tractaat", bl. 69.

geven over de Sabbats-Zondagsopvatting in de Christelijke kerk in den loop der historie, en m.n. bij de Reformatoren. Onze studie zou dan deze worden, dat we aantoonen, hoe deze gedachte zich ontwikkeld of gewijzigd heeft. Liever gaan we echter anders te werk. Al dadelijk bestaat er immers geen eenheid in de opvatting over de historie van den Sabbat en den Zondag en over de situatie, zooals deze was, toen de strijd, waarover we handelen, een aanvang nam. Tevens zouden we zoo wel erg vooruit loopen op den strijd, dien we gaan beschrijven. We zouden al aanstonds positie kiezen. In den loop toch van het dispuut zocht men eigen meening ook schriftuurlijk en historisch te fundeeren, en daarbij kwam tweeërlei beschouwing, zoowel wat de gegevens der Schrift, als wat de historie betreft, tegenover elkaar te staan. Vooral is er scherp over gediscussieerd, welke opvatting de oude kerkleeraars, de Reformatoren en de reformatorische belijdenisgeschriften huldigden en hoe die opvatting moest worden bezien.

Het lijkt me daarom beter, aan het eind een kort overzicht te geven van de verschillende beschouwingen, die men inzake de verschillende gegevens heeft verdedigd, en van de Schriftuurlijke en historische fundeering, die de strijdende partijen ons hebben geboden, en daarover mijn conclusie en eindoordeel te geven, bij welke conclusie dan vrij mag meespreken de opvatting, die ik persoonlijk huldig.

Toch kan zonder nadere inleiding, waarin de situatie wordt geteekend, niet met de beschrijving van den strijd worden begonnen. We willen die nadere oriënteering over de gedachten aangaande den Zondag hoofdzakelijk aldus geven, dat we vóór alles in korte trekken aanduiden de verschillende beschouwingen over de historie van den Sabbat. Daarna willen we nog apart aandacht wijden aan de Oudheid, de Middeleeuwen en de Reformatoren, waarbij we over de Oudheid en de Middeleeuwen het uitvoerigst zullen zijn. We kunnen dat, daar over de Sabbatsopvatting in die perioden der geschiedenis uitvoerige en gedocumenteerde studies verschenen. Zulk een over de Sabbatsopvatting der Reformatoren is er niet, zoodat we daar anders te werk zullen gaan en ons bepalen tot enkele aanduidingen. We meenen dit zoo te moeten doen, daar verschillende gegevens uit de Oudheid en de Middeleeuwen, en ook over de Reformatoren, van belang zijn om den strijd, dien wij gaan beschrijven, te verstaan, en we meenen, dat ook te kúnnen doen, zonder met den opzet van dit werk in strijd te komen, daar we ons er vooral toe zullen bepalen, feiten te vermelden, zonder ons er toe te laten brengen, een theorie op die feiten op te bouwen.

We willen nog een korte opmerking maken over den titel van ons onderwerp: „Sabbatsdispuut". We hebben overwogen, als titel te kiezen: „het dispuut over den Zondag", of, „het dispuut over den Dag des Heeren." Dat heeft dit voor, dat zoo de benaming „Sabbat" vermeden wordt, welke benaming door de eene partij in dezen strijd werd afgewezen. Het was immers een dispuut over den eersten dag der week en de eene partij ontkende, dat deze dag een Christelijke Sabbat mocht genoemd worden. Anderzijds wilden velen van de andere partij weer niet weten van de benaming „Zondag", omdat deze benaming heidensch zou zijn. Zoo zou dus overblijven, dat we spraken van „Dag des Heeren", maar een zeer gangbare benaming is dit niet; daarentegen is de theologisch-kerkelijke strijd, dien we gaan beschrijven, als „Sabbatsdispuut" algemeen bekend. Daarom hebben we tenslotte niet geaarzeld, het laatste te kiezen.

§ 2. *Verschillende beschouwingen over den Zondag en aangaande de historie van de opvatting over den Zondag.*

Eenige nadere oriënteering, vóór we tot de beschrijving van den strijd, dien we behandelen, overgaan, is onmisbaar. Immers doet zich vanzelf de vraag voor: hoe is de ontwikkeling van de gedachte over den Zondag geweest, tot deze strijd uitbrak?

Een algemeen aanvaard antwoord op deze vraag bestaat er niet, zooals ook de gedachten over den Zondag zeer gevarieerd zijn. Hessey onderscheidt in zijn „Bampton-Lectures" [1]) over den Sabbat, voor wat Engeland aangaat, zes meeningen:

1. Arminianen en Anabaptisten: er is geen onderscheid van dagen, de Mozaïsche wet is vervuld en heeft afgedaan; een Christen moet nu geestelijk elken dag Sabbat houden.

2. Sabbatariërs: de Sabbat is nog van kracht; de Zaterdag moet worden gevierd met al de rigeur, voorgeschreven in het vierde gebod en in andere deelen der Schrift.

3. De Sabbat is van het begin; het gebod werd herhaald door Mozes, en is nooit afgeschaft; alleen is de dag veranderd; verder moet de dag waargenomen worden als eens door de Joden; dit was de opvatting van Dr. Bownd, die zijn werk uitgaf in 1595,

[1]) „Sunday... Bampton Lectures... by J. A. Hessey". London 1880, p. 4—13.

1606; op de Westminstersynode heeft deze opvatting de overwinning behaald.

4. De Zondag moet worden gevierd krachtens het vierde gebod, mag dus een Sabbat worden genoemd, maar is een Christelijke Sabbat, omdat het Joodsche en ceremonieele verwijderd is; de verandering van den dag, de verzachting van den rigor in de Sabbatswaarneming, zijn zaken van minder belang, raken niet het essentieele van het vierde gebod. We kunnen den Sabbat niet zoo strikt houden, als in het gebod letterlijk staat; maar we moeten hem waarnemen, zoo strikt we kunnen. Met mogelijk kleine modificaties is, wat de Schrift zegt over de rust van den zevenden dag, virtueel gezegd van de rust van den eersten dag.

Dit is een gewijzigde vorm van Bownd's Sabbatarisme, dat zeer veel gevonden wordt; tusschen opvatting 3 en 4 is slechts verschil in graad; het dankt zijn ontstaan vooral aan den wensch, de teugelloosheid der 18de eeuw tegen te gaan.

5. De Sabbat is niet bevolen bij de schepping, maar kort voor de bekendmaking van den decaloog aan de Joden. Het vierde gebod is niet een moreel gebod, heeft althans slechts een zeer klein moreel element, bindt de Christenen niet als een wet van God, ja, de wet als zoodanig bindt de Christenen niet meer. De Sabbat was een teeken tusschen God en de Joden en hield op geldig te zijn. De Dag des Heeren is niet een Sabbat of een vervolg daarop, maar louter een kerkelijke instelling, heeft weinig of niets met het vierde gebod te maken, enz. (Heylin e.a.).

6. De meening van aartsbisschop Bramhall e.a., die van de vorige niet zoo heel veel verschilt.

Hessey verklaart, dat zijn opsomming niet volledig is.

Hij zegt, dat deze opvattingen tenslotte tot twee terug kunnen worden gebracht; de eene is, dat de Zondag voortzetting is van den Sabbat en berust op het vierde gebod; de andere, dat de Zondagsviering los staat van het vierde wetswoord [1]).

Aan deze tweeërlei beschouwing over den Sabbat en den Zondag beantwoordt tweeërlei beschouwing over de historie van den Zondag.

Als vertegenwoordiger van de eene kiezen we Th. Zahn. Hij ziet de historie van den Zondag en van de Zondagsbeschouwing aldus [2]):

[1]) Hessey, l.c., p. 12.
[2]) In zijn bovenvermeld geschrift.

De Zondag is geen gebod of instelling van Christus; Jezus heeft het Sabbatsgebod onderhouden, zoo ook de oude Christelijke kerk; veranderingen kwamen, toen de Christelijke kerk tot de heidenen overging; toen werd er besloten, het juk der wet den heidenen niet op te leggen; onder de punten van Hand. 15 komt dat van den Sabbat niet voor. De pharizeesche partij wilde onderwerping aan de bepalingen der Mozaïsche wet, eischte ook waarneming van Joodsche feesten en heilige dagen; Paulus verzette zich daartegen, hij was van meening, dat iedere viering van bepaalde, regelmatig weerkeerende dagen met de gedachte, dat deze dagen en tijden krachtens algemeen erkende wet heilig zijn, te veroordeelen is. De plichten der geloovigen in het Nieuwe Testament zijn niet uit de wet van Mozes of uit de tien geboden af te leiden, maar komen onmiddellijk uit het geloof zelf en uit het wezen der dingen voort.

In de Christelijke kringen, die onder Paulus' invloed stonden, zijn de eerste sporen van Zondagsviering te vinden, zie 1 Cor. 16 : 2. Het was n.l. kerkelijk gebruik, op den Zondag, den dag der gemeentelijke godsdienstoefening, gaven voor de armen te geven. Die gewoonte heeft zich snel verbreid. Men liet dan dagelijksche bezigheden zooveel mogelijk achterwege. Dit rusten stond verder geheel op den achtergrond, doel was de godsdienstoefening der gemeente. De oude Christenheid geloofde het vierde gebod te vervullen, niet door viering van een dag, maar door zich te onthouden van alle zonden. De Joden-Christenen ijverden er voor, een Joodsch-gekleurd Christendom in te voeren, maar dat gelukte niet. Echter brak al vroeg een andere zienswijze door. In de tweede eeuw streed men over den juisten tijd van de Paschaviering, alsof het een vraag des geloofs was. De Spaansche synode van 306 bedreigde met straf elk, die drie Zondagen achtereen niet ter kerk kwam. Dergelijke bepalingen bestonden ook in de Grieksche kerk.

Met Constantijn den Grooten brak een nieuwe periode aan. De Zondag werd als algemeene rustdag ingevoerd. Constantijn en zijn opvolgers voerden allerlei wetten in, waarvan de geest Oudtestamentisch was; een nieuwe theologische leer ligt er aan ten grondslag, in de Oude kerk nooit gehoord, n.l. dat de Christelijke Zondagsviering de door Mozes op Gods bevel geboden Sabbatsviering is. Dit is het tegenovergestelde van wat bedoeld werd door hen, die den Zondag in het leven riepen. De synode van Orleans in 538 bestreed nog als Joodsch bijgeloof, dat men op

Zondag niet mocht rijden, spijzen bereiden, het lichaam reinigen. Weldra plaatste men zich toch op dit standpunt. Men was van meening, dat den Christenen de Zondag op het hart was gebonden in wet en profeten, door het schaduwbeeld van den zevenden dag, den Sabbat. Op Zondagsrust werd streng aangedrongen op grond der Mozaïsche wet. Een sprekend feit is, dat in de Middeleeuwen een brief werd opgesteld, z.g. uit den hemel gevallen, waarin, onder bedreiging van zware straf, geëischt werd, dat men de geboden en ook het Sabbatsgebod toch onderhield.

Dit is in hoofdzaak de Roomsch-Katholieke leer aangaande den Zondag, zooals de Hervormers die vonden. De laatsten dachten heel anders. Luther herstelde de oud-Christelijke beschouwing van den Zondag. De Zondag is volgens hem een prachtig voorbeeld van het onderscheid tusschen het evangelische en het wettische Christendom. Zoo oordeelen ook Melanchton en de Augsburgsche confessie; eveneens Calvijn en de Gereformeerde belijdenisgeschriften der zestiende eeuw.

Maar de Middeleeuwsche leer aangaande den Zondag herleefde in de Gereformeerde kerk; toen luidde het weer: de apostelen, of de Heilige Geest, die door hen werkte, hebben de door God geboden viering van den zevenden dag op den Zondag overgedragen. Deze leer kreeg in Engeland uitdrukking in de belijdenis van Westminster en in de daarbij behoorende catechismussen. Van daar vond deze gedachte ook elders ingang.

Een geheel andere beschouwing is die, welke van Gereformeerde zijde wordt gegeven en die door gezaghebbende woordvoerders uit dien kring is voorgedragen, als Geesink en Kuyper[1]).

Volgens eerstgenoemde is de Sabbat een scheppingsordinantie. Christus heeft het symbolische of typische van den Sabbat door zijn dood en opstanding vervuld. Van nu af is er alleen de scheppingsordinantie.

Eeuwen lang is er in de Christelijke kerk geen sprake van viering van den Zondag uit kracht van het vierde gebod. Wel was reeds in het begin van de tweede eeuw de eerste dag der week algemeen in eere. Dit moet verklaard worden uit de scherpe tegenstelling met het Judaïsme. Dáárom konden de Christenen hun Zondagsviering niet binden aan een voorschrift der Joodsche wet. Ze oordeelden, dat het vierde gebod voor hen niet meer gold. Dit was een dwaling, waarvan de kerk is teruggebracht.

Al spoedig kwam de vormelijkheid. Zoowel Staat (Constantijn) als Kerk hebben die veroorzaakt door allerlei wetten en bepalingen. Zoo is het in de Middeleeuwen. Thomas heeft een Sabbatsleer ontwikkeld, die vrij onverbeterlijk is en die van veel invloed is geweest op de beschouwing over den Zondag in de Gereformeerde kerken. Maar de werkelijkheid heeft niet beantwoord aan Thomas' idealen. De Zondagsviering kreeg door de wetten der Romeinsche keizers en der Frankische koningen een bedenkelijk heteronoom karakter; men zag al meer op de wetten van anderen, van Staat en Kerk, dan op wat Gods wet in dezen eischte. Daarbij kwam, dat de vermenging van wereldlijk en kerkelijk regiment in de Middeleeuwen ten gevolge had, dat niet-arbeiden op Zondag voor velen een conscientiezaak werd en men den eisch dienaangaande uit het vierde gebod afleidde. De Reformatie heeft zich gekant tegen de heteronome en min of meer Joodsch getinte theorie en praktijk inzake den rustdag en ook tegen de onderscheiding van den eenen dag boven den anderen; maar velen vervielen in het andere uiterste. Zoo de Anabaptisten, die van geen rustdag na zes werkdagen wilden weten. Zoo ver gingen de Reformatoren niet. Maar toch gingen velen van hen te ver in hun strijd tegen het maken van onderscheid tusschen de dagen. Calvijn loochent in zijn „Institutie" zelfs het gebonden zijn aan één dag in de week. Hij heeft dit in zijn commentaar op Gen. 2 : 3 verbeterd, maar liet toch wat hij in den eersten druk van zijn „Institutie" geschreven had, in de verschillende volgende uitgaven staan. Verscheidene staaltjes uit Calvijn's leven zijn bekend, waaruit blijkt, dat hij tamelijk vrij stond inzake de Zondagsopvatting.

De beschouwing van Calvijn is in de Gereformeerde kringen een tijdlang de geldende geweest. Deze oud-Gereformeerde beschouwing laat te veel onbepaald. Merkwaardig is, dat het Avondmaalsformulier bij de opsomming van hen, die van de tafel des Heeren zich moeten onthouden, de Sabbatsschenners, niet noemt, of hoogstens zijdelings onder „alle verachters van God en Zijn Woord en de heilige Sacramenten" aanduidt. De Kerk heeft in haar leer een klare en duidelijke uiteenzetting te geven van den zin van het vierde gebod, en in zulk een uiteenzetting althans de groote beginselen voor den Christelijken rustdag uit te spreken. De eeuw der Reformatie is daarin niet geslaagd. Het beste in dezen tijd is de Catechismus van à Lasco van 1551; deze is ouder dan de Heidelbergsche Catechismus en sluit veel meer aan bij

[1]) In de van hen vermelde werken.

Thomas. Ware zijn theorie maar van meet af de officieele leer over de Christelijke Zondagsviering in onze Gereformeerde kerk geweest. Dordt, 1618—'19, heeft verstaan, dat men naar den doctor Angelicus terug moest.

De juistere theorie over de Christelijke Zondagsviering heeft zich in de Gereformeerde kerk uit en door de tegenstellingen ontwikkeld. In Engeland n.l., waar in de Middeleeuwen al een strengere opvatting over den Zondag heerschte dan in andere landen, kwam in het begin der zeventiende eeuw een beschouwing op, bekend als de puriteinsche, veel strenger dan die van Calvijn en de andere Reformatoren, ook dan die van à Lasco. De puriteinsche Sabbatsbeschouwing had een nomistischen inslag. Een theorie over den Christelijken rustdag werd verkondigd, die later aangeduid wordt als Sabbatarisme. De strijd over den Sabbat, nog vóór Dordt uit Engeland in ons land overgebracht — terwijl hier oorspronkelijk alleen de oud-Gereformeerde Zondagstheorie bekend was — is aanvankelijk op de synode beslist. De regels, daar opgesteld, zijn een compromis tusschen de oud-Gereformeerde en de puriteinsche Zondagstheorie. We bezitten in deze regels een vrij verstandige opvatting van de Zondagsviering.

Daarna ontbrandde de strijd echter weer. De daarin heerschende tegenstellingen zijn met name door Voetius in hoogere eenheid vereenigd. Aan hem is het gelukt, een Sabbatstheorie te vinden, strenger dan de oud-Gereformeerde en milder dan de puriteinsche.

Het verschil is hier duidelijk.

Eenerzijds is er de gedachte, dat de viering van den Zondag onafhankelijk van het gebod is opgekomen in de Christelijke kerk, als een vrije daad; later echter door wetten en bepalingen is geregeld en gegrond op het vierde gebod; de Reformatoren hebben dien band goeddeels weer doorgesneden; door de Puriteinen is hij te onzaliger ure weer gelegd.

Anderzijds is er de gedachte, dat de Zondagsviering voorgeschreven is in het vierde gebod; in de oude Christelijke kerk heeft men dat om verklaarbare reden niet zoo uitgesproken, maar later geschiedde dat wel. In de Middeleeuwen is bij Thomas een vrij juiste ontwikkeling van de Zondagsleer op te merken, maar de viering werd in dien tijd te wettisch geregeld. De Reformatoren waren in hun beschouwing te vrij; door de Puriteinen is er verandering in aangebracht; door Voetius is een Zondagsbeschouwing gegeven, die het juiste midden vrij wel getroffen heef

We hadden één van deze beschouwingen ter inleiding aan he hoofd van deze studie kunnen plaatsen, maar hadden dat toc niet mogen doen, zonder de andere te vermelden.

Nu we ze beide hebben weergegeven, willen we echter wel ver klaren, dat, behoudens verschil in onderdeelen, de tweede genoem de beschouwing ook de onze is.

§ 3. *Iets over de Sabbatsopvatting in de Oudheid, in de Middel eeuwen en bij de Reformatoren.*

We willen in deze inleiding verder nog iets naar voren brenge over de Sabbatsopvatting in de Oudheid, in de Middeleeuwen e bij de Reformatoren, en daartoe m.n. iets mededeelen uit de des betreffende wetten en conciliebesluiten en uit de leer der Scholas tiek. Dit kan bevorderlijk zijn voor het verstaan van den strijd dien we gaan beschrijven; we kunnen er zoo een indruk van krij gen, in welke richting de gedachten over den Sabbat zich hebbe bewogen.

In dit verband willen wij wijzen op wat Van den Berg schree over de Roomsche kerkleeraars. Hij merkt op [1]): „Het is onmo gelijk de latere oneenigheden op het stuk van den Sabbath, zelf in den Gereformeerden tijd te verstaan en juist te beoordeelen zonder kennis genomen te hebben van de meeningen der Room sche kerkleeraars. De beginselen, door hen verkondigd, zijn eigenlijk nooit geheel terzijde gesteld; de argumenten door hen gebruikt, duiken nog na anderhalve eeuw weer op, in de verwoede strijdschriften der Voetianen en Coccejanen. Alle scrupules en onzekerheden op het stuk van den Sabbath, waarmee angstige zielen onder de „preciesen" zich plaagden, waren reeds lang behandeld en in hun veronderstellingen en omstandigheden uitgeplozen door de auteurs der „Summa" en „Rosellae", die tot een leidraad moesten strekken voor de onzekere gewetens der geloovigen, die zich voor de biecht voorbereidden".

Het materiaal, dat hij in dezen verzameld heeft en een vergelijking daarvan met wat wij over den Sabbatsstrijd naar voren hopen te brengen, wettigt deze uitspraak in alle deelen. Eveneens zal blijken, dat de kennis der conciliebesluiten en der wet

---

[1]) „De viering van den Zondag en de Feestdagen in Nederland vóór de Hervorming", F.W. J. van den Berg. Amersfoort 1914; aldaar bl. 61

ten in de Oudheid en in de Middeleeuwen dienstig is voor het verstaan van dezen strijd.

We komen door het schrijven van deze paragraaf wel eenigszins in moeilijkheden, doordat we aan het eind van onze studie een hoofdstuk willen wijden aan het beroep op de historie, waarin ook vele der gegevens, die we nu vermelden, een plaats zouden moeten hebben.

Het bezwaar, dat we aldus herhaling zouden krijgen, is op deze wijze ondervangen, dat de tijdperken, die in deze inleiding vrij breed behandeld worden, nl. de Oudheid en de Middeleeuwen, in het hoofdstuk over de historie zeer kort worden besproken. Iets, dat we te gereeder dáárom doen, omdat in het beroep op de historie, zooals dat door de strijdende partijen gedaan is, m.n. de Scholastiek zeer kort behandeld is, en ook heel licht fouten kunnen zijn ingeslopen, vooral bij de opsomming van conciliebesluiten. Door dit laatstgenoemde verliest de weergave der vermelde feiten wel aan waarde, en is het niet zoo aanlokkelijk, daarvan een overzicht te geven.

Wij geven nu die wetten en conciliebesluiten en de leer der Scholastiek uit enkele der in de laatste 50 jaar verschenen wetenschappelijke werken, zoodat hier veel grooter betrouwbaarheid is. Daarentegen spreken we over de Reformatoren in deze inleiding, om reeds terloops aangegeven redenen, slechts kort.

Voor de wetten en conciliebesluiten maken we hoofdzakelijk gebruik van het werk van De Vries, die ze in extenso heeft afgedrukt en daaruit zijn oordeel opmaakt.

Het vaste beginpunt voor dit overzicht is Constantijn de Groote, met wien de wetgeving op de Christelijke Zondagsviering aanvangt.

In zijn wetten van 321 wordt alle arbeid in het algemeen verboden; als uitzonderingen laat hij toe: 1. de veldarbeid, wegens de gelegenheid, door het goede weer op Zondag soms geboden, terwijl die anders zou kunnen voorbijgaan. 2. de vrijlating van slaven, als werk van liefde en barmhartigheid [1]).

In latere wetten wordt het algemeen verbod van arbeid herhaald, eveneens dat der publieke vermakelijkheden. Zoo [2]) de wetten van Valentinianus en Valens in 368; Gratianus, Valentinianus en Theodosius in 386: de wet van Juni 386 verbiedt publieke vermakelijkheden op Zondag (nullus solis dies populo spectaculum praebeat); kort daarna volgde een wet, waarin in de interpretatie het algemeen verbod van arbeid wordt herhaald (die solis omnium hominum actio conquiescat).

De wet van Valentinianus, Theodosius en Arcadius in 392 herhaalt het verbod van publieke vermakelijkheden, opdat niemand daardoor van de godsdienstoefening worde afgetrokken. Eveneens de wet van Arcadius en Honorius in 399. De wet van Honorius en Theodosius in 409 verbiedt op Zondag voluptates, m.n. theatrorum atque circensium. Evenzoo de wet van Leo en Anthemius in 469.

Van de bestemming, aan den Zondag gegeven, melden de Romeinsche wetten weinig, doch voor zoo ver ze zich uitspreken, wijden ze den Zondag aan den godsdienst: de wet van 425 bepaalde: totae Christianorum ac fidelium mentes Dei cultibus occupantur.

Evenals van bovengenoemde wetten, worden van de nu te noemen conciliebesluiten [1]) de voornaamste in den Sabbatsstrijd, dien wij gaan beschrijven, vermeld.

Het concilie van Elvira in 305 besloot, dat, zoo iemand die in de stad wonende, drie Zondagen achtereen niet ter kerk kwam, hem het sacrament moest worden onthouden. Het concilium Gangrense in 324 verbiedt vasten op Zondag; het concilium Nicaenum in 325 het knielend bidden op Zondag en tusschen Paschen en Pinksteren. Het concilium Laodicense in ± 360 bepaalde, dat de Christenen niet moeten Judaïseeren en op den Zaterdag niets doen, maar op dien dag werken en liever op den Zondag rusten, als ze kunnen.

Het vasten op den Dag des Heeren wordt opnieuw verboden (concilium van Saragossa in 380). Het concilium Africanum in 394 verbiedt schouw- en andere spelen op den Dag des Heeren en op andere heilige dagen.

Na de wetten en besluiten uit het Romeinsche rijk komen nu die onder het Frankische bewind aan de orde [2]). In den Frankischen tijd ging er een machtige actie uit van de kerk tot heiliging van den Zondag [3]). De wetten moeten worden beschouwd in het licht van de conciliebesluiten der kerk, waarmee ze gepaard gaan

---

[1]) De Vries, a.w., bl. 133.
[2]) De Vries, a.w. bl. 140 v.v.

[1]) De Vries, t.a.p.
[2]) Zie voor deze wetten De Vries, a.w., bl. 147 v.v.
[3]) De Vries, a.w., bl. 149.

en waaruit ze in hoofdzaak zijn ontsproten. De Zondagsviering verliep in een wettisch houden van verordeningen van Overheid en Kerk.

De Frankische wetten bepalen nadrukkelijk, dat de Zondag er niet is om niets te doen, maar om als Christenen bezig te zijn en Gode dien dag meer bijzonder te geven.

Reeds de wet van Koning Dagobert in 630 spreekt van Deo vacare. Karel de Groote meent in 787: men behoort niet op Joodsche wijze, maar als Christenen te rusten (vacent tamquam christiani); men moet naar de kerk gaan om den Heere te loven; verder wordt er bepaald, dat op Zondag inzonderheid de Christelijke barmhartigheid worde beoefend en naar de prediking en vermaningen geluisterd.

De Frankische wetten verbieden, behoudens de noodzakelijke uitzonderingen, allen arbeid; reeds de wet van Childebert in 554 verbiedt wanordelijkheden op feestdagen en op Zondagen. De wet van Guntram van 585 gebiedt allen lichamelijken arbeid en alle twistgedingen te staken; het klaarmaken van spijs op Zondag is geoorloofd. In de wet van Childebert van 595 wordt eveneens als algemeene regel gesteld, dat alle arbeid verboden zal zijn; dezelfde uitzonderingen worden gemaakt als in de wet van Guntram. In de wet van Dagobert van 630 wordt opnieuw alle slaafsche arbeid (opera servilia) verboden; eveneens de arbeid op het veld en in de wijngaarden; de uitzondering, door Constantijn op het algemeen verbod van arbeid op Zondag gemaakt ten behoeve van den landbouw, wordt dus weer opgeheven. Dit algemeene verbod van arbeid keert in latere wetten herhaaldelijk terug; ook werden er bepalingen tegen gemaakt, dat men op wettische wijze zich van allerlei onthield. Pepijn de Korte gaf in 755 een wet, waarin tegen het wettisch Joodsche gewaarschuwd werd en uitgesproken, dat men op Zondag mag rijden, spijzen klaarmaken, bezigheden tot het in orde houden van het huis mag verrichten. Door hem wordt, evenals dat door zijn voorgangers gedaan was, de arbeid op het land en in de wijngaarden verboden, opdat de menschen vrij zouden zijn om naar de kerk te gaan en de prediking te hooren. De wet van Karel den Grooten van 789 verbiedt allerlei handenarbeid van vrouwen en bepaalt, dat ze ook geen kleederen mogen wasschen in het publiek. Hij herhaalde het verbod van landarbeid uitdrukkelijk. Ook verbood hij het uitoefenen van de jacht. In de wet van 789 maakte hij drie uitzonderingen op het algemeen verbod van arbeid: 1. het bieden van tegenweer tegen den vijand; 2. het bereiden van spijze; 3. begraven van een doode, indien dat noodzakelijk mocht zijn.

Om de noodzakelijkheid van deze wetten aan te toonen, beroe men zich op het vierde gebod (Dagobert), of op de Schrift in h algemeen (Dagobert), of op de opstanding van Christus (Gu tram). Het concilium Matisconense van 585 voert als grond vo de Zondagsviering aan, dat wij op dien dag zijn gemaakt tot w wij tevoren niet waren, n.l. tot dienaren der gerechtigheid. H concilium Torogiliense van 791 sprak uit, dat wij den Zondag no ten vieren, omdat Christus dien dag is opgestaan, de Geest is nee gedaald en bijna alle dona charismatum op dien dag zijn ontva gen, o.a. het manna in de woestijn.

Zoo werd de Zondag geheel als een kerkelijke feestdag opg vat en ook als zoodanig door wetten gesanctioneerd. Het pri cipieele onderscheid tusschen de overige feestdagen en den zeve dedaagschen rustdag ging daarbij verloren.

Doorgaans wordt in de Frankische wetten de duur van de Zondag bepaald als loopende van avond tot avond: zoo doo Karel den Grooten in de wetten van 794 en daarna. In de con ciliebesluiten wordt er nader op aangedrongen, dat ook de nach van Zaterdag op Zondag tot den Zondag behoort en moet worde gevierd, zoo door het concilium Matisconense van 585; de nach moet met waken en bidden worden doorgebracht; het is, zoo nee het daar, het werk van naamchristenen, om in den nacht, waari de Zondag aanving, eenvoudig te slapen. Het concilium Toro giliense van 791 verklaarde dien nacht voor heilig en beva allen Christenen, dien te vieren. Het concilium Turonense van 84 vermaant de Christenen om tot den avond toe des Zondags te vo harden in de viering van den Zondag. Het concilium Berghem stedae van 697 bedreigde met straf degenen, die slaafschen ar beid verrichtten van Zondagsavonds tot Maandagsavonds.

Het blijkt, dat ook in het Frankische rijk, behalve het alge meen verbod van allen slaafschen arbeid, herhaaldelijk verbods pe palingen moesten worden gemaakt tegen bepaalde handelingen, in zonderheid tegen het verkoopen op Zondag.

Dagobert verbiedt in 630, behalve slaafschen arbeid in ne algemeen, het inspannen van ossen voor den vrachtwagen en ne arbeiden in wijngaarden en op het veld. In vele wetten en con ciliebesluiten komt het verbod van koopen en verkoopen voo In een wet van het capitularium van Karel den Grooten e Lodewijk den Vromen wordt kerkelijke rechtspraak op Zonda

verboden. Ook vrouwen mochten haar speciaal-vrouwelijke bezigheden niet verrichten, zooals weven, spinnen, naaien, borduren, wol en vlas bewerken, enz. Aldus de Lex Frisionum.

We willen de bepalingen van enkele concilies nog wat nader aangeven. Het concilium Tarraconense van 516 verordende: ut nullus episcoporum, aut presbyterorum vel clericorum die dominico propositium cujuscumque causae negotium audeat judicare; nisi ut hoc tantum, ut Deo statuta solemnia peragant.

Het concilium Aurelianense van 538 beval onthouding van landwerk op Zondag, maar oordeelde verder, evenals later de capitula van Pepijn den Korten van 755 (zie boven), dat positieve ordinantiën over zaken als wandelen, voedsel klaarmaken, iets doen voor het rein maken van eigen huis of van zich zelf op den Dag des Heeren, meer tot de Joodsche dan tot de Christelijke waarneming van den dag behoort [1]).

Het concilium Matisconense II van 585 dringt zeer op Zondagsheiliging aan: „custodite diem dominicam, quae nos denuo peperit, et a peccatis omnibus liberavit... nemo sibi talem necessitatem exhibeat, quae jugum cervicibus juvencorum imponere cogat. Estote omnes in hymnis et laudibus Dei animo corporeque intenti. Si quis vestrum proximam habet ecclesiam, properet ad eandem et ibi dominico die semetipsum precibus lacrymisque afficiat. Sint oculi manusque verstrae toto illo die ad Deum expansae, ipse est enim dies requietionis perpetuus...."

Het concilium Clovishoviae II van 747 bepaalt, dat de Dag des Heeren moet gevierd en slechts aan den cultus divinus gewijd worden („... ut dominicus dies legitima veneratione a cunctis celebretur: sitque divino tantum cultui dedicatus") de geestelijken moesten dan in hun kloosters en kerken blijven, ze mochten onder meer geen wereldsche bijeenkomsten bijwonen, niet reizen e.d. [2]).

Het concilium Forojuliense van 791 bepaalt: men moet zich dan onthouden van alle zonde en van alle vleeschelijk werk, ook van huwelijksgemeenschap, en van landwerk, en in niets anders bezig zijn dan in gebed, kerkgaan e.d. [3]).

In vele concilies wordt verder het werken op dien dag verboden

[1]) De Vries, a.w., bl. 175; Hessey, l.c., p. 92.

[2]) De Vries, a.w., bl. 177, 178.

[3]) „Abstinete primum omnium ab omni peccato, at ab omni opere carnali, etiam a propriis conjugibus, et ab omni opere terrano, et nihil aliud vacare, nisi ad orationem, concurrere ad ecclesiam cum summa mentis devotione..." De Vries, a.w., bl. 178, 179.

(concilium Arelatense van 813; Moguntiacum van 813; Rhenense van 813 [1]).

De Middeleeuwsche Zondagswetten en conciliebesluiten buiten die van het Frankische rijk zijn van deze laatste in het algemeen niet principieel verschillend [2]). Ook daar beroept men zich op de wet Gods en op de conciliebesluiten. Zoo luidt het in het decree van Tassilo: „sicut in lege scriptum est et in decretis canonum". De Zondag wordt met de overige kerkelijke feestdagen gelijk gesteld. De opheffing van Constantijn's uitzondering op het algemeen verbod van Zondagsarbeid ten behoeve van den landbouw blijft bestaan, maar met deze afwijking, dat in noodzakelijke gevallen verlof tot het verrichten van landarbeid kan worden bekomen van een priester; zoo althans bepaalt het concilie van Valladolid van 1322.

Dezelfde regels vinden we verder terug voor den duur van den Zondag, n.l. van avond tot avond.

Ook hier worden speciale verbodsbepalingen telkens herhaald m.n. het verbod van (ver)koopen, volksvergaderingen houden op Zondag e.d. Paus Johannes XXII verbood in 1317 het baard scheren en haarsnijden; het concilium Triburiense van 895 het trouwen op Zondag; Koning Edgard de Vreedzame maakte bepalingen tegen heidensche zangen en duivelsche spelen. Koning Hendrik IV van Engeland verbood alle „unlawful game".

Van de concilies, die besluiten over de Zondagsviering namen in den reeds aangegeven zin, noemen we de volgende:

Het concilium Parisiense van 1212; het concilium Copriniacense van 1255; het concilium Rotomagense van 1299.

De Vries constateert, dat in Engeland reeds in de Middeleeuwen een eenigszins strengere opvatting van den Zondag heerschte dan in andere landen [3]). Op enkele gegevens over Engeland, voor een deel ontleend aan de studie van Dr. Levy [4]), wijs ik nog afzonderlijk.

Ongeveer in het eind van de zesde eeuw, toen de „Brief uit den hemel" [5]) opdook, die Zondagsrust gebood en met zware straffen op overtreding dreigde, kwam in Ierland de „Cain Domnaig", de

[1]) De Vries, a.w., bl. 180, 181.

[2]) De Vries, a.w., bl. 183-215.

[3]) De Vries, a.w., bl. 189.

[4]) „Der Sabbath in England..." Dr. Max Levy. Leipzig 1933; aldaar p. 54—95.

[5]) Levy, l.c., p. 65.

Zondagswet, waarin op Zondag verboden werd: rijden, reizen, koopen, vergaderen, rechtspreken, huis schoonhouden, enz.[1]). De wet van 747 van Eidelbalt, koning van Mercia bepaalde, dat de Dag des Heeren door allen moest gevierd worden en geheel afgezonderd voor den dienst Gods[2]) en de synode van Berghampsted van 697, dat knechtelijke arbeid moest stilstaan van Zondagavond tot Maandagavond[3]). Het concilium Coyacence van 1050 wilde, dat de Christenen naar de kerk zouden komen Zaterdagsavonds en Zondagsmorgens, „nec sectentur itinera nisi orationis causa, aut sepeliendi mortuos, aut visitandi infirmos, aut pro regis secreto....“[4]). In de wet van Eduard den Belijder komt een merkwaardige bepaling voor, die hiermee overeenkomt. Richard II verbood een halve eeuw daarna een deel der toen gewone Zondagsgenoegens, m.n. spelen. Door Hendrik IV werd dit nog verscherpt. Onder Hendrik VI kwam in 1448 de oudste Zondagswet tot stand, die nu nog van kracht is. Onder Eduard VI verscheen in 1464 een bijzondere wet tegen den Zondagsarbeid van de Londensche schoenmakers. In 1414 gaf de Universiteit van Oxford „Articuli concernantes reformationem universae ecclesiae“, waarin onder meer stelling werd genomen tegen de Zondagsontheiliging, die vooral door vorsten en prelaten moest worden tegengegaan.

Na dit overzicht kunnen we vaststellen, dat van Constantijn den Grooten af vele bepalingen zijn gemaakt betreffende den Zondag. Het gaat daarbij vooral over de Zondagsviering. In vele wetten en besluiten wordt de arbeid op dien dag verboden; liet Constantijn nog landarbeid toe, daarna is deze uitzonderingsbepaling geschrapt. Allerlei bepalingen werden gemaakt over wat op Zondag verboden was: dan mochten onder meer geen volksvergaderingen gehouden worden; publieke vermakelijkheden waren verboden, enz. Onder deze bepalingen waren vele merkwaardige. Zoo werd het reizen op dien dag, behalve als het noodzakelijk was, niet toegelaten en opmerkelijk is onder vele andere ook het verbod van huwelijksgemeenschap in den nacht van Zaterdag op Zondag. Verboden werd zich op den Zondag te (laten) scheren en zijn haar te laten knippen. Ook mochten vrouwen,

[1]) Levy, l.c., p. 65, 66.
[2]) De Vries, a.w., bl. 193.
[3]) „..a vespere diei solis, post occasum ejus usque ad occasum vesperae diei lunae...“ De Vries, a.w., bl. 177.
[4]) De Vries, a.w., bl. 202.

volgens de lex Frisionum, dan niet weven, spinnen, naaien, borduren, wol en vlas bewerken, e.d.

De viering van den rustdag werd gegrond op het vierde gebod verder beriep men zich op het gezag der kerk, op de opstanding van Christus en op het feit, dat toen het scheppingswerk begonnen is, en zoo meer.

Doorgaans werd er bepaald, dat de rustdag moest worden gevierd van avond tot avond, en dat hij 24 uur duurde. Enkele concilies bepaalden, dat ook de nacht moest worden gevierd.

Over de bepalingen aangaande den Sabbat buiten het Frankische Rijk maakt De Vries de volgende opmerking[1]):

„Uit deze bepalingen blijkt nu zeer eigenaardig, dat de strenge Zondagsviering, gelijk die voor een deel in Engeland thans nog bestaat, geen gevolg is geweest van de actie der Puriteinen, maar dat veeleer de Puriteinen in hun strenge Zondagsviering slechts de Christelijk-nationale traditie van het Engelsche volk hebben hooggehouden.“

Dat deze opmerking waar is, wordt door de genoemde wetten en besluiten bewezen. Het verdient in het algemeen opgemerkt te worden, dat in de Middeleeuwen allerlei bepalingen zijn gemaakt, die later weer opduiken. De min of meer rigoristische opvattingen der Puriteinen zijn niet nieuw.

Eveneens verdient een opmerking van Dr. Levy, die in denzelfden lijn ligt, en een van Van den Berg de aandacht.

Dr. Levy schrijft: „Unter dieser Oberfläche, die trotz allen Gegenmasznahmen eine immer laxere Beobachtung des wöchentlichen Feiertages zeigte, trieb eine Unterströmung, die den tabuistischen Neigungen des Volkes entsprang“[2]). Hij constateert soortgelijke verschijnselen als op het continent, maar, schrijft hij, terwijl ze daar uitloopers waren van een beweging, die in de vroege Middeleeuwen zijn hoogsten bloei had gehad, „leiteten sie in England zu der groszen, tabuistischen Welle über“, die in de 17de eeuw het hoogtepunt bereiken zou. „Die Umwelt und die Oberströmung lieszen diese Erscheinungen nicht zu einer charakteristischen Auswirkung gelangen. Dazu muszte erst der Puritanismus das englische Volk erobern.“

Deze beschouwing verdient de aandacht. Zeker is, dat al de punten, in de boven gegeven bepalingen genoemd, in den Sab-

[1]) De Vries, a.w., bl. 187.
[2]) Levy, l.c., p. 85, 86.

batsstrijd, dien wij gaan beschrijven, in het geding komen, en soortgelijke meer. Van den Berg constateert [1]) een streven in de Middeleeuwen, om de Zondagsviering aan het vierde gebod te verbinden. Inderdaad was de fundeering van de Zondagsviering op het vierde gebod in de Middeleeuwen algemeen en waren toen de bepalingen tegen Zondagsontheiliging scherp. De praktijk daarentegen was, zooals ook uit die bepalingen blijkt, zeer los.

Voor de leer der Scholastiek inzake de Zondagsviering maken we hoofdzakelijk gebruik van het werk van Van den Berg, die van deze leer een overzicht gegeven heeft, terwijl we hier tevens naar Geesink verwijzen [2]).

P. Lombardus onderscheidt bij het gebod een letterlijke en een allegorische beteekenis. Naar de letter wordt hier de onderhouding van den Sabbat geboden. „Allegorice beduidt het, dat wij de rust, hier van de zonde, en in den toekomenden staat in de aanschouwing Gods, verwachten van den Heiligen Geest" [3]).

Bonaventura zegt, dat in dit gebod iets wordt bevolen (den Sabbat te heiligen), toegestaan (zes dagen te werken) en verboden (opus servile). Werkelijk den Sabbat heiligen doet slechts hij, die God enkel om Zijns Zelfs wil boven alles bemint. Inzake den aard van het gebod zegt hij, dat het iets moreels heeft, iets ceremonieels, iets mixtum en iets figurale. Moreel is, dat God boven alles bemind worde. Ceremonieel is de aanwijzing van den zevenden dag. Figureel beduidde de zevende dag de rust der zielen en de rust van Christus in het graf. Mixtum is b.v. de rust van het werk. Opera servilia zijn verboden, echter niet, wanneer zij noodzakelijk zijn, zooals het navigeeren van schepen op zee, de bereiding van spijze; in het algemeen: quae sunt ad conservationem vitae vel sanitatis. Wat mere iocunditatis is, is geoorloofd op Zondag, dus spel en vermaak. De positieve plichten, die moeten worden vervuld, zijn: divina vacatio, convertens mentem in Deum (kerkbezoek, mis hooren, de weldaden Gods overdenken, het woord der prediking hooren en zich drenken in de geestelijke weldaden), imitatio Christi in bonis operibus.

Raymond Martini zegt, dat het gebod moreel is in dit opzicht, dat daardoor wordt bevolen, dat de mensch eenigen tijd vrij hebbe

[1]) Van den Berg, a.w., bl. 6 v.v.
[2]) Geesink, a.w., dl. II, bl. 522 v.v.
[3]) Aldus Van den Berg over hem, a.w., bl. 64.

voor de goddelijke dingen. Wat aangaat de bepaling van een [illegible] ren tijd of dag behoort het onder de ceremonieele geboden en is dus niemand meer verplicht tot onderhouding van den Sabbat, zooals Israël dien vierde.

Thomas onderscheidt bij dit gebod de spirituele en de letterlijke beteekenis. Letterlijk is het Sabbatsgebod gedeeltelijk moreel, gedeeltelijk ceremonieel. Moreel is, dat de mensch een zekeren tijd van zijn leven afzondere voor de goddelijke dingen. Ceremonieel is het gebod, voor zoo ver een bijzondere tijd wordt voorgeschreven, ter herinnering aan de schepping der wereld, naar zijn allegorische beteekenis, waarin het een teeken is van de rust van Christus in het graf en naar zijn anagogische beteekenis, die voorafschaduwt de rust der fruitio dei in de toekomstige zaligheid.

Wat het doel van den Sabbat verhindert, is op dien dag verboden, voornamelijk opus servile. Er is drieërlei servitus: qua servit homo Deo — deze is altijd geoorloofd; qua servit homo homini — die kan onder bepaalde omstandigheden zondig zijn; qua servit homo peccato — die is de eigenlijke verstoring van den Sabbatsvrede. Onder het eerste behoort ook alle geestelijke arbeid in het algemeen; daarom nullius spiritualis actus exercitium est contra observantiam sabbati; puta si quis doceat verbo vel scripto. Dit beginsel wordt, merkt Van den Berg op, nog steeds in praktijk gebracht; op een Canisiuscollege wordt Zondags les gegeven o.a. in handelsrekenen en Engelsch [1]). Ook lichamelijke arbeid, strekkende tot heil van anderen of van eigen lichaam, schendt den Sabbat niet.

De viering van den Zondag geschiedt ex constitutione Ecclesiae et consuetudine populi Christiani; ze is dan ook niet verplichtend uit het voorschrift van den decaloog, tenzij in zooverre het is de dictamine legis naturae. De kerk wil door dien dag de opstanding van Christus in eeuwige gedachtenis houden. De Zondag moet worden gevierd mancipando se divino servitio. Sommigen doen dit altijd, hebben daarom een voortdurenden Sabbat; anderen slechts een deel van den tegenwoordigen tijd, of een bepaalden dag, om niet geheel van God te vervreemden. Men wachte zich voor: corporalia opera; geoorloofd zijn die, propter proximi utilitatem, propter ecclesiae utilitatem, propter necessitatem, propter superioris auctoritatem. 2 opera servilia; het ergste opus

[1]) Van den Berg, a.w., bl. 71, [1]).

servile is de zonde. De positieve plichten bestaan in 1. sacrificia facienda, 2. corpus nostrum affligere, 3. res tuas sacrificare.

Van den Berg zegt, dat alle latere schrijvers in hoofdzaak Thomas' meening overnemen. Wel komt er, zegt hij, afwijking bij sommigen op enkele punten: de opvatting van het geoorloofde wordt steeds ruimer, de verontschuldigende omstandigheden meer in aantal, maar van de hoofdlijnen wijkt men tot de Hervorming niet meer af. De onderscheiding tusschen moreel en ceremonieel in het gebod, met de conclusie, dat de Christelijke Zondag niet berust op dit gebod, maar op de autoriteit der kerk en der Christelijke gewoonte, is de grondslag van de heele leer der feestdagen in de Roomsch-Katholieke kerk [1]).

We willen ook nog de opvattingen van enkele latere schrijvers aanhalen, zooals die door Van den Berg zijn weergegeven.

Ook Albertus Magnus oordeelde, dat het gebod moreel is, wat het heiligen aangaat, ceremonieel, wat de viering betreft van een bepaalden dag. Van hem teekenen we een paar argumenten aan voor de meening, dat het gebod moreel zou zijn, en die hij verwerpt: a. niets valt onder dezelfde indeeling met iets anders, als het niet van dezelfde soort is; daar de andere geboden moreel zijn, is ook het Sabbatsgebod moreel; b. het is moreel, omdat het door God coram populo gegeven is; c. de algemeene meening der Ouden is, dat de tien geboden moreel zijn; is het derde (vierde) gebod ceremonieel, dan blijven er maar negen over.

In zijn „Expositiones" zegt Gerson, dat moreel in den Sabbat is de innerlijke rust van booze aandoeningen en de uitwendige van allen slaafschen arbeid, want de natuur beveelt, dat men nu en dan vrij moet zijn voor rust, gebed en dergelijke. Dat dit echter op een bepaalden dag moet geschieden is een ceremonieel gebod. De kerk heeft den Sabbat vervangen door den Zondag, den dag van de opstanding van Christus, opdat wij niet zouden schijnen te judaïseeren. Opus servile is verboden, werken van barmhartigheid en noodzakelijkheid niet. Eenige ontspanning en ludus honestus zijn op Zon- en feestdagen geoorloofd, maar men wachte zich voor de zonde.

Van belang is hier verder vooral ook Tostatus, bisschop van Avila (± 1450), die door Van den Berg niet wordt genoemd, maar op wien wel werd gewezen in het nu te beschrijven dispuut, door tegenstanders van de moraliteit van het vierde gebod.

[1]) Van den Berg, a.w., bl. 73, 74.

Tostatus deed bij hen zoo ongeveer dienst als afschrikwekkend voorbeeld en inderdaad heeft hij over den Sabbat gehandeld op een wijze, die aan haarkloverij doet denken. Hij geeft [1]) in zijn commentaar op Ex. 12 een reeks bepalingen, die nauwkeurig de waarneming van den Zondag regelen; Tostatus schrijft daar dat, als een musicus in dienst van een heer is om diens geest met muziek te verkwikken, en zij zijn een bepaald loon overeengekomen, of hij is alleen gehuurd voor een bepaalden tijd, hij zondigt, als hij voor hem speelt of zingt op heilige dagen, maar niet, als zijn loon nog twijfelachtig is en alleen afhangt van de goedheid der partijen, die zijn muziek genieten. Een kok, die op heilige dagen is gehuurd, om een feest of diner aan te richten, begaat een doodzonde; maar niet, als hij is gehuurd voor een maand of voor een jaar. Een maaltijd mag worden aangericht op den Dag des Heeren of op andere heilige dagen; maar vaten wasschen op zulke dagen mag niet, dat moet worden uitgesteld tot den anderen dag. Een man, die op heilige dagen reist voor godsdienstige doeleinden (bezoek aan heilige plaatsen of personen), begaat geen zonde; maar wel, als hij terugkeert op zulke dagen. Handwerkslieden, die op die dagen alleen voor eigen voordeel werken, begaan doodzonde, behalve als het werk erg klein is, want iets kleins onteert het feest niet.

We teekenen verder iets aan uit wat Van den Berg geeft uit de verhandeling over dit gebod van den Hollander Van Herp uit het eind der 14e eeuw. Hij maakt inzake de opera servilia deze onderscheiding: opera servilia materialiter, formaliter, en materialiter et formaliter sive finaliter. Een werk is alleen materialiter servile als het gratis verricht wordt met een geestelijk doel; dan is het geoorloofd; daarom is ook geoorloofd alle lichamelijk werk, ad spiritualem Dei cultum pertinens; bovendien is geoorloofd slaafsch werk, strekkend tot behoud van eigen of anderer lichamelijk welzijn, tot vermijding van schade en gevaar, zooals het binnenhalen van den oogst in tijden van oorlog of bij dreigend gevaar, het werken om niet voor kloosters en armen. Een werk kan ook zijn servile formaliter solum, materialiter liberum, b.v. als men Zondags denkt over zijn door de weekschen arbeid; het werk zelf en het overleggen is niet slaafsch, maar wel het doel, waarmee het geschiedt, n.l. eigen voordeel. Servile

[1]) P. Heylin, „The History of the Sabbath", chap. 6. Hessey, l.c., p. 91, 92.

finaliter, volslagen slaafsch, is het werk, als èn de aard, èn het doel van het werk servile is, d.i. lichamelijk, geschiedend voor loon. Eerst het bedingen en verwachten van loon voor den arbeid stempelt een werk tot opus servile finaliter.

Allengs wordt in de verschillende werken uitvoeriger de uitwerking van het begrip opus servile en de lijst van voorbeelden en toepassingen, die daarbij kunnen worden gemaakt; het strenge beginsel kreeg steeds meer vrijgevige toepassing. Interessant is ook wat J. Beetz over het begrip noodzakelijkheid zegt. Volgens hem zijn in strikten zin alleen die dingen noodzakelijk, zonder welke men absoluut niet leven kan, en vallen dus eten koken, bed opmaken, vuur aanmaken er buiten. Er is echter ook een necessitas oportunitatis et convenientiae, d.w.z. die, zonder welke een mensch niet behoorlijk en gemakkelijk leven kan. De beoordeeling van deze causae excusantes berust bij de overheidspersonen der kerk, niet bij het volk. Als algemeene regel voor den arbeid op Zon- en feestdagen worden nog vier redenen gegeven, waardoor iemand excusatur de peccato mortali: 1. laboris et operis modicitas, 2. laboris necessitas, 3. cordis pietas, 4. publica utilitas. Het begrip necessitas wordt ook toegepast op rijden, koopwaren gereed maken en het transporteeren van deze naar de markt, een paard beslaan, enz. Onder 3. hoort ook het werk voor armen op feestdagen, zooals het ploegen van hun land enz. De rechte viering der feestdagen kan in vijf onderdeelen worden onderscheiden: de dag moet worden besteed aan het heiligen der ziel, aan geestelijk werk, reiniging des harten van aardsche belangen, God loven, Hem danken voor zijn weldaden. Daartoe moet de Christen op feestdagen zich wijden aan: 1. den lof Gods, 2. het Woord Gods, 3. meditatie, 4. dankzegging, 5. aalmoezen.

Tot zekere afsluiting kwam deze leer in het concilie van Trente van 1545—1563 en in den Catechismus Romanus van 1567.

Het concilie van Trente sprak over dit onderwerp slechts kort, schrijft Van den Berg. Er werd besloten [1]), dat de pastoors zouden aandringen op devota et religiosa celebratio der feestdagen. Onder de declarationes van de 25ste zitting staat, dat het geoorloofd is op de feestdagen te arbeiden aan dingen, die noodig zijn voor levensonderhoud en die spoedig aan bederf onderhevig zijn,

[1]) Van den Berg, a.w., bl. 108.

vooral in den tijd van den wijnoogst en van de veldvruchten, en overal, ubi necessitas urgeat aut suadeat pietas.

De Catechismus Romanus zegt [1]), dat dit gebod nog van kracht is. In tegenstelling met de andere geboden is het, zoo luidt het daar, echter in zooverre geen moreel gebod en geen lex naturalis, dat het den Sabbat als dag voor den godsdienst bestemt. Want de natuur eischt niet precies op den Sabbat den uiterlijken godsdienst. Daarom werd met den dood van Christus die vaststelling op een bepaalden dag als een ceremonieel gebod ter zijde gesteld. Natuurlijk en noodig, evenals lichamelijke verkwikking, is voor den geest slechts een zekere tijd tot verfrissching der krachten in de aanschouwing Gods; dit is moreel. Daarom konden de apostelen besluiten, den eersten dag der week, den Dag des Heeren, aan den godsdienst te wijden.

In dezen catechismus wordt vervolgens een verklaring van het gebod gegeven in dezen zin, dat de Sabbat naar de oorspronkelijke woordbeteekenis rust is; het gebod, den Sabbat te heiligen, houdt meer in dan rust en beteekent, dat de mensch op bepaalden tijd, van lichamelijken arbeid ontslagen, God aanbidden kan. De Sabbat heeft meervoudige symbolische beteekenis, als herinnering aan de voltooiing van de schepping (voor de Joden ook aan de uitleiding uit Egypte) en als teeken van den geestelijken en eeuwigen Sabbat.

De kerk heeft besloten, dat de religieuse viering van den Sabbat verlegd zou worden naar den Dag des Heeren, want zooals op dien dag het licht voor het eerst de wereld beschenen heeft, werd ook door de opstanding van den Verlosser op dien dag ons leven uit de donkerheid naar het licht der eeuwigheid geroepen; vandaar ook de naam van den dag. Andere gronden voor zijn viering zijn, dat op dien dag de schepping der wereld begon en de Heilige Geest op de jongeren neerdaalde. De kerk heeft ook nog andere feesten ingesteld. In dit gebod ligt ook een gebod tot arbeid opgesloten voor de andere zes dagen. Wanneer daarnaar gehandeld wordt, kan gemakkelijk de Dag des Heeren vrij gehouden worden. Dan moet niets gedaan worden, dat den godsdienst stoort. Alle knechtelijke arbeid is verboden, niet als kwaad op zich zelf, maar omdat hij onzen geest van den godsdienst afhoudt; alle geloovigen moeten zich voor ontheiliging van den Sabbat door de zonde wachten; alle arbeid in het belang van den godsdienst is

[1]) Zie b.v. Levy, l.c., p. 100—103.

echter geoorloofd, evenzeer het zorg dragen voor zulke dingen, die in geval van verwaarloozing zouden verloren gaan, en alle handelingen, die de Heiland in het Evangelie voor geoorloofd heeft verklaard.

De feestdagen moeten worden doorgebracht met kerkgang, mis en prediking hooren, communiceeren, biecht, gebed, lofgezang, aalmoezen geven aan de armen enz. Bepaalde dagen moeten uitsluitend voor den godsdienst worden bestemd, om den Heere, van wien wij de hoogste en tallooze zegeningen ontvangen hebben, te erkennen. Wie hiernaar doet, ontvangt loon, wie hiernaar niet doet, straf.

Met de boven gegeven weergave van de leer over den Sabbat in de Middeleeuwen beoogden we vooral, een indruk te geven van de onderscheidingen, die toen zijn gemaakt, en van de gedachten, die toen over den Zondag zijn ontwikkeld.

Wanneer we de Middeleeuwsche leer over den Zondag bezien, mogen we zeggen, dat de Scholastiek een uitvoerig uitgewerkte leer over den Zondag en het vierde gebod heeft gegeven. Allerlei onderscheidingen werden, wat betreft het Sabbatsgebod, gemaakt, zooals die tusschen een letterlijke en een allegorische beteekenis; men onderscheidde iets moreels en iets ceremonieels, iets mixtum en iets figurale. Men oordeelde, dat het Sabbatsgebod onder meer ook zag op Christus. De viering van den Zondag berustte, zoo zei men, op de autoriteit der kerk. De feestdagen werden met den Zondag gelijkgesteld. Uitvoerig werd gehandeld over wat men op Zondag wel, en wat men dan niet mocht doen. Dat op Zondag hoofdwerk werd gedaan en dat men den oogst binnen haalde, vond verdediging, maar ook het tegendeel. Hoe verder men in de Middeleeuwen komt, hoe uitvoeriger de rubriek wordt van gevallen, waarin het overtreden van het gebod mogelijk was sine peccato [1]).

Over de Sabbatsbeschouwing der Reformatoren, waaraan we nu toegekomen zijn, zullen we veel minder uitvoerig wezen. Allereerst, omdat een betrouwbare, uitvoerige studie over dit onderwerp, zoover we weten, niet bestaat. Vervolgens, omdat het debat, dat over de Sabbatsopvatting der Reformatoren is gevoerd in den strijd, dien wij beschrijven, interessant genoeg is, om het uitvoerig weer te geven, wat we zullen doen in een hoofdstuk

[1]) Van den Berg, a.w., bl. 110.

over het beroep op de historie. Voor uitspraken over de Reformatoren en gegevens over de opvatting over den Sabbat in dien tijd verwijzen we dus hoofdzakelijk naar hoofdstuk VIII. We geven hier over hen slechts het een en ander, dat voor het verstaan van den Sabbatsstrijd van belang kan zijn.

Hoezeer de beschouwing over de historie van den Zondag en de waardeering der Zondagsopvattingen, in § 2 der Inleiding gegeven, uiteenloopen, wat betreft de Reformatoren is hierover eenstemmigheid, dat zij zich goeddeels niet hebben aangesloten bij de Middeleeuwsche Zondagsbeschouwing. Ook zij, die in de 17de eeuw en daarna de moraliteit van het vierde gebod hebben verdedigd, geven dat toe. Wel is daarbij dit op te merken, dat velen onder hen hebben aangetoond, dat de Reformatoren de moraliteit van dit gebod niet in die mate hebben losgelaten, als dat wel voorgesteld wordt door degenen, die de geldigheid van dit gebod voor onze bedeeling ontkennen. Van de laatstgenoemden hebben verscheidenen trachten aan te toonen, dat de Reformatoren en de Reformatorische kerk van het Sabbatsgebod hoegenaamd niets wilden weten.

Wat de Reformatoren betreft, halen we met instemming aan, wat Dr. A. Kuyper Sr. hierover heeft opgemerkt. Hij schrijft [1]): „In de eeuw der Reformatie heeft de beduchtheid voor de Roomsche werkheiligheid de oorspronkelijke en onveranderlijke ordinantie Gods het rythmische verloop des menschelijken levens doen voorbijzien, en er toe geleid om de viering van den Dag des Heeren alleen uit utiliteit voor den openbaren eeredienst te verklaren; vooral bij Luther; maar ten deele ook bij Calvijn. In zijn uitlegging van Genesis heeft Calvijn zijn gevoelen, gelijk dit in zijn „Institutie" staat uitgedrukt, gewijzigd, en erkend, dat God Zelf den dag der ruste van de andere dagen onderscheidde en aan alle menschen geboden heeft".

Anderen, die met Kuyper eens geestes zijn, gaan in hun oordeel minder ver, en meenen, dat de uitspraken van Calvijn in zijn „Institutie" niet in flagranten strijd komen met wat hij in zijn commentaren en elders schrijft; maar over het algemeen is men toch wel van meening, dat Calvijn zich in zijn „Institutie" anders heeft uitgelaten dan in zijn overige werken. Terwijl nu eenerzijds aan wat Calvijn in zijn „Institutie" schrijft alle gezag wordt toegekend, willen anderen, dat, wat Calvijn daar schrijft,

[1]) Kuyper, „Tractaat", bl. 156.

moet worden verklaard in den zin van wat hij op andere plaatsen heeft geschreven. Voor het debat hierover zie men echter het hoofdstuk over het beroep op de historie.

Over de Reformatoren schrijft Levy[1]), dat de drie groote Reformatoren van het continent allen een minder strenge waarneming van den Zondag hebben geëischt dan later in Engeland het geval was en dan de Katholieke kerk, althans in theorie, geëischt had. Twee redenen zijn daarvoor zijns inziens aan te voeren. De eerste is, dat de Reformatoren de menschen van de vele banden wilden ontslaan, waarmee ze door de Roomsch-Katholieke kerk gebonden waren. De andere was de positieve tendens, waarmee ze te werk gingen: ze wilden de Christelijke leer en het Christelijke leven weer onder de groote gezichtspunten stellen, waaronder ze ten tijde van Paulus en de Oude kerk gestaan hadden. Daartoe behoorde niet het gebod, om streng, een heelen dag, Zondag te vieren, door zich dan te onthouden van allen arbeid en van elk genoegen; alleen werd de wekelijksche godsdienst vereischt; slechts in zooverre erkenden ze een beroep op Gods gebod. Verder gaande voorschriften stelden ze voor, naar gelang de eischen der praktijk waren. Dit is vooral duidelijk bij Luther, die meermalen gedwongen was het vrije standpunt, dat hij aanvankelijk ingenomen had, te verlaten. Hij zei in 1532 in een preek: „Darum had er (Gott) auch einen sonderlichen Tag in der Wochen dazu geordnet.. sonderlich ausgemalet und strenge geboten zu halten.." En „Ego credo apostolos mutasse Sabbatum". In zijn commentaar op Galaten verzette hij zich tegen het gebod in het algemeen en tegen de rigoreuze Joodsche Sabbatsviering in het bijzonder. In zijn „Tafelgesprekken" zeide hij, dat het Evangelie geen acht slaat op Sabbat of heilige dagen, daar zij slechts voor een tijd duurden en ingesteld waren, omdat er gepreekt moest worden.

Over Zwingli schrijft Levy, dat deze de vrije opvatting over den Zondag voorstond; dit is voor hem een dag, die slechts voor een deel aan den cultus gewijd is; verder mag op dien dag gearbeid worden als op andere dagen. Zwingli heeft er niet het minste bezwaar tegen, dat op Zondag de oogst wordt binnengehaald.

Vooral het oordeel van H. Bavinck, die een dissertatie schreef over „De ethiek van Zwingli" is hier van belang. Hij schrijft[2]):

[1]) Levy, l.c., p. 104, 105.
[2]) Aldaar, bl. 91—93.

Zwingli sprak uit: „tempus et locus in potestate sunt hominis, non homo in illorum potestate...."; „daarmee", zoo schrijft Bavinck, „verviel het vierde gebod als wettelijke instelling". Bavinck geeft verder de meening van Zwingli aldus weer: De Sabbat is er om den mensch, aan diens macht onderworpen, moet hem dienen. Evenals Christus zijn ook wij door Hem heer van den Sabbat. Toch schafte Christus de viering niet geheel af. Hij maakte ze ondergeschikt aan den „quotidianus rerum necessarium usus". Deze laatste uitdrukking noemt Bavinck bedenkelijk. Het vieren van den zevenden of van den eersten dag der week hoort tot het uiterlijke en het ceremonieele van dit gebod, de gebondenheid aan tijd is een „Element diesser Welt, das ist, ein usserlich ding". Als de nood het vordert, mag het koren worden ingezameld na de prediking, mag ook een andere dag voor de godsdienstige bijeenkomsten worden aangewezen. Het gebod heeft blijvende geldigheid, voor zoover de Sabbat gegrond is in den geest en de kern der wet: God lief te hebben boven al en onzen naaste als ons zelf. Vrij van het uiterlijke, zijn wij verplicht, God te eeren en den naaste lief te hebben. De Sabbat nu is in deze twee geboden gegrond. In zich zelf is de Sabbat niet heiliger dan alle andere dagen. Dàn alleen is hij heilig, als wij heilig zijn en God toegewijd. Evenmin als de feestdagen is hij voor ledigheid bestemd.

We mogen constateeren, zonder te ver vooruit te loopen op wat nu volgt, dat het stuk van den Sabbat bij de Reformatoren geen groote belangstelling heeft gehad en, voor zoover ze die hadden, hebben ze, uit reactie tegen de leerontwikkeling inzake den Sabbat in de Middeleeuwen, zich tegen vele onderscheidingen en stellingen verzet. Echter zou het onjuist zijn, als men dacht, dat de Reformatoren het vierde gebod nagenoeg verworpen hadden. Calvijn heeft zich over de verschillende zaken, die bij het vierde gebod aan de orde komen, uitgesproken in zijn „Institutie" op een wijze, die voor het Gereformeerde denken eenige bezwaren oplevert, maar hij heeft in daarna gevolgde werken in anderen zin over den Sabbat gesproken. Ook wat het vierde gebod betreft heeft Calvijn een beschouwing gegeven, waarin hij de groote beteekenis van dit gebod blootlegt.

Bij dezen stand van zaken is het alleszins begrijpelijk, dat de leer aangaande het vierde gebod nader onder oogen werd gezien. Disputeerenderwijze leverde men de nadere bezinning over dit stuk, waartoe het bij de Reformatoren niet gekomen was, en

werd van Gereformeerde zijde door mannen als Hoornbeek, Essenius, Voetius, en door de uitspraken der synoden, eenige correctie aangebracht op de meer vrije opvatting der Reformatoren. Of men echter zoo ver mag gaan, met te zeggen, dat men in dit dispuut er toe kwam, de oude Gereformeerde opvatting ter zijde te stellen? Zoo oordeelt Geesink. Dit is, zooals we zullen zien, feitelijk ook het oordeel van Coccejus c.s. Daartegenover meenen Hoornbeek e.a., dat zij in den lijn van Calvijn verder werkten. En dit oordeel komt overeen met dat van iemand als Dr. Levy, die meent, dat, in wat Calvijn gezegd heeft, nu wel niet over het vierde gebod als zoodanig, maar toch in zijn werken in het algemeen, de bouwstoffen te vinden zijn voor de leer inzake den Zondag, zooals die later door de Puriteinen is ontwikkeld [1]).

We meenen gerechtigd te zijn te zeggen, dat, toen de Gereformeerde kerk tot consolideering kwam, er inzake den Sabbat eenerzijds het uitgewerkte leersysteem der Middeleeuwen was, terwijl anderzijds het stuk van den Sabbat door de Reformatoren nog niet voldoende doorgedacht was. Wel kwam al spoedig na de Reformatie, reeds bij de eerste Reformatoren, m.n. bij Calvijn, en bij hun naaste opvolgers, zwenking inzake de Sabbatsopvatting, waarbij men tot een meer bepaald standpunt kwam. Echter is bij dezen stand van zaken alleszins begrijpelijk, dat men tot een dispuut over den Sabbat gekomen is, waarbij het er om ging, zich rekenschap te geven van wat de Middeleeuwen aan gedachten over den Sabbat hadden opgebouwd, en zich nader te bezinnen over het standpunt, dat door de Reformatoren aanvankelijk inzake den Sabbat was ingenomen. Het is dit dispuut waaraan, voor zoover het in ons land in de 17de eeuw is gevoerd, deze studie is gewijd.

[1]) Levy, l.c., p. 108.

HOOFDSTUK I.

DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND EN DE ZONDAG VAN DE REFORMATIE TOT EN MET DE SYNODE VAN DORDRECHT.

§ 1. *De opvatting over den Zondag vóór het uitbreken van den strijd.*

Het zal wenschelijk zijn, eenigszins nauwkeurig te weten, hoe door de Gereformeerde kerken in Nederland over den Zondag werd gedacht bij het uitbreken van den strijd. Daartoe is het van belang, kennis te nemen van de houding, die de kerkelijke vergaderingen inzake dit punt hebben ingenomen, en van hetgeen door predikanten en professoren in populaire en wetenschappelijke geschriften hierover is gezegd. Ook de overheidsbepalingen willen wij niet geheel buiten beschouwing laten; we hebben daarbij echter te bedenken, dat, hoezeer de kerken invloed op deze placcaten hebben uitgeoefend, we hierin toch nooit geheel met de meening der kerken te doen hebben [1]).

Bijna geen synode is er in de Nederlanden sinds de Reformatie gehouden, of er werd gesproken over den Zondag. Het betrof dan altijd de Zondagsheiliging. Daarmee was het niet gesteld, zooals men het wel wenschte; de verkeerde toestanden in dezen werden op rekening gezet van „het pausdom" en voortdurend werden maatregelen genomen, om verandering ten goede aan te brengen.

In de samenkomst van Wezel van 1568 liet men zich op onbepaalde wijze over den Zondag en de Zondagsviering uit; men sprak daar uit [2]): „Minstens één dag in de week zal men, naar de gelegenheid van iedere kerk, afzonderen voor plechtige gebeden".

[1]) De Vries, a.w., bl. 238, 239.

[2]) Dr. F. L. Rutgers, „Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw", 's Gravenh. 1889, bl. 19.

De Synode van Embden van 1571 hield zich met deze zaak niet bezig. De Provinciale Synode van Dordrecht van 1574 bepaalde [1]), in verband met het vieren van feestdagen naast den Zondag, „datmen met den Sondach alleen te vreden syn sal". De viering der feestdagen werd, hoewel met beperking, toegelaten. Verder besloot de Synode [2]), dat de classes van hun Overheden moesten begeeren, dat deze het koopen, verkoopen, drinken, arbeiden, wandelen, etc., inzonderheid terwijl men predikt, op den Zondag zouden verbieden; als de Overheden onwillig waren, zou de hulp van den Prins worden ingeroepen. Op dezelfde Synode werd nog bepaald [3]), dat het beter is niet te trouwen op Zondag, maar dat men dit niet lichtvaardig zal veranderen. Ook zou aan de Overheid gevraagd worden, een eind te maken aan „de profane en wereldlijke uitroepingen" van verkoopingen, enz. van den kansel; deze kwade gewoonte was alom in zwang en stoorde de wijding van den Sabbat [4]). Op vast- en biddagen, zoo bepaalde de Synode, was het verboden te trouwen.

De Nationale Synode te Dordrecht van 1578 sprak den wensch uit, dat „de vrijheid om zes dagen te arbeiden, door God toegelaten, in de kerk gehouden, en de Zondag alleen gevierd mocht worden", maar dat, waar door de autoriteit van de Overheid enkele feestdagen gehouden werden, de dienaren des Woords zouden prediken, om onnutte en schadelijke lediggang in heilige en profijtelijke oefening te veranderen [5]).

De Nationale Synode van Middelburg van 1581 besloot [6]), dat men bij request de generale en particuliere Staten van elke provincie verzoeken zou om maatregelen ter wering van elke ontheiliging van den Zondag.

Op de Nationale Haagsche Synode van 1586 [7]) waren instructies over de profanatiën van den Zondag, de feestdagen, de vast- en bededagen door openbare winkelneringen, markten, dansscholen, enz. Gewenscht werd, dat dit ter synode-generaal zou worden gebracht, opdat daarin zou worden voorzien, daar de Overheden nog weinig of niets hiertegen hadden gedaan.

[1]) Rutgers, „Acta", bl. 142.
[2]) Rutgers, „Acta", bl. 144. Zie ook het „Kerkelijk Handboekje", uitgegeven door P. Biesterveld en Dr. H. H. Kuyper, Kampen 1905, bl. 77.
[3]) Rutgers, „Acta", bl. 148. Vgl. ook N. C. Kist, „Neerland's Bededagen en Biddagsbrieven". Eerste deel, Leiden 1848, bl. 122, 123.
[4]) Van Veen, a.w., bl. 8 v.v.
[5]) Rutgers, a.w., bl. 252, 253.
[6]) Rutgers, a.w., bl. 439.
[7]) Rutgers, a.w., bl. 549.

In de Remonstrantie van de Synode aan Leycester over een aantal punten, waarop, naar het oordeel der Synode, de Overheid orde moest stellen, wordt er ook op aangedrongen, dat voor goede Zondagsviering zou worden gewaakt. Allerlei kwaad, dat op Zondag plaats heeft, wordt daar genoemd en het is niet weinig. Er bestaat ook een soortgelijk stuk in het Hollandsch, dat slechts vier van de zeventien punten van het zooeven genoemde Fransche stuk bevat, maar in veel uitvoeriger redactie. Daarin wordt gewezen op het misbruik van den Zondag, de feestdagen, de vast- en biddagen, als „strijdende teghen het vierde ghebodt". Met name wordt hier genoemd het gedrag der „Doopers ende andere Sectische menschen", die veel liever op Zon- en feestdagen dan op andere dagen wasschen en arbeiden. „Andere ten platten lande ende in steden gaen eer tot haeren arbeijdt opt velt met wagens ende peerden, dan tot het gehoor des Heijligen Evangelii" [1]).

Evenzoo is op de provinciale en particuliere synoden de Sabbat telkens een punt van bespreking geweest. Het is voor ons doel niet noodig al de gravamina, besluiten en requesten hier op te nemen. Het komt op de verschillende synoden vrijwel op hetzelfde neer, zoo ook op de kerkelijke vergaderingen in een provincie; telkens weer dezelfde klachten en dezelfde besluiten.

Men klaagt over Sabbats-ontheiliging door den arbeid: ploegen, zaaien, oogsten, dorschen, metselen en timmeren, en door dronkenschap, spelen, zingen, dansscholen, boelhuizen, koopen en verkoopen, balslaan, kaatsen, vogelschieten, dobbelen, jaarmarkten, trouwen, reizen, enz. Vooral had men er bezwaar tegen, dat dit zelfs tijdens den kerkdienst gebeurde. Met name werd ook vermeld, dat de magistraten op Zondag land verpachtten, dijken en slooten besteedden en dat dan zitting werd gehouden om pachtgelden in ontvangst te nemen [2]).

In al de klachten, requesten en besluiten dier synoden is dezelfde toon te beluisteren. Er worden telkens concrete punten genoemd, waarover afkeuring wordt uitgesproken. Altijd weer is

[1]) Rutgers, „Acta", bl. 630, 631.
[2]) Dr. J. Reitsma en Dr. S. D. van Veen, „Acta der provinciale en particuliere Synoden... in de noordelijke Nederlanden... 1572—1620". Groningen 1891—1899. Zie aldaar het register i.v. Sabbat en Zondag.

het doel, de Zondagsheiliging te bevorderen; over de noodzakelijkheid hiervan bestond in de kerken volle eenstemmigheid.

Volledigheidshalve mogen hier een tweetal besluiten worden genoemd, die, evenals de andere, de Zondagsheiliging betreffen, maar die toch een milderen toon laten hooren; het eene is van de Particuliere Synode van Zuid-Holland van 1600: „Op den Sondaghen, vast ende bidtdaghen simpelick te verbieden het rijden ende varen met schuyten of waghenen, art. 9, verstaet de synodus, dat men dit haere Eedelen niet en mach te voeren legghen, maer het tappen onder den predicacien om drinckghelagen te houden ende besonder op den vast ende bidtdaghen is teghen Gots Ghebodt . . ." [1]).

Het andere is van Groningen van 1609; daarin wordt eerst aangedrongen op Zondagsheiliging en daarna zóó voortgegaan: „Voerbeholtlich dat den armen Schräggesellen up den Sondach des nhamiddaghs als ein nödtwendiges werck solches mochte togelathen werden, darmit si glichwol dorch ehre arbeidt niemandt ergernisse geven" [2]).

Hier is zekere mildheid op te merken: aan bepaalde groepen wordt toegestaan, op Zondag te rijden en te werken, iets, dat men in het algemeen ongeoorloofd achtte.

Ook de afzonderlijke kerken hielden zich met het vraagstuk van den Zondag bezig en ijverden voor Zondagsrust en -heiliging, m.n. ook voor kerkbezoek in den namiddagdienst. Schotel laat zien, hoe de kerkeraad van Dordrecht „krachtelick procedeerde" tegen het kwaad van de schending van den rustdag door ambtsdragers en gemeenteleden. Wie zich hieraan schuldig maakten, werden gedagvaard en ernstig vermaand en soms gestraft [3]). In andere plaatsen was dit evenzeer het geval [4]).

Direkt hierna noemen wij nu de Overheidsbepalingen. Ze zijn meest op verzoek van de kerkelijke vergaderingen tot stand gekomen. De bepalingen gaan tegen dezelfde euvelen, waartegen ook de synoden maatregelen namen, n.l. tegen arbeiden op Zondag, koopen, verkoopen, het open hebben van winkels, rethorikspelen en commediantvertooningen, tegen het frequenteeren van scherm- en dansscholen zelfs gedurende de predikatie enz.

---

[1]) Reitsma en Van Veen, a.w., dl. III, bl. 151.
[2]) Reitsma en Van Veen, a.w., dl. VII, bl. 154.
[3]) In zijn „Kerkerlijk Dordrecht", zie Van Veen, a.w., bl. 16.
[4]) Van Veen, a.w., hoofdstuk II.

Uit enkele placcaten geven we markante zinnen [1]):

In het placcaat van de Staten van Zeeland, ordonnantie van zijne Prinselijke Excellentie, 1583, lezen we [2]):

„Ende want inder heyliger Schrift den Sabbath des Heeren oft Sondach, ende andere Biddagen, by de Christelijcke Kercken in tijde van noode ingestelt, ons seer hoochlicken werden geheboden te onderhouden, ende de selve over te brengen in heylige oeffeninge ende exercitie, om den Heere te bidden om sijne genade, loven ende dancken voor sijne weldaden. . . .," deswege wordt dan vervolgens scherp geboden, dat ieder die dagen moet onderhouden, zich begeven naar de kerk en de vergadering der Christelijke gemeente, zonder eenig handwerk te verrichten, te lossen of te laden, te koopen of te verkoopen, in huizen of op straten; de winkels mogen dan niet worden open gesteld; een uitzondering wordt gemaakt voor „Landtsaten, Arbeyders, Zee-varende Volck", aan hen, maar aan niemand anders, mogen gedurende vastgestelde uren op zulke dagen „met besloten Winckelen" bepaalde waren worden verkocht.

De ordonnantie vervolgt dan: „Dat voorts oock niemant, ten ware reysende Luyden, die men naer ghelegentheyt van saecken sal mogen verexcuseert houden, hem en vervoordere op eenige Sonnendagen oft Bid-dagen onder ende gheduerende de Predicatie, soo voor als naer den noenen, eenigh Volck te setten, oft hem te laten vinden in eenige Herbergen, aldaer te sitten drincken, spelen, oft andersints yet te hanteren, noch oock te kaetsen, klossen, rollen, spelen, klappen, tieren ende gebeeren inde Kaets-banen, Herbergen, ofte op der Straten, oft op, oft ontrent de Kerckhoven eenige insolentien ende stoornisse te bedrijven. . . .".

In dit placcaat wordt dus gesproken van den Sabbat des Heeren of Zondag, en dat verdient te worden opgemerkt. In het nu volgend dispuut was een der kwesties, of de Zondag wel de (Christelijke) Sabbat mocht worden genoemd, en of dit historisch juist was. Eveneens verdient de aandacht, waartoe de Zondagsviering wordt teruggeleid; we hebben deze passage niet aangehaald, maar in den aanhef van het placcaat is sprake van „de heylige ende goede Ordonnantie ende Wetten van Godt inghestelt"; daar wordt de Zondagsviering dus tot een bevel Gods terugge-

---

[1]) De Vries, a.w., hoofdst. VI „Zondagswetten in de Republiek der Vereenigde Nederlanden", bl. 236—353.
[2]) De Vries, a.w., bl. 266, 267.

bracht en dat gebeurt ook in placcaten in andere provincies. Zoo spreekt een placcaat van Utrecht van 1582 [1]) van den Zondag „ons soo hooglyk bevoolen te heyligen", en zegt, dat men daarom bovenal „van God ende conscientie weegen schuldig is daer op eenige ordre te stellen". Een volgend placcaat, daar uitgevaardigd in 1608, spreekt ook van den Zondag, „die soo hoog van God Almachtig bevolen is te heyligen". In denzelfden zin spreken placcaten van Gelderland en Friesland [3]).

Behalve voor „Landtsaten, Arbeyders, Zeevarende Volck", werd een uitzondering gemaakt voor „Lynwaat- en Gaarnblykers" „den nood zulks vereisschende en anders niet". In de verschillende provincies werd streng gewaakt tegen het tappen en kroegloopen op Zondag, maar voor reizigers, die natuurlijk in herbergen moesten vertoeven, werd een uitzondering gemaakt; aan sleepers en kruiers was het toegestaan, de koffers der reizigers naar de hotels te brengen; het lossen en laden van pruimen, kersen e.d., die spoedig aan bederf onderhevig waren, werd toegelaten, eveneens in Gelderland het inhalen van koren en hooi op Zondag, wanneer de ongestadigheid van het weer geen uitstel gedoogde, mits met consent van officier of pastoor.

De reeds genoemde ordonnantie op het vieren en onderhouden van den Zondag in Utrecht van 1582 verbood op Zondag winkels open te hebben; het luidde daar echter verder: „Item, alle die eetbare waaren verkoopen, voorts moes, ooft ende diergelijke, nademael de schamel gemeente daar mede gedient wort, wort toegelaaten des Zondaags daarmede voor te mogen staan tot het beginsel van de hoofdpredicatie toe". Zoo werd ook verboden op Zondag met koek, appels, peren enz., te venten; en voorts onder meer: „desgelijks sal niemand geduurende de hooftpredicatie, voor de middag eenige wandelingen of byeenkomsten mogen maaken, ofte houden op de Plaats, de Neude, ofte andere plaatsen...".

In een resolutie van 1612 werd boete opgelegd aan molenaars, „op Sondagen malende"; de vierdagen gingen in, zoo werd daar bepaald, „'s nachts naar twaalf ure."

Interessant zijn nog enkele bepalingen uit een placcaat van Utrecht van 1623—1629—1637; onder meer komt daarin dit

[1]) De Vries, a.w., bl. 277.
[2]) De Vries, a.w., bl. 281.
[3]) De Vries, a.w., hoofdst. VI, bijlage 3 en 4.

voor: Zij, die personen bij zich aan het werk hebben, moeten hun tijdig hun geld geven, opdat ze Zaterdags kunnen koopen wat ze noodig hebben, en den Zondag naar behooren kunnen vieren. Men mag op Zondag vóór vier uur na den middag zich niet bevinden in herbergen e.d. Verboden wordt op dien dag het spel, genaamd „elteren", eveneens „met bickelen ofte knickers op Sondagen ende geboden Vier-dagen te spelen,.... ende sullen de ouders ook voor de kinderen innestaan en voldoen moeten."

Hoezeer aan de praktijk der Zondagsviering veel ontbroken moge hebben, werden er in de overheidsbepalingen wel strenge lijnen getrokken.

In de verschillende provincies zagen de Overheden op de Zondagsviering nauwlettend toe, soms op overdreven wijze. Er is een adres [1]) van sommige dorpen aan de Staten van Holland; daarin wordt er over geklaagd, dat er menschen bekeurd waren, die op Zondag of biddag warmoes uit hun tuin of aal uit hun korven gehaald hadden, om deze op dien dag te koken. Evenzoo anderen, die op dien dag hun vlas, dat den vorigen dag nat geworden was en zou bederven, hadden binnengehaald; weer anderen hadden hemden van scheepsvolk, die vlug gewasschen en gedroogd moesten zijn, Zondags na den middag op de bleek gelegd; er waren menschen bekeurd, die hadden zitten slapen en dus geen goede werken hadden gedaan; eveneens anderen, die de straat en den weg, voor hun deuren, die dien dag vuil geworden waren, hadden gereinigd. „Item", die hun beesten op dien dag in de weide gebracht hadden; die deze van hekken en dammen, tegen het uitloopen van hun beesten, hadden voorzien; die op dien dag in het hooi hadden gearbeid; die in het veld uit schieten waren gegaan.

De Vries meent den invloed van de Calvinistische Reformatie daarin te mogen opmerken, dat de Sabbat niet meer als een kerkelijke, maar als een van God verordende en door de Overheid bevestigde instelling werd beschouwd [2]). Eveneens verdient opmerking, wat De Vries schrijft op bl. 254: „de tegenstelling, die men gewoonlijk maakt, als zou men in vroeger eeuwen ten onzent en ook elders Zondagsheiliging gewild hebben en thans Zon-

[1]) Van Veen, a.w., bl. 13, 14.
[2]) De Vries, a.w., bl. 149.

dagsrust, is in dien zin onjuist, dat men vroeger nooit Zondagsheiliging zonder zeer bepaalde Zondagsrust begeerde".

Aan al deze bepalingen ligt een Zondagsbeschouwing ten grondslag, die vrij principieel moet worden genoemd. De Zondagsviering werd teruggeleid tot het gebod Gods; aan den eisch der Zondagsrust werd streng vastgehouden; wel werden uitzonderingen toegelaten, maar dit doen ook de strengste Puriteinen.

Vervolgens dient de interpretatie te worden nagegaan, die men in geschriften gaf over Zondag 38, de plaats in de belijdenisgeschriften, waarin over den Zondag gesproken wordt. Hierbij zouden we kunnen beginnen met te wijzen op den Hollandschen tekst van Zondag 38 van den Heidelbergschen Catechismus, daar deze niet een vertaling zonder meer is van den Duitschen en Latijnschen tekst; er is een kleine maar belangrijke verandering aangebracht, waardoor dus licht wordt geworpen op de opvatting over den Zondag in de Gereformeerde kerken in Nederland. We verwijzen hiervoor echter naar hoofdstuk VII, daar aan den tekst van Zondag 38 nog een andere kwestie vastzit, die in het debat besproken is; we willen de bespreking over Zondag 38 niet verbrokkelen, en geven die bespreking liefst in het geheel van onze beschrijving van het beroep op de historie.

Allereerst moet hier worden genoemd de Catechismusverklaring van Jeremias Bastingius [1]), daar deze werd geschreven naar aanleiding van de opdracht der reeds genoemde Synode van Middelburg van 1581, aan hem en aan de classis Walcheren gedaan [2]). Deze verklaring mag als de oudste in Nederland gelden [3]). In 1591 verscheen een Hollandsche vertaling, bezorgd door H. v. d. Corput.

Bij Zondag 38 betoogt Bastingius, dat de Sabbat mede een figuur of voorbeeld is van Christus; de wet van den Sabbat is, voor zooveel ze hoort tot de wet der zeden of tot de tien geboden, niet opgeheven; maar in deze wet is ook wat ceremonieels, en dat is door Christus weggenomen.

[1]) „Verclaringe op den Catechisme... door Hieremiam Bastingium... in de Neder-duytsche sprake ghebracht door Henricum vanden Corput..." Dordrecht 1591.

[2]) Zie Dr. G. D. J. Schotel, „Geschiedenis van den Oorsprong, de Invoering en de Lotgevallen van den Heidelbergschen Catechismus", Amsterdam 1863, bl. 164, 165.

[3]) Schotel, „Heidelb. Catechismus", bl. 165.

De wet van den Sabbat is wel gegeven in het paradijs, maar na den val is ze in de wet van Mozes begrepen en ten deele ceremonieel geworden; voor den Christen heeft al het ceremonieele afgedaan, hij is niet superstitieus gebonden aan den dag, maar hij is schuldig God te dienen, zooals de Vaderen in het Oude Testament den Sabbat moesten heiligen; het geheim van den Sabbat gaat ook hem aan. Wij houden in plaats van den ceremonieelen Sabbat der Joden den dag van de opstanding van Christus en nog enkele andere dagen. Het loffelijk gebruik van den Zondag is geen nieuw Jodendom. Door de komst van Christus is het onderscheid der dagen weggenomen, de Christenen zijn aan den ceremonieelen Sabbat niet meer gebonden, hun is vrijheid gegeven in het kiezen van den dag en ze hebben een goede keuze gedaan door den eersten dag der week te nemen, immers toen is Christus opgestaan. Dit is terug te voeren tot het oud gebruik der Christelijke kerken; de beginselen er van waren al aanwezig bij de apostelen, (1 Cor. 16 : 2, Openb. 1 : 10). Het verschil tusschen de Joden en de Christenen bestaat hierin, dat de Joden de viering van den Sabbat niet mochten nalaten of op een anderen dag stellen, terwijl de Christelijke kerk den Zondag houdt maar een anderen dag mag nemen, als daarvoor reden is; de onderhouding van den Zondag geschiedt dus door vrijwillige ordening der kerken, niet uit noodwendigheid, noch, omdat die dag op zichzelf beter zou zijn.

Naar twee kanten voert Bastingius polemiek: tegen het Jodendom en tegen de Wederdoopers. Verder ook tegen het „Pausdom", dat de verkondiging van het Woord en de bediening der sacramenten heeft vervalscht.

De inhoud van het gebod wordt in den Catechismus aldus weergegeven: Gods Woord hooren, en verder rusten van booze werken. Bastingius keert zich tegen hen, die dien dag brassen, dansen enz.

De andere catechismusverklaringen, in dezen tijd verschenen zijn [1]) die van Ph. Lansbergen, een Gentenaar, te Middelburg woonachtig en vroeger predikant te Antwerpen en te Goes, van B. Copius, een Duitsch predikant, wiens preeken in 1588 en '91 in vertaling in Amsterdam verschenen, van den Schiedamschen predikant Acronius en die van S. Lubbertus, professor te Franeker.

We vinden hier dezelfde gedachten weer:

[1]) Volgens opgave van Schotel „Heidelb. Catechismus", hoofdst. XVI

De Sabbat is ingesteld in het paradijs; het eerste en voornaamste doel is, dat Gods volk een bepaalden dag zou hebben voor den godsdienst; ook moest de rust van den Sabbat een sacrament of genadeteeken zijn tusschen God en Zijn volk, opdat Hij het zou heiligen en het heilig zou zijn. Er is nog een derde reden, n.l. dat mensch en vee natuurlijke rust genieten zouden. We zijn niet meer als de Joden aan den zevenden dag gebonden. De natuur leert, dat het nuttig en noodig is, dat men vastgestelde dagen en uren heeft, waarop de gemeente samenkomt om God te dienen. Daar Christus op den eersten dag is opgestaan, heeft de kerk het raadzaam geacht, dat het volk Gods voornamelijk op dien dag samenkwam (Hand. 20 : 1. 1 Cor. 16 : 2).

Aldus Copius [1]).

In denzelfden geest verklaart Acronius in zijn „Enarrationes Catecheticae [2]): in het vierde gebod is ingesteld de politia Dei en de certus Deum colendi atque in pietate proficiendi ordo; daar we door ons werk niet dagelijks kunnen samenkomen, heeft God een bepaalden dag uitgekozen, waarop we de zorg van de aardsche dingen van ons moeten afzetten en ons richten op de goddelijke dingen. Zooals de decaloog samenvatting is van de moreele geboden, is ook dit gebod synecdochisch en omvat het alles, wat noodig is voor den cultus Dei en voor de religie.

De waarneming van den zevenden dag is ceremonieel en is door de komst van Christus vernietigd, maar dat een der zeven dagen gewijd zou zijn aan den cultus Dei, is blijvend; dat dit tot de lex naturae behoort, getuigen de voorbeelden der heidenen; wel staat de eene dag niet boven den anderen en kan God overal worden gediend, maar Hij wil toch, dat terwille van de eutaxia zekere tijden en plaatsen bestemd zullen zijn voor de heilige vergaderingen. De verandering van den dag is afkomstig van de apostelen. Niemand mag den Zondag en de andere dagen, door de kerk aanvaard, lichtvaardig veranderen.

We moeten op Zondag ons werk staken en God in ons laten werken, maar mogen niet tevreden zijn met uiterlijke rust; de innerlijke moet daarbij komen, die ons heele leven duurt. Wie zoo den Sabbat heiligt, heeft het begin van den eeuwigen Sabbat. Er is drieërlei Sabbat: ten eerste de tijdelijke, waarop Gods

[1]) „Vier en vyftich Predicatien over den ... Catechismum" ... door Balthasar Copius ... overgeset door J. Girobulum". Amsterdam 1590.
[2]) Schiedami 1606, fol. 193—196.

volk moet rusten van de werken, die tot dit leven behooren, en samenkomen tot heilige oefeningen; ten tweede de spiritueele: de rust, heel het leven door, van de zonde; eindelijk de hemelsche. De profanatie van den Sabbat is groot; evenals anderen klaagt ook Acronius over Schwenkfeldt en andere fanatici, die zeggen dat heel de religie spiritueel is en de bediening van Christus kerk veroordeelen. Men gebruikt dien dag om zich op te schikken; 's zomers wandelt men, 's winters zit men bij het vuur en houdt zich met allerlei bezig; maar werken is niet verboden, als op zichzelf verkeerd en als zou nietsdoen godsdienst zijn, doch om het bijwonen van de godsdienstoefeningen niet te verhinderen. Het verwaarloozen van de samenkomsten laakt hij dan ook zeer.

Lansbergen leerde evenzoo. Ook hij maakt [1]) de onderscheiding tusschen den Sabbat als ceremonie en als deel van de wet der zeden. Het behoorde tot de wet der ceremoniën, dat de Joden gebonden waren aan een bepaalden dag en tot de wet der zeden dat alle weken één dag afgezonderd werd en besteed aan heilige oefeningen; wij houden dezen dag niet als ceremonie, maar als middel tot onderhouding van de goede orde in de gemeente.

Tenslotte moet nog worden genoemd F. Hommius [2]), die tusschen 1599 en 1602 Ursinus' Catechismusverklaring in vertaling uitgaf; in den tweeden druk van 1607 voegde hij daarbij uitspraken in van Copius, Bastingius e.a., in den derden druk van 1617 voorzag hij elken Zondag van „tafelen", waarin we niet zoo zeer te doen hebben met een samenvatting van de verklaring die Ursinus van elk der Catechismusafdeelingen gaf, als wel met een eigen verklaring van Hommius [3]).

Bij hem vinden we dezelfde onderscheidingen: de Sabbat is uiterlijk (ophouden met arbeid en den tijd besteden aan den godsdienst) en innerlijk (rusten van booze werken). Het gebod is voor een deel ceremonieel, het hoort tot de wet der ceremoniën als alle andere rust- of feestdagen in het Oude Testament, die voorbeelden waren van Christus (Col. 2:16,17), als ook de nauwe onderhouding van den zevenden dag, die voorbeeld was van

[1]) Zie citaat van Lansbergen in Hommius' vertaling van Ursinus „Explicationes Catecheticae" in de uitgave van J. v. d. Honert, Gorinchem 1736, bl. 351, 354, 356—360.
[2]) Zie Dr. P. J. Wijminga, „Festus Hommius", Leiden 1899, passim.
[3]) Door mij is gebruikt de uitgave van het „Schatboek" door Spiljardus, Amsterdam 1657.

Christus' rusten in het graf en van de rust, die wij door Hem verkrijgen; ceremonieel is de Sabbat ook als teeken voor Israël van diens verlossing uit Egypte en eveneens als middel om Israël van de heidenen te onderscheiden. Het behoort tot de wet der zeden, dat één van de zeven dagen der week besteed wordt aan den openbaren godsdienst; de apostelen namen niet den laatsten dag, om aan te toonen, dat de Joodsche ceremoniën uitgediend hadden. De uiterlijke rust is teeken of voorbeeld van de innerlijke of geestelijke (Ex. 31 : 13, Ez. 20 : 24), bestaande in niet-zondigen; innerlijke en uiterlijke rust moeten samengaan.

Niet verboden zijn op Zondag noodzakelijke werken en werken van liefde, maar wel alle gewone arbeid: akkerwerk, markt houden, e.d. Nog veel minder zijn toegelaten ongeoorloofde werken: zich bedrinken, spelen e.d.; ook wordt de Sabbat ontheiligd, door na te laten, wat dan gedaan moet worden.

In 1657 heeft Spiljardus een nieuwen druk van het „Schatboek" van Ursinus-Hommius bezorgd; toen werd achter elke tafel van Hommius een Toeeygeninge gevoegd [1]); in die bij het vierde gebod werd op Sabbatsviering ernstig aangedrongen.

Aan de latere uitgaven van het „Schatboek" zijn opmerkingen toegevoegd over den Sabbatsstrijd. Zoo wordt bij 2 „„hoe menigherlei de Sabbath zy" opgemerkt, dat Junius meent, dat de dag niet zoo zeer door de apostelen, als wel door Christus is veranderd; onder 3: „Hoeverre de Sabbath ons Christenen toebehoort" wordt verwezen naar de Nationale Synode van Dordt en naar de kantteekeningen op Coloss. 2 : 16, 17 ter bevestiging van de gedachte, dat wij den dag niet houden als ceremonie, maar als middel, dat noodwendig is tot onderhouding der goede orde in de gemeente.

Door Lubbertus te noemen maakten we al den overgang naar de professoren en de universiteiten.

We noemen als eerste Danaeus, die wel zeer kort, van 1581—'82, professor te Leiden was, maar die toch in de Nederlanden van grooten invloed is geweest. In den Sabbatsstrijd, die volgde, werd zijn naam meermalen vermeld [2]).

---

[1]) Wijminga, a.w., bl. 257, [2]).

[2]) Bijzonder goed bruikbaar is de „Naamlijst van Professoren in de Theologie aan de Universiteiten in Nederland tot 1800", door Dr. H. H. Kuyper opgesteld en afgedrukt als Bijlage in diens „De Opleiding tot den Dienst des Woords bij de Gereformeerden". Den Haag, 1891.

In zijn „Ethices Christianae" [1]) behandelt hij bij het vierde gebod [2]) allerlei vragen. Zijn meening is, dat al vóór Exodus 20 de zevende dag bij de Joden heilig was; ze hadden dien door de traditie der vaderen. De Sabbat is een plechtige en heilige dag, omdat de mensch gemakkelijk God en Diens werk vergeet en de Sabbat teeken was van het verbond tusschen God en de Joden en deel van den cultus.

Voor zoover dit gebod ceremonieel was, geldt het nu niet meer; dus is de strenge rust van alle slaafsch werk en het houden van den zevenden dag vervallen. Onder meer zijn op den Sabbat barmhartigheidswerken geoorloofd, maar dan mag er geen geld voor worden gevraagd, alleen vergoeding der gemaakte onkosten. Den Christenen was niet zoo'n strenge rust geboden. Constantijn stond al zaaien en oogsten op Zondag toe als dat wenschelijk was. Wij houden slechts op met werk, zoover het tot stichting der kerk strekt, om ons toe te leggen op den cultus Dei en niemand aanstoot te geven. Volstrekt verboden is het ons niet, te werken. Door dit gebod staat de cultus externus voor ons vast. Daar God een dag uit de week uitgekozen heeft, zijn wij daaraan ook nog gebonden.

Ook in zijn aanteekeningen op Augustinus' „Liber de Haeresibus" spreekt Danaeus over den Sabbat; hij noemt daar n.l. bij elk der geboden een aantal ketterijen op, zoo ook bij het vierde gebod, en geeft aan, door wie deze worden aangehangen, n.l. [3]): dat de Sabbat nog moet worden onderhouden; dat de Mozaïsche ceremoniën nog moeten worden in acht genomen; anderen dienen God met nieuwe ceremoniën, zoo de Roomschen, of met corporeis exercitationibus.

De meening van Junius, professor te Leiden 1592—1602, is te vinden in zijn commentaren. Bij Gen. 2 : 2 [4]) teekent hij aan, dat het naturale is, den Sabbat te onderhouden; de bepaling van den dag is ceremonieel en positief. In plaats van den zevenden dag na de schepping kwam de dag der opstanding; deze verandering werd teweeggebracht door Christus Zelf, Die op den eersten dag opstond en op dien dag, en eveneens acht dagen later, aan Zijn discipelen verscheen. Het is dwaas te beweren, dat de

---

[1]) Genevae 1588.

[2]) Lib. II, cap. 10, pag. 148 sqq.

[3]) Danaeus, „Opuscula" t. I, Genevae 1583, fol. 1043.

[4]) Voorkomend in Junius, „Opera theologica", t. I, pag. 1608.

Zondag door traditie en niet door de Schrift in de Christelijke kerk is gekomen.

Ook op andere plaatsen spreekt Junius over den Sabbat, m.n. ook in zijn geschrift tegen Bellarminus [1]), maar steeds slechts zeer kort en in denzelfden zin.

Verder moet er gewezen worden op de disputatie over het vierde gebod, door Arnoldus verdedigd onder Kuchlinus, regent van het Statencollege in de jaren 1592—1606, die de leer van den Catechismus in disputaties liet behandelen. In de disputatie over het vierde gebod [2]) wordt gezegd: het Sabbatsgebod is deels moreel, deels ceremonieel; moreel is, dat een tempus certum aan den cultus divinus wordt gewijd, ceremonieel is de rigida observatio van den zevenden dag en de Sabbat, voor zoover hij type was van de heiliging der kerk, die door Christus komen zou. Dat de Sabbat ten deele van blijvende geldigheid is, leeren de blijvende doeleinden, die hij heeft. We moeten den Sabbat gedenken, daar ligt in, dat in vroeger tijd de Sabbat verwaarloosd was, en dat de Sabbat voorbereiding eischt; deze dag gaf God in het begin

[1]) Voorkomend in Junius' „Opera theologica", t. II.

[2]) Een exemplaar van deze disputatie is aanwezig te Leiden (U.B.). Ze komt verder voor in de verschillende uitgaven van Kuchlinus' Disputaties (zie L. D. Petit in diens „Bibliographische lijst der werken van de Leidsche hoogleeraren", Leiden 1894, bl. 137—141). Door verschillende schrijvers uit dien tijd wordt reeds gezegd, dat Kuchlinus' disputatie van 1597 is en dat ze werd opgedragen aan de predikanten en ouderlingen van Holland en West-Friesland, toen in synode vergaderd; zoo zegt het Udemans in „'t Geestelijk Roer van 't Coopmans schip", bl. 63—67, Koelman, „Historie", bl. 118. Het is echter duidelijk, dat de theses over den Sabbat van 1601 zijn. Het is van belang, dit vast te stellen, omdat door de bovenvermelde mededeeling de gedachte kan gewekt worden, dat er kwestie over den Sabbat was op die synode of in dien tijd, en dat Kuchlinus zich daarin gemengd heeft door die theses in te zenden. Dit is echter niet het geval geweest. De opgave van Udemans en Koelman is als volgt te verklaren: de eerste disputatie „De catechesi christiana" was van 1597 en bevatte een opdracht of voorrede van Kuchlinus aan de synode te Enkhuizen vergaderd, welke opdracht ook afgedrukt werd in de gezamenlijke uitgave, waarvan Udemans en Koelman hebben gebruik gemaakt. Laatstgenoemden waren nu van meening, dat die opdracht ook voor de disputatie over den Sabbat gold. De stellingen over den Sabbat werden door Arnoldi opgedragen aan de Staten van Holland en West-Friesland; deze opdracht staat afgedrukt in de afzonderlijke uitgave dezer stellingen, welke zich te Leiden bevindt: „Theses theologicae explicantes quartum praeceptum, quas... tuebitur David Arnoldi". Lugd. Batav. 1601.

der wereld aan Adam ter herinnering aan de schepping en aan Zijn eigen rust. Hij wil, dat de menschen aan dit gebod denken en dezen dag, van het begin der wereld gezegend en geheiligd, als heilig waarnemen. De gewone onderscheiding komt ook hier terug: de Sabbat is temporale, spirituale, coeleste. Geheiligd wordt de Sabbat: door ons voor te bereiden tot den Sabbat; door dien dag onder Gods Woord te verkeeren; door den tijd na den dienst in heilige meditatie door te brengen; door werken van barmhartigheid. Ontheiligd wordt de Sabbat door reizen zonder noodzaak; door het houden van markten en het verrichten van werk; door spelen; maaltijden; en door uiterlijke waarneming zonder innerlijke vroomheid.

S. Lubbertus, die de eerste theologische hoogleeraar was aan de universiteit te Franeker en daar vele jaren gedoceerd heeft, (1585—1625), hield aan de universiteit theologische disputaties „explicantes quaestiones catecheticas" [1]), waaraan zijn „Commentarius in Catechesin Palatino Belgicam" [2]) het ontstaan dankte. Zijn behandeling van het vierde gebod [3]) en van de verklaring, die de Catechismus er van geeft, gaan goeddeels aan de vragen, die weldra zoo de aandacht zouden hebben, voorbij. Hij zegt onder meer, dat God al van het begin af gewild heeft, dat wij den Sabbat zouden heiligen, dat is, dat de kerk op een bepaalden tijd zou samenkomen, om God te eeren en te dienen. Wij zijn niet meer gebonden aan een bepaalden dag, maar toch vereischen het decorum en de orde, dat de samenkomsten plaats hebben op een bepaalden tijd. We moeten op den Sabbat alle lichaamswerk nalaten.

Er is hier vrij groote eenstemmigheid op te merken, zoowel in de populaire als in de meer wetenschappelijke geschriften.

Algemeen wordt de onderscheiding moreel-ceremonieel aanvaard; wordt de strenge rust gerekend tot het ceremonieele en wordt het houden van één dag op de zeven onder het moreele gerangschikt. De Sabbat is ingesteld in het paradijs; de verandering van den dag wordt op Christus teruggevoerd of aan de kerk toegeschreven. Voor een nauwgezette Zondagsviering wordt geijverd. Bij de verklaring van den inhoud van het vierde

[1]) Vgl. Mr. W. B. S. Boeles, „Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker," Leeuwarden 1889, dl. II, bl. 32.

[2]) Franicae, 1618.

[3]) l.l., pag. 657—660 en pag. 698—704.

gebod sluit men zich nauw aan bij den Heidelbergschen Catechismus.

Men voerde inzake den Sabbat wel strijd, maar gezamenlijk, tegen buitenstaanders, n.l. tegen de Joden, die aan den zevenden dag wilden vasthouden; tegen de Roomsch-Katholieken, die de bediening van Woord en Sacrament hadden vervalscht en goeddeels verantwoordelijk werden gesteld voor de onder het volk in zwang zijnde Sabbatsontheiliging; en tegen de Mennonisten, Libertijnen, Wederdoopers, die tot teugelloosheid waren vervallen en van geen wet en geen Sabbat wilden weten. Over de rust en het zich onthouden van werk wordt weinig gesproken. Evenwel zouden spoedig allerlei verschillen in opvatting tot uiting komen, met name in Zeeland was er al, mede onder invloed van buiten, wrijving. In de Synode van Dordt werd dit openbaar. Daarover in de nu volgende paragrafen.

§ 2. *De Zondagskwestie in Zeeland en vandaar op de Synode van Dordrecht.*

In Zeeland zijn het eerst de principieele vragen over den Zondag actueel geworden en hier is de Sabbatsstrijd begonnen.

Evenals elders trof men ook hier een ijveren aan tegen Zondagsontheiliging en vóór Zondagsviering en stuitte men daarbij op moeilijkheden; er waren kerken, die niet het heele jaar dóór twee diensten op Zondag hielden, omdat men meende, dat dat niet ging, n.l. in het hartje van den zomer en in het midden van den winter, en personen, die belijdenis van de Gereformeerde religie gedaan hadden, deden aan die Zondagsontheiliging mee [1]).

Dit kon als zoodanig al niet buiten de principieele vragen omgaan. Immers moest men er zoo vanzelf toe komen, zich er rekenschap van te geven, waarom men zoo'n nauwgezette waarneming noodig achtte; terwijl ook zij, die den Zondag niet streng vierden, hun doen met de Schrift trachtten te rechtvaardigen.

Daarbij kwam, dat de Zondagsviering in Zeeland, althans door een bepaalde richting, uitermate sterk gedreven werd. In nauwgezette Zondagsviering zocht men, meer dan elders, een der hoofdpunten der Christelijke vroomheid. Dit komt voor een deel

[1]) Zie hierna, bl. 59 v.v.

voort uit den aard der Zeeuwsche vroomheid, die weer samen hangt met den aard van het Zeeuwsche volkskarakter [1]), terwijl ook de hierna te noemen factoren invloed hebben uitgeoefend.

Vooral is hier van belang de invloed, dien Zeeland onderging van het Engelsche Puritanisme in het algemeen en van den strijd over den Zondag, die daar werd gevoerd in het bijzonder [2]). Teellinck is sterk naar Engeland georiënteerd geweest en hij niet alleen; ook hebben Engelsche Puriteinen in Zeeland en Holland gewerkt.

Verder moet, wat Zeeland betreft, nog worden vermeld, dat ook hier de houding der Vrijgeesten en Libertijnen reactie uitlokte, alsmede de vrijere gewoonten, die waren overgebleven uit het „pausdom", zooals het heette in menig geschrift, waarin voor strenge Zondagsviering het pleit werd gevoerd. Eindelijk kan niet zonder invloed zijn geweest, dat Gomarus hier enkele jaren, van 1611—'15, heeft gewerkt als predikant en hoogleeraar, die zich later een zeer krachtig voorstander heeft betoond van een meer vrije Zondagsbeschouwing.

Al vóór de Dordtsche Synode — en ze hebben het daarna voortgezet — ijverden voor de Zondagsviering: G. Udemans en W. Teellinck, terwijl ook J. Spiljardus, predikant te Kruiningen, hier mag worden genoemd.

G. Udemans [3]) was predikant te Zierikzee van 1604—1649, terwijl hij daarvóór gedurende vijf jaar de gemeente van Haamstede had gediend, waar hij als jong predikant — hij was 1581 te Bergen op Zoom geboren — gekomen was.

[1]) Zie A. A. van Schelven, „Het Zeeuwsche mysticisme" (Geref. Theol. tijdschrift, Sept. 1916) en van denzelfden: „De bewerking van een pietistische gemeente," Goes 1914.

[2]) Overigens bedoelen we hiermee niet, de Sabbatsopvatting van Teellinck, Udemans e.a. geheel uit Engelschen invloed te willen verklaren. Eer is ons oordeel, dat van dit onderdeel evenals van het Puritanisme in het algemeen, geldt, dat het ten onzent geen vrucht was van vreemden, in casu Engelschen, maar van eigen bodem (P. J. Meertens, zie volgende noot).

[3]) Zie over Udemans: „Godefridus Cornelisz Udemans", door P. J. Meertens, in „Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis", nieuwe serie, dl. XXVIII, bl. 65—106; over zijn Sabbatsopvatting m.n. bl. 95—97. Meertens geeft Udemans' opvatting uit diens „Praktijcke" en oordeelt: „Udemans' sabbatsbeschouwing is tamelijk rigoristisch" (aldaar, bl. 95).

In 1612 [1]) verscheen van zijn hand: „Practijcke, dat is werckelijcke oeffeninge vande christelicke hooft-deuchden, gheloove, hope, ende liefde"; hiervan kwam in 1621 de tweede druk uit, door den auteur overzien en verbeterd [2]).

Hij handelt hierin ook over het vierde gebod.

In den tweeden druk wordt over dit gebod het volgende gezegd[3]): De hoofdinhoud van dit gebod is, dat wij één dag in de week geheel afzonderen voor den dienst Gods, die betracht moet worden naar ziel en lichaam, in het openbaar en in de afzondering. Verboden is alles wat den Zondag ontheiligt en wat den mensch belet den Zondag te vieren: duivelsche werken als drinken, dansen, vechten, ledigheid; wereldsche bekommernissen als koopen, reizen, oogsten, vergaderingen houden; voor koopen en akkerwerk wil men een uitzondering maken, maar ten onrechte; ook ploegen en oogsten is verboden; eveneens wereldsch plezier, rijden, kaatsen, e.d. Allerlei recreatie van geest en lichaam is niet veroordeeld, de mensch heeft die noodig, maar ze moet onze consciëntie niet bezwaren en we moeten die zoeken in de zes werkdagen; ook op Zondag is er een verkwikking, die ons niet belet den Sabbat te heiligen, b.v. rust van den arbeid, samensprekingen met vroomen, godzalige wandelingen na den dienst, enz. Men wijst op arbeiders, dienstboden en soortgelijken, maar die hebben in de week wél tijd, en de Zondag, in heilige geneugten doorgebracht, geeft veel méér verkwikking.

Werken van godzaligheid, barmhartigheid en presenten nood moeten worden gedaan; presente nood is er dan, als er geen uitstel mogelijk is zonder tegen de liefde te zondigen (zulke gevallen zijn er voor een dokter, een vroedvrouw; als tegenweer geboden moet worden tegen een vijand of tegen het water e.d.), hier geldt de regel van Matth. 12 : 7; zeven dagen ging men rond de stad Jericho dus ook op Sabbat (Joz. 6 : 4), zie ook 1 Kon. 20 : 29; Jezus mocht op Sabbat genezen; maar wij moeten dezen regel niet te ver doortrekken om onze geldgierigheid te verschoonen.

Daar er over dit gebod gedisputeerd wordt, ziet Udemans de

---

[1]) Blijkens de dateering van de voorrede in den eersten druk, die ook in den, door mij gebruikten, tweeden druk is opgenomen.

[2]) „Practycke, dat is Werckelijcke oeffeninge vande Christelicke hooftdeuchden... Door Godefridum Udemans... Den tweeden druck, by den Autheur oversien ende verbetert", Dordrecht 1621.

[3]) Aldaar bl. 209—233.

vraag onder de oogen, of het ons aangaat; sommigen zeggen neen, het is niet meer dan een Joodsche ceremonie; zoo de Wederdoopers en zoo ook vele politieke Christenen, die in den godsdienst alleen willen aannemen, wat hun profijtelijk en gemakkelijk valt; hij houdt daartegenover staande, dat het vierde gebod een moreel en eeuwig gebod is.

Twee omstandigheden zijn er veranderd: de dag, door de apostelen en de kerk, en wel, om de verlossing in Christus in gedachtenis te houden en om de Christelijke kerk te onderscheiden van de Joodsche synagoge; én de strenge rust, aan de Joden geboden, om de toekomende zaken te beduiden. Daarom moet onderscheid worden gemaakt tusschen de moreele rust, n.l. de onthouding van uiterlijken arbeid, en de ceremonieele rust, waardoor wat anders beduid werd; de eerste is uitgedrukt in den tekst van het gebod en moet altijd blijven, de tweede was een aanhangsel van het gebod en is in een geestelijke rust veranderd, n.l. in oprechte betrachting van de heiligmaking.

Daags tevoren denke men aan den Sabbat; op den Zondag gedenke men, dat hij is een feestdag des Heeren; Gods Zoon noodigt ons dan tot eten van het hemelsch banket; daarom moeten we ons dan ontslaan van dagelijksche beslommeringen, reine kleederen aantrekken naar de ziel; 's morgens vroeg opstaan; mediteeren; de openbare vergaderingen der gemeente bezoeken; daarna onzen tijd heilig besteden; ons best doen kerk en scholen te onderhouden; door den uiterlijken Sabbat ons opwekken tot den eeuwigen Sabbat.

Behalve dit werk dienen te worden vermeld een paar interessante boeken, die hij schreef ten behoeve van zee- en kooplieden, en waarin hij aangeeft, hoe een Christen zich in zeevaart en koopmanschap, die Udemans in hooge eere wil houden, moet gedragen. Zoo komen we bij hem in aanraking met de zeer belangrijke en moeilijke kwestie van zeemanschap en Zondagsviering, een kwestie, waarvan vooral aan Udemans de eer toekomt, dat hij ze onder de oogen heeft gezien.

In 1617 kwam van hem uit „Geestelick Compas" [1]); in de voorrede daarvan wendt hij zich tot den „Heer Overdeken.... midtsgaders de eersame wel-bevaren Mannen, den Deken, Ommegan-

---

[1]) Zie voor het jaartal der eerste uitgave de dateering der voorrede. Door mij is gebruikt de vierde druk, Dordrecht 1647.

gers, mitsgaders de gantsche Bende van de vermaerde Visscherye tot Ziericzee". In het tweede kapittel ziet hij onder de oogen „hoe dat een Zeeman sijn reyse beginnen moet" en van de acht regels, die hij daar opsomt [1]), is de zevende „dat een Zeeman niet en magh toe-reeden, noch 't zeyle gaen op den dagh des Heeren". Dat is zoo, omdat het staat in het vierde gebod van de wet der zeden, waar ons gelast wordt viering en heiliging van den Sabbat. Voor verklaring van dit gebod en weerlegging van de meening der Wederdoopers verwijst Udemans naar zijn „Praktijke" [2]). Nú wil hij alleen vaststellen, dat dit gebod zoowel te water geldt als te land, want God heeft beide geschapen en is overal; dus moet Hij op alle plaats worden gediend. Alleen dàn mag een zeeman op Zondag uitvaren, als het geldt „reysen van presenten noot", die men zonder kwetsing der liefde tot een anderen dag niet kan uitstellen, b.v. bij doodelijke ziekte, dringende noodzaak voor Gods kerk of voor het land. Dan geldt de regel Matth. 9 : 13, Marc. 2 : 27. In andere omstandigheden moeten we den Sabbat gedenken. Hier gelden geen menschelijke excuses als: dat men den wind moet waarnemen. Is, zoo vraagt Udemans, het alleen aan den wind gelegen? De Heere Zelf moet met ons meetrekken; en: gebiedt God niet over den wind?

Evenmin geldt het excuus, dat men den marktdag moet waarnemen, die op sommige plaatsen Maandags of Dinsdags gehouden wordt; het ware te wenschen, dat de magistraten hun marktdagen midden in de week stelden; waar dit om politieke redenen mogelijk zoo licht niet verkregen wordt, is het geraden voor godvruchtige schippers, een dag tevoren weg te gaan en liever wat ongerief te lijden in het tijdelijke.

Vele schippers, die op een haven varen, moeten bijna den meesten tijd van het jaar den openbaren godsdienst ontberen, wat de hoogste ellende is voor het godvruchtig hart. Kunnen ze hun reis niet anders maken dan op den Sabbat, dan is het beter dat veer te verlaten, dan hun ziel te berooven van het brood des levens.

In het derde kapittel ziet hij onder de oogen: „Hoe dat een Zee-man hem selven op de reyse dragen moet".

---

[1]) Aldaar bl. 98 v.v.

[2]) Daaruit meende ik te mogen besluiten, dat de passage „Daar over dit gebod gedisputeerd wordt" al in den eersten druk voorkomt en dus in het overzicht van bl. 52, 53 thuishoorde.

De zesde regel is daarbij [1]): „dat een Zee-man den Sabbath oock ter Zee moet vieren ende onderhouden".

Dit wordt betoogd met verwijzing naar hoofdstuk II en moet onder de aandacht worden gebracht, zegt Udemans, daar er nu onder zeelieden een nieuw dispuut rijst. Sommigen van hen zijn overtuigd, dat ze den Sabbat aan land moeten onderhouden, maar maken weinig bezwaar om dien te breken als ze op zee zijn, omdat er dan geen openbare bijeenkomsten der geloovigen zijn; maar dit argument geldt niet, daar dan het vierde gebod ook niet zou gelden voor hen, die onder het kruis leven; zou zouden we aan Gods geboden gebonden zijn, als het ons past. Men zegt: de zeeman moet het goede weer waarnemen, is op zee nauw behuisd, en zit daar met allerlei volk samen; daarom moet hij in dit stuk wat verschoond worden en komt hem wat meer vrijheid toe dan een ander; maar dit gaat niet op. Het weer kan b.v. ook door de landlieden als reden worden opgegeven. Het andere argument bewijst, hoe noodig het is, zich te voegen bij godzalige stuurlieden en gezellen. De anderen moeten vermaand worden. Te allen tijde moet dit worden volgehouden. Vast staat, dat de verandering van plaats Gods gebod niet verandert en dat Zijn rechterhand ons overal kan vinden.

Hoe moet de Sabbat onderhouden worden op zee? De Sabbat wordt het best gevierd in de vergadering der geloovigen; maar als we daar niet kunnen komen, moeten we toch niet ledig zitten, doch de Schrift, sermoenen en stichtelijke boeken lezen, samen bidden e.d. Dit zal dienen tot Gods eer en onzen troost. Blijven we den Sabbat verachten, dan zullen we al flauwer worden in het geloof.

„Koopmans Iacht", dat in 1637 van Udemans' hand uitkwam, bevat over den Sabbat niets, wel weer zijn „Geestelijk roer van 't Coopmans Schip", dat we hierna nog zullen noemen.

Ook op andere wijze beijverde Udemans zich voor deze zaak, die hem zeer ter harte ging. Blijkens een daarvan opgemaakt stuk [2]) verscheen op 11 Jan. 1618 in de vergadering van den deken, de ommegangers en enkele gildebroeders van het schippersgilde de predikant Udemans met een ouderling namens den kerkeraad van de gemeente te Zierikzee, om bij de schippers aan

---

[1]) Udemans, „Geestelick Compas", bl. 137—145.

[2]) Copie van een handschrift, in het bezit van Prof. Dr. H. H. Kuyper.

te dringen op de onderhouding van den Sabbat of Dag des Heeren, daar men op dezen dag wel pleegt te reizen en te varen als op een anderen dag, tot ergernis der gemeente en tot nadeel van eigen ziel. Men moest dien dag zooveel mogelijk aan land blijven en den Heere dienen in Zijn tempel.

Op deze propositie werd geantwoord door deken en ommegangers, dat het vaak voorkwam, dat schepen gereed lagen om uit te varen naar Frankrijk, Engeland en andere landen en dat de wind niet had gewaaid op werkdagen; voor het geval er dan wel een goede wind woei op Zondag, zou de schipper, die zeilree lag, mogen uitzeilen. Ook zal, als daar eenige afslag is van versche visch Zaterdags na den middag of Zondagsmorgens, die visch Zondags mogen worden vervoerd, waarheen het den schipper, schuitenaar of waterman gelieft, maar deze zullen dan geen passagiers of liggende vracht mee mogen nemen. Daar de bewoners van Colijnsplaat en Oversande vaak meel, bier, brood e.d. noodig hebben, zullen in zulke gevallen en „omme nootswille" de beurtschuiten op Zondag over en weer mogen varen. Passagiers, die noodzakelijk moeten overvaren, zal men mogen vervoeren, waarheen het den passagier gelieft; daartoe zullen Zaterdagsavonds twee schepen worden gekaveld, waarvan het eene dienst zal doen op Holland, het andere op Zeeland; vracht zal men dan niet mogen meenemen. Hun bedoeling was, naar ze verklaarden, de propositie na te komen zooveel hun mogelijk was.

Hun is in 1626 nog eens verzocht, deze resolutie nader in overweging te nemen, om den rustdag beter te vieren, waarop ze verklaard hebben te persisteeren bij hun besluit en beloofd hebben dit na te komen [1]).

Zooals de kerkeraad van Zierikzee onder leiding van Udemans zich hier bemoeide met de Zondagsviering door de schippers, had deze dat ook al gedaan met de visschers, gelijk in genoemde vergadering verklaard werd. Het luidt: „dat daeromme de predicanten ende ouderlingen dezer gemeynte overleggend haer ampt ende schuldige plicht .... hadden goet gevonden bezendinge te doene aen dit gilde, gelyck zij aen de Bend van visschers gedaen hadden....". En zij konden verklaren, dat „de visscherije met haer exempel nu zijn voorgegaen".

Udemans heeft dus niet slechts gedachten over de Zondagsviering op papier ontwikkeld, maar er zich voor beijverd, dat die in praktijk zouden worden gebracht en dat op een terrein, waar de Zondagsviering allerlei kwesties deed ontstaan.

Ook buiten Zeeland heeft Udemans getracht, zijn gedachten over de Zondagsheiliging ingang te doen vinden. Hij heeft n.l., zooals hij schrijft in een brief aan H. Hondius [1]), de kerken van Den Haag, Utrecht en Den Briel in de dagen der Arminiaansche twisten bediend en ook de kerk van Dordrecht in de dagen der Synode vaak geholpen, en in dezen dienst vaak over deze materie gesproken. Hij merkt daarbij op, dat tot dusverre geen geleerd of vroom man aanmerking op zijn leer of leven heeft gemaakt.

Vervolgens dient even te worden vermeld het verblijf en de arbeid van Ds. Spiljardus te Kruiningen; deze heeft zich, toen hij later predikant te Gorkum was, op de Particuliere Synode van Zuid-Holland in 1626 over zijn Sabbatsopvatting verantwoord, tegelijk met Voetius [2]). Hij stond op hetzelfde standpunt als Udemans en Voetius; in een later te vermelden brief van Udemans aan hem, wordt ook het punt van den Sabbat aangeroerd [3]).

Eindelijk moet nog genoemd worden W. Teellinck. Deze kwam in 1613 als predikant te Middelburg, na de eerste jaren van zijn predikantsloopbaan te Burg en Haemstede te hebben doorgebracht. In zijn eerste gemeente was G. Udemans zijn voorlaatste voorganger geweest. Uit een orthodox gezin geboren en geloovig opgevoed, was Teellinck tijdens zijn verblijf in Engeland met het Puritanisme in aanraking gekomen en onder de bekoring er van geraakt; m.n. heeft hij ook de opvatting van den Sabbat, die daar gehuldigd werd, tot de zijne gemaakt, waarvan zijn geschriften de duidelijke sporen vertoonen. Vooral in Middelburg heeft hij zijn gaven ontplooid en door woord en geschrift gearbeid voor de veredeling van de praktijk van het Christelijke leven. Zijn speciale geschriften over den Sabbat vallen eerst in den tijd na de Synode van Dordt, maar niet zijn actie voor goede Zondagsviering. Zijn zoon Maximiliaan, die een levensschets van zijn vader uitgaf, verhaalt over diens verblijf in Middelburg, dat de Heere daar zijn dienst gezegend heeft. „Want in corte tijt naer

---

[1]) Copie van een handschrift, in het bezit van Prof. Dr. H. H. Kuyper.

[1]) Copie van een handschrift, in het bezit van Prof. Dr. H. H. Kuyper.

[2]) Zie hierna, bl. 98 v.v.

[3]) Zie hierna, bl. 91.

sijn comste aldaer, met de hulpe van sijn mede Broeders, isser merckelicke veranderinge, in yver tot het gehoor van Gods Woort, tot het betrachten van alle gheestelicke oeffeninghen, tot het vieren van den dach des Heeren, ghespeurt gheworden...." [1]).

Adrianus 's Gravezande verhaalt in zijn „Geschiedkundig Bericht aangaande Hermannus Faukelius" [2]) van dezen, dat hij zich niet mengde in de partijschappen, die in zijn tijd plaats hadden tusschen zijn ambtgenooten Gillis Burs en Willem Teellinck in Middelburg en dit wordt door J. Borsius in diens „Hermannus Faukelius" [3]) voornamelijk op den Sabbat betrokken. Hij toch haalt 's Gravezande aan en vervolgt dan: „ofschoon deze twisten, die zich eigenlijk tot de viering van den Sabbath bepaalden, zoo hoog liepen, dat dezelve op de Synode van Dordrecht gebragt werden...". Nadere bevestiging van deze uitspraak heb ik, ook in het acteboek van den kerkeraad van Middelburg van dezen tijd, niet gevonden, maar onmogelijk is het niet, dat ze juist is. Na 1619 toch is Teellinck door zijn geschriften een van de ijveraars geweest voor strenge Zondagsviering; in 1619 heeft G. Burs tijdens zijn verblijf in Utrecht als predikant een propositie gedaan in een vergadering van de classis Utrecht over de 103de vraag van den Heidelbergschen Catechismus en gedachten verkondigd, die op verzet stuitten; hem werd toen „aangezegd, 't geen hem tot verbetering zoude mogen dienen" [4]); het is de zoon van dezen Middelburgschen predikant Burs geweest, die verzet heeft aangeteekend tegen de Sabbatsopvatting, zooals die o.a. door iemand als Teellinck werd verdedigd; op de Synode van Dordrecht is het een Middelburgsche ouderling, die de vraag over den Sabbat opwerpt, en in Middelburg werd een andere opvatting over den Sabbat, dan Teellinck verdedigde, voorgestaan, misschien óók door G. Burs, maar zeker door Gomarus, die er zich in de volgende jaren, als hoogleeraar in Groningen, zeer voor beijverd heeft, zijn meening te propageeren. We hebben dus alle reden, om vooral naar Middelburg te wijzen in ant-

[1]) Vóór in diens „De worstelinghe eenes bekeerden Sondaers..." Vlissingen 1631; aldaar x 4.

[2]) „Boekzaal der geleerde Waereld", 1765, 101ste deel, bl. 168.

[3]) „Nederlandsch Archief voor kerkelijke geschiedenis", dl. IV, 1844, bl. 183—348; aldaar bl. 258.

[4]) H. van Rhenen, „Lijste van de namen der predikanten..." Utrecht 1705, bl. 36, aangehaald in De Bie en Loosjes, „Biographisch Woordenboek", dl. I, bl. 718, 719.

woord op de vraag, hoe de Sabbatskwestie op de Synode van Dordrecht kwam en wie de twistende broeders in Zeeland waren.

Ook in de kerkelijke vergaderingen heeft men met de meening over den Sabbat te doen gehad, die later op de Synode van Dordrecht door ouderling Vosbergius van Middelburg in den vorm van een vraag werd geponeerd. We doelen op een nu te noemen stuk van den kerkeraad van Zoutelande.

Zooals al werd opgemerkt, beijverden ook de Zeeuwsche kerken zich voor een goede Zondagsviering en was hier nogal wat te doen.

In het archief der classis Walcheren zijn enkele stukken aanwezig, van de kerken van Biggekerke en van Gapinge uit 1611, waarin deze er rekenschap van geven, waarom in bepaalde tijden geen namiddag-godsdienstoefeningen kunnen worden gehouden[1]). De kerkeraad van Middelburg diende in 1616 [2]), en later nog telkens weer, verzoeken bij de Overheid in om het duinrijden en dergelijke op Zondag te verbieden.

Wat echter bepaald de Sabbatskwestie betreft, wijzen we op het genoemde stuk van den kerkeraad van Zoutelande van 1 Sept. 1613 [3]). Het is een eerbiedig verzoek, gericht tot de classis Walcheren, in Arnemuiden vergaderd. Daarin wordt geklaagd niet alleen over de Sabbatsontheiliging, maar vooral daarover, dat het daarbij zelfs niet blijft en men dat openlijk gaat verdedigen. „Want een van onze ouderlinghen hier over aengesproken en bestraft sijnde, sustineerde vrij daerin te staen; redenen die hij allegeerde waren onder andere dese: Omdat sulcke eenne scherpe en stricte onderhoudijnghe des Sabbats eene Jootsche ceremonie was, daervan hij zoo hij seyde door de Christelijcke vryheit ontslagen was." Ook beriep deze ouderling, naar de kerkeraad in dit stuk schrijft, zich er op, dat de Christelijke overheid het toeliet, of althans nog geen straf geoefend had, en dat over zulken de kerkelijke discipline nog niet geoefend was, als bij dronkenschap e.d.

De kerkeraad verzocht de classis bij de Overheid aan te houden, het arbeiden in den oogst op Zondag en verdere Sabbatsontheiliging te weeren.

Hier hebben de kerkeraad en de classis te doen gehad met de

[1]) Archief der classis Walcheren 2 A., nr. 92—95.

[2]) Archief der classis Walcheren 2 A., nr. 172.

[3]) Archief der classis Walcheren 2 A., nr. 129.

meening, die op de Synode van Dordrecht naar voren kwam en die weldra op alle manier zou worden verdedigd en aangevallen.

Op de Particuliere Synode van Zeeland heeft deze zaak echter niet gediend, en wèl door de Zeeuwsche afgevaardigden, maar niet vanwege de Zeeuwsche kerken, is ze in Dordt ter sprake gekomen.

§ 3. *De Sabbatskwestie op de Synode van Dordrecht.*

Door middel van gravamina hebben verschillende particuliere synoden de Sabbatsontheiliging op de Synode van Dordt gebracht. In de lijst van gravamina, zooals wij die door de studie van Dr. H. H. Kuyper over de Post-Acta bezitten, zijn het de Synoden van Zuid-Holland, Zeeland, Overijssel en Utrecht, die over de Zondagsontheiliging klagen [1]); ook van de Waalsche Synode was er een gravamen [2]).

De gravamina van Zeeland en die der Waalsche kerk verdienen even de aandacht.

Zeeland stelde voor, dat getracht zou worden „om daer op te crygen eenige gemeene order bij de Hoochmogende Heeren Staten-Generael" en voegde daar in het gravamen aan toe: „ende soo sulcks niet en can werden geobtineert, sullen onse gedeputeerde gelast syn voor te slaen eenige kerckelycke middelen om onse medebroeders in andere Provintien daertoe te vermanen ende helpen bevoorderen". Zeeland klaagde dus niet zoozeer over Zondagsontheiliging in eigen ressort, maar was niet tevreden met de toestanden in dezen in andere provincies; en er is geen reden om in twijfel te trekken, dat, ook in dezen tijd al, Zeeland zich wat betreft de Zondagsheiliging gunstig onderscheidde van de andere provincies. Ook het gravamen, over dit punt door de Waalsche Synode ingediend, is van belang. Het luidde: „Qu'on mette ordre à ce que le Sabbath soit observé, que les boutiques soient fermées, les marchez empeschez et quon ne face aucun oeuvre en ce jour-là. Qu'on s'abstienne de ceste mauvaise coustume de s'aller promener des le matin à ce jour-la, sans assister aux predications, ou durant icelles de demeurer es tavernes et cabbarets . . ." De eisch is hier streng: men doe op dien

[1]) „De Post-Acta..." door Dr. H. H. Kuyper, Amsterdam z.j. bl. 426, 441, 445, 456.

[2]) H. H. Kuyper, a.w., bl. 453.

dag volstrekt geen werk; ook werd het wandelen afgeter sprake, zoover men dan niet de preeken meemaakte.ediking.

Reeds in de 14e zitting kwam de Zondagsviering ssel, dat de toen men handelde over het stuk der catechismuspre werd ver-

Er waren klachten van Friesland en van Overijsegeven wacatechismusprediking, vooral in dorpen, schromelijk gemeenten, waarloosd [1]). De redenen, die daarvoor werden opge kerk kon ren [2]): nalatigheid der predikanten, combinatie van en te gelasen dat men de landlieden moeilijk Zondags naar dehebben, ook krijgen. Na bespreking werd besloten alle predikantezinnen; was ten, dat deze prediking Zondagsmiddags moest plaats epast; voor al waren er geen andere hoorders dan hun eigen gezegenen, die de predikant nalatig, dan moest censuur worden toege weigerden gecombineerde kerken werd een regeling getroffen. Dtoe te brenbelijdenis deden van de Gereformeerde religie en dieulp van de de namiddagspredikatien bij te wonen of hun gezin daar diebus Dogen, zou men met kerkelijke censuur straffen. De hrofanis disOverheid zou worden ingeroepen: „Ne autem populusir, rogandi minicis post meridiem, aliis laboribus aut exercitiis pliana, atque tentus, ab hisce pomeridianis concionibus abstrahatuofanationes, erunt Magistratus, ut opera omnia servilia seu quotidme in pagis, imprimis lusus, compotationes, aliasque Sabbathi preant, ut hac quibus tempus pomeridianum diebus Dominicis, maxin adduci plerumque transigi solet, severioribus Edictis prohibeiscat" [3]), quoque ratione ad contiones illas pomeridianas melius sit, atque ita integrum Sabbathi diem sanctificare di

I, Rot

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 416.

[2]) Zie G. Brandt's „Historie der Reformatie", dl. III een 1704, bl. 54—56. dron

[3]) Acta Synodi Nationalis sess. 14. In sess. 177 werd tekst vastgesteld, waarin de synode bij de Staten Generaal aan door tegengaan der Sabbatsontheiliging, aldus luidend (Holl. t alle die menichvuldighe Profanatien des Sabbath-daeghs houden, kermissen, Maeltyden van gilden, schutteryen, geb loften ofte andere door erfthuyshouden, dansspelen, com caetsen, dronckengelaghen setten, schieten inde doelen, ghen, visschen, onnodighe dienstwercken te doen, ende andere meer, die tot grooten blame ende schande der G Religie, ende verhinderinge des Godsdiensts, overal in dese nemen, wel scherpelyck verboden ende verhoedt mogh H. H. Kuyper, a.w., bl. 268, 269. Als gevolg hiervan kwam der Staten 18 Dec. 1619 (zie Van Veen, a.w., bl. 27, 28).

De Engelschen deelden bij deze gelegenheid mee, dat de Overheid in Engeland een geldboete oplegde aan hen, die hun godsdienstplichten niet nakwamen; die van de Paltz, dat degenen, die bij de prediking afwezig waren, eerst door den kerkeraad werden vermaand; was dat onvoldoende, dan werd de hulp van de Magistraat verzocht en werden onwilligen in den kerker geworpen, wat echter zelden geschiedde. Ook Genève en Bremen gaven mededeelingen over de predikaties, die bij hen op Zondag werden gehouden [1]).

In de zittingen van 1 Mei 1619, sess. 147, 148, toen de Catechismus in behandeling was, klaagden de Engelsche godgeleerden over de ergernis, die de stad Dordrecht gaf door de verregaande verwaarloozing van den Dag des Heeren en verzochten ze de Synode, bij de Magistraat aan te houden, niet toe te laten, dat op dien dag verkoop op de markt plaats had en de winkels geopend waren [2]).

Toen is ook de Sabbatskwestie op den voorgrond gekomen. Naar aanleiding van deze klacht werd toch door „iemand der provincialen" de vraag „van de onderhoudinghe des Sabbaths op den baen ghebracht, maar niet volkomen uitgheleid, maer gebracht onder de beswaernissen der Provincialen, die daer na souden verhandeld worden" [3]). Een andere berichtgever, Sibelius, verbindt de discussie aan vraag 91 van den Catechismus. De vraag is daar: „Maar wat zijn goede werken?", waarop wordt geantwoord: „Alleen die uit een waar geloof, naar de wet Gods, alleen Hem ter eere geschieden . . .". Hierbij maakte, volgens Sibelius [4]), een uit Zeeland afgevaardigde ouderling, Vosbergius, de opmerking, dat dat „naar de wet Gods", wat het vierde gebod betrof, niet opgaat, daar we niet den zevenden dag onderhouden. De behandeling van dit punt is echter uitgesteld. Udemans wees er op, dat het hun, n.l. den Zeeuwschen afgevaardigden, niet was opgedragen, dit punt aan de orde te stellen.

Tot zoo ver heeft de Dordtsche Synode als Gereformeerd oecumenisch concilie met de Sabbatskwestie te doen gehad. Het verbaast ons niet, dat door de afgevaardigden uit Engeland dit onderwerp werd aangeroerd. De actie voor strenge Zondagsheiliging was bij hen immers in vollen gang. De puriteinsche opvatting was daar in dezen tijd de heerschende. Het zoo gehate „Book of Sports", dat de Zondagsontheiliging in de hand werkte, was overal ten gebruik gesteld. Veeleer mag het ons verwonderen, dat ze inzake den Sabbat niet meer actie hebben ontplooid te Dordrecht. Ze hebben hun meening, als de gelegenheid zich daartoe aanbood, verkondigd, maar daarbij lieten ze het, voor zoover we oordeelen kunnen naar de gegevens, die ons ten dienste staan, en ze hebben goedgevonden, dat de vraag, die opgeworpen werd en die inderdaad het hart der kwestie raakte, tot later werd uitgesteld, terwijl ze ook bij de herziening van den Catechismus zeer gevoeglijk de kwestie aan de orde hadden kunnen stellen. Overigens weten we ook weer niet alles, wat achter de schermen gebeurd, Dr. M. Levy althans durfde zich aldus uit te drukken: „Nach der Zurückziehung des Gebots, das Book of Sports in den Kirchen zu verlesen, die die Rigoristen als einen Erfolg für sich verbuchen konnten, versuchten sie auf der Synode von Dortrecht eine Entschlieszung zur Sonntagsfrage in ihrem Sinne durchzudrücken" [1]).

Voor zoo ver de Sabbatskwestie aan de orde is geweest, kwam dat niet zoozeer van de zijde der Engelsche afgevaardigden als van die van Zeeland. Tusschen de afgevaardigden in Zeeland was in dezen ernstig meeningsverschil. Ouderling Vosbergius stond de meening voor, en sprak die ook uit, dat de Zondagsviering los staat van het vierde gebod. Hij had Udemans als geweldig wapend tegenstander tegenover zich. De Zeeuwsche afgevaardigden hadden echter niet de opdracht, deze zaak op de synode te brengen. Met Udemans, van Zierikzee, waren de volgende predikanten uit Zeeland ter synode als afgevaardigden: H. Faukelius van Middelburg; C. Regius, van Goes en L. de Rijcke, van Bergen op Zoom. Als ouderlingen waren aanwezig: Vosbergius uit Middelburg en A. Hofferus uit Zierikzee [2]).

De kwestie kwam weer op den voorgrond in de nazittingen, toen in sess. 163 de adviezen werden uitgebracht over de gravamina, die waren ingekomen en onder welke er ook waren over

---

[1]) Hales, „Golden remains", aangehaald bij Brandt, t.a.p.

[2]) Hales-Balcanqual, „Golden remains", aangehaald bij Brandt, a.w., bl. 580.

[3]) „Korte Historie van het Synode van Dordrecht..., begrepen in brieven van Mr. John Hales; en Dr. Walter Balcanqual; vertaald uit het Engelsch", 's Gravenh. 1671, bl. 366, 367.

[4]) Zie H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 181, noot 1.

[1]) Levy, l.c., s. 204.

[2]) Acta Synodi, sess. 2.

de Zondagsontheiliging. De kwestie tusschen de Zeeuwsche afgevaardigden is toen besproken. In de acta staat daarvan, direct na de vermelding van het besluit: „Men zal de Heeren Staten Generael versoecken dat de veelvuldighe ende daechlycx toenemende abusen ende ontheijligingе van den Sabbath doorgaens in dese Provincien door nieuwe ende scherpe placaten wechgenomen ende voorgecomen mochten worden". „Door occasie van de constitutie op de wechneminghe der onteringen des Sabbaths is geventileert een quaestie van de nootsaeckelickheyt der onderhoudinghe des Sondaechs, die inde kercken van Zeelant was begonnen gedreven te worden: Ende zyn de Professoren versocht om met de Broederen van Zeelant over dese quaestie te treden in een vriendelicke conferentie, ende te zyen, off niet seeckere generale regulen, met ghemeen consent beraemt ende ghestelt zouden connen worden, binnen welckers limiten beyde de parthyen int verhandelen van deze quaestie, zoo langhe zouden moghen opgehouden worden, totdat in het naeste Sijnodus Nationael dese quaestie nader zoude mogen verhandeldt worden" [1]).

Twee dingen springen hier in het oog. Allereerst, dat we hier te doen hebben met een zaak, die door de Zeeuwsche kerken ter synode was gebracht; men heeft zich op de Synode van Dordt met de Sabbatskwestie bezig gehouden, omdat tusschen de afgevaardigden van Zeeland op dit punt kwestie bestond. Maar ook is duidelijk, dat het aan het licht getreden verschil van ernstigen aard werd geacht en meer was dan een private aangelegenheid van enkele personen. Het was een verschil over een zaak, die „in de kerken van Zeeland begon gedreven te worden", zooals de acta zeggen, en dat men deze zaak van algemeen kerkelijk belang beschouwde, blijkt ook daaruit, dat men zich voorstelde, haar op een volgende synode te behandelen.

Waarover de kwestie ging, is in de verschillende berichten, die boven reeds zijn aangevoerd, klaar uitgesproken. Ze kunnen nog met enkele andere worden aangevuld, die we ontleenen aan de studie over de Post-Acta van Dr. H. H. Kuyper, die waardevolle aanteekeningen gegeven heeft, ook over dit punt der Post-Acta, en aan wien we ook het bericht van Sibelius ontleenden.

In een brief aan J. Spiljardus, predikant te Kruiningen, schrijft Udemans [2]): „Een seker geleert man in Synodo Dordracena disputeerde, off wy aen een van de seven dagen verbonden ware vi praecepti, ende meynde neen, maer daer wierdt soo treffelyc by een predicant buyten onse provincie op geantwoordt, dat dae nyet meer en diende gerepliceert". En Heyngius teekent bij d 162ste zitting aan [1]): „Alsoo inde Provintie van Zeelant opt stuc vande onderhouding des Sabbaths seker questie geresen was, be staende daerin dat eenige stercklycken dryven, dat d'onderhou dinge van een vande seeven dagen der weke is morael end de Christenen praecyse verbindet, oock soo verre, dat sy van all wercken haer op dien dach souden moeten onthouden, dewelck niet de liefde end den tegenwoordigen noot opt hoochst ver eyschen; waerdoor andere meynen, datmen een Joodsche super stitie wederom inde Christelycke kercke soect in te voeren, en de Christlycke vryheyt te verkorten, sustineerende dat wy nie juist aen den sevenden dach, maer alleen aen eenigen dach hets de seste, seevende, achte etc. tot oeffening vanden Gods diens verbonden syn, end tot ruste van die wercken, waerdoor de Gods dienst verhindert soude mogen werden."

In de meest algemeene formuleering, die gegeven wordt in d Post-Acta, ging het dus om de noodzakelijkheid van de onder houding van den Zondag.

In het bijzonder waren onder meer de volgende vragen in he geding: Moeten we den Zondag houden op grond van het vierd gebod (zie de aanteekening van Sibelius); zijn we aan één van d zeven dagen der week gebonden of mag ook de zesde, achtste of no een andere dag worden onderhouden; in hoeverre zijn wij al Christenen nog aan het vierde gebod gebonden; wat is moreel i dit gebod; hoever moet de rust op dien dag zich uitstrekken (zi de brief van Udemans en de aanteekeningen van Heyngius)?

De zaak, waarover het hier ging, was dus niet slechts d vraag, hoe ver de Zondagsviering moest gaan — zoo heeft Koel man het voorgesteld [2]), maar hij is hierin terecht door Vla bestreden [3]) — doch principieele vragen waren hier aan de orde

Tot voorloopige oplossing van het geschil heeft de Synode d professoren verzocht, met de broeders van Zeeland te conferee ren en enkele algemeene regels op te stellen, met algemeen con sent, waaraan de beide partijen zich zouden houden tot de naast

---

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 171, 172.
[2]) H. H. Kuyper, a.w., bl. 182, 183.

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 183.
[2]) Koelman, „Historie", bl. 251.
[3]) Vlak, „Nareden", bl. 83.

synode. Het staat in de acta duidelijk, dat zij niet de opdracht hadden, deze zaak tot een oplossing te brengen, maar lijnen te trekken, binnen welke beide partijen genegen waren zich te voegen. Een voorloopig compromis moest getroffen worden. Wel zijn de artikelen, die toen zijn opgesteld, allengs heel anders uitgelegd, n.l. als een leerbeslissing der Synode, maar de Synode heeft ze daarvoor niet bestemd.

Ook bij de beoordeeling van en de critiek op deze artikelen moet wel in het oog worden gehouden, wat hun oorspronkelijke bestemming was. Als critiek op deze artikelen is vooral op den voorgrond gesteld, dat ze zoo veel onbepaald lieten en dat men daarom eigenlijk er mee niet verder komt.

Dat in deze artikelen verschillende zaken in het midden gelaten worden, is waar; maar verre daarvan, dat hun dat als een bezwaar aangerekend moet worden, is het beleid der opstellers te loven. Het is waarlijk een kunststuk geweest, vrucht van wijsheid en hooge geleerdheid, dat men enkele artikelen heeft kunnen opstellen, die twee zoo verschillend denkende partijen als op de Synode van Dordt aanwezig waren, konden aanvaarden.

Te meer mogen we voor deze artikelen bewondering hebben, als in aanmerking genomen wordt, dat ze in zeer korten tijd zijn opgesteld. Werd in de morgenvergadering besloten, dat een commissie, bestaande uit de professoren, met de twistende broeders zou confereeren, in de middagvergadering konden reeds de artikelen, waarmee beide partijen instemden, aan de Synode worden voorgelegd.

Zoo luidt het toch in de Post-Acta sess. 164: „Regulae de observatione Sabbathi, seu diei Dominici, a D. D. Professoribus, cum fratrum Zelandorum concensu, conceptae, praelectae atque approbatae fuerunt hae sequentes".

De Hollandsche vertaling heeft: „Syn voorgelesen ende geapprobeert dese navolgende regulen vande onderhoudinghe des Sabbaths ofte Sondaechs, die de Professoren met toestemminghe van de Broederen van Zeelant hadden ingestelt" [1]).

Nu waren het de volgende professoren, die ter synode aanwezig waren, en die dus hun aandeel hebben gehad in deze artikelen: Polyander, Gomarus, Lubbertus, Thysius en Walaeus. Niet alleen tusschen de afgevaardigden van Zeeland was er op het punt van

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 184—186.

den Zondag meeningsverschil, evenzeer was dit het geval tusschen de hoogleeraren. Gomarus en Walaeus verschilden onderling zeer en zouden na de Synode ook tegen elkaar in het strijdperk treden. Zoo was het ook al daardoor niet anders te verwachten, dan dat in de artikelen van compromis de scherpe punten onaangeroerd zouden blijven en dat veel in het midden zou worden gelaten.

De artikelen, waarin de partijen elkaar vinden konden en die in de middagvergadering werden voorgesteld en geapprobeerd, luidden als volgt: (we geven den Latijnschen tekst en daarachter tusschen haakjes den Hollandschen)

1°. In quarto Legis divinae praecepto aliquid est ceremoniale, aliquid morale (Int 4° ghebodt vande godtlycke wet is yet ceremoniaels ende yet moraels).

2°. Ceremoniale fuit quies diei septimi à creatione, et rigida ejusdem diei observatio populo Judaico peculiariter praescripta (Ceremoniael is gheweest de ruste vanden sevenden dach na de scheppinghe, ende de strenge onderhoudinghe vanden selven dach, die het Jodische volck bysonderlyck opgeleyt was).

3°. Morale verò, quod certus et status dies cultui Dei sit destinatus, ac tanta quies quanta ad Dei cultum sanctamque illius meditationem est necessaria (Morael, dat een seeckeren ende gesetten dach den goodtsdienst zij toegeeygent, ende daer toe zoo veel ruste, als tot den Goodtsdienst ende heylighe overdenckinghe des selffs van noden is).

4°. Abrogato Sabbatho Judaeorum, dies Dominicus à Christianis est solemniter sanctificandus (Zynde den Sabbath der Joden affgeschaft, moeten de Christenen den Zondach solemnelick heylighen).

5°. Hic dies inde ab Apostolis in priscâ Ecclesiâ Catholicâ semper fuit observatus (Desen dach is sedert de Apostelen, inde oude Catholycke kercke altyt onderhouden gheweest).

6°. Idem dies sic cultui divino est consecrandus, ut in eo cessetur ab omnibus operibus servilibus, exceptis ijs, quae sunt Charitatis et praesentis necessitatis, et ab hujusmodi recreationibus, quae Dei cultum impediunt (Deselve dach moet alsoo den goodtsdienst toegeeygent worden, datmen op den selven moet rusten van alle slaeffwercken (uytgesondert dieghene, die de lyeffde, ende de teghenwoordighe nootsaeckelickheden vereyschen), midsgaders van alle sodanighe recreatien die den Goodtsdienst verhinderen).

Deze artikelen zijn geapprobeerd, zooals ook uitgesproken wordt in den aanhef in de acta, dien we weergaven.

Er is in de volgende jaren veel gestreden over de vraag, hoe deze artikelen moesten worden opgevat. Sommigen verdedigden de stelling, dat de Synode er niet mee te maken heeft gehad en dat het alleen een zaak is geweest van de professoren en de Zeeuwsche broeders; het andere uiterste, dat ook veel is voorgestaan, is, dat deze artikelen als zoodanig door de Nationale Synode zijn aanvaard. Vlak, een dergenen, die de laatstgenoemde meening verdedigden, wijst er onder meer op [1]), dat verschillende synoden over deze artikelen spreken als „artikelen der Synode". Daarentegen beroept Koelman [2]) zich op uitspraken van Walaeus en Voetius. Walaeus, een der professoren, die aan het opstellen van deze artikelen hebben gearbeid, schrijft in zijn tractaat over den Sabbat [3]): „Imo ipsa quoque Synodus Nationalis Dordracena, quum post peregrinorum Theologorum discessum, controversiae illae ad illam jam tum essent delatae, easdem plene decidere, cum alterius partis condemnatione, sui fori non esse judicavit; quia eae ad alias quoque Ecclesias Reformatas pertinerent; sed eam moderationem adhibendam consultius judicavit, ut sententiam eam, aliis disceptationibus missis, utrique parti commendaret, in quam utrinque deputati, certis arbitris constitutis, consenserant". Voetius verklaarde volgens Koelman van deze artikelen — en ook Voetius was op de Synode tegenwoordig — „dat ze geenszins zyn Artikelen van de Synode gestelt en geapprobeert, ja datse selfs zyn tegengesproken en geimprobeert", waarop Udemans zeide: „wat raakt het ons, valeat in quantum potest, als zy maar te vreede zyn" [4]). Dr. H. H. Kuyper, die deze getuigenissen ook vermeldt, geeft ook nog een belangrijke uitspraak van Heyngius; deze

---

[1]) Vlak, „Nareden," bl. 90 v.v.

[2]) Koelman, „Historie", bl. 252 v.v.

[3]) Zie voor dit tractaat het volgende hoofdstuk. Aangehaald b.v. door H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 191, 192.

[4]) Koelman, die deze uitspraak van Voetius in zijn „Historie", bl. 252 citeert, verwijst daarbij naar Voetius' „Lachrymae" op een wijze, dat het den indruk maakt, dat hij hier Voetius uit de „Lachrymae" citeert. Zoo is het ook opgevat door Vlak en door anderen na hem. Evenwel is dit niet een uitspraak uit de „Lachrymae". Toen Vlak, na dit onderzocht en geconstateerd te hebben, hierover Koelman aanviel, heeft deze verklaard, dat de verwijzing naar de „Lachrymae" op iets anders zag en dat het hier een mondeling door Voetius gedane uitspraak gold.

schreef [1]): „de Vergaderinge niet kunnende voor desen tyt ove
voorss. Articulen oordeelen, dewyle de sake niet eygentlyck e
in forma tot haer gebracht was, heeft nochtans verclaert voor
vys, dat die van Zeelant haer daermede souden genoegen la
tot dat eens beter gelegenheyt soude mogen voorvallen, om d
saeke wat naerder te ventileeren".

Het is inderdaad zoo, dat de woorden, waarmee de artik
in de Post-Acta worden ingeleid, een dubbele vertaling toela
Maar toch is, ook blijkens den origineelen, Hollandschen te
de bedoeling van de acta metterdaad, te verklaren, dat de art
len over den Sabbat in de synode zijn voorgelezen en door h
zijn geapprobeerd [2]).

De waarheid ligt in het midden. De Synode heeft zeker met d
artikelen te maken gehad, maar heeft ze slechts goedgekeurd
compromis tusschen de strijdende partijen. Toch kan niet wor
aangenomen, dat ze dat zou gedaan hebben, als ze in het algem
ook zelf niet met den inhoud dezer artikelen accoord had kun
gaan. En zeker is het, dat ze al zeer spoedig en allengs meer,
naam der synode zijn komen te staan [3]).

In verschillende hierna gevolgde provinciale synoden, die z
met de Sabbatskwestie hebben bezig gehouden, wordt verwe
naar deze zes artikelen, en uitgesproken, dat men zich daare
moet houden, en in denzelfden zin luidt ook de resolutie der S
ten van Holland en Westfriesland van 1659: „... maar dat a
dienthalven werde gelaaten by de dispositie daaromtrent geda
bij 't Synode nationaal in den jare 1619 in Dordrecht geh
den..." [4]).

De partijen, tusschen welke het geschil bestond, hebben zich
het compromis kunnen vinden, maar toch werd er door enk
broeders uit Zeeland wel bezwaar geopperd. Heyngius deelt mee
dat, nadat de artikelen waren „ingebracht" „eenige Broed
van Zeelant verclaerden deselve te houden niet voor een defi
tie, maar provisioneele accomodatie". In aansluiting hierop k
het geweest zijn, dat Udemans de woorden gesproken heeft,
Voetius volgens Koelman meermalen heeft verhaald, n.l. „Val
quantum potest".

---

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 191.

[2]) H. H. Kuyper, a.w., bl. 191.

[3]) H. H. Kuyper, a.w., bl. 192.

[4]) B. de Moor, l.l., t. II, pag. 797.

[5]) H. H. Kuyper, a.w., bl. 190.

Tenslotte vermelden we ook nog, dat de Synode bepaald heeft, dat, bij eventueele uitgave der acta, alles, wat over de Sabbatskwestie vermeld stond, moest worden weggelaten, zooals blijkt uit wat de Reviseurs schrijven in hun Cautio achter de authentieke acta [1]).

In den na Dordt gevoerden strijd is niet alleen de bedoeling der synode, maar ook de inhoud van de zes artikelen in discussie gekomen. Beide partijen, die zich weldra al duidelijker afteekenden, hebben, althans aanvankelijk, met deze artikelen instemming betuigd; beide partijen zagen er hun meening in weergegeven. Inderdaad zijn het ook waarlijk artikelen van compromis; verschillende kwesties, bij het vierde gebod van het eerste belang, worden niet aangeroerd; zoo wordt in deze artikelen niet gezegd, dat onze Zondagsviering rust op het vierde gebod, of liever nog, ons door het vierde gebod geboden is; evenmin wordt verklaard, wanneer de Sabbat is ingesteld en hoe de gewoonte der Zondagsviering ingang gevonden heeft; ook de vraag, of het moreel is, dat één van zeven dagen der week onderhouden wordt, blijft onbeslist, en zoo meer [2]).

Het is echter de vraag, of het op de synode al de tijd was, om tot nadere fixatie van de belijdenis over den Zondag te komen; eerst door het na Dordt gevolgde dispuut is de kerk gedrongen geworden, zich over het vierde gebod nader te bezinnen, en door dat dispuut is veel duidelijk geworden.

Wat den inhoud van deze artikelen betreft, moet echter wel worden gezegd, dat verschillende punten worden aangeroerd, die in het eenige belijdenisgeschrift der Gereformeerde kerken in Nederland, dat over dit onderwerp handelt, onbesproken waren gebleven. Vergelijken we deze zes artikelen met Zondag 38 van den Catechismus, dan valt het dadelijk op, dat deze artikelen aanmerkelijk breeder op de zaken ingaan. Vergeleken met den Catechismus is hier dus vooruitgang te constateeren. Over verschillende onderdeelen, die toch zeker bij een bespreking van het vierde gebod aangeroerd moeten worden, zooals over de verandering van den Zaterdag in den Zondag, en over de werken, op den Zondag wel geoorloofd, wordt hier gehandeld.

Eindelijk zij er op gewezen, dat in deze zes artikelen niet geheel nieuwe gedachten zijn neergelegd, maar zulke, die we in de populaire en meer wetenschappelijke werken over de gebod in den tijd vóór de Synode. De gedachten over bat, die we vonden in de geschriften, in par. 1 van dit h vermeld, vinden we hier terug; en vooral is er zeer nau sluiting tusschen deze zes artikelen en de leer over den zooals die in de Middeleeuwen is ontwikkeld.

---

[1]) H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 192.
[2]) Zie deze critiek ook b.v. bij De Moor, l.l. t. VI, pag 396.

HOOFDSTUK II.

DE EERSTE PERIODE VAN DEN SABBATSSTRIJD.

§ 1. *De synoden van 1620, de classis Walcheren in de eerste tien jaar na de Synode van Dordt, Teellinck, Udemans, Burs, de „Lachrymae".*

Na de Synode van Dordt, waar de meeningsverschillen geenszins voldoende waren opgelost, is de Sabbatsstrijd eerst recht ontbrand.

De particuliere synoden van 1620 hebben in den geest van de besluiten van Dordt verder gehandeld.

Zoo was er ter Particuliere Synode van Noord-Holland, gehouden te Alkmaar, een gravamen van de classis Haarlem, luidende [1]): „Alsoo by den synodum nationael is geresolveert ende besloten een sekere acte nopende de heyliginge des sabbaths, of men niet sal aenhouden, dat deselve mach worden geeffectueert?" Het antwoord luidde: „Jae".

Ook door andere provinciale synoden werden gravamina behandeld en besluiten genomen over de Zondagsviering [2]). De gravamina handelden alle over de Sabbatsprofanatie, de besluiten daarover, dat men zich deswege zal wenden tot de Overheid.

Het uitvoerigst was de Provinciale Synode te Goes; in de acta van deze Synode staat vermeld, dat rapport werd uitgebracht over de Nationale Synode van Dordrecht [3]); het is jammer, dat we dit rapport zelf niet meer hebben [4]), want het zal ongetwijfeld ook gehandeld hebben over de Sabbatskwestie, zooals die op de Synode van Dordt aan de orde is geweest. Op deze Synode te Goes was verder een nieuw gravamen, om toch den Christelijken rustdag te onderhouden, de profanatiën tegen te gaan en de feestdagen, kermissen, vastelavonden e.d. af te schaffen en zich hierover tot de Overheid te wenden, iets, dat men ook gedaan heeft.

Belangwekkend is het stuk, dat de Synode aan de Staten heeft gezonden. De tekst is te uitvoerig, om in zijn geheel te worden opgenomen, maar is toch zoo belangrijk, dat we de voornaamste stukken er uit hier laten volgen; het luidt daar dan onder meer:

„In het darde Artikel des Darden kapittels onser Acten versoekt de Synodus aan uw Ed. Mog. dat het haar believe ordre te stellen tegens de ontheyliging van den Rustdag en de onderhouding der Paapsche Feestdagen hier te lande gepleegt. Want ten eersten het vierde gebodt word openbaarlijk overtreden (zijnde nochtans van gelijke waardigheid als d'andere geboden) tegens welke zonde seer schriklijke dreygementen van Godt in zijn Heylig Woordt zijn uitgekondigt, dewelke hij ook door veelerley straffen meenigmaal uitgevoert heeft niet alleen in 't particulier tegens byzondere persoonen, maar ook in 't gemein tegens het geheele landt. En wat aangaat den dag des Heeren, die in de plaats van den Sabbath der Jooden door der Apostelen ordonnantie gekomen is, Augustinus schrijft, zoo de ongelukzalige Jooden met so grooten devotie haren Sabbath houden datse daar in geene aartsche werken en oefenen, hoe veel te meer moeten de Christenen op den dag des Heeren hen Gode alleen toeeygenen. Uit de kerkelijke Historien is ten vollen kenbaar, hoedanige wetten Constantinus Magnus heeft gestelt en wat naarstigheid hij heeft aangewendt opdat den dag des Heeren onder zijn gansche Rijk behoorlijk onderhouden mochte worden; de Kerken voor hem onder het kruyce zijnde, hebben wel voor haar zelven in dezen deele haar gequeten; maar de Keyzer heeft gewilt, dat ook de Heydenen en Sectarissen hen op dien dag zouden hebben te onthouden van hunnen ordinaaren arbeydt ende den zelven tot een openbaare ende solemneele ruste in de versorging hunner zielen zaligheydt te besteden, opdat der Christenen Godsdienst niet en zoude door de openbare dienstelijke werken ende woelinge der andere gestoort ofte ergernis gegeven worden. Deselve Keizer heeft der Heydenen Feestdagen afgeschaft, in welker plaatse dewijle dat vele der paapsche Feestdagen ingekomen zijn, die ook (gelijke eenige der Pausselijke schrijvers niet en ontkennen) na de Heydensche wijse gecelebreert worden, het soude na het oordeel des Synodi seer stichtelijk wezen, dat de overblijfselen der

---

[1]) Reitsma en Van Veen, „Acta", dl. II, bl. 112.

[2]) Zoo door de Prov. Synode van Zuid-Holland te Gouda (Reitsma en Van Veen, a.w., dl. III, bl. 426); door die van Zeeland te Goes (a.w., dl. V, bl. 169, 170); van Overijssel te Kampen a.w., dl. V, bl. 354, 359); Friesland te Joure (a.w., dl. VI, bl. 283); Groningen te Appingedam (a.w., dl. VII, bl. 384), Drente te Assen (a.w., dl. VIII, bl. 260).

[3]) Reitsma en Van Veen, a.w., dl. V, bl. 171.

[4]) De Synode bepaalde, dat het op schrift moest worden gesteld door den rapporteur Faukelius en in het archief bewaard; Reitsma en Van Veen, a.w., dl. V, bl. 171.

selver uit het midden van deze Gereformeerde landen weggenomen wierden. Want door der zelver occasie worden seer groote wulpsigheden, brasseryen, gulsigheden, ende lichtvaardigheden gepleegt ende worden veele aanleydingen voorgedaan tot grove zonden". Verder wordt dan gevraagd aan allerlei ontheiliging van den Dag des Heeren, die een instelling des Heeren wordt genoemd, een eind te maken.

Wat hier gezegd wordt, gaat verder dan wat tot nog toe op de kerkelijke vergaderingen en ook in de artikelen van compromis op de Synode van Dordt was vastgesteld. Er wordt immers onder meer verklaard, dat het vierde gebod gelijkwaardig is aan de andere negen en dat de Dag des Heeren in de plaats van den Sabbat der Joden is gekomen door de ordinantie der apostelen. Bovendien wordt er gewezen op de oordeelen Gods over de Sabbatsontheiliging. Men stelt zich op het standpunt, dat als de Joden al met groote devotie hun Sabbat moesten houden door dan geen werk te doen, veel meer de Christenen den Dag des Heeren Gode alleen moeten toewijden. De Zondagswetten, door Constantijn den Grooten uitgevaardigd, worden geprezen en de Rustdag wordt een instelling des Heeren genoemd.

De kerkelijke vergaderingen in Zeeland hebben zich ook genoodzaakt gezien, zich verder met deze kwestie bezig te houden [1]). Ze hebben zich telkens beraad over de Sabbatsontheiliging, waarbij besproken werd het duinrijden, afslag van visch en garnaal op den Rustdag, enz. [2]).

In 1626 heeft men ook over de opvatting over den Sabbat moeten handelen. 17 Maart 1626 blijkt [3]) op de vergadering der classis Walcheren, dat er verschil van meening is over den Sabbat en eenige andere zaken (Christelijke tucht, doop van kinderen van „papisten" e.d.); men beraadde er zich over, hoe men tot eenparigheid zou komen in het prediken hierover. Telkens weer werd m.n. de bespreking van de opvatting over den Sabbat uitgesteld; op de vergadering van 12 Augustus bleek, dat men op dit punt niet zoo gemakkelijk tot overeenstemming komen kon [1]); in de vergadering van September heeft men, blijkens de notulen, uitvoerig over den Sabbat gedebatteerd; tenslotte werd overeengekomen, dat alle dienaren der classis hoofd voor hoofd zich aan de classis zuiverlijk moesten openbaren op de eerstvolgende extraordinaire vergadering. Op die vergadering kwam daar echter niets van, zooals uit de notulen blijkt en evenmin op de volgende vergaderingen [2]).

Maar nu werd aan de Zondagsviering ook nieuwe aandacht geschonken, n.l. doordat er aparte geschriften aan werden gewijd.

Dit geschiedde het eerst in Zeeland door W. Teellinck, die geheel op hetzelfde standpunt stond als Udemans en de voorname strijder is geweest voor een strenge Zondagsviering [3]).

Dat hij de opvatting over den Sabbat, die in Engelsche puriteinsche kringen gehuldigd werd, aanvaardde, blijkt uit de voorrede, die hij plaatste in zijn „Huysboek" [4]). Hierin beschrijft hij de orde van het huis, waar hij in Engeland vertoefde en geeft hij een uitvoerig verslag van de wijze van Zondagsviering daar [5]). De Zondag werd doorgebracht met kerkgang, bespreking van de preek, meditatie e.d.

Nadat hij al in enkele van zijn geschriften over de Sabbatsontheiliging had geklaagd [6]), verscheen in 1622 van zijn hand „De

[1]) We konden hier gebruik maken van het onderzoek, door De Gaay Fortman gedaan, die de Acta van de Classis Walcheren op het stuk van den Sabbat heeft onderzocht. Den inhoud van de artikelen der verschillende classisvergaderingen, die over den Sabbat handelen, heeft hij kort aangeteekend in een cahier, getiteld „Sabbath", dat aanwezig is op het Rijksarchief van Zeeland. Volledig is echter, wat hij heeft bijeengebracht, niet.

[2]) Zie De Gaay Fortman, cahier „Sabbath" passim.

[3]) Zie het desbetreffende Actenboek der Classis Walcheren.

[1]) „Aangaende het derde point, der acte gemelt inde voergaende extra ord. classis rakende den Sabbath ende hoemen bequaemst eenparichlyck daervan prediken soude en hebben de E. broederen noch niet overeengedragen" (Acta classis Walcheren).

[2]) De vergaderingen, waarin over deze zaak gehandeld is, zijn die van 27 Maart 1626 te Middelburg art. 2; 12 Aug. 1626 te Middelburg art. 3; 21 Sept. 1626 te Middelburg art. 8; 7 Okt. 1626 te Middelburg classis extra ord.; 14 Okt. 1626 classis extra ord.; 11 Nov. 1626 te Middelburg, art. 3.

[3]) Over Teellinck en de Zondagsviering zie W. J. Engelberts, „Willem Teellinck", Amsterdam 1898, hoofdstuk IV „Teellinck over den rustdag"; H. Bouwman, „Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid", Kampen 1928, bl. 21 v.v.

[4]) Door mij is gebruikt de Tweede druk; titel: „Huysboeck, ofte Eenvoudighe verclaringhe ende toe-eygheninghe van de voornaemste vraeghstucken des Nederlandtschen Christelijcken Catechismi; ghestelt door Willem Teellinck". Middelburgh 1639.

[5]) a.w., bl. xx. 4 v° v.v.; dit gedeelte wordt geciteerd door Engelberts, a.w., bl. 10—16.

[6]) Zoo in„ Zions Basuyne" 1621 en in „Balsem Gileads voor Zions wonden" 1622, beide voorkomend in: „Het eerste stuck van de wercken van Mr. Willem Teellinck," Utrecht 1659.

Rusttijdt ofte Tractaet van d'onderhoudinge des Christelyken Rustdachs, diemen ghemeynlyck des Sondach noemt", met de strekking, zooals het titelblad vermeldt, om het Christenvolk af te leiden van veel onnutte en schadelijke onrust en te brengen tot de eeuwige rust, vreugde en heerlijkheid [1]).

Het tractaat is, zooals Voetius meedeelt in zijn voorrede op Teellinck's geschrift over Rom. VII, geapprobeerd door de theologische faculteit van Leiden, door gedeputeerden van de classis Walcheren en door Gomarus in een brief aan W. Teellinck. Teellinck droeg het Tractaat op aan de Heeren Staten des lands en aan die van Zeeland; op de Overheid doet hij een krachtig beroep, opdat deze de Zondagsviering bevordere, waar er bij het volk groote nalatigheid is; in een voorwoord aan den lezer wijst hij het argument af, dat de geleerden niet geheel gelijk over den Christelijken rustdag denken; men neemt niet de moeite na te gaan, waarin het verschil bestaat; dan zou men bevinden, dat allen tegen de ongebondenheid zijn en het uitbreken op den Zondag in vleeschelijke dartelheid betreuren, en eveneens dat men de herbergen, kaatsbanen, e.d. verkiest boven het Huis des Heeren. De tien geboden leeren het al, den Sabbat te gedenken om dien te heiligen, en alle predikanten verkondigen, dat wij den gezetten ordinairen Christelijken rustdag heilig moeten onderhouden. Een nieuw Jodendom wil hij niet invoeren, maar de onderhouding van den Sabbat wil hij door zijn tractaat bevorderen.

In het werk zelf [2]) komt hij op tegen de wijze, waarop velen den Zondag doorbrengen, n.l. dat het gebeurt in pracht en praal, met drinken, vechten, ontucht en andere werken des duivels; ook zoekt men zich dán winst te verschaffen door koopen en verkoopen. De Zondag is een zonde-dag. De Synode van Dordrecht nam al maatregelen tegen dit kwaad, dat van het „Pausdom" overgebleven is. Men blijft 's middags uit de kerk weg, gaat rijden, houdt maaltijden en bruiloften; de man blijft thuis, omdat hij een beest heeft geslacht; de vrouw, omdat ze 's Maandags wasschen moet.

De Zondag is niet in zichzelf heiliger dan andere dagen en is ook niet onderscheiden van de andere dagen, doordat men zich dan wachten moet voor de zonde en God dienen, dat moeten we alle dagen; ook niet door den publieken godsdienst van dien dag

[1]) Rotterdam 1622.

[2]) Een uitvoerig overzicht van dit Tractaat geeft Engelberts, a.w., bl. 115—126.

— dien hebben we ook wel op werkdagen —; het kenmeigieuse van den religieuzen rustdag is, dat we een gezetten dag hn verwaarop we ons werk opschorten en den tijd besteden in reldanige verrichtingen, behoudens werken, die noodzakelijk zijn e· vaareischt worden door barmhartigheidsoverwegingen, en zocnen de verkwikkingen, die den mensch niet verhinderen in, maaielen af diger maken tot Gods dienst; die dag is voor de Christe eerste dag der week, de Zondag, die van den tijd der apost ondag is onderhouden. te be-

Teellinck wil een strenge, religieuse viering van den Zie men Al vóór dien dag moet dat beginnen, door er zich op voorlachten reiden; dien dag zelf moet worden gerust, d.i. dan onthoucht in zich van slaafsche en wereldsche werken, gesprekken, ged wordt en vermaken; de dag dient geheel te worden doorgebra heilige oefeningen, in en buiten het kerkgebouw. Dit alles· Teeldoor Teellinck breed uitgewerkt. ; gege-

De beweegredenen om den rustdag te vieren zijn naak zijn; linck's opgave: 1. Gods exempel, dat ons ter navolging is 3. het ven; het moet dan ook één van de zeven dagen der weel 2. God heeft de onderhouding van den rustdag gezegend; ıg van uitdrukkelijk gebod Gods. lt zich,

Teellinck komt in dit tractaat vooral op voor de heiligis. Hij den rustdag en geeft aan, hoe die moet geschieden. Hij houc inzake naar hij zegt, aan wat de algemeen vaststaande meening rust. spreekt uitvoerig over de voorbereiding tot den rustdag; ɔrstelt, den dag zelf eischt het gebod de rust en de heiliging der

De wijze, waarop Teellinck zich de Zondagsviering voas wel komt geheel met de gedachten van Udemans overeen.

Teellinck's geschrift, warm en overtuigend gesteld, w·emeen geschikt, een ernstige Zondagsviering te bevorderen. endigh

Zijn gedachten over den Zondag werden echter niet alıen almet instemming ontvangen; dit blijkt uit zijn „Noodw·erklavertoogh" [1]), dat in 1627 verscheen; daarin schrijft hij tesbat in lerlei bestaande zonden en laat daaraan voorafgaan een and te ring van zijn gevoelen over de onderhouding van den Sabgeven. enkele punten. Hij doet dat, zooals hij zegt, om misverst voorkomen en omdat zijn opvatting verdraaid wordt weergedroef· ıringh

[1]) „Noodwendigh Vertoogh aengaende den tegenwoordigen bgestell den Staet van Gods volck... Hier is by ghevoeght een corte Vercl van des Autheurs ghevoelen over het stuck vanden Sabbath. Ir door Willem Teellinck..." Middelburg 1627.

De eerste dag der week moet als rustdag worden gevierd; die dag duurt 24 uur; men moet voor het begin ervan zich houden aan de burgerlijke rekening der dagen in de plaats, waar men woont, zonder eenige scrupuleuse superstitie. Dagelijksch werk is het werk, dat wij omtrent de dingen dezes levens ordinairlijk in de andere zes dagen der week te doen hebben; geoorloofd zijn de volgende werken: alle natuurlijke (eten, slapen, koken, wandelen, ons vermaken in den hof); alle godsdienstige (klokken luiden, één of meer mijlen naar de kerk loopen); noodzakelijke werken, (een schuldenaar beletten uit te wijken, koren in de schuur halen, als het zeker is naar het oordeel van verstandigen, Overheid, Kerkeraad, dat het anders zou verloren gaan); werken, die worden gedaan uit barmhartigheidsoverwegingen. Verder is geoorloofd, wat de burgerlijke eerzaamheid voegzaam maakt, b.v. we krijgen onverwachts een vriend op bezoek op Zondag en hebben niets in huis om hem voor te zetten; ons kleed scheurt; een schipper, op Zondag thuiskomend, moet schoenen of wat anders hebben; vloeren mogen worden geveegd en kleederen gereinigd; maar zulke werken moeten dan niet bij voorkeur worden gedaan.

Inzake vermaak: elk zie toe, waardoor hij het meest verkwikt en het minst verhinderd wordt in den godsdienst, en vermake zich daarin, zonder schandaal te geven, om zich daardoor voor den dienst Gods nog meer bekwaam te maken. Maar als we met zulke tijdelijke dingen bezig zijn, moeten we ons gewennen aan geestelijke overwegingen, b.v. vuur aanstekende, moeten wij tot den Heere zuchten, dat Hij het vuur van den ijver in onze zielen aansteke enz., zonder ons toch superstitieuselijk daaraan te binden.

De rustdag is ingesteld voor den mensch, niet om het natuurlijke leven ongemak te veroorzaken, maar om het tijdelijke leven te verkwikken en ons geestelijk leven te bevorderen; daarom mogen degenen, die oprecht bedoelen den Christelijken rustdag heilig te vieren, gerust zijn, al is het, dat zij bij bepaalde gelegenheden eenigerlei werk, zooals reeds is genoemd, nog verrichten.

Vele vragen over de Zondagsheiliging kunnen uit dit gezichtspunt worden beantwoord; Teellinck zegt, dat hem wordt aangewreven, b.v. dat hij op Zondag geen brief opent, dien hij ontvangt, en dat hij er dan geen verzendt; hij ontkent de waarheid hiervan en noemt dit beuzelingen. Ook in zijn „Vertoogh" zelf

voert hij voor den rustdag het pleit n.l. in Boek IV Cap. IV, waar hij de middelen bespreekt tot verbetering van de Zondagsviering.

Uit deze nadere verklaring blijkt, dat Teellinck toch niet zoo streng is, als zijn „Rustdagh" deed vermoeden; zelfs doet hij hier uitspraken, die wel wat vrij kunnen voorkomen in het oog van hen, die vinden, dat Teellinck in zijn „Rustdagh" een wel wat heel stipte Zondagsviering voorstaat. Engelberts, Teellinck's biograaf", zegt, dat Teellinck in zijn „Vertoogh" een ruimere opvatting huldigt over de Zondagsviering dan in „Rustdagh" en dat de tegenspraak, die hij heeft ondervonden, hem heeft doen gevoelen, dat hij te ver was gegaan, al heeft hij dat zelf niet bekend en al verzekert hij in het „Tractaat" niets anders te hebben bedoeld dan in de artikelen. Hoewel dit alles niet onmogelijk is, lijkt het mij niet noodzakelijk, tusschen het „Traktaat" en het „Vertoogh" zulk een verschil te maken. In het „Vertoogh" benadert Teellinck de zaak van een heel anderen kant en daaruit is het verschil van redeneering al heel wel te verklaren. In allen gevalle is zijn „Vertoogh" metterdaad een noodzakelijke aanvulling en nadere verklaring van zijn opvatting over den Sabbat, die hij in het „Traktaat" had gegeven.

Het was Teellinck in zijn ijveren voor deze zaak heilige ernst. Hij zond zijn geschrift naar Franeker en Leiden om approbatie, die hij ook verkreeg en die vóór in de uitgave afgedrukt staat; ook Gomarus schreef welwillend over zijn boekje, zegt Voetius [1]). Aan Walaeus zond hij het met een bewaard gebleven, begeleidend schrijven [2]), waarin ook hij aandringt op het verschijnen van Walaeus' traktaat.

Een heel ander standpunt werd ingenomen door Jakob Burs, predikant te Tholen, een zoon van Aegidius of Gillis Burs, een van Teellinck's collega's in Middelburg. In 1627 [3]) gaf hij uit „Threnos ofte Weeclaghe, aanwijzende de oorzaken des jammerlyken stands van 't Land" [4]). Het werd geapprobeerd door de

---

[1]) Voetius, „Disp. sel.", t. III, pag. 2242.

[2]) Voorkomende in: Walaeus' „Opera omnia", t. II, pag. 446.

[3]) Vlak schrijft in zijn „Tweede Brief" vóór in zijn „De heilige Sabbath" § 20: „... dat ik op de titul van Bursius Wee-klage zie het jaar 1627...".

[4]) De titel wordt door verschillende schrijvers meer of minder uitvoerig en nauwkeurig gegeven. Er is wat voor, hier vooral af te gaan op Vlak, in diens „De heilige Sabbath". Vlak laakt daar toch de wijze, waarop Koelman dit werkje van Burs aanhaalt en geeft aan, hoe de

classis Tholen en door Gomarus in een brief. Burs schreef het in den vorm van een samenspraak. Hij [1]) beschuldigt zijn tegenstanders van Judaïsme, papisme, Brownistischen geest, Pharizeesche hypocrisie en afwijken van de eerste Reformatoren. Zijn eigen meening is daarentegen de publieke der kerken; hij beroept zich op Thysius en de Leidsche professoren; de patres spraken al van kakozèlia Christianorum sabbatisantium. De theologen, die anders over den Sabbat denken, zijn op de Nationale Synode te Dordrecht veroordeeld.

Christus heeft den Joodschen Sabbat en alle ceremonieele wetten afgeschaft door zijn leer en voorbeeld en door zijn „het is volbracht". Het vierde gebod verplicht slechts quoad genus. De Sabbat was speciaal voor Israël, dus ceremonieel. Datgene, wat door de religie geëischt wordt, heeft eerst kracht van wet verkregen toen het als wet werd opgeschreven door God en aan het volk gegeven. Heel de decaloog of moreele wet werd opnieuw aan Israël gegeven. De kerk heeft geen bepaalden dag gehad, vóórdat Constantijn zijn wetten gaf. Burs wil geen gestrengheid inzake het verbieden van werk. Het is Joodsch, aan zeelieden het werk op Zondag te verbieden. Ploegen, zaaien en oogsten mag op Zondag bij voorhanden zijnde weersverandering. Christus wandelde op Zondag en Paulus reisde. Burs zegt echter ook wel weer, dat we tot het vieren van den Dag des Heeren verplicht zijn krachtens het vierde gebod; dat men dan moet rusten van dagelijksch werk; dat men analogice gebonden is aan de onderhouding van één der zeven dagen der week, het maakt zelfs den indruk, dat hij voor den rustdag is uit kracht van het gebod. Hij wijst hen af, die de Christenen geheel vrij maken van de heiliging van den rustdag en wil niet leeren, dat de dag der rust ceremonieel is. Hij kant zich tegen hen, die zoo doen en die de Christelijke vrijheid tot dartelheid en wellusten misbruiken; die willen, dat dit gebod ons in

titel dan wèl is. Hij geeft dezen als volgt (Vlak, „Brief aan N.N.", § 32): „Threnos, ofte Wee-klage, aanwijzende de oorzaken des jammerlijken stands van 't Land, ende de ontheiliging des Sabbathdags, daar in byzonder verhandeld werden de verschillen van het onderhouden des Sabbaths of Rustdag der Christenen".

Koelman geeft enkele citaten in zijn „Historie", bl. 257—259; Udemans noemt enkele hoofdgedachten er uit op in zijn brief aan Walaeus (later te noemen), terwijl hier vooral van belang is Voetius' werkje „Lachrymae crocodili", dat aan de bestrijding er van is gewijd.

[1]) De volgende inhoudsopgave is opgesteld uit gegevens, voornamelijk ontleend aan Voetius' „Lachrymae".

het geheel niet aangaat; dat wij aan geen dag gebonden zijn en dat de menschen na het gehoor van Gods Woord vrij zijn om hun gewone werk te doen. Dit noemt hij, evenals het andere uitersten, strijdig met Gods Woord; zoo wordt de substantie van het vierde gebod weggenomen; de wet der natuur leert ons, dat er een bepaalde dag moet wezen, waarop men samen komt om dien den Heere te heiligen. Hij beroept zich op patres en Reformatoren.

Dit werkje bracht ontsteltenis en ontstemming te weeg. Dat blijkt uit den brief, dien G. V. Z. (G. Udemans te Zierikzee) direct na het verschijnen schreef aan Walaeus, hoogleeraar te Leiden. De schrijver van dezen brief [1]) maakt Walaeus op Burs' „Threnos" attent en verzoekt hem een tegenschrift uit te geven. Hij schrijft: (ik vertaal): „Gij hebt ongetwijfeld den Threnos gezien, dien J. Burs voor enkele weken uitgegeven heeft.... Ik bezweer U, dat ge uw tractaat nu uitgeeft, waarnaar zoo wordt verlangd.... Het wordt, naast God, van uw faculteit verwacht". Schrijver zegt, dat menschen als hij geen tegengeschrift kunnen uitgeven, zonder een schouwspel te verschaffen, aangenaam aan den vijand, maar droevig voor allen, die den vrede van de kerk van Christus liefhebben.

Onder de stellingen van Burs signaleert hij deze, dat het nieuw is en een dwaling, te leeren, dat één van de zeven dagen der week moet worden waargenomen, dat de Zondag dateert van de apostelen en dat die dag onveranderlijk is. De schrijver toont zich verontwaardigd over den toon van gezag en van spot, dien Burs aanslaat. Hij maakt attent op enkele uitspraken, bij schrijvers en in confessies, die waard zijn in Walaeus' tractaat te worden opgenomen [2]).

Al spoedig kreeg Burs' geschrift een scherpe weerlegging, en wel in een boekje, getiteld „Lachrymae Crocodili abstersae" [3]).

[1]) Voorkomend in Walaeus, „Opera omnia", t., II, pag. 446.

[2]) Deze zijn: M. Bucer, „De regno Christi"; Calvijn op Gen. 2 : 3; Ursinus; Beza op verschillende Schriftplaatsen; Catechismus der Hollandsche Kerk te Londen; de Nederlandsche Catechismus; „Schatboek" van Hommius.

[3]) Volledige titel: „Lachrymae Crocodili abstersae, hoc est, notae et castigationes in Threnum Sabbathicum" I. B. Quibus pentastylon systematis detegitur, Calumniae scil. Ineptiae, Mataeologiae, Contradictiones, Heterodoxiae, Elogium I. B. poeta cum primum animum ad scribendum appulit id sibi negotii credidit solum dari populo ut placerent quae fecisset fabulas. Tit. 1 vrs. 10, 11, 12, 13".

Het verscheen anoniem, maar Voetius, toentertijd predikant te Heusden, was de schrijver[1]). Van dit werkje, dat in de laatste eeuwen algemeen als verloren werd beschouwd, is een exemplaar aanwezig in Londen en in München[2]).

---

[1]) Dat het van de hand van Voetius is, wordt algemeen aangenomen en is aan geen gegronden twijfel onderhevig. Zelf maakt Voetius er overigens verder nooit melding van, vgl. wat Vlak over deze „Lachrymae" schrijft („Brief aan N.N.", § 29): „Voetius, die dat boexke zonder naam uit gaf, ende noit mijns wetens daar af meld, hoewel 't hem van Marees scherp genoeg gevergt is...". Maresius heeft in zijn twistgeschrijf met Voetius de „Lachrymae" verschillende malen genoemd, en zegt, dat het een bekend feit is, dat deze „Lachrymae" van synodewege is verboden. Aldus in „Modestae et necessariae defensionis pars tertia", voorkomend in zijn „Ultima patientia tandem expugnata", pag. 338, in zijn „Seria et Christiana epanorthosis ad D. Gisbertum Voetium", voorkomend in zijn „Bonae fidei sacrum", pag. 62, en in zijn „Expostulatio ad D. G. Voetium de violata fide publica", Groningae 1647, pag. 105.

In het geding Descartes—Schoock—Voetius, waarbij ook Maresius eenigermate betrokken was, heeft Maresius onder meer deze vraag aan Schoock gesteld („Bonae fidei sacrum", pag. 23, 24). „An non dixerit in pleno Academico Senatu D. Voetii librum vere Satyricum, quem inscripserit Lachrymas Crocodili, authoritate Synodi Zuyd-Hollandicae tanquam scandalosum suppressum fuisse, et ideo semper D. Voetium offensum multis remansisse"? Dat dit werkje door de Synode is gesupprimeerd, wordt in de acta niet vermeld. In het pamflet „Gisberti Voetii...Misgrepen...voorgesteld door Fratrum Gregorium orthodoxum" staat op bl. 41 eveneens over de „Lachrymae", dat dit geschrift „Bij manier van spreecken (is) verdwenen" en acht twee oorzaken hier mogelijk, n.l. dat het door de classes van Holland is gesupprimeerd, of dat de schrijver zich heeft geschaamd en de exemplaren heeft ingetrokken. In de geschriften over den Sabbat wordt aan de „Lachrymae" bijna geen aandacht gewijd; het was moeilijk in handen te krijgen, waarvan wel de oorzaak zal zijn geweest het door Maresius vermelde feit, dat het op last van de Synode ingehouden werd. Vlak spreekt over de „Lachrymae" als „dit geleerde boek" („Tweede brief aan N.N.", § 11). Hij heeft het na veel moeite ter inzage kunnen krijgen. Vlak heeft over enkele punten uit de „Lachrymae" met Koelman gestreden („Brief aan N.N." en „Tweede Brief aan N.N."). Uitvoerige bestrijding van de verschillende, in de „Lachrymae" verdedigde gedachten gaf M. Schoock in zijn „Exercitationes variae", vermeerderde uitgave, Trajecti ad Rhenum 1663, pag. 104, 108—113. Schoock noemt de „Lachrymae" ook in de Praefatie van zijn „Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis", Groningae 1650; vgl. ook Duker, „Gisb. Voetius," dl. I, bl. 378 v.v.

[2]) Prof. Dr. A. A. van Schelven was zoo vriendelijk mij mee te deelen, dat er een exemplaar van de „Lachrymae" in Londen was.

Het verscheen na Teellinck's „Vertoog", dat in de „Lachrymae" ook wordt genoemd. Het „Aan den Lezer" is gedateerd: kal. Augusti CI I CXXVII; daarin verklaart Voetius, zijn aanteekeningen op het Hollandsche „Threnos" met opzet in scabreus (lastig) Latijn te hebben gegeven, omdat hij niet wil, dat ze vertaald worden. Ze bevatten eigenlijk een persoonlijk oordeel van Voetius over deze zaak, aan een vriend gegeven.

Eerst geeft Voetius enkele prolegomena over den auteur en het werk; hij zegt, dat Burs degenen uitsluit, die er anders over denken dan hij, terwijl toch de Nationale Synode en de Leidsche professoren in hun „Syntagma Theologiae" de zaak niet hebben willen aanroeren, laat staan vaststellen. Burs gebruikt vaak auteurs zonder oordeel des onderscheids, om niet te zeggen zonder goede trouw. Hij spreekt zichzelf tegen, raakt de kwestie zelf bijna niet aan, zegt vele ontheologische, onrechtzinnige en dwaze dingen. Hij zegt veel, dat gevaarlijk is en tot losbandigheid aanleiding geeft. Hij gaf zich moeite voor niets; wat hij zegt, hebben anderen te voren beter gezegd. Het moest niet kunnen noch mogen, dat door een J. B., zonder het gezamenlijk oordeel der kerken, menschen, die overigens orthodox zijn en onbesproken, buiten de orthodoxie in onze kerken worden gesloten, wegens het oordeel, dat ze hebben over de moraliteit van den Sabbat.

Het boekje zelf bestaat uit een reeks aanteekeningen bij uitdrukkingen, door Burs gebruikt, waarvan dan de eerste woorden worden aangehaald met de bladzijde, waar het geciteerde bij Burs te vinden is. Het geheele werkje bestaat uit 141 pag. 12°. In vaak vrij heftigen toon geschreven, bevat het niet zoo heel veel zakelijks.

Er worden aanmerkingen gemaakt op den titel van Burs' boek en op allerlei uitdrukkingen. Men make toch niet broederlijke correptiones tot laster en verstoring der kerk. Burs zegt, dat weinigen meer in den goeden weg wandelen, waarom klaagt hij dan over de verlangde, voortdurende reformatie der zeden? Dat nu anders wordt gesproken over den Sabbat en de heiliging er van dan vroeger, ten tijde der Reformatoren, is niet verwonderlijk; God laat zijn kerk niet effoeta, nadat Luther, Zwingli e.a. gestorven zijn. Zij dachten anders door den haat tegen de Roomsche feestdagen en tegen het bijgeloovig onderscheid der dagen en doordat ze alleen bedacht waren op de zuivering der fundamenteele geloofsartikelen. Als nu anders gedacht wordt, wordt de leer der Reformatoren niet omver geworpen, maar voltooid.

Volgens Voetius maakt Burs alle orthodoxe predikanten bij de

kerken verdacht; hij zegt, dat zijn meening die der kerken is, — en de kerken dan, die aan het tegengestelde vasthouden? Moeten die worden uitgesloten? Door welke menschen met gezond verstand zijn ze van heterodoxie en Judaïsme beschuldigd? Geen synode of academie gaf anathemata; Gomarus, die hier denkt als Ursinus, heeft toch nooit Beza, Junius of eenig Engelsch theoloog van Judaïsme beschuldigd. Zij, die de moraliteit van den Christelijken Sabbat leerden (Arminius, Bertius) zijn niet van dwaling beschuldigd, ook waar hun dwalingen op andere punten nauwkeurig werden saâmgelezen. De Leidsche professoren weerlegden in de stellingen van Thysius zelfs niet met een enkel woord de meening, die hier de „magistellus" [1]) bestrijdt; ook heeft de Synode van Dordt, die deze meening kende, haar niet veroordeeld als een private, of als een, die in strijd was met de publieke, aangenomen leer; de magistellus houde toch op, de meening der Synode te interpreteeren; de professoren van Holland en de Zeeuwsche broeders, die de artikelen over den Sabbat hebben opgesteld, zullen dat zelf wel doen, evenals alle synodeleden, die weten, hoe en waartoe zij ze hebben goedgekeurd.

Als de patres spreken over kakozèlia Christianorum Sabbatizantium bedoelen ze den Joodschen Sabbat, niet den Zondag der Christenen.

Het gaat niet geheel op, dat de vorderingen in de religie eerst kracht van wet hebben verkregen, toen ze als wetten werden opgeschreven door God en aan het volk gegeven. Laat men de auteurs, die Burs aanvoert, nagaan en andere van hun uitspraken er mee vergelijken. Hij zegt atheologoos, dat de heele moreele wet of decaloog nieuw aan Israël is bevolen.

Hij trekt uit Ex. 31 : 13 en ook uit Col. 2 een verkeerde conclusie. Op de laatste plaats wordt de Joodsche Sabbat der Essenen bedoeld en worden zij gehekeld, die Jodendom met Christendom vermengden.

Het zijn niet oude ketters en ook geen nieuwigheidsdrijvers, die meenen, dat één van de zeven dagen der week krachtens het goddelijk gebod moet worden onderhouden, maar verreweg de meeste moderne theologen en Gereformeerde predikanten.

Burs bewijze zijn uitspraak, dat het Sabbatsgebod een voor-

[1]) „Meesterke". Van deze benaming schrijft Vlak („Brief aan N.N.", § 29), dat Voetius Burs zoo noemt, „Jokkende met de Zeewse wijze, die een Predikant Meester noemen".

beeld is van de rust Christi. Het gaat niet op, dat ceremonieel is, wat bepaald voor Israël gold.

Gomarus toont in de artikelen, die hij over den Sabbat met zijn collega's in de Dordtsche Synode heeft vastgesteld, genoeg aan, dat tot hiertoe de kwestie nog niet is uitgemaakt, zoodat niemand, die anders denkt, moet worden uitgesloten, wat Burs toch met enkelen van zijnsgelijken op het oog heeft.

Geheel onjuist is Burs' meening, dat de huidige Leidsche professoren aan zijn zijde staan; hij vrage approbatie van zijn werkje en het tegendeel zal blijken.

Voetius laakt het, dat Burs zich bezig houdt met het samenbrengen van uitspraken uit de werken der nieuwere theologen. Hij bewijze de heterodoxie zijner tegenstanders door vergelijking van de publieke belijdenis met hun leer. Zoo lokten de onzen de Remonstranten uit hun schuilhoek. Ze volstonden niet met te zeggen: ge denkt anders dan die of die; dat is ook niet de goede manier, maar dit, dat men de onjuistheid aantoont van een opvatting, die men bestrijdt.

Het is een gevaarlijke en valsche hypothese als Burs schrijft: „In het Nieuwe Testament en is gheen ghewag daer van, uyt welcke dan de vryheyt blijckt".

Het verwijt van papisme is ongegrond.

Niet allen hebben met gelijken ijver de heiliging van den Sabbat voorgestaan, o.a. sommige Duitsche theologen niet, onze Hollandsche wel, maar ze hebben nog niet alles bereikt; de gravamina op de Synode van Dordrecht waren niet overbodig, want nu nog brengen de kerken gravamina in, terwijl de Nationale Synode en de Patres patriae toch niet in gebreke gebleven zijn om den loop der profanatie te stuiten. Waar de leer en de praktijk nog anders zijn, daar wordt bewezen, dat de onzen door de ernstige tuchtiging van het schisma nog niet voorzichtiger zijn geworden, wat ze toch met bidden en vasten aan God hadden beloofd.

Over den zin van Gen. 2 wil Voetius niet disputeeren; alleen waarschuwt hij, dat Burs den regel niet opdringe: wat in de Schrift niet direkt voorgehouden wordt als een gebod, verplicht niet als een gebod: er staat in Gods Woord ook geen bevel van kinderdoop, of om oudsten en diakenen aan te stellen; als het vierde gebod alleen verplicht quoad genus, is het puur ceremonieel; onder voorwendsel van de vrijheid in en de bedeeling van het Nieuwe Testament wordt aldus de goddelijke wet gesmaad en losbandigheid beschermd.

Zij, die de strenge Zondagsviering leerden, hebben nooit gewild, dat men tot excessen kwam; sommigen kwamen daartoe, maar dat komt niet voor rekening der eerstgenoemden, evenmin als de Reformatie verantwoordelijk is voor de Protestantsche secten. Om welke reden wij den Zondag houden, door onmiddellijke goddelijke, of door middellijke kerkelijke instelling, worde in het midden gelaten, maar hij moet religieus worden waargenomen. Of het goed is te keuren, dat den menschen wordt overgelaten, welken dag zij als Zondag vieren en hoe zij dien doorbrengen, betwijfelt Voetius.

Terecht wordt liever gesproken van Sabbat, rustdag of Dag des Heeren dan van Zondag; zoo doen het alle synodale acten, politieke decreten en theologische schrijvers. De naam Zondag is niet de oudste. Wij willen, dat al onze woorden ons geloof doen kennen; maar de naam is misschien niet van zoo veel gewicht.

De verklaring van Openb. 1 : 10, die Burs geeft, is nieuw; verschillende uitspraken van Burs vragen om bewijs, zooals b.v. dat er geen bepaalde dag is geweest vóór de keizerlijke constitutie over de feesten [1]); dat Christus den Joodschen Sabbat heeft afgeschaft; dat miaan sabbatoon bij de Evangelisten niet beteekent de eerste dag der week; voorts ook Burs' verklaring van het vierde gebod, van Hand. 20 en 1 Cor. 16. Onjuist is het, dat de theologen, die anders over den Sabbat denken dan hij, door de Nationale Synode zijn veroordeeld.

Zijn bewering, dat de Apostolische Kerk geen bepaalden dag heeft waargenomen, is niet te handhaven.

In Coloss. 2 bestrijdt Paulus hen, die alle of de meeste ceremoniën wilden behouden en die wilden, dat de Sabbat op Joodsche wijze op den laatsten dag der week zou worden gevierd. Het is niet goed aan sommigen het werken te verbieden (schoenmakers e.d.) en het aan anderen toe te staan (baljuws e.a.).

Wat Burs' beroep op Christus betreft: de ceremonieele wet heeft geduurd tot Christus' dood en Christus is aan die wet onderworpen geweest.

Het land tegen vijanden, brand, overstrooming, verdedigen, is werk van praesens necessitas, naar aller meening; maar niet zaaien, ploegen, oogsten bij op handen zijnde of vermoede weersverandering. In noodzakelijke gevallen kan de oogst worden

[1]) Bedoeld is hier de wet van Constantijn den Grooten.

verzameld, vóór en na, zelfs onder den kerkdienst; maar wanneer er van noodzakelijkheid sprake is, staat niet zoo vast. Verandering van weer is altijd te vreezen; en wat zijn de „wakke" tijden, waarover Burs spreekt?

Het is geen Judaïsme, liever niet te willen, dat op Zondag rijke maaltijden, bruiloften e.d. worden gehouden, waarbij menschen van allerlei geloofsopvatting samen aanzitten. Over verkwikkingen van het lichaam door spijs en drank, ook bij anderen en met anderen, gaat het dispuut niet, noch over wandelingen. De rust en het herstel van krachten op den Sabbat moeten gezocht worden in geestelijke oefeningen; Burs moet niet de wereldsche wandelingen en tochten voor plezier verdedigen met het voorbeeld van Christus' wandelen en Paulus' reizen; die geschiedden om het werk des Vaders te doen en het Evangelie te prediken.

Niet zonder reden heeft onze Hollandsche Catechismus het Latijn veranderd en in plaats van „festis diebus", „op den Rustdag" gesteld.

Voor wat op den Sabbat geoorloofd is, mag niet onderscheid gemaakt worden tusschen artifices illiberaliores en liberales. Het bewijs uit de Schrift blijft achterwege, dat zij, die bezig zijn met sertoria, sartoria, den geheelen dag zich niet aan den dienst van God kunnen wijden, maar wel zij, die zich bezig houden met medica, pragmatica of philologische studies.

De oorzaak der onkunde zoekt Voetius daarin, dat velen over private en huiselijke exercitia pietatis zelfs niets dachten; in de namiddagdiensten verscheen een groot deel niet. Vele predikanten werkten de nalatigheid in de hand. Er is heel wat verbeterd, maar nog zijn er vele gebreken, ook bij predikanten. En dan zouden de klachten der Sabbatariërs overbodig zijn? Het gaat niet aan, hen te beschuldigen van uitwendigheid en te beweren, dat ze de gerechtigheid uit de werken leeren. De klacht over terugkeer tot het Pausdom, Geneefsche inquisitie e.d. is al heel oud. Natuurlijk moet men zeer langzaam tot den uitersten graad van excommunicatie komen; overigens hebben onze kerken niet zoo zeer de teugels dan de sporen noodig.

Behalve deze kwestie worden door Voetius nog andere, zooals die van de tucht, de feestdagen en het vasten aangeroerd. Ook hier wordt de meening der „Sabbatariërs" door Voetius verdedigd. De opvatting, door hem en door Teellinck over den Zondag voorgestaan, kwam voort uit een zienswijze, die ook voor andere punten consequenties had.

Voetius neemt in zijn boekje, waarvan ik den inhoud om begrijpelijke reden uitvoerig gaf, een scherp en duidelijk bepaald standpunt in; het valt echter wel zeer op, dat hij zwakke uitdrukkingen gebruikt, o.a. wanneer hij spreekt over de algemeene aanvaarding van zijn zienswijze en van die der Sabbatariërs. Meer dan ééns verdedigt hij zich door te zeggen, dat hun meening te Dordt toch niet vèroordeeld is, dat degenen, die denken als hij, toch niet zijn ùitgesloten [1]).

Ook Udemans heeft zich verder nog aan den Sabbat gelegen laten liggen. In 1621 kwam een door hem herziene en vermeerderde uitgave uit van zijn „Practijcke"; verder kwam hij op den Sabbat terug in zijn merkwaardig boek: „'t Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip" [2]), dat in 1638 uitkwam en dat, zooals de titel aangeeft, voor kooplieden geschreven is.

Op verschillende plaatsen spreekt hij daarin over den Sabbat [3]) en, hoewel hij verwijst naar zijn „Practycke", staan ook hier nieuwe en interessante opmerkingen:

Een koopman moet den Sabbat heiligen met zijn huisgezin, niet doen als de Tyriërs, die visch en allerlei waren naar Jerusalem brachten en verkochten op Sabbat, zoodat Nehemia daarin voorzien moest; hij moet dan ook niet bezig zijn met rekeningen en liquidatiën. De rustdag mag niet doorgebracht worden in „tijdelijk pleysier", gelijk sommige kooplieden en andere burgers doen.

Hij geeft citaten uit en verwijst naar M. Bucer, „De regno Christi"; Kuchlinus; L. Trelcatius Filius, „Antidote contra la Peste", 1612 [4]); R. Acronius, „Verklaring van den Catechismus",

[1]) Hiervan is gebruik gemaakt door Vlak, in zijn dispuut met Koelman, zie hierna hoofdst. VI. Vlak heeft een aantal van die uitspraken samengebracht, in zijn „Tweede Brief aan N.N."

[2]) Door mij is gebruikt de 2de druk, Dordrecht 1640.

[3]) n.l. fol. 10; bl. 63—67; bl. 84; fol. 159; fol. 161 v.v.; bl. 508.

[4]) Deze L. Trelcatius L. f. was hoogleeraar te Leiden 1603—1607 (zie b.v. H. H. Kuyper, „Opleiding Dienst des Woords", bl. 613); in Trelcatius' „Opuscula theologica omnia" (Lugd. Batav. 1614), komt het in den tekst genoemde werk voor: „Antidotum Pestis, seu Tractatus Christianus de Caussis et Remediis eiusdem". Hij bespreekt daar onder meer de zonden tegen elk der geboden, zoo ook tegen het vierde gebod, pag. 526. Hij zegt daar: wij moeten den Zondag heiligen en op dien dag den publieken godsdienst waarnemen. Maar het is er ver van af, dat men dat algemeen doet; men doet alles, wat niet goed is; anderen komen niet tot het Woord Gods. Men gaat visschen e.d., of doet verboden dingen.

1606. Om te bewijzen, dat niet alleen alle rechtzinnige leeraars de ontheiliging van den Sabbat steeds scherp bestraft hebben, maar ook meest alle synoden in Nederland, verwijst hij naar den „Christelicken Visscher" van Frans Esaussen den Heusden, predikant op 't Oosteinde van 't Vlie, gedrukt te Amsterdam in 1636, en naar de „Geestelicke Opwekker tot recter devotie" door Thomas Maurois, toen predikant bij de Fransche kerk te Amsterdam [1]). Hij wijst het verwijt van „vysigheyt" en „preciesheyt" af; eveneens dat alleen de precisitas sinds enkele jaren zich aan de Sabbatsontheiliging ergert.

Teellinck zelf heeft verder over den Zondag niet speciaal meer geschreven. Hij overleed trouwens al spoedig, in 1629. Na zijn dood is zijn woord over de Zondagsviering nog vernomen, doordat in 1660 werd uitgegeven zijn „Huisordre" [2]) en doordat vele van zijn werken, ook die over den Sabbat, telkens in nieuwen druk verschenen.

In hetzelfde jaar als Willem Teellinck stierf ook zijn broer Ewoud, de „pamflettist van het Zeeuwsche Pietisme" [3]), die vele jaren in Middelburg het ambt van ouderling heeft bekleed en een levendig aandeel heeft gehad in het kerkelijk-godsdienstig leven van zijn dagen. Door middel van vele pamfletten liet hij zich hooren en daarbij handelde hij ook over den Sabbat [4]). Vooral deed hij dat in zijn „Amos" [5]), en „De derde Wachter" [6]). Hij klaagt over Sabbatsontheiliging: men schendt dien dag door slaafsch werk en door dartelheid, terwijl daar nu nog bij komt,

[1]) Door mij is ingezien de derde editie, Amsterdam 1643. Het werkje is van 1639 (toen werd het geapprobeerd door de professoren van Leiden). Cap. 1 handelt al dadelijk over de heiliging van den Sabbat, bl. 1—12. Vraagstukken aangaande den Sabbat worden erin niet aangeroerd; alleen wordt aangedrongen op nauwgezette waarneming van den rustdag door voorbereiding, gebeden, enz. Wel staat in het begin, dat God een Sabbat heiligde van het begin der wereld; God gebiedt ons in Zijn wet, dat wij dien dag zullen gedachtig zijn.

[2]) „Ordere, van Mr. W. Teellinck geconcipieert om by hem selven alleen, in syn Huys-gesin, en by andere, te betrachten..." Utrecht 1660. Hier over de voorbereiding voor en de viering van den Zondag bl. 8, 30—34.

[3]) P. J. Meertens a.w., bl. 212.

[4]) Zoo in zijn werk „Vyer ende wolck-calomne", zie Meertens a.w., bl. 226, 227.

[5]) „Amos, ofte de Siender Israels...", Middelburgh 1625.

[6]) „De derde Wachter, brengende tijdinge van de Nacht...", 's Gravenhaghe 1625.

dat men het vierde gebod uit de tien geboden wil laten wegvallen; men zegt van hen, die voor de onderhouding van dit gebod ijveren, dat ze over een schaduw twisten en het Jodendom met zijn afgeschafte ceremoniën weer willen invoeren [1]). Hoe zeer hem een nauwgezette Zondagsviering ter harte ging, blijkt ook daaruit, dat de vertaling van het Engelsche geschrift van Sprint over den Zondag, door Lamotius, predikant te Leiden, bezorgd, in 1625 door den vertaler aan dezen Ewoud Teellinck werd opgedragen.

W. Teellinck's strijd is voortgezet door enkele van zijn zoons, die predikant zijn geworden en in den geest van hun vader verder hebben gewerkt.

Een van hen, Maximiliaan Teellinck, predikant te Middelburg, bezorgde in 1639 een tweeden druk van zijns vaders „Huysboeck", met diens verklaring van het kort begrip, waaraan hij toevoegde een door hem geschreven „Grondighe Verclaringhe over de thien gheboden ende het ghebed onzes Heeren". Hier wordt een uiteenzetting van het vierde gebod gegeven, die van Willem Teellinck had kunnen zijn.

Wat Voetius betreft, is het bij zijn „juvenile scriptum", zooals zijn „Lachrymae" in de „Vita Walaei" wordt genoemd, niet gebleven. Hij had in denzelfden tijd, waarin hij zijn „Lachrymae" schreef, ook in de particuliere synode, waartoe zijn kerk en classis behoorde, met deze kwestie te doen; hem noemen we vanzelfsprekend dus nog in het vervolg van dit werk.

Dat vanuit Engeland de puriteinsche opvatting ook in ons land werd gepropageerd, gaven we reeds aan. Nog vóór Lamotius de stellingen over den Sabbat van Sprint vertaalde, verscheen de „Apologie" van J. Robinson, den bekenden predikant van de Pilgrimfathers. We hadden deze „Apologie" zelfs in het begin van deze paragraaf kunnen noemen, daar ze al in 1619 uitkwam. In deze „Apologie", die eerst in het Latijn, later in het Engelsch verscheen [2]), gaat cap. VII over de heiliging van den Dag des Heeren. Hij voert hier een pleidooi voor het gebod; bestrijdt met

[1]) Ireneus Philalethius, „Amos", bl. 53; De derde Wachter, bl. 25.

[2]) Aldus de „Prefatory Notice in: „The Works of John Robinson". Volume III, Boston 1851. De Latijnsche titel was, zegt deze prefatory notice: „Apologia justa et necessaria quorundam Christianorum... per Johannem Robinsonum Anglo Leidensem, suo et Ecclesiae nomine..." A.D. 1619.

argumenten, dat het gebod ceremonieel zou wezen en dat het moreele dit zou zijn, dat een bepaalde tijd wordt aangewezen en genomen voor den publieken eeredienst; hij verdedigde de meening, dat de dag veranderd mocht worden en dat Christus zelf den dag veranderd heeft.

§ 2. *De Particuliere Synoden van Zuid-Holland van 1621—1627; Voetius, Spiljardus, Teellinck.*

Wat in Zeeland gaande was, bracht ook beweging in andere provincies; met name in Zuid-Holland heeft deze kwestie de gemoederen bezig gehouden en gediend op verschillende synodevergaderingen. En hierop moet nu worden gelet. Want wel moest eerst over Zeeland worden gesproken, daar hier het Sabbatsdispuut begonnen is en men van hieruit in Holland er mee te doen heeft gekregen, zooals ook in het gravamen van de synode te Rotterdam is uitgesproken (zie beneden); maar terwijl in Zeeland de Sabbatskwestie in den eersten tijd slechts even op de kerkelijke vergaderingen ter sprake is geweest, is ze in Holland veel breeder behandeld.

Reeds in de Particuliere Synode van Zuid-Holland van 1621, te Rotterdam gehouden, werd de vraag gesteld en in den vorm van een gravamen ingediend [1]): „Alsoo eenige questie is ontstaen in een nabuyrige provintie aengaende den Sabbath, hoe de Classen sich sullen houden int aennemen ende beroepen van die geenen, die in contrarie gevoelen sijn van de gemeene kercken deser landen".

Dit gravamen was van de classis Gorinchem en was gericht tegen de Sabbatsopvatting, zooals die in Zeeland door Teellinck c.s. werd voorgestaan. Dit weten we uit den al eerder genoemden brief van Udemans aan Spiljardus; Udemans schrijft daarin n.l. ook, dat men in de classis Gorinchem een gravamen naar de provinciale synode heeft gezonden met de vraag, hoe men handelen zal met hen die in de Sabbatskwestie anders denken, opdat men verdeeldheden als in Zeeland zijn, voorkome. Hieraan laat Udemans de opmerking voorafgaan, dat men in Holland zeer geprejudiceerd is tegen die van Zeeland om deze

[1]) „Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621—1700" uitgegeven door Dr. W. P. C. Knuttel. Eerste deel 1621—1633, bl. 21 [1])

kwestie en hij laat er op volgen, dat er reden is, zich over de ingezonden gravamina te beklagen, en dat wel ten eerste, omdat in de Arminiaansche twisten Zeeland zich zoo flink gedragen heeft en ten tweede, omdat in Zeeland niets anders geleerd wordt over het vierde gebod dan de Synode van Dordt bepaald heeft, „gelijk wij uit de exteri zouden kunnen bewijzen" [1]).

De resolutie, door de Synode naar aanleiding van dit gravamen genomen, luidt: „dat de Classen, daer desen aengaende enige swaricheyt is, ofte noch mochte voorcomen, haer bij provisie sullen reguleren na het consilium des laetsten Synodi Nationalis Dordrechtanae, tot dat over deze questie in de naeste Synode Nationael volcomener kennisse werde genomen...." [2]): Dit consilium, de bekende zes punten, nam men nog eens in zijn geheel in de acta op. Hieraan zijn nog toegevoegd de woorden [3]): „Welverstaende nochtans, indien enige onder 't pretext van de voorsz. regulen souden willen drijven al te groote precijsheyt, smaeckende na de jootsche superstitien, waervan sommige exempelen in dese eerweerdige vergaderingen sijn verhaelt, welcker de Synodus verstaet, onder de voorsz. regulen niet begrepen te zijn, maer tegen deselve te strijden, dat men sodanige personen sal vermanen, niet alleen om sulcken gevoelen andere niet in te planten, maer oock selver daervan af te staen, ende dat om vordere swaricheyt ende onruste in de kercke te verhoeden de Classen als oock Deputati Synodi int examineren der studenten ende proponenten mede op dit stuck specialijck sullen letten".

Aan den wensch, die bij het indienen van dat gravamen voorzat, is dus door de Synode voldaan, en wel op krasse wijze, n.l. aldus, dat personen, die te strenge Zondagsviering dreven, zouden worden vermaand; zelfs werd de Sabbatsopvatting een speciaal punt bij het onderzoek van proponenten. Ook op volgende Synoden, n.l. op die van Den Briel in 1623 en Den Haag in 1624 is deze kwestie ter tafel geweest. In de gedrukte acta, door Knuttel uitgegeven, lezen we daarvan niets, maar wel in het „Repertorium Synodale" van de synode, terwijl het aldaar vermelde over den

[1]) Deze laatste zinsnede wordt ook aangehaald door Dr. H. H. Kuyper, „Post-Acta"; hij meent daaruit te mogen lezen, dat Udemans met het oog op de later te volgen behandeling der Sabbatskwestie op de Synode van Dordt aan de exteri schriftelijk hun advies heeft gevraagd, om des te sterker te staan in het debat; a.w., bl. 183 1).

[2]) Knuttel, a.w., dl. I. bl. 21.

[3]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 22.

Sabbat ook staat in enkele „Repertoria Synodalia", die door de classes voor eigen gebruik moesten worden bewaard. In het „Repertorium Synodale" van Zuid-Holland [1]) staat in voce „Sabbath" van de Synode van Brielle [2]):

„Aengaende d'onderhoudinge des Sabbaths salmen hen reguleren na de theses in syn: Nat. van Dordrecht daer van gestelt; en indien yemant een ander gevoelen heeft salmen in examinibus hier op letten, en de studenten daer van ondervragen".

Van de Synode van Den Haag in 1624 staat over den Sabbat dit aangeteekend: „Hage 1624, 6.

Vreemde opinies verhaelt aengaende d'onderhoudinge des Sabbaths, exempelen by-gebracht uyt schriften en propoosten; de syn: resolveert dat niemant gaen sal buyten ofte tegen de regulen in syn. Nation. gestatueert op censure".

Gaarne zouden we willen weten, welke de exempelen waren der superstitiën, die werden genoemd op de Synoden te Rotterdam en te Den Haag, en welk vreemd gevoelen naar het oordeel van Den Briel vermaning behoefde, maar ook waar we dat niet weten, zijn deze gegevens van gewicht.

Het blijkt, dat al in 1621 en in de jaren daarop volgende, de kwestie van den Sabbat in Holland de gemoederen vrij sterk bezig hield, zoo zelfs, dat ze op verschillende vergaderingen aanhangig gemaakt werd. Toen al nam men het besluit, in dezen onderzoek te doen bij proponenten, op welk onderzoek Voetius later als hoogleeraar zijn studenten prepareerde.

Wat verder den aard der bijgebrachte voorbeelden van te groote preciesheid betreft, kunnen we deze leeren kennen uit de nu te noemen acta der Particuliere Synode te Yselstein; ook is het daaruit niet onzeker, dat men uit de predikantenwereld vooral Udemans, Teellinck, Voetius en Spiljardus op het oog had.

Op de Synode te Yselstein in 1626 waren weer enkele gravamina over den Sabbat, m.n. handelde het tweede, derde en vierde gravamen daarover [3]). Het tweede luidde:

[1]) „Repertorium Synode Zuid-Hollandiae" Tom. I. (cat. oud-Syn. Syn. arch. III, 43, I).

[2]) Er staat in genoemd Repertorium: „Brielle 1603. 22".

Ik neem aan, dat dit 1603 een schrijffout is voor 1623, want wel is te Den Briel ook een synode gehouden in 1603, maar uit dit besluit blijkt, dat de Synode van Dordt 1618, '19 al gehouden was en in 1623 is er een Synode te Den Briel gehouden (zie Knuttel, a.w., dl. I, bl. 65 v.v.

[3]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 180 1).

„Dewijle men hoe langer hoe meer met droeffheyt verstaet, dat in eenige kercken ende Classen swaricheyt ontstaet over het verscheyden gevoelen van den Sabbath ende de aencleef van dien, die eyndelijck wel tot scheuringe soude moogen uutvallen, off men niet en behoort predicanten van soodanigen gevoelen, van de gemeene aengenomen leere verschillende, voorbij te gaen, om niet te beroepen in soodanige kercken, daer de predicanten, haer aen andere kercken spiegelende, swaricheyt maecken om met d'selve te dienen".

Het derde luidde:

„Dewijle in Synodo Rotterdamensi Art. 48 geresolveert is, dat deputati Synodi in examinibus candidatorum theologie sullen letten opt stuck van den Sabbath, off oock niet en dient geleth te worden op soodanige predicanten, die in dit stuck van het gemeene gevoelen affwijcken ende alrede in actuelen dienst sijn, ende die eenige beroerte souden mogen veroorsaecken ende alsoo aenhangh maecken".

Het vierde:

Off het niet nodigh en dienstigh en sij dat de Synodus bij provisie definiere, hoe verre int stuck van den Sabbath sal werden gegaen boven het geene in Synodo Nationali daervan gestelt is, ende (soo) d'selve hier van geen decisie en doet, off de Classen niet geoorloofft en souden sijn iet tot ruste offte welstant van dien te stellen."

Blijkbaar nam de strijd dus gaandeweg toe. Men zag het zoo ernstig in, dat men voor scheuring in de kerken vreesde. Het is ook van belang, dat de wensch uitgesproken werd, dat enkele nadere bepalingen door de Synode inzake het stuk van den Sabbat zouden worden gemaakt; het is deze wensch, die later nog meermalen zal worden herhaald, maar waaraan door geen synode gevolg gegeven is. Het toezicht, dat al op de proponenten werd uitgeoefend, aangaande hun gedachten over den Sabbat, moest, naar het voorstel in een der gravamina, tot de predikanten worden uitgebreid.

Er mag worden aangenomen, dat al deze drie gravamina kwamen uit de eene classis Rotterdam; immers is in de acta van de Synode van Yselstein in 1626 over deze gravamina verder te lezen, dat de classis, die deze gravamina uitgeschreven had, eerst opening gedaan heeft van de redenen, die haar bewogen hadden deze gravamina te stellen, en dat ze verklaard heeft, bij het stellen daarvan niet op het oog te hebben gehad eenige bijzondere personen in het land „die se daermede wilde designeren; maer alleen op de gemeene ruste der kercken hier te lande, ende particulierlijck de kercke van Rotterdam" [1]).

Nader moeten deze gravamina teruggebracht worden tot de kerk van Rotterdam; de het laatst aangehaalde woorden wijzen dat uit; zoo ook, dat bij de behandeling van deze materie een klacht van Voetius ter tafel was, waarin hij zeide, dat „bij occasie van het misverstand gevallen in de kercke van Rotterdam sijnen persoon aldaer verdacht gemaekt was, alsof hij int stuck van de onderhoudinghe des Sabbaths vant gemeyn gevoelen der kercke soude verschillen . . ." [2]).

De bedoelde classis heeft naar aanleiding van deze gravamina ook aangewezen, gelijk in art. 32 van de Synode van Yselstein vermeld staat, „verscheyden poincten, getrocken uut verscheyden schriften ende oock uut verscheydene propoosten, hier te lande onlangs gestroyt, dewelcke scheenen te gaen buyten ofte tegen de regulen, gestelt in Synodo Nationali, ende geinsereert in den 48 art. des laetsten Synodi van Rotterdam. . . .".

Na de zaak overwogen te hebben, stelde de Synode vast „dat de Classe voorsz., die dese gravamina uutgeschreven heeft, goede redenen daertoe heeft gehadt, ende bedanckt deselve van haer debvoir; is wijders goet gevonden dat de principale sake van de onderhoudinge des Sabbaths behoort tot de judicature des Synodi Nationalis ende oversulx daertoe sal worden gerefereert volgens den voorsz. 48 Art. des Synodi Roterodamensis" [3]).

Daarbij liet de Synode het echter niet.

In art. 32, waaruit het bovenstaande is geciteerd, luidt het vervolgens:

„Ondertusschen dewijle over het onderhouden des Sabbaths voorsz. eenige particuliere vreemde opinien vast int landt incruypen ende gestroyt werden, tot ontrustinge van de consciencien der vromer luyden ende verkeerde verstrickinghe van deselve, als bij exempel, dat het niet geoorlooft is op den rustdach oock naer het eynde van den publijcken godesdienst in vochte ende regenachtige dagen het cooren in te mennen, maer dat men tselve moet laten liever op het velt verrotten ende vergaen. Item

---

[1]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 180, 181.
[2]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 182.
[3]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 181.

dat het onderhout des Sabbaths niet toelaet eenige verlustinghe ende eerlijcke vermakinge, streckende tot verquickinge van den geest ofte lichaem des menschen, oock niet strijdende tegen eenich gebod Godes ende op andere tijden wel geoorlooft; als mede dat men op den Sabbath, duerende, ghelijck sommige seggen, vierentwintich uren, niet een woort mach spreken dat strecken soude mogen tot vorderinge van ons dagelijcx werck ofte beroupinge, ja dat oock niet een gedachte daermede mach besich wesen, ende verscheydene andre diergelijcke dingen meer. Soo is goet gevonden, dat de Kercken ende Classes neerstelyck sullen toesien, dat niemant buyten ofte tegen de voorsz. regulen Synodi Nationalis yet opentlijck, oft int bijsonder leeren ofte drijven sal, ende soo yemant bevonden soude mogen werden sulx te doen, sullen denselven daerover naer bevindinge van saken censureren. Ende sullen mede de kercken neerstelijck letten dat sulcke personen, die daerover merckelijck souden mogen verdacht wesen, niet lichtelijck en worden gevordert in de kercken, alwaer dies aengaende merckelijcke swaricheyt soude mogen ontstaen.

Eyntlijck dat men evenwel niet lichtelijck yemand sal verdacht houden dies aengaende, ofte maken mogen, maer dat de kerckendienaren in broederlijcke liefde onder malcanderen vreedsamelijck sullen wandelen".

Hier hooren we dus nader over enkele concrete punten. De voorstanders van strenge Zondagsviering gingen zóó ver, dat ze geen uitzondering wilden toelaten op het verbod, om op Zondag koren in te halen voor het geval het wegens den regen op het veld dreigde te verrotten, evenmin wilden ze een op zich zelf toelaatbaar vermaak op Zondag veroorloven; ze handhaafden een Zondag van 24 uur en wilden niet dat men zich dan, ook zelfs in gesprek of in gedachte, zou bezighouden met de dingen van het dagelijksch beroep.

De Synode van IJselstein heeft dit alles als particuliere vreemde opinies verworpen.

Overigens is het jammer, dat niet de geschriften aangegeven zijn, waarin deze stellingen werden verdedigd. Er valt wel niet aan te twijfelen, of ze zijn er geweest; maar mij kwamen er geen onder de oogen. Ook Hoornbeek verklaart, dat hij ze niet kent; maar gaat zoo ver, in twijfel te trekken, of ze hebben bestaan. Hij acht het goed, dat de synode deze opinies afgewezen heeft, maar ontkent, dat ze in ons land zijn voorgestaan, of als dat wel het geval is, moet dat, zegt hij, bij wijze van groote uitzondering zijn geweest [1]).

Terwijl de Synode de principieele zaak van de onderhouding van den Zondag verwees naar de Nationale Synode, heeft ze toch enkele uitspraken gedaan, die als nadere verklaring en interpretatie van de zes artikelen van Dordt mogen gelden. De strenge Zondagsviering, in Engeland door de Puriteinen en ook in ons land door velen voorgestaan, wees ze af.

Voor zoover men bij de behandeling van de Sabbatskwestie op de Synoden van Zuid-Holland ook predikanten buiten Zeeland op het oog had, moeten dat vooral Voetius en Spiljardus zijn geweest.

Voetius, toen nog predikant te Heusden, heeft zich deze gravamina althans aangetrokken. Op de vergadering van de classis Gorinchem, 23 en 24 Juni 1626 gehouden, waarop, vóór de Zuidhollandsche Synode, de bezwaarschriften werden besproken, door de synodale classis overgezonden, stelde de Heusdensche predikant, „vanwege de kerk van Rotterdam" drie interrogatoria, opdat de classis zich uitspreken zou over zijn gevoelen inzake den Sabbat, en opdat hij het antwoord zou kunnen voegen bij het stuk, dat hij bij de Synode wilde indienen.

Deze interrogatoria luiden [2]):

1. „Of ick oyt by eenige vergaderinge des classis ofte haere gedeputeerden ofte visitatores ben aengesproocken, of overtuycht ende vermaent, van dat ick in het stuck van den sabbath soude yet geleert, gedreven ofte gedaen hebben strydich met het gemeyn gevoelen onser kercken?

2. Of de classis als noch rechtveerdige ende gefondeerde oorsaecke soude hebben om my over tselve stuck van den Sabbath te bestraffen?

3. Of in onse classe volgens de resolutie des synodi van Rotterdam alle goede ende christelycke ordre ende eendracht in dat stuck niet onderhouden en wiert ende volgens dien hier geen vreese van scheuringe ofte swaricheyt is?"

Voetius trok zich deze gravamina van de kerk van Rotterdam dus persoonlijk aan, en wenschte, dat de classis verklaren zou,

---

[1]) „Sondagh Rustdagh" bl. 124 v.v., aangehaald door Koelman „Wederlegging-Vlak" bl. 66, 67.

[2]) Hand. classis Gorcum 22 en 23 Juni 1626; de vragen zijn te vinden in Duker „Gisb. Voetius", dl. I, bijlagen CXI.

dat hij in het stuk van den Sabbat zuiver was, alsmede, dat er in zijn classis geen vrees voor scheuring wegens deze zaak te vreezen was.

De classis heeft zich geheel achter Voetius gesteld. De vergadering resolveerde immers, na overweging van deze interrogatoria, zooals de acta melden [1]):

„dat onze gedeputeerde ad synodum sullen (des noot synde) nomine nostrae classis coram synodo verclaren onder betuygen dat D. Voetius nocgte van de vergaderinge nocgte van eenige last van die vergaderinge hebben, oyt is aengesprocken, veelmin overtuygt yet geleert, gedreven ofte gedaen te hebben strydicg met gemeyn gevoelen onser kercke aengaende het gevoelen des Sabbaths; ende dat in onse classe goede ordre is gehouden volgens de resolutie des synodi Rotterodamensis."

Daarop is het geschil in de Synode van Yselstein geheel bijgelegd.

Nadat in de acta (altijd nog hetzelfde artikel 32) eerst de klacht van Voetius vermeld is en daarna, dat deze „twee missieven exhibeerde soo van de E. magistraet van Heusden ende van de kercke aldaer, bij dewelcke versocht wierde dat de Synodus daerop soude willen letten tot gerusticheyt van hare kercke", wordt medegedeeld, dat zoowel Voetius als de predikanten van Rotterdam [2]) zijn gehoord; dat ook gelezen zijn de acten der classis Gorinchem, „ende", zoo volgt dan, „nadat over dese sake onderlinge communicatie int langhe was gehouden tusschen D. Voetium ende de predicanten van Rotterdam voorsz., is bevonden dat de sake van bedenckinge voorseyt soo breet niet en was, als D. Voetius daervan was bericht; ende nadat D. Voetius sijn gevoelen aengaende dat stuck int breede hadde geopent ende verclaert, heeft de Synodus daeraen goet contentement genomen ende verstaen datter geen redenen sijn om hem dienaengaende te bedencken, waerop eyntlijck D. Voetius ende de E. E. predicanten van Rotterdam voorsz. met malcanderen door hanttastinge broederlijck over dit misverstand sijn versoent".

Behalve Voetius is hierbij ook betrokken geweest Spiljardus,

[1]) Acta classis Gorinchem, 22—23 Juni 1626.

[2]) Hun namen in K. J. R. van Harderwijk, „Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten, die sedert de Kerkhervorming in de Nederduitsche Hervormde en Waalsche gemeente te Rotterdam tot op dezen tijd in dienst zijn geweest". Rotterdam 1850.

predikant te Gorinchem, dien wij vroeger al als een medestander van Udemans hebben leeren kennen. Ook hij beklaagde zich, dat van hem gezegd werd, dat hij inzake de onderhouding van den Sabbat zou verschillen van het heerschende gevoelen der kerken. Daarvan staat in de acta [1]):

„Is mede gelesen seker schrift ingestelt ende overgelevert bij Johannes Spiliardus, dienaer des Godlijcken Woorts tot Gorinchem, waerinne hij claechde dat hem tonrechte nageseyt wierde, dat hij int stuck van d'onderhoudinge des Sabbaths soude verschillen vant gemeen gevoelen deser kercken, ende verclaerde dat dies aengaende sijn gevoelen, nopende de theorie geen ander gevoelen was, als der voortreffelijcker leraren onser kercken D.D. Junii, Perkinsii, Bezae etc. Ende nopende de practijcke hij even hetselve gevoelen hadde twelcke gestelt wordt in Synodo Nationali, ende dat hij geresolveert was nopende de practijcke alle Jodische superstitien ende tegen Godes Woordt strijdende singulariteyten ende precijsheden tegen te gaen".

Voetius en Spiljardus hebben zich hier dus eenigszins over hun gevoelen aangaande den Sabbat moeten verantwoorden. Het geschil is in der minne bijgelegd, maar duidelijk bleek, dat men hen bedoelde, en een waarschuwing hebben ze door dit alles wel ontvangen. Vooral tusschen Voetius en de predikanten van Rotterdam schijnt de verhouding scherp te zijn geweest.

Als predikant heeft Voetius dus wel aandacht aan den Zondag besteed; hij schreef er een werkje over en verdedigde zijn meening in kerkelijke vergaderingen; als hoogleeraar zou hij hetzelfde doen, en zoo van veel beteekenis worden voor de Sabbatsopvatting in de Gereformeerde kerken. Spiljardus heeft de publieke opinie over den Zondag nog bewerkt in zijn uitgave van het „Schatboek" van Ursinus, vertaald en van aanteekeningen voorzien door Hommius. Onder Hommius' „tafel" over het vierde gebod wijst Spiljardus er op, dat dit gebod met grooten ernst en uitvoerig door den Heere voorgesteld is en door verscheidene redenen bekrachtigd. Hij dringt er zeer op aan, dat men dit gebod houde; niemand denke toch, schrijft hij, dat het louter ceremonieel is; de ontheiliging van den Zondag, waaronder ook valt het nalaten van de voorbereiding voor den Zondag, moet worden nagelaten; de huisvader moet zorgen, dat heel zijn gezin den Zondag heilige; ook de Overheid heeft hier een taak.

[1]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 182.

Eveneens is over en met Teellinck op de Synode van IJselstein gehandeld, zooals de acta in art. 40 vermelden. Er was n.l. een gravamen ingekomen, luidende:

„Off het niet noodigh en sij, dat het divulgeren van verscheyden boecken, waerdoor veele swaricheden souden moogen ontstaen, gestuytet werde, als daer is de derde waghter ende geestelijcke courante" [1]).

De acta deelen hierover mee [2]):

„Aengaende de boucxkens gemelt in het 13 gravamen, naer dat uut deselve eenige passagien waren voorgelesen, die men meynde ergerlijck ende aenstotelijck te sijn, is goet gevonden, alsoo D. Wilhelmus Telingius in dese stad tegenwoordich was, dat door eenige gecommitteerde met hem int vriendelijck over deselve souden werden gecommuniceert; hetwelcke gedaen sijnde, alsoo hij op verscheyden poincten naerder berichtinge hadde gedaen, is wijders goet gevonden D. Telingium voorsz. van wegen deses Synodi vriendelijck te versoucken, dat sijne E. soude gelieven in toecomenden tijt niet bij geschrifte uut te geven dan te voren volgens de ordre der kercken behoorlijck gevisiteert ende geapprobeert sijnde. Ende dat sijne E. believe oock andren hem bekent, die mede voor desen diergelijcke schriften uutgegeven hebben, daervan mede te vermanen. Twelck Sijne E. aengenomen heeft te sullen doen".

Van de in het gravamen genoemde boekjes was alleen de „Geestelijcke Courante" van Teellinck's hand, en over den Sabbat handelt hij daarin nagenoeg niet, maar toch is op de Synode van Yselstein ook Teellinck's gevoelen over den Sabbat ter sprake geweest.

Het „Repertorium Synodale" van Zuid-Holland vermeldt n.l. in voce Sabbath ook dit:

„Ysselst. 1626 32.

D. Teelingius hout een vrindelycke conferentie met de syn: over eenige manieren van spreecken, aengaende den Sabbath, ende het uyt geven sommiger syner schriften: neemt aen int toecomende niet te sullen wtgeven sonder visitatie."

Op het ter Synode van Yselstein inzake den Sabbat verhandelde, is men op de volgende Synode, die van Dordrecht, nog even teruggekomen.

---

[1]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 186 1).
[2]) Knuttel, a.w., dl. I, bl. 186.

De classis Dordrecht was het met het te Yselstein bepaalde n.l. in het geheel niet eens. We lezen in de acta van haar vergadering, gehouden te Molenaarsgraaf Juni 1627, onder art. 30 [1]):

„Alsoo in Synodo van Yselsteyn een acte is gestelt, nopende het onderhouden vanden Sabbath in welcke de E. classe oordeelt eenige contradictie te vallen, ende oock aenstootelijcke staeltgens te syn, daer tevoren inde selven synodo was goetgevonden, datmen soude blijven bij de positiones in synodo nat: gestelt, welcke inde acte syn geordineert te insereren, wanneer al eenige vande leden des synodi waren vertrocken, ende verscheyden van die tegenwoordich waren, daer in geen contentement en namen: Soo is goetgevonden, dat de gedeputeerde totten aenstaenden synodum daerover het misnoegen des classis in den selven Synodo sullen vertoonen".

Hierdoor krijgen we een kijkje achter de schermen over het te Yselstein bepaalde en over wat daar werd uitgesproken aangaande het inhalen van koren op regenachtige dagen, enz.

Mogen we de classis Dordrecht gelooven, dan is dat in de acta gekomen op een wel wat haastige en niet geheel te verantwoorden wijze.

Evenwel heeft de classis Dordrecht met haar bezwaar geen succes gehad.

In de acta vinden we hierover niets, maar wel in het „Repertorium Synodale". Daar staat in voce Sabbath:
„Ysselst. 1626 40.

Offer geen contradictie en is in den 32 artic. synodi Ysselsteyn, vande Sabbath, gelyck die van Dordrecht voorstellen?

Antw. de syn.: Neen ende moet soo blijven staen".

Het is de classis dus niet gelukt, om eenige verandering in het op de synode vastgestelde, te verkrijgen. We nemen er echter nota van, dat het daar bepaalde niet algemeene instemming had.

Op de genoemde synoden en op de daarna volgende heeft men zich ook telkens ernstig met de Sabbatsprofanatiën bezig gehouden en daartegen maatregelen genomen. Dit na te gaan ligt buiten het bestek van ons onderwerp. Gedurende enkele tientallen jaren is de behandeling van het vraagstuk van de opvatting over den Sabbat op de synoden van Zuid-Holland blijven rusten, daarna is men weer genoodzaakt geweest, wegens den in Leiden ontbranden strijd, het opnieuw onder de oogen te zien.

---

[1]) Acta classis Dordracenae, 1621—1641.

§ 3. *Thysius; Walaeus, Gomarus, Rivet, Amesius.*

Nu lieten ook verschillende professoren hun stem hooren, waardoor de bespreking, zooals die door Teellinck, Udemans, Burs e.a. was gevoerd, aanmerkelijk werd verdiept. Ze formuleerden schriftelijk en publiek hun meeningen, die ze al op hun colleges hadden bekend gemaakt [1]) en traden tegen elkander in het strijdperk.

Hoewel de professoren zich nu eerst recht in den strijd begaven, hadden ze zich toch niet buiten het dispuut gehouden, dat al gevoerd was. Men hield het er voor, dat Gomarus aan Burs de argumenten had verschaft [2]) en het was bekend, dat Walaeus aan de zijde van Teellinck stond. Gomarus' meening was al vóór het verschijnen der „Lachrymae" door een in omloop zijnd handschrift min of meer publiek bekend [3]).

Walaeus is de eerste geweest, die zich door een geschrift in den strijd heeft gemengd.

Van verschillende kanten was er bij hem al ernstig op aangedrongen, dat hij zijn opvatting toch zou publiek maken, om zoo zijn invloed te doen gelden [4]). Eindelijk ging hij dan daartoe over.

Vooraf dient echter melding gemaakt te worden van de disputatie „De Sabbatho et die Dominico" van den Leidschen hoogleeraar Thysius, voorkomend in de „Synopsis purioris theologiae", die in 1625 uitkwam. Dit werk, dus ook de disputatie over den Sabbat daarin, is niet zoo zeer een strijdschrift als wel een samenvatting der Gereformeerde leer, zooals die toentertijd in Leiden gedoceerd werd. Als zoodanig kreeg dit boek veel gezag en zoo is wat daarin staat over den Sabbat voor ons van veel waarde. De twistende partijen hebben zich trouwens gaarna op de „Synopsis" beroepen. In deze disputatie hebben we dus in de eerste plaats te doen met de meening van Thysius, een invloedrijk theoloog in die dagen, die evenwel verder over den Sabbat niet heeft geschreven. Daarbij dient echter in het oog te worden gehouden, dat ook de andere professoren achter deze disputatie stonden [1]).

Thysius en de „Synopsis" leeren in disputatio XXI [2]): Het vierde gebod is een positief gebod; want het is wel naturale, dat bepaalde en vaste tijden aan den cultus Dei worden gewijd, maar dat het déze dag is, dat hij bepaaldelijk aan de herinnering van de schepping is gewijd en dat hij moet gehouden worden, omdat God dien tijd heeft gerust, dankt zijn oorsprong aan goddelijke instelling. Dit zal ook verklaren, waarom dit gebod niet negatief, maar positief is en waarom de reden er bij gegeven wordt.

Wanneer die dag is ingesteld, vóór den val of bij de wetgeving door Mozes, is niet geheel zeker. Gen. 2 : 2—3 kan prolepsis zijn. Van God wordt gezegd, dat Hij den Sabbat den Israëlieten bijzonder gegeven heeft òf als iets, dat ze te voren niet kenden, òf als iets, waarvan Hij de herinnering teruggeroepen heeft; het eerste is wellicht het meest waarschijnlijk.

De Sabbat heeft velerlei doel: een universeel, opdat de menschen zoo gedachtig zouden zijn aan God den Schepper; een burgerlijk, de herstelling der krachten; een speciaal doel voor Israel, te gedenken den uittocht uit Egypte; eindelijk een spiritueel doel, de heiliging van Israel en het eeuwig heil van den mensch.

De Sabbat is afgeschaft, maar daarmee nog niet het vierde gebod in zijn geheel. In het gebod is iets generaals en iets speciaals; alle geboden van den decaloog zijn voor allen, maar speciaal voor de Joden gereed gemaakt. Het speciale wordt vernietigd, het generale blijft.

De eerste dag der week is in de plaats van den Sabbat gekomen; de apostelen hebben wegens het nieuwe werk van Christus,

---

[1]) Zie bv. de uitspraak over Walaeus' tractaat in de „Vita Walaei", vòòrin de uitgave van Walaeus' „Opera omnia", Lugd. Batav. 1647, geplaatst: „quae alias publice praelegerat resumpsit" xxxxx 4v°.

[2]) „Vita Walaei" xxxxx 4 v°"... „Gomarus, Bursiis satis addictus, suppeditaverat argumenta."

[3]) Voetius schrijft in zijn „Lachrymae": „...quaestionem de moralitate Sabbathi ventilavit in eam sententiam Ursinus in Catechesi et post eum accurate D. Gomarus in M.S." Vlak liet zich op soortgelijke wijze uit in zijn „Nareden".

[4]) G. V. Z. schrijft naar aanleiding van Burs' „Threnos" aan Walaeus onder meer: „... obtestor per nomen Domini, per professionem tuam Theologicam, per veritatem quam solide et modeste defendis in Enucleatione tua 4 praecepti, per pacem Ecclesiae, ... ut tractatum illum tuum tandem in lucem emittas, cuius aspectum tot boni desiderant. Nostri ordinis hominibus manus sunt ligatae, quominus calamo certent cum hoc homine; nisi velimus spectaculum edere, jucundum hostibus, sed triste omnibus iis, qui Ecclesiam Christi amant ex puro corde. Salus post Deum expectatur a facultate vestra Theologica". Walaeus, „Opera omnia", t. II, pag. 446. Zie ook hier vóór bl. 81.

[1]) Hoornbeek, „Sondagh Rustdagh", bl. 157, aangehaald bij Koelman „Wederlegging-Vlak", bl. 19.

[2]) Voor het nu volgend overzicht is gebruik gemaakt van de editio sexta, Leiden 1881. Een overzicht geeft ook Dr. G. P. van Itterzon in zijn „Het Gereformeerd Leerboek der 17de eeuw, Synopsis purioris theologiae", 's Gravenhage 1931, bl. 20—22.

dat der herschepping, dat plechtig moest worden gevierd, den opstandingsdag voor samenkomsten gebruikt en verordend; hier is ook aan te voeren de kerkelijke praktijk, waarvoor Thysius vele testimonia aanvoert. Die dag, hoewel van apostolische inzetting, is daarom toch niet in zich zelf en door zich zelf heilig; maar alleen naar Christelijke vrijheid wijselijk door de apostelen bepaald.

Hij moet dan ook niet waargenomen worden als de Sabbat door het oude volk, niet zoo hard en precies, maar matig en religieus, met plechtige samenkomsten, breking des broods enz.; ook private oefeningen moeten er dan zijn. Niet alle recreaties zijn verboden, ze behooren veeleer mede tot het doel van den Sabbat, n.l. zulke, die den cultus divinus niet verhinderen. Hij wijst de Sabbatariërs af, die den zevenden dag bleven vieren, en de Sabbatiseerende Christenen, die den Zondag op Joodsche wijze willen vieren, de Anabaptisten, die den Zondag verwierpen, alsmede hen, die leeren, dat de Sabbat niet zoo zeer is vernietigd, als wel op den Zondag gesteld; eindelijk veroordeelt hij ook scherp de Zondagsontheiliging.

Deze gematigde beschouwing had uitersten kunnen verzoenen, maar dat heeft niet zoo mogen zijn.

In het nu volgende professorale debat werden verschillende punten scherp onder de oogen gezien.

Allereerst noemen we Walaeus, hoogleeraar, naast Thysius, te Leiden, voordien predikant en hoogleeraar te Middelburg, waar hij W. Teellinck, Aeg. Burs en Gomarus, zijn vroegeren leermeester, als collega's had gehad. Hij geeft in 1628 zijn „Dissertatio de Sabbatho" uit, die ook, naar de „Vita Walaei" meedeelt [1]), werd vertaald door Silvius, predikant te Amsterdam. In de tweede uitgave, die verscheen na Walaeus' dood en in de „Opera" [2]) is opgenomen, zijn ingevoegd de aanteekeningen, die Walaeus bij zijn geschrift maakte, om Gomarus' „Investigatio", die intusschen verscheen, te weerleggen.

Walaeus verklaart [3]) te willen spreken, daar er niet alleen in het buitenland, maar ook in eigen land, onder de Gereformeerden, vrij scherpe disputen over den Sabbat worden gehouden.

[1]) „Vita Walaei" xxxxx 4 v°.

[2]) Walaeus, „Opera omnia" t. I, pag. 275—318.

[3]) Een overzicht van dit tractaat geeft ook J. D. de Lind van Wijngaarden in zijn proefschrift „Antonius Walaeus", Leiden 1891, bl. 129—142.

Bij eenstemmigheid in de hoofdzaken, zoo betoogt hij, zal er op onderscheidene punten altijd verschil van meening blijven; hier moet liefde het gebrek aan kennis aanvullen; als over de bijzaken wordt gedisputeerd, moet het zoo geschieden, dat geen schisma of haat wordt veroorzaakt. Dit geldt vooral bij geschillen, die noch door de oude synoden, noch in de confessies der Reformatoren zijn beslist; de Synode van Dordrecht heeft ook, na het vertrek der buitenlanders, toen de geschillen over den Sabbat haar werden voorgelegd, als haar meening uitgesproken, dat het niet aan haar stond, de kwestie geheel uit te maken, met veroordeeling van een der partijen, en wel, omdat dit ook andere kerken aanging.

Walaeus sluit zich aan bij de uitspraak, die Dordt aan de partijen aanbeval en heeft zijn geschrift onderworpen aan de goedkeuring van de predikanten, die met het oog op de correctie van de bijbelvertaling in Leiden waren. Hij betoogt, dat de Sabbat dateert van het paradijs; de Sabbat is niet geheel ceremonieel, ook niet geheel moreel, maar deels moreel, deels ceremonieel; ceremonieel is het houden van den zevenden dag, moreel in ruimeren zin is het, één dag van de zeven te houden, om dien te heiligen [1]).

Men moet rusten van het werk, waardoor ons natuurlijk leven wordt onderhouden; we moeten zoo veel rust nemen, als noodig is tot respiratie en tot heiliging van den dag.

Noodzakelijke werken zijn niet alleen die, zonder welke het leven der menschen niet in stand blijft; maar ook die, zonder welke het niet kan zijn bene et honeste. Daarom moet bij regenweer het oogsten worden toegestaan; maar hier worde niet aan ieder vrijheid gegeven; publieke uitspraak is noodig. Sommige werken van recreatie zijn geoorloofd; ze zijn echter aan voorwaarden gebonden, n.l. ze mogen niet zondig zijn; moeten den cultus divinus volgen (dus niet aan dien cultus voorafgaan of dezen onderbreken); ze moeten dien cultus dienen en den mensch in staat stellen dien met te grooter kracht te hervatten.

De instelling van den Zondag berust niet op een bevel van

[1]) Hij meent, zegt Koelman, „Historie", bl. 268, dat het vierde gebod den zevenden dag na de schepping direct gebiedt en niet slechts een dag van de zeven; en zoo is het, schrijft Koelman, die dit als grond van zijn misvatting noemt, dat hij zijn gevoelen, dat een dag in de week te vieren moreel is, met een beroep op dat gebod, bezwaarlijk of zelfs in het geheel niet verdedigen kan.

Christus, en men kan niet zeggen, dat Christus dien dag geheiligd heeft, doordat Hij is opgestaan; elke Donderdag, de dag van Christus' hemelvaart, wordt toch ook niet gevierd. Toch is de Zondag ook weer niet van louter menschelijke autoriteit; maar is door de apostelen en de Apostolische Kerk ingesteld ter herinnering aan de weldaden van Christus' opstanding. De apostolische inzettingen, die niet zien op het geloof en de geboden, maar alleen op den ritus en de circumstantiae van den cultus, zijn deels variabel, deels invariabel; de Zondag behoort tot de invariabele; de viering van den Zondag is dus volgens Walaeus deels een goddelijke wet, n.l. voor zoo ver het vierde gebod over den zevenden dag moreel is, deels van kerkelijke en apostolische inzetting, aangezien de apostelen den zevenden dag in den eersten hebben veranderd door hun instelling en voorbeeld.

Door Udemans werd dit tractaat met vreugde begroet; per brief sprak hij Walaeus zijn lof er over uit. Op voorzichtige wijze liet hij echter uitkomen, dat men in Zeeland toch ook wel eenige aanmerking op Walaeus' tractaat had. „Uw inleiding", — schrijft Udemans — „komt sommigen te zacht en voorzichtig voor, maar ik heb u verdedigd zoo veel ik kon, daar ge stellig niet zonder reden zoo gedaan hebt"; wel had, schrijft Udemans, hij het, eerlijk gezegd, ook wel wat anders gewenscht; maar hij zegt te begrijpen, dat in een zoo delicate materie Walaeus het niet ieder naar den zin kan maken [1]).

Ook de tegenstander van Teellinck vond echter zijn verdediger onder de professoren en wel in Gomarus, die tegen Arminius de kampvechter was geweest voor de Gereformeerde leer en op de Synode van Dordt zulk een gewichtige plaats had ingenomen.

Gomarus was met de Sabbats-kwestie persoonlijk in aanraking gekomen tijdens zijn verblijf in Middelburg. Hij was te Dordt mede, evenals Walaeus, een der opstellers van de zes artikelen van compromis; nu hoogleeraar te Groningen, liet hij zijn gezaghebbend woord hooren, waardoor veel beroering werd gewekt en tevens gezien werd, hoe weinig door de Dordtsche Synode het geschil was beslecht.

Gomarus gaf in 1628 uit „Investigatio sententiae et originis Sabbati atque institutionis diei dominici consideratio" [2]), waarvan in 1631 een secunda editio, ab auctore recognita verscheen.

[1]) Walaeus, „Opera omnia", t. II, pag. 442—473.
[2]) Gomarus, „Opera omnia", Amstelod. 1664, t. II, pag. 256—276.

Bij den Sabbat en den Zondag, zoo schrijft Gomarus [1]), zijn er vooral twee kwesties, die van de heiliging en van den oorsprong. De eerste acht Gomarus vroeger en later voldoende onderzocht. Hij wil de tweede breeder behandelen.

Hij verdedigt de meening, dat de Sabbat is ingesteld een maand na den uittocht uit Egypte, in de woestijn Sin, Ex. 16, en bezegeld met de wonderen van dubbele maat manna vóór en het uitblijven van manna óp den Sabbat. Hernieuwd is de instelling van den Sabbat met de andere geboden van den decaloog op Sinaï.

Het Sabbatsgebod beveelt in het algemeen heilige rust op bepaalde tijden en dit verplicht alle menschen. Het bijzondere gebod van den Sabbat gold slechts voor de Joden tot Christus. Gen. 2 : 2, 3 is anticipatie. We zijn dus niet krachtens het vierde gebod aan het zevental gebonden; de juiste maat der rustdagen blijkt uit het vierde gebod, n.l. dat ze zijn noch zeldzamer, noch weinig meer in aantal dan de Sabbaten der Israëlieten. Dat de Zondag op den eersten dag der week door de apostelen tot den dienst Gods is ingesteld, moet worden ontkend; maar wel blijkt uit de algemeene gedachte van de tien geboden, dat die dag tot den dienst Gods moet worden waargenomen en niet kan geschonden worden zonder nadeel voor den godsdienst.

Op de twee punten, die Gomarus vooral op den voorgrond stelde en waarin Walaeus met hem verschilde, n.l. den tijd van instelling van den Sabbat en het zevental, heeft de laatste hem weerlegd in aanteekeningen, die hij bij zijn eigen geschrift maakte, na lezing van Gomarus' tractaat, en die in de uitgave van zijn „Opera" na zijn dood in zijn „Dissertatio" zijn ingevoegd.

Ook liet Rivet, hoogleeraar te Leiden, zich nu hooren. Hij nam een eigen standpunt in [2]).

Zijn gedachten over den Sabbat had hij al eerder gegeven, op exegetische colleges. Speciaal uitvoerig bij de behandeling van Gen. 2 : 2, 3[3]) en van plaatsen uit Exodus. Hij is van meening, dat de Sabbat is ingesteld in het paradijs; maar dat beteekent niet, dat wij aan den dag gebonden zijn. Men moet toch onderscheid maken tusschen het moreele en het ceremonieele; aan het

[1]) Een overzicht van Gomarus' opvatting in dezen geeft ook diens biograaf G. P. van Itterzon in diens „Franciscus Gomarus", 's-Gravenhage 1929, bl. 301—309.
[2]) vgl. daarover ook H. J. Honders, „Andreas Rivetus", 's Gravenh. 1930, bl. 137, 138.
[3]) Rivetus, „Opera omnia", Rotterod. 1651, t. I, pag. 50—58.

laatste zijn we niet gebonden; we zijn dus vrij inzake den tijd; maar weer zoo, dat men gebonden is aan wat in de kerk als orde is vastgesteld. We zijn niet strikt aan het zevental gebonden en het waarnemen van den Zondag is niet door Christus ingesteld tot blijvend gebruik der kerk. De substantie van het vierde gebod moet worden gezocht in het ophouden met slaafsch werk op een dag om dien te wijden aan den dienst Gods.

Hij nam deel aan het debat met zijn „Prelectiones pleniores in Cap. 20 Exodi" [1]), waarin hij na exegese van het vierde gebod een verhandeling gaf: „De prima origine observationis diei Sabbati". Hij bespreekt hier nog eens de vraag, of dit gebod aan den eersten mensch gegeven is en doet dat met het oog op Walaeus' „Dissertatio" en Gomarus' „Investigatio", die verschenen zijn. Gomarus' uiteenzetting voldoet hem niet; Rivet geeft een weerlegging daarvan; evenals Walaeus vindt hij, dat Gen. 2 : 3 geen prolepsis is.

Gomarus antwoordde Rivet in zijn: „Defensio investigationis originis Sabbati" 1632 [2]).

In de inleiding hierop constateert hij, dat er aangaande den Sabbat vooral twee kwesties zijn: over den oorsprong (of n.l. de zevende dag bij de schepping is ingesteld), en over de vraag, of de Christenen één van de zeven dagen krachtens het vierde gebod moeten onderhouden. Sommigen antwoorden op beide vragen: ja, anderen neen, zoo ook Gomarus; nog anderen kiezen een tusschenweg; dat heeft Rivet gedaan in zijn voorlezingen op Ex. 20; tusschen hem en Gomarus is over de tweede vraag overeenstemming, over de eerste niet.

Rivet's beoordeeling van zijn „Investigatio" wilde Gomarus na rijpe overweging bedaard beantwoorden en deed dat in alle onderdeelen. In alles handhaaft hij zijn eigen standpunt en weerlegt hij, wat Rivet inbracht.

Rivet was daarover weinig te spreken. Vóór in zijn antwoord, „Appendix ad disquisitionem de origine primae observationis Sabbathi" 1633 [3]), dat ook apart verscheen, onder den titel: „De prima Sabbathi institutione, dissertatio", schreef hij aan Cl. Salmasius, dat hij slechts noode er toe was overgegaan, Gomarus van

[1]) In Rivetus, „Opera omnia", t. I, komt voor de „Editio tertia, ab Authore recognita, et multis in locis aucta", pag. 1221 sqq. Aldaar over den Sabbat, pag. 1302 sqq.

[2]) Gomarus, „Opera omnia", t. II, pag. 299—312.

[3]) Rivetus, „Opera omnia", t. I, pag. 1221 sqq; aldaar over den Sabbat pag. 1302—1347.

repliek te dienen; ook had hij nog overwogen te anwoorden in den vorm van een appendix bij zijn praelectiones op Genesis, die ter perse waren; dat Gomarus zijn antwoord had laten drukken met Rivet's naam op het titelblad, was hem weinig naar den zin; hij was beslist van plan het bij dit antwoord te laten.

Gomarus' repliek werd punt voor punt onderzocht en als onvoldoende afgewezen, in negen capita, waaraan zijn toegevoegd een tweetal verhandelingen over de kwaliteit van het vierde gebod, wat daarin ceremonieel is en wat moreel, en één over den Zondag, waarin hij zijn eigen meening over deze punten nog eens nader uiteenzet.

Wat den tijd betreft, waarin de Sabbat is ingesteld, handhaaft hij, dat dit in het paradijs is geschied, maar wil de andere meening niet als verderfelijk beschouwen, daar het niet tot de geloofsartikelen behoort; hij weerlegt de gedachte, dat, als de waarneming begon bij het begin der wereld, het gebod niet ceremonieel kan zijn en nog moet gehouden worden, ook wat het onderdeel van den tijd betreft. Hij legt er den nadruk op, dat de Sabbat behoorde tot de ceremoniën der wet en dat men niet mag zeggen, dat van den Sabbat datgene is vervallen, wat naar Christus wees, maar dat gebleven is de herinnering aan de weldaad der schepping; wij mogen niet scheiden, wat later door God is samengevoegd.

Aan het einde besteedt Rivet alle aandacht aan een geschrift van J. Robinson, den bekenden, uit Engeland naar ons land uitgeweken Puritein, die in een verhandeling de stelling verdedigd had, dat het tot de essentie van het vierde gebod behoort, dat één dag uit de zeven heilig zij, dat de verandering van den laatsten dag in den eersten geschied was met goddelijke autoriteit en dat de mutatie, die werd gemaakt, slechts bijkomstig was, waardoor de substantie van het vierde gebod niet werd weggenomen, maar voltooid. Het verwijt van Robinson, dat men met de opvatting van Rivet een ennealoog en geen decaloog kreeg, werd door Rivet afgewezen, maar voor een deel ook weer aanvaard.

Ook Amesius, professor te Franeker, mengde zich nu in het debat. Engelschman van geboorte en in Engelsch-puriteinsche kringen opgevoed, had hij geleefd te midden van den Engelschen Sabbatsstrijd en was voorstander van de puriteinsche gevoelens in dezen [1]). Hij was een leerling van W. Perkins en voelde zich

[1]) Zie over Amesius' opvatting „Guilielmus Amesius", door Hugo Visscher, Haarlem 1894, bl. 187—200.

nauw verwant aan W. Teellinck, wat hij ook uitspreekt in zijn aanspraak aan de Staten van Zeeland vóór in zijn „De Conscientia".

Hij uitte zich over den Sabbat al in zijn „Medulla theologica" [1]) 1623 [2]) en in zijn „Casus conscientiae" 1632 [3]) en stond op het standpunt, dat het van positief, maar onveranderlijk recht is, dat één van de zeven dagen aan den cultus divinus moet worden gewijd. Van de schepping af is dit zoo geweest. Als er iets ceremonieels is geweest in den Sabbat, dan moet dit als bijkomstig worden beschouwd; het blijkt echter niet duidelijk uit de Schrift, dat er eenige ceremonie in strikten zin of type is in de waarneming van den zevenden dag. Inzake den Sabbat zijn vele ceremoniën ingesteld, maar die maken de waarneming er van niet ceremonieel. Door de aanpassing van het vierde gebod aan den status judaicus wordt dit gebod evenmin ceremonieel gemaakt als het vijfde en als de wet in haar geheel door de inleiding. In de scherpere waarneming van den Sabbat, den Joden bevolen, was aanpassing aan dien tijd van paedagogia en servitus; niets echter kan aangevoerd worden uit de Schrift, dat ooit den Joden werd bevolen over de strikte waarneming van den Sabbat en dat niet voor alle Christenen geldt, behalve het aansteken van vuur Ex. 31 : 5 en het gereedmaken van spijs Ex. 16 : 14; die instellingen n.l. schijnen speciaal te zijn, en gegeven om bijzondere redenen. De verandering van den laatsten dag in den eersten is geschied door goddelijke autoriteit, door Christus. De Sabbat begon 's avonds, de Zondag begint 's morgens; toen stond Christus op.

De rust op den Zondag wil Amesius heel streng genomen hebben [4]); het verrichten van werk uit noodzaak wordt verontschuldigd; het moet dan echter bepaald noodzakelijk zijn. Voor wat verboden is, wordt de onderscheiding van opus mechanicum of corporale en het z.g. opus liberale door Amesius niet aanvaard. Evenzoo is verboden, wat betrekking heeft op genot en recreatie, als het hinderlijk is voor het vacare Deo; eveneens itinera facere, als het niet beoogt den cultus Dei, maar voor zaken of voor genoegen geschiedt. Door necessitas praesens vel imminens wordt een uitzondering geschapen; die noodzakelijkheid is er echter niet zoo spoedig, b.v. niet maar zoo dadelijk in tijden van zaaiïng en oogst.

De rust is geen deel van den cultus, maar toch voor den eeredienst onontbeerlijk en door God bevolen.

De Zondag wordt geheiligd door de gewone dagelijksche oefeningen met bijzondere te vermeerderen. Men bereide zich voor op en houde nabetrachting over de openbare godsdienstoefeningen.

Amesius mengde zich in het debat door de disputatie, door den Engelschman Nath. Eatonus gehouden: „Inquisitio in variantes Theologorum quorumdam sententias de Sabbato et Die dominico", waarvan Nath. Eatonus in 1633 [1]) de eerste uitgave bezorgde en Chr. Schotanus in 1653 [2]) de tweede onder den titel: „Guilielmi Amesii sententia de origine Sabbati et Die dominico, quam ex ipsius mente concepit scripto et publice disputavit Nathanael Eatonus, Angl.".

Uit het woord vooraf blijkt, dat deze disputatie betrekking had op de meeningen van Walaeus, Gomarus en Rivet.

Amesius verdedigt hier zijn meening, dat de Sabbat van het paradijs dateert en weerlegt Gomarus' opvatting, dat hier een prolepsis zou zijn; hij behandelt de argumenten, op dit punt door Gomarus en Rivet aangevoerd, en wijst Rivet's meening af, dat de Sabbat ceremonieel zou zijn; waarbij hij zich op de argumenten van Walaeus beroept en verdedigt, dat een van de zeven dagen moet worden geheiligd en dat de Zondag door Christus is ingesteld.

Kort na Amesius' overlijden, in 1635, kwam nog zijn: „Christianae Catecheseos Sciagraphia" [3]) uit, waarin hij bij den desbetreffenden Zondag zijn meening over het vierde gebod geeft.

Behalve de nu genoemden spraken ook anderen zich uit, op den catheder, in disputaties en in geschriften, die van hun hand verschenen. Zoo presideerde Voetius twee disputaties over den Sabbat, die ook werden uitgegeven, en waarin hij zijn standpunt nader bepaalde [4]). Coccejus, professor te Franeker, bouwde een

---

[1]) Aldaar lib. II, c. XV.

[2]) Volgens opgave van Vriemoet, „Athenae Frisiacae", Leovardiae, 1758, pag. 218.

[3]) Guill. Amesius, „De conscientia et eius jure vel casibus", Amstelod. 1660, lib. IV, c. XXXIII.

[4]) „Amesius was strenger dan Teellinck; bij ging in dit opzicht verder dan Walaeus", H. Visscher, a.w., bl. 198, 199.

[1]) Het jaartal werd door mij ontleend aan Koelman, „Historie", bl. 269. Het werd door Koelman vertaald in 1656, zie Koelman, a.w., bl. 114.

[2]) Blijkens de dateering van het „Lectori Christiano", dat Schotanus vooraf deed gaan. Door mij is gebruikt de uitgave in de „Opera omnia" van Amesius van 1658.

[3]) Amesius, „Opera omnia", t. V, Amstelod. 1660, pag. 1—245.

[4]) Zie daarover hierna bl. 153 v.v.

stelsel op, waardoor hij tot een eigenaardige opvatting over den Sabbat kwam. H. Grotius gaf zijn meening in zijn commentaren. Van J. Cloppenburg verscheen tijdens zijn professoraat te Harderwijk (1640—1644) een in het Hollandsch geschreven tractaat over den Sabbat, waarvan een Latijnsche vertaling voorkomt in zijn „Opera" [1]: „Tractatus brevis de Sabbatho Christiano ex Belgico translatus". Cloppenburg heeft in zijn disputaties tegen de Anabaptisten ook hun opvatting, dat de Sabbat geheel ceremonieel zou zijn, bestreden en daartegenover verdedigd, dat het gebod deels moreel, deels ceremonieel is; de substantie van het vierde gebod, die ook in de Christelijke religie blijft, is de ascetica quies van den uiterlijken Sabbat op den zevenden dag na zes werkdagen en de heiliging van dien dag. Hieraan zijn de Christenen gebonden, als eens de Joden waren[2]). We zouden nog andere namen van schrijvers en titels van geschriften kunnen noemen. Ja, men kan zeggen, dat het tot den eisch des tijds behoorde, dat men zijn meening over den Sabbat vaststelde en, waar de gelegenheid zich voordeed, uitsprak. En terwijl door den dood van twee der kampvechters, Walaeus en Amesius, (Amesius had trouwens al verklaard, dat hij het erbij zou laten), dit dispuut beëindigd werd, werd een nieuwe strijd om hetzelfde onderwerp voorbereid, die te Leiden tot uitbarsting zou komen.

De meening van Amesius vond na zijn dood aan Franeker's hoogeschool een verdediger in zijn opvolger Schotanus, die de derde uitgave van Amesius' „Sententia" van een inleiding voorzag. Maar Schotanus' opvatting is wel ruimer dan die van Amesius. Tot de superstitie inzake den Zondag rekent hij: dat de rust zelf deel zou zijn van den cultus; dat we dan geen schade zouden mogen voorkomen of afwenden, b.v. hooi, dat droog is, niet zouden mogen inhalen; zich te nauw houden aan het rusten van werken, die den cultus Dei niet hinderen. Onder profanatie rekent hij: zich zóó geven aan zijn werk, dat er voor den cultus Dei geen plaats is en zich zóó geven aan genoegens, die op zich zelf geoorloofd zijn, dat we niet kunnen gericht zijn op den cultus Dei. Hij acht dan ook de viering van den Zondag een maatstaf voor de vroomheid en het geloof en niet in strijd met de vrijheid van den Christen.

Ook in andere landen trok het debat, dat in ons land gaande

[1]) J. Cloppenburg, „Opera omnia", t. II, Franequerae 1684, pag. 977—1008.

[2]) „Gangraena Theologiae Anabaptisticae Disputationibus XLVIII" („Opera omnia", t. II, pag. 217—219).

was, de aandacht; van de Engelschen hebben mannen als G. Twissus, Perkins, Prideaux zich er mee bemoeid, in Duitschland b.v. Danhawerus[1]). Het boek van Walaeus werd door Twissus, Cawdrey en Palmer bestudeerd en gecritiseerd[2]), Gomarus ondervond tegenkanting van Ley, Cawdrey en Palmer en van de Puriteinen in het algemeen.

Wanneer wij het dispuut, zooals het tot hiertoe werd gevoerd, overzien, mogen we vaststellen, dat de kwestie wel de belangstelling der verschillende hoogleeraren heeft gehad. Het dispuut is naar de academie verlegd en de meer practische vragen zijn daardoor ietwat op den achtergrond geraakt, de wetenschappelijke daarentegen op den voorgrond gekomen.

Naar het voorbeeld van Gomarus is de vraag naar de heiliging vrijwel geëlimineerd; maar anderzijds is toch wel méér in het geding geweest dan alleen de vraag naar den oorsprong van den Sabbat, welke vraag Gomarus in zijn eerste geschrift alléén naast die der heiliging plaatst.

Want wel wordt door sommigen de zienswijze verdedigd, dat wanneer de Sabbat dateert van het paradijs, hij dus moreel en onveranderlijk is; maar door anderen, dat hij daarom toch wel tot de ceremoniën kan worden gerekend. De vraag: moreel of ceremonieel, komt apart te staan naast die over den oorsprong. Hierbij nu komt ingrijpend meeningsverschil tusschen de verschillende hoogleeraren aan den dag. Op de verschillende vragen worden van elkaar afwijkende antwoorden gegeven en ook krijgen we verschillende combinaties van antwoorden. Zo deze, dat de Sabbat van het paradijs dateert en moreel is, dat wij daarom aan den Zondag gebonden zijn evenzeer als de Joden aan den Sabbat.

Walaeus handhaaft het eerste, maar verdedigt daarbij toch, dat de Zondag een kerkelijke instelling is. Het laatste wordt door beweerd door Gomarus, die echter den oorsprong van den Sabbat zoekt in de woestijn, hoewel hij toch voor een nauwgezette Zondagsviering pleit.

Rivet combineert het daarentegen weer zoo, dat de Sabbat dateert van het paradijs, maar toch geen moreel, doch een positief gebod.

Eerst bij den volgenden strijd zouden zij, die toen aan het debat deel namen, duidelijk in twee kampen te onderscheiden zijn.

[1]) Zie Essenius, „Vindiciae", pag. 264.

[2]) Zie Cox, „Literature", vol. I, p. 441.

Wel valt het op, dat Gomarus' meening zoowel bij Walaeus als bij Rivet en Amesius zulk een breede bespreking vindt. In dezen tijd vormt Gomarus eigenlijk de eene partij in het debat. Hij ging in zijn meening ook het verst. En men deed wel niet verkeerd, daaraan alle aandacht te schenken, daar Gomarus een gezaghebbend man was en zijn meening ook voor de praktijk der Zondagsviering gewichtige gevolgen had.

Over het algemeen bestond er over de Zondagsviering eenstemmigheid, al had natuurlijk de zienswijze, die Amesius verdedigde, consequenties voor de Zondagsviering, die niet door de anderen werden aanvaard. De verdedigers van de viering, zooals die in Engelsch-puriteinsche kringen plaats had, stonden eenigszins alleen. Allengs zouden de verschillende opvattingen over de bepaalde vragen ook van invloed blijken te zijn op de praktijk der Zondagsviering. Hij moge het niet bedoeld hebben, maar een man als Gomarus, door wiens invloed het stuk van den Zondag losser kwam te staan en van verschillende pijlers werd beroofd, heeft ook de vrijere waarneming van den Zondag in de hand gewerkt.

Wat niet onopgemerkt mag blijven, is eindelijk de rustige toon, waardoor zich het debat tusschen de professoren in deze periode nog kenmerkt. Met allen ernst wordt b.v. iemand als Gomarus van verschillende kanten bestreden, maar óók met alle waardigheid. Hier en daar is eenige opgewondenheid op te merken, zoo b.v. in den aanhef van Rivet's tweede geschrift, maar dit zijn uitzonderingen. En men hield maat in zijn geschriften. Dat is in de volgende periode anders geworden.

HOOFDSTUK III.

DE TWEEDE PERIODE VAN DEN STRIJD: DE STRIJD IN LEIDEN.

§ 1. *De strijd aan de Academie te Leiden.*

Omstreeks 1655 brak de strijd over den Sabbat opnieuw uit. Eerst in Leiden. Hier ontstond over dit punt een debat tusschen verschillende professoren; ook hoogleeraren van elders, vooral van Utrecht, mengden zich er in, terwijl tevens menschen, die buiten den kring der hoogleeraren stonden, er aan deel namen; daarna werd Utrecht het brandpunt van den strijd.

In Leiden was in denzelfden tijd ook de strijd gaande van het Cartesianisme, waardoor allengs de universiteit en de kerkelijke wereld in heftige beroering werden gebracht. De philosophische maximen van Descartes werden ook door verschillende theologische professoren aangenomen, waartegen de aanhangers van Voetius zich verzetten. Het is noodig, daaraan te herinneren, opdat niet gedacht wordt, dat eerst door het opkomen van het Sabbatsdispuut de vrede verbroken werd [1]).

Verder dient vooraf gezegd te worden, dat het nu ontstane dispuut rechtstreeks verband hield met de nieuwe theologische beschouwing, die zich baan brak, die van Coccejus; in het dispuut over den Sabbat zijn het nu eigenlijk twee richtingen, die tegen elkaar kampen, en er komen, vooral later, veel meer punten in het geding dan dat van den Sabbat alleen.

Onder deze is echter de kwestie van den Sabbat een der eerste en voornaamste geweest, die ook een aparte behandeling gekregen heeft.

Dat was te Leiden vooral het geval in de jaren 1655—'60, toen heel wat geschriften en disputaties over dit onderwerp verschenen en ook de kerkelijke wereld zich er mee bemoeid heeft.

Het waren wèl personen van zeer verschillende theologische en philosophische opvatting, die in dezen tijd het theologisch on-

---

[1]) Zie over den strijd en de twistpunten aan Leiden's academie b.v. J. A. Cramer, „Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme", Utrecht 1889.

derwijs aan Leiden's Universiteit verzorgden en tusschen wie de strijd in hoofdzaak plaats vond: Coccejus, Heidanus en Hoornbeek.

Coccejus had al, naar hij zelf later heeft aangegeven [1]), toen hij nog in Franeker doceerde een disputatie gehouden, „De Sabbato et Festis" [2]) en in zijn geschrift „De Foedere" zijn meening over den Sabbat gezegd; ook verder had hij nog over den Sabbat gehandeld, vóór hij zich in het dispuut daarover mengde, n.l. in zijn commentaar op Hosea 2, in zijn „De Potentia Scripturae" en in zijn verklaring van den brief aan de Colossensen. Dit bereidde den twist voor, al kan Coccejus' verklaring worden aanvaard, dat het niet in zijn bedoeling lag de kwestie van den Sabbat opnieuw aan de orde te stellen. Vooral bij zijn voorlezingen over Hebr. 4 kwam hij er toe, over dit vraagstuk te spreken [3]).

Een man van geheel andere opvatting was Hoornbeek, discipel van Voetius. Door toedoen en op aandrang van Heidanus was hij van Utrecht naar Leiden gekomen. Hij stond geheel op het standpunt van Voetius; de Sabbatsontheiliging van zijn dagen ging hem zeer ter harte en hij was wars van alles, waardoor hij verzwakking van de Zondagswaardeering vreesde. Zoo was er voor hem al reden te over, om over den Zondag met woord en geschrift zijn gedachten te propageeren en stellig is hier ook van invloed geweest, dat hij het gevaar, dat van Coccejus' kant dreigde, heeft gevoeld en gezien.

In het dispuut, dat ontstond, wees hij er op, dat hij zich óók

---

[1]) In zijn brief van 11 Dec. 1657 aan C. Streso (Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. XLVIII) en in zijn „Typus Concordiae Amicorum" („Opera omnia", t. VII, „Sripta de Sabbato", pag. 41). In zijn „Typus Concordiae" citeert hij, wat hij schreef in zijn „De Foedere" en in zijn „De Potentia Scripturae"; in zijn zoo juist genoemden brief aan Streso schrijft hij: „Ego jam antea de Sabbato et Festis disputaveram Franekerae: et in libello de Foedere de Sabbato meam sententiam dixeram: item in Hos. cap. 2 et in libro de Potentia Scripturae de Dominica egeram, itemque quum explicarem epistolam ad Colossenses. Petiverunt a me studiosi theses de Sabbato, quibus id negavi: causatus, me non libenter in controversiam cum quoquam descendere; sed tamen in cap. 4 ad Hebraeos mihi de eo argumento esse necessario agendum".

[2]) In Coccejus' „Opera omnia", t. VI komt een disputatie voor „De Festis et Sabbatho", „Disputationes Selectae", disp. XXIII.

[3]) Zie hierna bl. 120. Volgens Ypey en Dermout, a.w., dl. II, bl. 472 hield Coccejus in 1655 zijn voorlezingen over den brief aan de Hebreën, die hij toen voor openbare uitgave gereed maakte.

tegen het wettische standpunt had gekeerd e. w. in „Contra Judaeos" [1]). Veel meer aandacht heeft hij echter besteed — en de omstandigheden brachten dat mee — aan het andere uiterste inzake de Zondagsopvatting.

In 1655 gaf hij uit: „Van des Heeren Dags-heyliginge"; de tweede, veel vermeerderde en omgewerkte druk [2]) bevat nog de voorrede van de eerste uitgave; hij deelt daarin mede, dat dit tractaat zijn ontstaan te danken had aan de ontheiliging van des Heeren Dag. Daarom wil hij kort nagaan, wat daarover vanouds geleerd is. Hij betoogt, dat de heiliging van den Dag des Heeren op Gods Woord is gegrond; in de disputen der geleerden wil hij niet treden; hij wil zich houden aan het algemeen gevoelen, dat de eerste dag der week voor den godsdienst bestemd is, om dan „op het leven aan te dringen". Tot die disputen der geleerden rekent hij: of de Sabbat van het begin der wereld is of dateert van den tijd van Mozes (Mara of Sinaï); of het als de andere negen geboden eeuwigdurend moreel is dan wel alleen de Joden aangaat, of wel deels moreel, deels ceremonieel is; eveneens waarom wij in plaats van den Sabbat den Zondag hebben.

In zijn „Nader Bewering" zegt hij over dit werkje, dat het alleen geschreven werd tot vermaning aangaande den algemeenen plicht, niet tot dispuut en dat hij de twistvragen met opzet voorbijging. Hij wijst daarbij af, dat hij het eerste twistgeschrift uitgaf; hij verfoeit den twist en is — dit schrijft hij dus, als het

---

[1]) Hiermee zal wel bedoeld zijn — vgl. ook de opgave van Hoornbeek's werken in De Bie en Loosjes, „Biographisch Woordenboek", i.v. — „Disputationum Anti-Judaicorum nona, de Lege Mosaica", Ultraj. 1645, 1646; in de 11e disputatie wordt even gesproken over het Joodsche onderscheid der dagen.

Ook in zijn „Summa Controversiarum" (Traj. ad Rhen. 1653) handelt hij over den Sabbat; m.n. zijn zijn opmerkingen hierover tegen de Brownisten van belang, pag. 629—635. Hij zegt zeer goed te begrijpen, dat zij bezwaar hebben tegen de heidensche namen van de dagen der week en liever willen spreken met de Schrift van den eersten, tweeden dag enz.; dat zij onder de artikelen van verschil in de „Apologia contra Doctores Oxonienses" ook de viering der feestdagen noemen, keurt hij af. Al wordt, schrijft hij, door de onzen inzake de heiliging van den Dag des Heeren gezondigd, wij keuren dat toch niet goed, en de leer onzer Kerk is, dat die dag moet worden geheiligd. De viering der feestdagen geschiedt niet wegens de heiligheid van sommige dagen en wordt ook niet algemeen goedgekeurd door de onzen.

[2]) Zie hierna bl. 131.

dispuut in vollen gang is — niet dan noodgedwongen en na aangevallen te zijn in het strijdperk getreden[1]). Ook in de praefatie van Coccejus' „Opera" luidt het: „at nondum exinde controversia inter collegas oriebatur."

Dit werkje is dus wel niet als het eerste in het weldra uitgebroken dispuut te beschouwen, maar het kan toch niet anders, of het is van invloed geweest op den verderen gang van zaken. Dat het van actueel belang werd geacht, blijkt ook daaruit, dat het verschillende drukken beleefde, en dat Hoornbeek er zich later van heeft bediend en het, om- en bijgewerkt, toen als strijdschrift heeft gebezigd.

Het volgend jaar gaf hij een publieke disputatie over deze zaak[2]), die hij later in verschillende werkjes liet afdrukken[3]), getiteld: „De origine Sabbati et diei Dominicae"; deze disputatie is daarna „oock in het Duyts over-geset ende uytgekomen"[4]).

Ook van die disputatie beweert Hoornbeek, dat zij buiten het eigenlijke dispuut valt. Zoo schreef hij toch later daarover[5]), dat hij, vóór men begon te disputeeren over de afschaffing van het vierde gebod — begin en oorzaak van de huidige twisten — de verschillende meeningen van de rechtzinnigen van vroeger tijd over den oorsprong van den Sabbat en den Zondag heeft vergeleken in zijn publieke disputatie, waarin hij, onkundig van de komende kwesties, constateerde, dat de leer, dat het vierde gebod is afgeschaft, door de kerken constant verworpen was. Maar men is daarover gaan disputeeren, én over zijn boekje, dat hij in het Hollandsch schreef, en zoo moest hij, op verzoek van velen, zich tot nader dispuut leenen.

Hoornbeek doet in genoemde disputatie een belangwekkende poging, om de verschillende meeningen samen te brengen. Hij onderscheidt: meeningen, waarin de orthodoxen onderling verschillen, en zulke, waarin zij tegenover anderen staan. De eerste betreffen den oorsprong en de natuur van den Sabbat en de instelling en heiliging van den Zondag. Den oorsprong van den Sabbat zoeken sommigen in de schepping, anderen in de woestijn; maar de aanhangers van de tweedgenoemde opvatting meenen toch, dat de vaderen een heiligen dag voor den godsdienst hebben gehad, en wel niet onwaarschijnlijk den zevenden dag na de schepping; wat is het verschil dan klein, of zij dien door de ingeving van Gods Geest hebben gehad, dan of God Zelf dien heeft ingesteld. Inzake de natuur van den Sabbat willen sommigen, dat die moreel is, anderen, dat die deels moreel, deels ceremonieel is; hier hangt het er maar van af, hoe men deze woorden verstaat; voorts, dat men onderscheid maakt tusschen het gebod en de onderhouding er van. Of nu de Zondag is ingesteld door Christus, door de apostelen, of door de Christelijke kerk, dat doet aan de zaak niets af of toe. Wat het laatste punt betreft, leeren allen, dat rust en heiliging de twee substantieele elementen zijn in dit gebod; dat de rust er is voor de heiliging; dat niets moet gedaan worden, dat den godsdienst of de rust verhindert; dat, hoe nauwer we onzen plicht vervullen, hoe beter het is.

Volgens Hoornbeek's eigen verklaring[1]) werd het algemeen welwillend ontvangen, maar kon hij, toen het dispuut over de afschaffing van het vierde gebod begon, en allerlei geschriftjes verschenen, in het Latijn en in het Nederlandsch, niet blijven zwijgen, reden waarom hij een „Paranaesis" en een „Conciliatio" uitgaf. Deze „Conciliatio" zal mogelijk terug te vinden zijn in zijn „Irenicum"[2]) cap. VIII. Boven dit caput staat „Per combinationem concessorum conciliatur controversia de Sabbatho quarti praecepti et de usura". Hoornbeek onderscheidt inzake het vierde gebod: Sabbatum decalogicum, Judaicum et Christianum. Hij brengt alles terug tot enkele stellingen, waarover allen het eens zijn:

1°. Het is noodzakelijk, dat een plechtige dag wordt gevierd, gewijd aan den cultus Dei; alle volken, ook Joden, heidenen, Mohammedanen hebben zoo'n dag; dat moet voortkomen uit een universeel en blijvend geldig fundament.

2°. Geen betere dag dan één in de week.

---

[1]) Hoornbeek, „Nader Bewering", bl. 9; zoo ook in „De Observando", pag. 11.

[2]) Gehouden 15 Juli 1656, vgl. Hoornbeek, „De Observando", pag 10, 11.

[3]) Zoo in „Nader Bewering", bl. 15—29; in „De Observando", pag. 11—30, en in „Vetera et Nova", een verzameling van werken van Hoornbeek, na diens dood uitgegeven, komt het eveneens voor.

[4]) Zoo deelt Hoornbeek mee in „Des Heeren Dags Heiliging", bl. 416. Koelman vermeldt, dat hij het hetzelfde jaar heeft vertaald en heeft laten drukken, „Historie", bl. 288.

[5]) nl. in „De Observando", pag. 10, 11.

[1]) In „De Observando", pag. 10, 11.

[2]) „Irenicum sive de studio pacis et concordiae, auctore Johanne Hoornbeek", Ultraj. 1666. Voorkomend achter in diens „Theol. pract.".

3°. De Dag des Heeren wordt algemeen door de Christenen van den tijd der apostelen af waargenomen.

4°. Terecht wordt het waarnemen van den Sabbat in alle Catechismussen gegrond op het vierde gebod.

5°. Die dag is nog niet afgeschaft.

6°. Tegen superstitie en profanatie moet gewaakt worden en de feesten mogen niet boven den Zondag worden gesteld.

Hoornbeek heeft zeer zeker een milde houding aangenomen; maar dat hij een heel anderen kant op wilde dan Coccejus, is duidelijk. Ook is hij zichzelf in zijn houding niet geheel gelijk gebleven en is er tegenstrijdigheid in wat hij zegt over de kwesties, die inzake den Sabbat en den Zondag aan de orde zijn gekomen. Zegt hij in cap. I van zijn „Heiliging", dat hij verschil van meening toelaatbaar acht over de vraag, wanneer de Sabbat is ingesteld en over andere vragen — en deze beschouwing keert in zijn werken meermalen terug —, in cap. II levert hij daarentegen een krachtige verdediging voor de gedachte, dat de Sabbat in het paradijs is ingesteld e.d. We zullen deze eenigszins tweeslachtige houding van Hoornbeek daaruit moeten verklaren, dat hij aanvankelijk tot het uiterste trachtte de meeningen te verzoenen, terwijl hij later inzag, dat dat toch niet ging en daarom toen een meer bepaald standpunt innam.

Coccejus van zijn kant wachtte zich er alsnog voor, met zijn meening omtrent den Sabbat in het strijdperk te treden; maar toch kwam die vaak genoeg op zijn colleges en in zijn geschriften ter sprake. Op nadrukkelijke wijze geschiedde dat in zijn verklaring van Hebreën 4 in 1657 [1]). Hierover schreef hij zelf, dat hij een afwijzend antwoord gaf toen men hem naar zijn meening vroeg over den Sabbat; maar dat hij over deze zaak bij Hebreën 4 noodzakelijk moest handelen. In den brief aan C. Streso, waarin dit staat, verklaart hij ook, er zich van bewust te zijn, dat hij daardoor publiek stelling nam; zijn meening geeft hij aldus kort weer, dat het in het gebod niet allereerst gaat om de rust, maar daarom, dat het werk wordt verboden als onrein en niet heilig; de Joden moesten zoo belijden, dat ze door de werken niet rechtvaardig konden zijn. De rust, die in dit gebod geboden wordt, is typisch [2]).

[1]) De voorrede van Coccejus' Commentaar op Hebreën in zijn „Opera omnia" (t. V, Amstelod. 1673) is gedateerd 1659. Hij geeft hier op Hebr. 4 : 1—13 een heele verhandeling over den Sabbat (pag. 57—65).

[2]) Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. XLVIII.

De man, die met Coccejus' meening over den Sabbat optrad, was A. Heidanus; hij deed dat in 1658 in een disputatie: „De Sabbato et die Dominica disputatio" [1]), in datzelfde jaar nog vertaald en gevolgd door een tweede [2]). De disputatie verscheen in het Latijn en in het Hollandsch, in de laatste taal in verschillende drukken nog in hetzelfde jaar [3]). De vertaling was niet van de hand van Heidanus en werd door hem niet erkend [4]). De tweede druk had een voorrede; hierover oordeelt de „Toegift op Heidani Vonden" [5]) scherp; wie de schrijver hiervan is, laat hij in het midden; „hij sij dan, wie hij sij" „maar" — zoo lezen we daar — „wellicht is de voorrede, zoo niet door hem, dan tenminste niet zonder zijn kennis gemaakt". In deze disputatie verdedigt Heidanus, dat het onderscheid der dagen, als dat der plaatsen, spijzen e.d. weggenomen is; de bepaling van de plaats en van den tijd is niet onveranderlijk, noch van zedelijk recht. God Zelf heeft de „zedige" geboden van den Sabbat onderscheiden, Ezech. 20. De nauwkeurige onderhouding van den zevenden dag en de onthouding van alle dienstwerk zonder innerlijke rust is niet de ware Sabbat. De ceremonieele Sabbat was een afbeeldsel, de zedelijke is de vervulling; deze komt niet terug op den zevenden dag alleen, maar is altijddurend; hij bestaat niet in het zich onthouden van zekere verboden — hoewel in zichzelf geoorloofde — werken, maar in onthouding van alle kwaad werk. De decaloog is de samenvatting van de geheele wet, waartoe ook de ceremonieele wetten behooren. De viering van den Zondag behoort niet tot de wezenlijke stukken van het geloof, maar rust alleen op de politie en orde van de kerk. Op den Zondag past niet de strenge rust, waarop sommigen aandringen. Hij laakt het, dat sommi-

[1]) „Abrah. Heidani ... De Sabbato et die Dominico Disputatio. Quam in illusti acad. Lugd. Bat. publice ventilandum proposuit". Lugd. Batav. 1658.

[2]) Zie hierna bl. 126.

[3]) Door mij werd gebruikt de 3de druk der Holl. vertaling: „Eenige Stellingen aengaende den Rust-dagh en den Dagh des Heeren; onlanghs betwist-reedent onder ...D. Abrahamus Heidanus..." Uyt het Latijn vertaelt. Amsterdam 1658.

[4]) In de „Noodige Apologie" (zie hierna bl. 125) luidde het weinig milde oordeel over deze vertaling: „want de overgesette vodde acht de man, noch ick voor sijn werck niet, waer in de geheele saeck gebroocken en 't werck haer luyster benoomen is, gelyck dien oversetter oock wel in andere lieden haer werk betoont soude hebben, ten waere dat het gestuyt was....." aldaar, bl. 3.

[5]) Aldaar, bl. 1, 2.

gen voor een Zondagsrust van 24 uur ijveren, in welken tijd men geen werk zou mogen doen en niet zou mógen denken over dingen, die op het gewone leven betrekking hebben. De ware religie laat zich niet aan die voorschriften binden. Als nu iemand Zondags op den akker een schat vond, zou hij dien niet mogen ophalen? Bovendien zijn er nog vele open vragen in dezen: hoe lang duurt de Zondag, alleen de dag of ook de nacht? enz.; men is het verder ook niet eens over de werken, die men dan niet doen mag.

Ook hier deed zich de vraag voor, of Heidanus degene is geweest, die het debat geopend heeft. In de „Apologie" [1]), die kort hierna verscheen en Heidanus' opvatting verdedigde, wordt dit ontkend en wordt de beschuldiging, dat hij nieuwigheden leerde — welke beschuldiging bij de verschillende partijen als een zeer ernstige gold —, afgewezen. Hoe het dan verdedigd wordt, dat Heidanus dit dispuut dan toch maar liet houden, blijkt uit de „Apologie" [2]): Het was een disputatie repetita, die Heidanus te beurt gevallen was, „alsoo dit een cursus is, die alle de drie Professoren Theolog. gemeen is", zoodat Heidanus nu genoodzaakt was, dit subject af te handelen, wat hij evenwel niet gedaan heeft, „om curieusheyt of nieuwicheyt op de baen te brengen". In dienzelfden zin laat ook Heidanus zelf zich uit in zijn „Consideratien" [3]).

Het werkje vond gretig aftrek; weldra waren de Latijnsche tekst en drie oplagen der vertaalde uitgave uitverkocht. Koelman vermeldt in zijn „Historie" [4]) nog een bijzonderheid, die te vinden moet zijn in Heidanus' tweede deel der „Consideratien", n.l. dat Hoornbeek bij het doorlezen van deze disputatie „gelijk de gewoonte en order dit meebrengt", éér het gedrukt en gecritiseerd werd, de uitdrukking „quartum praeceptum esse abrogatum", die in den tekst voorkwam, veranderd zou hebben in: „Sabbatum esse abrogatum". Inderdaad liep hierover o.m. de kwestie; Hoornbeek c.s. wilden gaarne toegeven, dat de Oudtestamentische Sabbat was afgeschaft, maar hielden vol, dat het vierde gebod van kracht bleef. Heidanus nam hem deze verandering zeer kwalijk, blijkens zijn tweede deel der „Consideratien", volgens Koelman; vooral omdat hij door Hoornbeek van de meening werd verdacht, dat er maar negen geboden in de wet moreel zouden zijn. Koelman betoogt verder nog in het genoemde werk en bewijst met de stukken, dat Heidanus ongeveer een vijfde deel letterlijk overgeschreven had uit een werk van L. Capellus.

Vanuit Utrecht kwam de eerste scherpe tegenkanting tegen Heidanus. Essenius, hoogleeraar aldaar, die naast Voetius in diens geest doceerde, trad tegen Heidanus en tegen Coccejus' commentaar op den brief aan de Hebreën in de academie, voor de studenten, zooals de „Apologie" het uitdrukt [1]). Hij gaf „Dissertatio de perpetua moralitate Decalogi adeoque specialius etiam Sabbathi" [2]), welke ook spoedig daarna in vertaling verscheen. In „Aan den Leser" van een herhaalde uitgave motiveert hij dat aldus: toen hij eerder in de academie disputaties over het foedus legale moest houden en daarbij de moreele wet moest worden verklaard, zijn door de hoorders enkele vragen opgeworpen, vooral over het vierde gebod. Hij heeft daarop toen al geantwoord, en daarna de stellingen overzien; zoo ontstond deze dissertatie, die daarna ook werd uitgegeven; de lust om te twisten bleef verre. Hij heeft, zegt hij, anderer meening weerlegd, zonder namen te noemen. Toch zegt iemand in publiek geschrift zich bij de Synode beklaagd te hebben over de scherpheid der eerste uitgave, die bij de herziening niet was verminderd. Essenius ontkent echter scherp te zijn geweest. De klager was Coccejus, die in „Typus" zelf vermeldt [3]), dat hij zich tot de Synode van Zuid-Holland heeft gewend wegens den scherpen toon der Latijnsche uitgave, maar dat de daarna verschenen Hollandsche tekst even scherp was.

Essenius verdedigt de stelling, dat het vierde gebod moreel is en blijvend, maar van positief goddelijk recht en daarom niet absoluut onveranderlijk voor God. De tijd behoort tot de circumstantie van het gebod. Gen. 2 : 3 is geen prolepsis. Het Sabbatsgebod is gegeven in den staat der rechtheid en geldt ook daarna;

---

[1]) Zie hierna bl. 125.
[2]) Aldaar, bl. 3.
[3]) Aldaar, bl. 155.
[4]) Aldaar, bl. 288.

[1]) Aldaar „voorreden", bl. A 2, v°.
[2]) Volledige titel: „Andreae Essenii... Dissertatio de perpetua moralitate decalogi adeoque specialius etiam Sabbathi; ex disputationibus ipsius de Foedere legali desempta, et recognita". Ultraj. 1658. Dit geschrift werd al spoedig, nadat het verschenen was, in onze taal overgezet; de Hollandsche titel luidt: „Verhandeling van de geduur. Sedelickheydt der Tien geboden en soo oock besonderlyk des rustdaghs". Utr. 1658. Aldus De Bie en Loosjes, a.w., dl. II, bl. 782, 2).
[3]) Coccejus, „Opera omnia", t. VII, „Scripta de S.", pag. 40.

de kerk heeft den wekelijkschen Sabbat, een dag van rust na zes werkdagen, niet afgeschaft, maar van Christus of van de apostelen is de verandering van den zevenden dag in den eersten. De zevende dag is één van de zeven en wij houden dien, een anderen dan in het Oude Testament, maar toch naar goddelijk voorschrift. Het houden van een willekeurigen zevenden dag is niet voldoende. God moet wel altijd en in alles worden gediend, maar toch ook door speciale rust op één dag der week. Niet wordt alléén de rust van uitwendige werken bevolen, de rust moet gebruikt worden voor iets hoogers en geestelijks.

Al de verdere kwesties brengt Essenius tevens ter sprake: de bekendheid der heidenen met dit gebod, de Sabbatsviering bij de patriarchen, de leer van het Nieuwe Testament aangaande den Sabbat en zoo meer; ook voert Essenius vele getuigenissen aan.

Het tweede werkje, dat tegen Heidanus uitkwam, was „De Causa Dei of Saake Godts verdedight tegen de menselijke vonden Abrahami Heidani; Johannes Petri scripsit" 1658. De schrijver zegt, het geschreven te hebben, voordat hij wist, dat Essenius bezig was. Toen hij dat hoorde, nam hij zich voor, het niet te laten drukken; hij doet het nu toch maar wel; de bedoeling is, dat het den weg baant tot het lezen van Essenius' boekje. Het verscheen enkele dagen, nadat de refutatie van Utrecht overgezonden was [1]). De schrijver is aan Heidanus en diens verdediger, den steller van de „Noodige Apologie", onbekend gebleven; de eerste zegt in zijn „Consideratien", dat hij door een hem onbekend persoon zeer onbescheiden is bejegend na zijn dispuut; de „Noodige Apologie" vangt aldus aan: „Wie den autheur zij van de Causa Dei.... is den Hemel en hem bekent, diese gemaeckt heeft". Heidanus' argumenten worden er in nagegaan en weerlegd; o.a. wordt betoogd, dat dát onderscheid der dagen is weggenomen, dat op het Jodendom zag; tijd en plaats zijn zeer zeker bijvoegsels van den godsdienst, maar dat beteekent niet, dat het pure bijvoegsels van menschen zijn; Adam wist, en zijn nakomelingschap weet, dat er een solemneele tijd voor den Heere moet afgezonderd worden; dat het de zevende dag was, wist hij door het stellige recht Gods; zoo wist Adam eerst door openbaring Gods, dat Eva vleesch van zijn vleesch was; maar het huwelijk is daarom nog niet ceremonieel. De Schrift maakt geen onderscheid tusschen

[1]) Zoo zegt „Noodige Apologie", in „voorreden aen den Leeser"; aldaar bl. A 4.

de zedelijke geboden en den Sabbat. Als een bepaalde dag moet worden afgezonderd naar kerkelijke orde, is dat evenzeer tegen Rom. 11, want dan blijft er toch een onderscheid der dagen. Het vierde gebod is niet ceremonieel, omdat het op de Joden toegepast is, evenmin als het vijfde gebod, omdat dit een bijzondere belofte over het land Kanaän inhield, enz.

Al spoedig daarna verscheen een „Toegift" [1]) waaruit we vernemen, dat tegen Heidanus' leer openlijk gepredikt wordt. Op sommige classisvergaderingen moeten candidaten zich tegen zijn gevoelen verklaren. Wegens Heidanus' gevoelen richtte al een classis een quaeriter of recommandatie tot de synode. Er wordt ook gewezen op de oordeelen, waaronder het land zucht; deze worden in verband gebracht met de ontheiliging van den Sabbat.

Nog in hetzelfde jaar kwam hiertegen een geschrift uit: „Noodige Apologie voor Abraham Heydanus" [2]); stuk voor stuk worden hier de argumenten, die in de „Causa Dei" tegen Heidanus ingebracht waren, weerlegd.

We vermelden ook nog, dat zes maanden daarna het 14 pag. tellende geschrift uitkwam: „Excusatio Facti van de Apologie tegens Joannes Petri door M. R." [3]), dat behelst wat de titel aanduidt, n.l. een rechtvaardiging van de „Apologie" tegen de „Causa Dei", en dat in 1659 van den schrijver van de „Causa Dei" en de „Toegift" een „Tweede of laatste Toegift" van 27 bl. uitkwam [4]), waarin het vooral tegen Heidanus' „Consideratien" ging;

[1]) „Toegift op Abrah. Heidani vonden of Rapsodium. Aengaende den Rustdagh en den Dagh des Heeren". Amsterdam 1658.

[2]) „Noodige Apologie, ofte Verantwoordinge voor Abraham Heydanus, aengaende den Sabbath, en den Sondach, tegens Claudius sonder naem, alias Ian Pietersen. Door Casp. Petri Lug-batav. M.V.D.M. Recht liefhebber van de Evangelische vryheyt". Amsterdam 1658.

De schrijver verklaart bij de verdediging van Heidanus' stellingen aanwezig geweest te zijn; hij had nooit gedacht, dat daar zoo vele en zulke geschriften op volgen zouden; maar, zegt hij, het gebeurde en wel vooral van twee kanten, door Essenius en door een predikant. Hij verklaart verder, geen familie van Heidanus te zijn, en vraagt om een onpartijdig oordeel. Hij was een leerling van Heidanus (bl. 28 schrijft hij, dat hij genoeg personen kent, wier wensch het is, dat zij „met ons Heydanum tot onsen gemeenen Gamaliël gehad hadde".) en dat hij woonde te Leiden (hij spreekt van „hier tot Leyden", bl. 21).

[3]) Amsterdam 1659.

[4]) „Tweede of laatste Toegift, op Abr. Heidani Consideratien, aangaande d'Heyliging van 's Heeren Dagh". Amsterdam 1659. Dat hier alles van één hand is blijkt uit bl. 9: „Gelyck wy ook klaar hebben getoont (Causa Dei p. 31, 58 en Toegift p. 19, 46, 47)"

het werd geschreven, tijdens de Synode van Gouda [1]). Menig hard woord staat er in; enkele bezwaren en argumenten van Heidanus werden behandeld. We teekenen er verder uit aan, dat ook hier enkele punten ter sprake komen, die in het debat telkens terugkeeren, b.v. ook in het debat Essenius-Burman. Schrijver wijst n.l. de beschuldiging af, dat de kerk van Utrecht zou weigeren iemand op den rustdag te trouwen, en verklaart, dat het evenmin in haar voornemen had gelegen de feesten te annuleeren; ze raadt alleen haar leden, met de voornaamste kerken van ons land, aan, het trouwen in de week te laten geschieden.

Intusschen zijn we wel wat op een zijspoor gekomen. We volgen weer den hoofdlijn, als wij aanknoopen bij het reeds vermelde tweede dispuut van Heidanus, dat in 1658 verscheen en een antwoord op en een weerlegging van Essenius' geschrift was. De titel luidde: „De Sabbato et Die Dominica Disputatio II quae est apologetica prima".

Hij zegt, nooit gedacht te hebben, dat zijn stellingen over den Sabbat zóó onbillijk zouden worden beoordeeld in oppositiestellingen en boekjes. Vooral vindt hij den strijd hierover met een naburige academie onaangenaam. Hij dringt er op aan den vrede te bewaren en elkaar niet te veroordeelen. Den titel en heel den inhoud van Essenius' dissertatie neemt hij hierin onder handen; stuk voor stuk weerlegt hij alles, wat Essenius geschreven heeft. De verandering van den dag toont z.i. aan, dat met de noodzakelijkheid van de waarneming, de vrijheid van handelen heel goed kan worden verbonden. Hij blijft verdedigen, dat de Sabbat is gezegend geworden door het manna in de woestijn en dat de Sabbat niet in strikten zin moreel kan worden genoemd. In Gen. 2 staat geen gebod om den rustdag te onderhouden. De zevende dag, waarop God gerust heeft, komt niet elken zevenden dag terug, maar is heel de tijd na het hexaëmeron. Als de Sabbat op de manier van het huwelijk naturale en moreel zou zijn, dan is het noodzakelijk, dat Adam uit hem ingeschapen kennis kon weten, dat de Sabbat elken zevenden dag moest worden gevierd, en dit is niet te bewijzen; ware dit wel zoo, dan had de dag om geen reden veranderd mogen worden.

Ook Coccejus liet zich dit jaar tenslotte toch hooren met een geschrift, aan den Sabbat gewijd. De stellingen van Heidanus hadden veler oogen op hem gericht. Hij verklaarde in een woord vooraf aan den lezer, dat hij niet had gedacht, over den Sabbat nog eens iets bepaalds te zullen schrijven; want hij gaf zijn meening op verschillende plaatsen, onlangs in zijn brief aan de Hebreën. Maar hij kon nu niet langer zwijgen, als het ware werd rekenschap van hem gevorderd. Hij gaf die in „Indagatio naturae Sabbati et quietis Novi Testamenti" [1]), dat heel spoedig ook in vertaling uitkwam [2]).

Daar Coccejus' meening in dezen van groot gewicht is, is het van belang, die hier wat uitvoeriger weer te geven [3]).

Volgens hem is de Sabbat een figuur of voorbeeld geweest. Het gebod verplicht om den Nieuwtestamentischen tijd te heiligen. De onderhouding van den Sabbat is den Israëlieten geboden in hun geslachten tot den tijd toe, dat het teeken der toekomende heiligmaking zou vervuld worden; de Sabbat is van nature niet bekend en allen volken en menschen niet geboden; God heeft in de woestijn den Sabbat aan Zijn volk gegeven; dat staat duidelijk in de Schrift, en voor Adam paste zulk een gebod om te rusten niet, want alle tijd van Adam was heilig en moest doorgebracht worden met God te dienen. De Sabbat kon ook dáárom door Christus niet

---

[1]) Bl. 3 wordt gesproken over de „E. Synody, nu vergadert te Gou".

[1]) „Indagatio Naturae Sabbati et Quietis Novi Testamenti, auctore Johanne Coccejo. Accedunt veterum et recentiorum testimonia". Lugd. Batav. 1658. Het is het eerste van de „Scripta de Sabbato", voorkomen in Coccejus' „Opera omnia", t. VII.

[2]) In vertaling luidt de titel: „Ondersoeck van den aert ende natuyre des Sabbaths, en der ruste des Nieuwen Testaments, door Johannes Coccejus. Waer by komen Getuygenissen van Oude en Nieuwe leeraers". Leyden 1659. De vertaling is niet van Coccejus zelf, maar droeg wel zijn goedkeuring weg: 11 Febr. 1659 schrijft hij aan J. Martinus over zijn werkje, dat hij aan Martinus toezond, om er diens oordeel, en ook dat van Maresius en Widmarius over te vernemen: Extat etiam versio Belgica satis ex sententia mea (Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. LXI). Ook zijn „Typus Concordiae" zond hij later aan Martinus toe (Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. LXII).

[3]) Een overzicht van Coccejus' Sabbatsopvatting geeft ook A. van der Flier in zijn „Specimen historico-theologicum de Johanne Coccejo anti-scholastico". Traj. ad Rhen. 1859 pag. 154—161. G. van Gorkom, in zijn „Specimen theologicum inaugurale de Joanne Coccejo, S. Codicis interprete". Traj. ad Rhen. 1856 beschrijft pag. 34—36 ook zeer in het kort den Sabbatsstrijd, voor zoover Coccejus daar aandeel in heeft gehad.

Zie verder b.v. Gottlob Schrenk, „Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus, vornehmlich bei Johannes Coccejus". Gütersloh 1923 s. 116—123.

worden opgelegd, omdat dit gebod eigenlijk een last was. Men zegt wel, dat de gestrengheid van het gebod en het verbod om eenig werk te doen vervallen is, maar op welken grond rust de verzachting van dit gebod en waaruit kunnen we weten, in welk opzicht de eisch van het vierde gebod voor ons anders is dan voor de Israëlieten?

Zijn beschouwing van den Sabbat hangt samen met die van de wet der tien geboden in haar geheel en den staat der geloovigen in het Oude Testament. Volgens hem hebben de geloovigen in het Oude Testament de belofte geloofd en de zaligheid verwacht, maar hebben ze niet gehad de besprenging en de afwassching der consciëntie van booze werken; de tien geboden hebben de Israëlieten gesteld in den staat der dienstbaarheid. In de tien geboden is begrepen de eisch van het verbond der genade.

De Sabbat is niet een gebod van geloof en liefde en is daarom nu niet meer van kracht; het is een sacrament van het Oude Testament. De onderscheiding tusschen Sabbatum decalogicum en Sabbatum Veteris Testamenti kan Coccejus niet aanvaarden. Het gebod is één en het is zulk een gebod, dat geenszins behoort tot het natureele en onveranderlijke recht Gods, het is vrijwillig en veranderlijk opgesteld, zoodat het kan afgeschaft worden. De woorden van Gen. 2 : 2, 3 kunnen heel goed prolepsis zijn en moeten anders zóó worden uitgelegd, dat God, toen Hij ophield iets nieuws te maken op den zevenden dag, tegelijk daarmee dien dag gezegend heeft; Hij heeft dien dag ook geheiligd, d.i. op dien dag heeft Hij zich geheiligd in den mensch, hem toonend, dat wel alle dingen gemaakt waren, om den mensch te dienen, maar dat de mensch gemaakt was, opdat hij God alleen zou dienen. Ook heeft God dáárin den zevenden dag geheiligd, dat Hij dien heeft gezegend, op denzelven rustend, maar God heeft niet bevolen, dat van toen af elke zevende dag moest worden gerust van het werk; dat heeft Hij alléén voor Israël bevolen, tot een teeken. Daarom kunnen de woorden van het vierde gebod zóó worden toegepast: wanneer die dag en die tijd zal verschenen zijn, waarop het werk Gods zal zijn volbracht, dat tot heiligmaking der consciëntie vereischt wordt, ziet dan toe, dat ge dien tijd, als den tijd der rust, heiligt; in dien zin is het gebod moreel, behoorend tot het verbond der genade; het is ceremonieel, voor zoo veel het eenige uiterlijke rust en onthouding van werk bevolen heeft, als schaduw van de ware rust, die aangebracht zou worden. De heele tijd na Christus' geboorte is als het ware 's Heeren Dag; door de Christenen moet niet alleen één dag in de week, maar heel den tijd, die zij beleven, in het zoeken van Gods koninkrijk en zijn gerechtigheid zoo veel mogelijk geheiligd worden.

De eerste dag heet met recht „des Heeren", omdat Christus daarop is opgestaan; die naam dwingt ons niet aan te nemen, dat God een gebod gegeven heeft om dien dag te heiligen. Wel kunnen we aannemen, dat mogelijk niet zonder raad en goedvinden der apostelen, noch zonder Gods voorzienigheid de gewoonte in de kerk is ingevoerd, dat ze, nalatende het vieren van den Sabbat, voornamelijk op des Heeren Dag hun vergaderingen gehouden hebben. Waar deze alom ingevoerde gewoonte door den naam „des Heeren Dag" en door de verrijzenis van Christus is vergezeld, kan ze niet zonder scheuring, oproer en heimelijke verzaking van de opstanding van Christus worden bestreden en veranderd. Het is ook noodig, de onderlinge vergaderingen niet na te laten, tot verlevendiging van de liefde en van den drang tot goede werken. Men moet zich vóór dien tijd daartoe vrij maken en zich zooveel mogelijk voorbereiden. Hier hebben de vaders der gezinnen en de Overheid een plicht. Maar op dezen dag werk te doen, is geen zonde, tenzij ter wille van de orde[1]). Ontkend moet worden, dat den Christenen een precies gebod is opgelegd, om op één van de zeven dagen der week te rusten. Als het moreel is, te rusten, omdat God gerust heeft, is het ook moreel, dat te doen op dien dag, waarop God het gedaan heeft. Indien wij het gedenken der rust Gods verleggen naar een anderen dag der week, nemen wij weg, wat God gegeven en ingesteld heeft. Als het ceremonieel is geweest, den zevenden dag te onderhouden, waarom is dan de onderhouding van één van de zeven dagen moreel?

Coccejus heeft deze meening ook tegen allerlei bezwaren verdedigd. Op het bezwaar, dat zijn opvatting die der Socinianen is, antwoordt hij, dat, als de Socinianen den Sabbat, den Joden geboden, ceremonieel noemen, ze dit met Paulus en vele anderen gemeen hebben. Het verwijt, dat door dit gevoelen de wet der tien geboden zou worden verminkt, weerlegt hij aldus, dat de tien geboden den eisch bevatten van het genadeverbond, den Israelieten voorgesteld, waarin ook een teeken was. Wie dan door het geloof de beteekende zaak behoudt, doch het teeken daarvan niet meer gebruikt, die houdt op rechte wijze den Sabbat. Hij wil stel-

[1]) Zie Coccejus op Rom. 14 : 5 (Koelman, „Historie", bl. 326).

lig handhaven, dat er iets moreels is in dit gebod: n.l. het gebod om de rust, die Christus geeft, te behouden en te heiligen, en het gebod om den naaste te stichten door bekendmaking en mededeeling van de zaligmakende waarheid. Hiertoe behoort ook het gebruik der sacramenten, de onderhouding van den kerkdienst en de scholen, de waarneming van de godsdienstige vergaderingen, de beoefening der weldadigheid. Men zegt wel, dat zij, die alleen voor moreel in het gebod erkennen, dat zekere tijd of zekere dagen worden toegewezen aan den publieken godsdienst, de instelling van het vierde gebod niet méér moreel maken, dan de waarneming van den dienst in tabernakel en tempel onder de Joden was; maar Coccejus antwoordt daarop, dat hij meer moraliteit in het Sabbatsgebod handhaaft; in God door Christus te rusten en niet toe te laten, dat aan die rust iets onttrokken wordt, is zeker een groot en moreel gebod; voorts kan de godsdienst bestaan zonder tabernakel en tempel, maar niet in een groote vergadering uitgeoefend worden, zonder dat dit tijd kost. Er wordt z.i. in dit gebod waarlijk iets geboden, n.l. dat het goed is, met terzijdestelling van eigen aangelegenheden en werken, zich bezig te houden met den dienst van God en de betrachting van Zijn werk. In zijn „Indagatio" toont Coccejus aan, dat zijn gevoelen geheel overeenkomt met dat van den Heidelbergschen Catechismus en de artikelen van 1619, en zijn omvangrijk werk eindigt met vele getuigenissen. Hij toont zich zeer vredelievend en Essenius heet bij hem „vir docus et mihi summopere venerandus".

Zoo was het dispuut in vollen gang. Voor een deel werd het aldus gevoerd, dat men buitenlandsche werken, vooral Engelsche, in de oorspronkelijke taal, òf vertaald, liet drukken. Zoo werd het Engelsche werk, dat Primerose over den Sabbat had geschreven, vertaald door B. Wijngaarden en S. Althusius, predikanten te Leiden[1]). In de voorrede verklaren zij, dit werk vertaald te hebben, daar er veel gedisputeerd wordt over de natuur en den zin van het vierde gebod en over de vraag, in hoe ver dit gebod ons als Christenen raakt, en welke vrijheid we hier hebben tegenover de Joden, alsmede over den oorsprong en de inzetting van den Zondag, n.l. of die door Christus of de apostelen is ingesteld met het doel, alle weken tot aan het einde der wereld onveranderlijk en onverbrekelijk, gelijk de Joden, den wekelijkschen Sabbat te onderhouden, dan wel, of dit alleen door vrijwillige gewoonte der Christenen is aangenomen. Ze roemen het

[1]) Koelman, „Historie", bl. 293.

geschrift dat ze vertaalden, waarin de schrijver den middenweg houdt; ze meenen, dat hij het gevoelen van Gomarus deelt[1]). Onder de werken, die uit het Engelsch vertaald werden, was ook dat van Twissus, waarin Prideaux en Heylin weerlegd werden. Dit werd door Hoornbeek van een voorrede voorzien[2]). Op diens verzoek zou Koelman vertalen Shephard's „Theses Sabbaticae" en Vlak het Latijnsche boek van Theophilus Philokuriakes (Dr. Thomas Young) „Dies Dominica", maar daar Heylin's boek niet werd vertaald, kwam van dit alles niets in het licht[3]).

Hoornbeek zat ook niet stil. Hij gaf den tweeden druk, zeer aangevuld, van zijn eerste geschrift uit. De titel is nu: „Heyliging van Godts Naam ende Dag, ofte straffen tegen vloecken en sweeren ende van de onderhoudinge van des Heeren dag"; 2de druk 1659[4]).

Na het eerste deel („Heyliging van Godts naam"), volgt dan het tweede: „Des Heeren Dags Heyliging, voorgestelt in verscheyde leeringen, in ordonnantien ende regelen der vorige ende tegenwoordige eeuwe". Het heeft een voorrede, gedateerd: Leiden 11 Okt. 1655. Het geheel wordt voorafgegaan door een aanspraak: „aan de seer eerwaardige Synoden der Kercken van Hollant, ende WestVrieslant". Dezen toch hielden zich ook met de kwestie bezig en Hoornbeek zag in de gepropageerde ideeën een groot gevaar voor de kerken. Eerst wordt in twee hoofdstukken behandeld: „Heyliging van 's Heeren-Dag in Godts Woort ende wet gegrond" en „Naarder verklaring van de gelegenheit des Sabbats ende van des Heeren dag". In de volgende zeven hoofdstukken wordt een uitvoerige weerlegging gegeven van de geschriften van Primerose, Heylin en Broad; ook Heidanus en Coccejus bestrijdt hij hier, zonder hun namen te noemen; hij heeft in zijn werk een schat van getuigenissen, besluiten van concilies en politieke decreten samengebracht en de getuigenissen van Coccejus aan een onderzoek onderworpen.

Zijn meening komt geheel overeen met die van Voetius. De oorsprong van den Sabbat en de grond van dit gebod is, dat God rustte op den zevenden dag, en is dus in de schepping te zoeken;

[1]) Koelman, „Historie", bl. 294.
[2]) Koelman t.a.p.
[3]) Koelman, t.a.p. Te Amsterdam werd in 1659 herdrukt, „ad exemplar anni 1627" het tractaat van Thomas Brodeus, „Tractatus de Sabbatho, in quo doctrina Ecclesiae primitivae declaratur ac defenditur".
[4]) Op bl. 147 spreekt hij van de „beyde Synoden deeses jaars 1658".

het heiligen van dien dag is te verstaan voor den mensch: voor hem zonderde God dien dag af boven andere tot een heilig gebruik. Te allen tijde zijn er van ander gevoelen geweest, doch tegen de meening van Walaeus c.s. is niets nieuws ingebracht. De Sabbat is moreel en van altijd durende noodzakelijkheid. Het Sabbatsgebod is een der tien geboden van de moreele wet, in tegenstelling met de wet der ceremoniën en politiën. Sommige wetten hebben een dubbel karakter. Dat God den zevenden dag gekozen heeft, is vrije bepaling geweest en positieve instelling; dat noemen sommigen positief of moreel-positief. De Sabbat is gegeven tot heiliging van den godsdienst; de ceremonie of analogie, daar bijgekomen ten gevolge van de zonde en Christus' verlossing neemt het eerste karakter niet weg. In den Sabbat is het voornaamste moreel; er is ook iets positiefs in. De rust is er voor de heiliging en mag niet worden opgevat als een bijzonder deel van dit gebod. Gaat men den Sabbat alleen geestelijk uitleggen, dan zijn ook de offeranden voor moreel te houden. Tegenover het zeggen dat God onder de moreele geboden een ceremonieel gebod gaf, om de gebrekkigheid van de wet aan te toonen en om teeken te zijn van het verbond met Israël, moet blijven vaststaan voor de kerk, dat de tien geboden moreel zijn en niet sommige minder moreel, en dat het vierde gebod niet gansch ceremonieel is en afgeschaft. De eerste dag is er door Christus' wil en is al door de apostelen onderhouden. We brengen hiervoor wel geen bepaald gebod bij, maar dat behoeft niet. Uitvoerig dringt Hoornbeek hier aan op heiliging. Laten de disputen over de herkomst van den Sabbat enz. onbeslist blijven tot de volgende synode; maar het moet als zeker blijven gelden, dat het vierde gebod altijddurend gezag heeft.

Over het dispuut, zooals het toen gaande was, spreekt hij in Cap. IX: „Nader onderzoek over het dispuut van den rustdag, onder theologen, en hoe overeen te brengen. Of, en hoe wij op den Heere-dag verbonden zijn te rusten, en dat uit kracht van het vierde gebod. Calvijn, Gomarus, Thysius, Prideaux". Hij zegt daar, voorheen de opinies onzer theologen in een disputatie te hebben vereenigd, maar niet de meening, dat den Christenen geen dag gezet zou zijn; die meening werd niet door de theologen die hij behandelde, maar door de Socinianen geleerd. Het Sabbatsgebod is niet geheel ceremonieel; ook is het dwaling, dat de tien geboden een kort begrip zijn van het genadeverbond; men wil de stelling, dat het vierde gebod ceremonieel is, Joodsch en afgeschaft, met getuigenissen van theologen bevestigen; maar men brengt uit hen niets bij, dat zou bewijzen, dat den Christenen niet raakt het gebod, op des Heeren Dag te rusten, of dat het vierde gebod niet ten deele moreel zou zijn, ook niet uit Gomarus, Arminius, Curcellaeus, Thysius, Walaeus. Hoornbeek geeft de meening van deze allen weer en besluit: We vinden dus niemand, die oordeelt, dat het „gij zult geen werk doen", ook niet tot de Christenen is gezegd, veel minder dat dit Joodsch is.

Daarop leverde Heidanus een bestrijding in zijn „Consideratien" [1]). Hij keerde zich tegen Hoornbeek's werkje en tegen heel diens opvatting; de titel van Hoornbeek's geschrift wordt wel niet genoemd, maar uit wat Hoornbeek schreef wordt veel geciteerd. Heidanus zegt te schrijven met het oog op de jeugd, die later de kerk moet leiden; die moet de waarheid leeren om straks de Christelijke vrijheid te beschermen. Het zijn vooral twee punten, waarover hij spreekt en waarin z.i. het verschil tusschen Hoornbeek en hem bestaat: de moraliteit van den Sabbat en de autoriteit van den Zondag. Wat het eerste aanbelangt: het vierde gebod is ceremonieel, beteekenend de geestelijke rust in het Nieuwe Testament. Het gebod eischt niet de heiliging van een zekeren- maar bepaald die van den zevenden dag, en de bepaling van den dag is niet moreel. Inzake het tweede willen beiden, dat de Dag des Heeren moet gevierd worden, dat de godsdienst dan plechtig in publieke vergadering moet worden uitgeoefend en dat daartoe moet gerust worden van den gewonen arbeid; maar Heidanus meent niet, dat we dien dag houden uit kracht van het vierde gebod; het voorbeeld van Christus en de apostelen, die den Zondag hebben onderhouden, is geen bevel. Profaniteit wil hij niet en hij juicht de maatregelen toe, in dezen genomen; maar, zegt hij, aan de zijde van de andere partij zijn er duizenden vragen, wat men op Zondag doen en laten moet; of men na de preek voor de deur mag zitten; hoe ver men wandelen mag; of men dan een brief mag schrijven; of men in nood doen mag wat buiten dien niet geoorloofd is: hoe zullen we dien nood bepalen? Gereformeerd is het, aan te dringen op onderhouding van den Zondag; zoo deden het de vaderen altijd; prediking van het Woord en bediening van de sacramenten, die strekken tot bevestiging van het geloof, vereischen publieke samenkomsten; na het onderhouden van den Joodschen Sabbat kwam de eerste dag der week, ter eere

[1]) „Abrahami Heidani Consideratien over de heyliging van den Sabbat ende den dagh des Heeren, tot vrede der kercken". Leyden 1659.

van de opstanding van Christus; het past geen gemeente, dat gebruik tegen te gaan. Nu doen en drijven echter velen, onder Engelschen invloed, alsof de Sabbat het voornaamste van den godsdienst is; men leert, dat het vierde gebod van dezelfde natuur is als de andere geboden, en dat de Sabbat is ingesteld vóór den val. Dit ontkent Heidanus, alsmede dat de rust van den Zondag in het vierde gebod is voorgeschreven en door Christus en de apostelen is geautoriseerd. Zooals reeds gezegd werd, is zijn werkje verder een verdediging van zijn meening tegenover Hoornbeek. Hierop liet hij nog een tweede deel „Consideratien" volgen [1]).

Tegelijk met Heidanus' „Consideratien" verscheen van Coccejus' hand: „Typus concordiae amicorum circa honorem Dominicae" [2]), dat eveneens een antwoord was op Hoornbeek's „Des Heerendags heyliging". Coccejus geeft daar een overzicht van de plaatsen in zijn geschriften, waar hij zich over den Sabbat heeft uitgelaten; hij wijst verder de bewering af, dat hij den vrede der kerk verstoort, want hij wil blijven bij wat vast staat; er is immers in veel zaken geen eenstemmigheid. Hij neemt niet negen geboden aan, maar tien; het vierde gebod is niet afgeschaft, maar vervuld; dat is ook het verschil met de Socinianen, die het houden van den Sabbat als slechts nuttelooze slavernij beschouwen. Verder handelt hij hier over de moraliteit van den Sabbat en over de instelling van den Zondag in gelijken zin als hij al gedaan had.

Essenius en Hoornbeek lieten zich niet onbetuigd. Essenius gaf een tweeden druk van zijn „Dissertatio" [3]) uit, waarvan hij op het titelblad schrijft, dat ze was „denuo recognita et adversus objectiones, instantias, exceptiones variorum defensa". Zijn dissertatio is hier van tachtig tot vijf honderd zeventig pagina's uitgegroeid. De oorspronkelijke opzet van zijn eerste dissertatio is hier goeddeels behouden en de tekst er van is hier weer te vinden; in breede stukken weerlegt hij zijn opponens Heidanus en een „alius opponens" (Coccejus), zonder diens naam te noemen.

Hoornbeek diende in enkele geschriften zijn bestrijders afzonderlijk van antwoord. Welke deze geschriften zijn, wordt verschillend opgegeven door hen, die zich met zijn werken hebben bezig gehouden. De moeilijkheid is, dat verscheidene er van verloren zijn gegaan en dat sommige zoowel in Latijnsche als in Hollandsche uitgave verschenen, zoodat men er gemakkelijk toe komt, als een oorspronkelijk geschrift te beschouwen, wat slechts een vertaling is en omgekeerd. We moeten hier combineeren en vergelijken, terwijl, wat de volgorde betreft, Hoornbeek ons helpt in „De Observando", waar hij opgeeft [1]) wat van zijn hand al over deze zaak verscheen.

Heidanus diende hij van repliek in „Proprior Defensio", vertaald als: „Nader Bewering van des Heeren dags heyliginge" [2]).

In dit geschrift geeft hij eerst inleidende opmerkingen over de manier van schrijven: die moet broederlijk wezen; men behoort den naam van zijn broeder te verzwijgen en mag dien zeker niet met hatelijkheden overdekken. Het schrijven geschiedt ook het best in het Latijn, want waarom de zaken, waarover de geleerden het niet eens zijn, onder de gemeente gebracht?

Vervolgens herhaalt hij zijn punten van 1656 en gaat dan op blz. 30 verder met: „Consideratien over den Dag des Heeren", waarin hij aansluit bij zijn „Des Heeren Dags heiliging", dat hij ook noemt [3]).

Het is duidelijk, dat hij zich hier tegen Heidanus keert; diens opmerkingen in „Consideratien" worden weerlegd [4]).

Hoornbeek toont zich ernstig bezorgd over de debatten, die gaande zijn. Ook vroeger disputeerde men over den Sabbat en den Dag des Heeren, maar toen anders dan nu. Toen ging het meest over den oorsprong en het begin van den eenen en den anderen dag, maar de tegenwoordige disputen zijn van anderen aard. Nu disputeert men tegen het vierde gebod en zegt, dat het geheel ceremonieel is en afgeschaft. Zoo spraken eertijds alleen de Wederdoopers en de Socinianen. De Gereformeerde kerken drongen altijd erg aan op Zondagsheiliging, nu verwijt men, dat hun actie haar oorsprong heeft in de Engelsche kerk. Dat

---

[1]) Dit tweede deel heb ik niet in handen gehad. Prof. Dr. J. A. Cramer heeft het in bezit gehad bij de bewerking van zijn „Abr. Heidanus"; zie zijn mededeeling aldaar bl. 39, noot 2. Hij bezit het echter nu niet meer, naar hij mij bij informatie meedeelde.

[2]) Coccejus „Opera omnia", t. VII, „Scripta de S.", pag. 40—55.

[3]) „Dissertatio de perpetua moralitate decalogi adeoque specialius etiam Sabbathi denuo recognita; et adversus objectiones, instantias, et exceptiones variorum defensa....." 1660.

[1]) Aldaar, pag. 59.

[2]) „...Tot Bewijs van 1 Dat niet negen alleen maer tien geboden des Wets moreel sijn ende ons verplichten. II Dat des Heeren dag tot den Godsdienst moet geheyligt, ende als-dan, volgens eysch des vierden gebots, van het dagelicks werck worden gerust"; Leyden 1659.

[3]) b.v. aldaar, bl. 33.

[4]) b.v. aldaar, bl. 147.

bespreekt Hoornbeek uitvoerig; hij verdedigt de Engelschen en die hen volgen; dat deden Teellinck en Amesius en die hebben toch in hoog aanzien gestaan. Hij beroept er zich op, dat niemand anders zoo veel bewijzen heeft bijgebracht als hij, van kerkvaders, concilies enz., waarop niemand heeft geantwoord.

Op Heidanus' tweede deel Consideratiën, dat nu verscheen [1]), deed Hoornbeek zijn „Dies Dominica Dies Sabbati" volgen, verfaald als: „Sondagh Rustdagh" [2]); maar nog vóór dit het licht zag, kwam er een werkje uit van zekeren Nathanaël Johnson.

De beschuldiging van Socinianisme, die als ernstig gold, was in het debat al meer dan eens geuit; tot zelfs in den titel klinkt zij door in een geschrift, dat onder het zoo juist vermelde pseudoniem verscheen. De schrijver was, volgens Koelman, predikant in de classis Amersfoort en heette J. Paschasius, naar ook Vlak en Vriemoet vermelden [3]). Johnson's geschrift was getiteld: „Sententia Sociniana de Sabbato et quarto praecepto" [4]). Terwijl het van den kant van Coccejus scherpe afkeuring vond, — Coccejus liet zich over dit werk zeer bitter uit, Vlak eveneens — roemt Koelman het; hij noemt het een doorwrocht tractaat tegen Coccejus, Heidanus en Broad [5]). Ook Leydekker verklaarde: 't was „niet zonder hersenen geschreven" [6]). Van den inhoud komen we goed op de hoogte door de weerlegging, die Coccejus schreef.

De laatste was over Johnson's aanval en beschuldiging verontwaardigd en gebelgd; hij gaf daaraan uiting in zijn „Indignatio justa" [7]).

Dit was nauwelijks verschenen, of van Hoornbeek's hand kwam „Dies Dominica" [8]), tegen Heidanus en tegen Coccejus' „Typus

---

[1]) Volgens de praefatio van Coccejus' „Opera omnia", xxx 2 v°.

[2]) Genoemd o.a. door Hoornbeek in diens „De Observando", pag. 59.

[3]) Koelman, „Historie" bl. 295. Vlak, a.w., bl. 33.

[4]) In de praefatio van Coccejus' werken („Opera omnia", t. I, xxx 2 v°.) wordt de titel volledig aldus gegeven: „Sententia Sociniana de Sabbato et quarto praecepto, inimica pietati, cum Vindiciis expressi mandati de institutione diei Dominici, Auctore Nathanaele Johnson, S. S. Theologiae Licentiato".

[5]) Koelman, „Historie", bl. 295.

[6]) Leydekker, „Sedige Verdediging", bl. 341, aangehaald door Koelman, „Weerlegging-Vlak", bl. 14.

[7]) „Indignatio adversus personatum Nathanaelem Johnsonum, s. theol. licentiatum, academiae ejusdem ingratum alumnum". (Voorkomend in Coccejus, „Opera omnia", t. VII, „Scripta de S.", pag. 56—81).

[8]) De Latijnsche titel van dit geschrift van Hoornbeek wordt door

Concordiae" „De Observando a Christianis praecepto decalogi quarto Die Dominica" [1]). Ook dit geschrift verscheen in vertaling [2]).

In laatstgenoemd geschrift zegt Hoornbeek, eerst geaarzeld te hebben, of hij zou antwoorden op „Typus Concordiae", omdat reeds elders het antwoord te vinden is en het conflict tusschen vrienden niet prettig is; daarna gaat hij op de uitlatingen van Coccejus nader in; met terzijdelating van de kwesties, die al besproken waren, n.l. die over den oorsprong van den Sabbat en den Zondag, behandelt hij 1° of de decaloog alleen bevat het foedus gratiae; 2° of de wet van het vierde gebod, letterlijk genomen, niet beveelt de uiterlijke en lichamelijke rust; 3° of het vierde gebod als de andere ceremonieele geboden in het Nieuwe Testament is afgeschaft; 4° of wij niet gehouden zijn, krachtens het vierde gebod, op den Zondag te rusten van het werk der zes dagen.

Tegen zijn wil werd ook C. Streso, predikant te Den Haag, nog even in het dispuut betrokken, en wel door zijn uitlatingen in zijn commentaar op Handelingen. Hij moest hier ook de plaats Hand. 20 : 7 behandelen en deed het met zorg. Hoewel hij zeer sympathiseerde met Coccejus, stemde hij in zijn verklaring van die plaats toch niet met hem in [3]). Hij betoogt hier, dat de overbrenging van den Sabbat van den laatsten op den eersten dag der week niet alleen gefundeerd is op de gewoonte van de Christelijke kerk, maar ook op de expresse ordinantie des Heeren. Het vierde gebod der moreele wet is niet afgeschaft, maar het verbindt ook de Christenen om een wekelijkschen Sabbat te onderhouden. De Sabbat heeft, leert hij, tweeërlei doel, n.l. een moreel en een ceremonieel. Hij heeft over deze Schriftplaats ook met Coccejus gecorrespondeerd. Door Hoornbeek werd van wat Streso geschreven had, gebruik gemaakt, om er zijn opvatting mee te bevestigen [4]).

Hoornbeek zelf genoemd in „De Observando", pag. 59, de Hollandsche in de praefatio van Coccejus' „Opera omnia", t. I, xxx 3; zie over de geschriften, die in dezen tijd uitkwamen, ook Coccejus' brief aan J. Martinus, Coccejus' „Opera omnia", t. VI, epist. LXX.

[1]) Lugd. Batav. 1659.

[2]) Zie Duker, a.w., dl. II, bl. 214 [3]).

[3]) Zooals hij zelf aan Coccejus schrijft, in zijn brief van Aug. 1659.

[4]) Dit was echter in het geheel niet naar Streso's wensch. Hij verzocht Coccejus, op wat Hoornbeek van hem aanhaalde, volstrekt niet te antwoorden (Aug. 1659).

Intusschen was een krachtige poging gedaan om den stroom der geschriften te stuiten, door de Synoden, door de Staten en door de Curatoren, over wier handelingen en besluiten we nu hebben te spreken [1]).

Onze korte opmerking tot besluit van deze paragraaf moge deze zijn, dat het dispuut nu wel wat van inhoud veranderd is; tusschen Walaeus, Gomarus, Rivet, Thysius en Amesius ging het over enkele punten, nu is het terrein van den strijd veel breeder geworden. De gedachten, die door Hoornbeek c.s. werden bestreden, waren ook al eerder geleerd, zoo b.v. door Burs, en nu vindt ook nadere uitwerking, wat al in de werken van Rivet e.a. was uitgesproken; daardoor komen de tegenstellingen eerst recht aan het licht, en is de houding van iemand als Hoornbeek te verstaan, die, hoewel hij zoo lang mogelijk vrede wilde bewaren, en verschil van opvatting gaarne zoo veel mogelijk voorbij zag, zich nu toch gedrongen gevoelde, scherp voor den dag te komen en de Sociniaansche opvattingen bij zijn tegenpartij aan te wijzen.

§ 2. *De Sabbatskwestie op de Provinciale Synoden van Zuid-Holland; de beëindiging van den strijd tusschen de hoogleeraren.*

In de kerkelijke wereld hield het vraagstuk, waarover de hoogleeraren disputeerden, al evenzeer de gemoederen bezig en hier kwam door den uitgebroken twist niet weinig beroering. Men had daar den strijd te voeren tegen andersdenkenden en nu werd door het gerezen geschil inzake den Sabbat in den boezem der kerken veel kwaad gesticht. De predikanten, die in Utrecht gestudeerd hadden, stonden tegenover die, welke leerlingen van Coccejus en Heidanus waren geweest[2]). Tweeërlei beschouwing

[1]) Niet aanstonds bleven na het besluit der Staten de geschriften achterwege. Heidanus gaf een tweeden druk van zijn „Consideratien" (Koelman, „Wederlegging-Vlak", bl. 22), Hoornbeek gaf zijn „Nader Bewering" (Koelman, t.a.p.) en „Sondagh Rustdagh". Hoornbeek beriep zich er op, dat de belofte, die gegeven was, luidde, dat men voorloopig niets zou uitgeven („Sondagh Rustdagh", bl. 151 v.v., bij Koelman, t.a.p.).

[2]) In verschillende werken, die over dezen strijd geschreven zijn, wordt het zelfs voorgesteld, alsof het eigenlijk een strijd was tusschen twee universiteiten, n.l. die van Leiden en Utrecht, welke strijd dan door naijver zou zijn ontstaan. Iets moge hiervan juist zijn, toch kan het zoo niet worden gesteld; zoowel in Leiden als in Utrecht waren voorstanders van elk der twee opvattingen, waarover de strijd ging.

werd er van den kansel verkondigd en in de gemeenten verbreid [1]), waarbij de verdedigers van de moraliteit van den Sabbat ook de pleitbezorgers waren voor een strenge Zondagsviering; de aanhangers van Coccejus daarentegen, hoezeer deze, en velen, die dachten zooals hij, voor nauwe waarneming van den Zondag pleitten, veroorloofden zich allerlei vrijheden.

Tot het jaar 1656 is het de Sabbatsprofanatie, die op de synoden van Holland telkens ter sprake komt en niet alleen daar, maar ook op de synoden der andere provinciën [2]). Vooral geldt de telkens weerkeerende klacht de marktdagen en kermissen op Zondag en daarover werden gedurig requesten gezonden naar de Overheid [3]).

De Sabbatskwestie, die het onderwerp van deze studie is, komt na de synoden van 1626 en 1627 het eerst weer aan de orde op de Synode van Dordrecht van 1656. Daar was, onder de quaestiones particulares er een van de classis Leiden, waarin er op gewezen werd, „dat somtijts predicanten hier en daar in 't stuck van de feestdaegen ende het houden van het heilig Avontmael op deselve eenige nieuwigheit soecken in te voeren; ende in de leere en practijcke van den sabbathdagh afwijcken van de gronden in Synodo Nationali en in verscheiden particuliere Synoden geleght; waerover al somtijts contentien ontstaen en waeruit wel lightelick scheuringe ende ontstightinge soude sijn te vreesen..."[4]).

De classis den Haag bracht eveneens het stuk der feestdagen op deze Synode ter sprake en vroeg, of het niet goed was, om alle verwijdering te vermijden en de eenheid te bewaren „ontrent de wettelicke onthoudinge der daegen, in welcke

[1]) Meermalen wordt in de verschillende geschriften melding gemaakt van een predikant, die hier of daar scherp voor de eene of voor de andere meening is uitgekomen. Zie hierover de volgende hoofdstukken.

[2]) Dit blijkt al uit de extracten uit de acten der correspondeerende synoden, die in de acta der verschillende Zuidhollandsche synoden ingevoegd zijn.

[3]) Zie Knuttel, a.w., dl. I, II, IV, registers i.v. Zondagsviering. Echter staat de zeer belangrijke plaats art. 65 Synode van Dordrecht 1656 in het register van dl. II onder „Zondagsviering" niet vermeld. O.a. nam de Synode te Gorinchem 1652 het besluit, zich over de Sabbatsontheiliging weer te wenden tot de Overheid (Knuttel, a.w., dl. III, bl. 297); deze Synode verwijst naar de volgende Synoden, die over de ontheiliging van den Sabbat resolutiën aannamen: Leiden, 1619; Rotterdam 1621; Gorcum 1622; Delft 1628; Den Briel 1633; Leiden 1649.

[4]) Knuttel, a.w., dl. III, bl. 528, 529.

gedaghtenis wert gehouden van Christi geboorte", enz., het besluit der vorige synoden dienaangaande te vernieuwen en aan de classes en gedeputeerden te bevelen, bij het examineeren nauw acht te geven op het gevoelen der proponenten, en nieuw inkomende predikanten, die tegen de onderhouding der dagen zijn, niet toe te laten zonder voorgaande erkentenis van de wettelijkheid van dit gebruik, door de Nationale Synode van Dordrecht goedgekeurd en bestendigd.

De Synode, „bedroeft sijnde, dat sucke wolckiens schijnen te willen opcomen, vint raetsaem, dat moeite aengewent wert, om deselve te doen verdwijnen". Ze nam de maatregelen, door de classis Den Haag voorgesteld, en bepaalde m.n. inzake den Sabbat, dat men zich voor het onderhouden daarvan zou reguleeren naar de ordre van de Nationale Synode van Dordrecht en de particuliere van Rotterdam in 1621 en van IJselstein in 1626; de consistoriën, classes, visitatoren en deputaten moesten er op letten, dat de goede meening van deze Synoden werd gehandhaafd [1]).

De genoemde quaestiones gingen kennelijk tegen het streven, om de feestdagen af te schaffen, welk streven bij vele verdedigers van de moraliteit van den Sabbat werd gevonden; de laatsten verzetten zich er ook tegen, dat op zulke dagen het Avondmaal werd gevierd. Het besluit der Synode was in den geest der quaestiones. In de quaestio particularis van Leiden ligt zijdelings uitgesproken, dat degenen, die het sterkst de moraliteit van het vierde gebod voorstonden, tegen de artikelen van Dordt ingingen; ook was het besluit der Particuliere Synode niet ten gunste van de opvatting, door een man als Hoornbeek zoo vurig voorgestaan.

Opmerkzaamheid verdient verder de uitspraak, dat door de meeningsverschillen op dit punt wel scheuring zou kunnen ontstaan; de kwestie greep dus naar veler oordeel waarlijk wel diep in; verder, dat men besloot, bij examens en approbatie van beroep op de meeningen omtrent dit punt te letten.

Hier ging het niet alleen over de feestdagen, maar ook over de Zondagsviering. Koelman verhaalt, wat hem in dezen als proponent in de classis Leiden in 1657 is overkomen, en hier hooren we dus over de uitvoering van het besluit van 1656; hij was, deelt hij mede [2]), onder de vijf of zes, die begeerden, als commendati aangenomen te worden. Hun werden toen ettelijke vragen

[1]) Knuttel, a.w., dl. III, bl. 529.
[2]) Koelman, „Historie", bl. 286, 287.

gesteld aangaande eenige werken of vermakelijkheden; alleen nadat zij „ja" antwoordden op de vraag, of die op Zondag geoorloofd waren, werden zij toegelaten. Geheel onvoorbereid kwam Koelman voor die vragen niet te staan. Zijn leermeester Voetius, die wist, dat men op classikale examens zulke vragen stelde, prepareerde er zijn leerlingen op, iets, dat Koelman in hetzelfde verband dankbaar vermeldt [1]).

De Synode van Leiden in 1658 heeft, toen daar dezelfde kwestie weer ter tafel kwam, eenige resolutiën van vroegere synoden gelezen en besloten [2]), dat de zes regels van Dordrecht, de woorden van den Catechismus en genoemde resolutiën zouden worden „gerepeteert, gerenoveert en geconfirmeert, speciatim geextraheert ende hier in actis geinsereert". Daartoe zijn gedeputeerd de predikanten S. Guldemont, Joh. Vlak [3]), G. Bosman en F. Ridderus, die zich van hun last hebben gekweten.

Hierop is besloten, dat men, alle disputen vermijdende, zich hiernaar zou reguleeren; dat zoowel de profanatie van den Sabbat, als ook anderzijds de superstitiën zouden worden vermeden; „ende also der voorgeslagen is, een formulier te maken omtrent den Sabbath, nemen de Classen dat ad referendum" [4]).

De classes van Dordrecht en Delft dienden bij de daarop volgende Synode, die van Gouda in 1659, breede gravamina in [5]), waarin werd gewezen op de droevige disputen en geschillen, die de kerken bezwaarden, zoowel door de geschriften der professoren als der predikanten, in het Latijn en in de moedertaal geschreven, over het onderhouden van den Dag des Heeren. Er werd gevraagd, dat men trachten zou hieraan een einde te ma-

[1]) Zie over deze vragen en wat Voetius' advies was voor hen, aan wie ze gesteld werden, hierna bl. 156 v.v. Voetius handelt hierover in zijn disputaties „De Sabbato"; deze zijn in de uitgave, die wij er van hebben, (in de „Disputationes selectae") aangevuld en bijgewerkt. Volgens Koelman kwam echter de behandeling van die vragen al in de disputaties voor, zooals deze in 1638 werden gehouden. Over die vragen schreef Voetius ook in de „Lachrymae".
[2]) Knuttel a.w., dl. IV, bl. 106—109.
[3]) Vlak deelt zelf in zijn „De heilige Sabbath" mee, dat hem als jongste in de Synode van Leiden, nevens anderen, dit werk opgedragen was.
[4]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 109.
[5]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 131, 132. Coccejus was over deze gravamina m.n. over dat van Dordrecht, zeer gebelgd; zie zijn brief aan J. Martinus, 4 Juli 1659 in zijn „Opera omnia", t. VI, epist. LXII.

ken en of het niet goed was, dat de professoren, de predikanten en alle leden, onder de Synode behoorend, „het oordeel ende censure des E. Synodi mochten onderworpen sijn".

De Synode [1]) heeft hierna goedgevonden, dat alle predikanten zich volstrekt moesten houden aan het voorschrift van de vorige synode; ook de professoren zouden door de ordinaire gedeputeerden een verzoek in denzelfden zin ontvangen. Indien dat niet zou helpen, zou men zich wenden tot de Staten van Holland en West-Friesland. Den broeders correspondenten werd verzocht, daar dit kwaad ook in de andere provincies schuilde, bij hun synoden aan te dringen om pari passu met de Zuidhollandsche Synode te wandelen in dezen; wat aangaat de gedachte een formulier omtrent den Sabbat te ontwerpen, dat werd met meerderheid van stemmen geoordeeld impracticabel te zijn en boven de macht van een provinciale synode, als zijnde een zaak, die alleen door een nationale synode kon en mocht worden afgedaan.

Maar inziende, dat ten aanzien van de professoren wel een doeltreffender maatregel noodig was, heeft de Synode nog een deputatie gezonden naar de professoren [2]), om, zoo mogelijk, de gerezen zwarigheden uit den weg te ruimen.

Deze heeft gerapporteerd, dat ze lang en breed met de professoren had geconfereerd, maar dat ze het doel der synode niet had kunnen bereiken. Ze bracht echter schriftelijke stukken mee [3]).

Het eene was van Heidanus en Coccejus. Dezen verklaarden om des vredes wil en om allen aanstoot weg te nemen, bereid te zijn, de zes regels in de Post-Acta der Nationale Synode van Dordrecht aan te nemen en te volgen; dit te meer, omdat hij die deze regels houdt, verzekerd mag zijn, dat hij niet iets doet, dat met het vierde gebod, of met Col. 2 : 10 in strijd is. Zij meenen, dat het vierde gebod niet kan, noch moet zijn plaats in den decaloog verliezen, dewijl ook de kerk des Nieuwen Testaments haar Sabbat heeft, in den ouden Sabbat begrepen en beteekend, gelijk de apostel leert in Hebr. 4 : 9 en waarvan Jesaja heeft geprofeteerd, Jes. 56, 58 en 66. Het moreele van den Sabbat achten zij klaar uitgedrukt in den Catechismus, vr. en antw. 103 en zij

[1]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 132, 133.
[2]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 133 v.v.
[3]) Deze brieven komen o.a voor in Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 134—137.

approbeeren wat over deze materie staat in disp. XXI van de Synopsis. Zij willen echter voor zich en anderen de vrijheid hebben voor beschouwingen, waarover onder de geleerden nog gedisputeerd wordt; ze zijn voorts van gevoelen, „dat den Sondach ofte dach des Heeren soo universeel van alle Christen kercken geapprobeert ende aengenomen, ende met soo goeden stichtinge tot noch toe onderhouden, in 't minste niet en mach, noch en kan in een anderen dach verandert, veel min tenemael afgeschaft werden; ende dat men volgens den sesten regel die moet tot den godtsdienst heyligen ende rusten." Voor den vrede is het zeer dienstig, dat men zich in prediking en geschrift houdt bij die dingen, die zeker zijn en hun bewijs hebben uit Gods Woord; zij zijn bereid, dit van hun kant na te komen, als dit ook van de professoren, zoo van Leiden als van andere academiën, en van de predikanten van Holland verkregen wordt.

Van Hoornbeek alleen was er een aparte missive. Hij acht het overbodig, rekenschap te geven van zijn leer en doen in dezen, daar hij oprecht wil blijven bij de regels van de Post-Acta en hetgeen staat in de acta sess. 34. Niemand mag dus tegen de algemeene leer onzer kerken leeren, dat het vierde gebod zou zijn afgeschaft, noch dat men op den rustdag alle slaafsche en dagelijksche werken wel mag doen. Over het schrijven en disputeeren hierover is hij van meening, dat men behoort te beginnen bij de eerste auteurs dezer twisten, zoo professoren als predikanten, die geschriften tegen de moraliteit van het vierde gebod hebben uitgegeven en vertaald. Ook behoort men hen, die pleiten voor de moraliteit van het vierde gebod, en dat nog wel, doordat ze door vele geschriften daartoe genoopt zijn, niet op een lijn te stellen met anderen, die daartegen schrijven, omdat de eersten de eer der Gereformeerde kerken voorstaan, welke de laatsten aanranden, en omdat de zaak zelf iets substantieels en fundamenteels is in de wet Gods en in de praktijk der godzaligheid; in andere Gereformeerde kerken worden degenen gestraft, die tegen de moraliteit van het vierde gebod zijn, nergens zij, die ten gunste daarvan schrijven; hij vindt het goed, dat de zaak van het disputeeren en schrijven der professoren in de academie tegen elkaar, wordt gebracht voor de Ed. Groot Mog.; hij zal zijn antwoord op twee boekjes van zijn collega's, tegen hem een dag of twee na de classis ante-synodaal en voor het houden der synode uitgegeven, inhouden, hoewel hij bereid is zich te verdedigen en daarvan al een begin naar den drukker had gezonden.

De Synode gaf daarop haar deputaten opdracht [1]), bij de professoren aan te dringen, dat ze zich zouden reguleeren naar de Post-Acta en laschte nog eens in haar acta in een gedeelte van de acten der Nationale Synode van Dordt, sess. 14. Ze voegde hier bij, het er voor te houden, dat er tien moreele geboden zijn; dat er in het vierde gebod iets moreels en iets ceremonieels is; dat dienvolgens het gebod, voor zoo veel het moreel is, niet is geabrogeerd; en dat volgens het zesde artikel in de Post-Acta een iegelijk zich heeft te onthouden op den Dag des Heeren van alle dienstwerken, uitgenomen die, welke de liefde en de tegenwoordige noodzakelijkheid vereischen, en van alle zoodanige vermaken, die den godsdienst afbreuk doen.

De Heeren Commissarissen hebben hierbij doen aanteekenen, dat „Haer E. Ed. 't gehandelde ende geresolveerde in denselven artijckel verder niet toestaen, dan voor soo veel het is conform het voorige geextraheerde uyt de 14de Sessie, mitschaders de post-acta Synodi Nationalis Dordracenae".

Deze aanteekening werpt ook wel weer eenig licht op het besluit, dat de Synode heeft genomen inzake het ontwerpen van een formulier over den Sabbat; de regeering heeft daar aan bijgedragen, dat de kerken zich over het vraagstuk niet nader uitgesproken hebben.

Al heel scherp luidde de resolutie van de Staten van 7 Augustus 1659 [2]), genomen nadat het rapport over de Zuidhollandsche Synode van Gouda uitgebracht was door den commissaris-politiek, en die is opgenomen in de acta der Synode van Rotterdam in 1660 [3]). Aan de commissarissen-politiek in de synoden van Zuid- en Noord-Holland is toen gelast: „in geenderhande manieren te gedogen, dat in deselve Synoden, nopende de voorgaende quaestie van de observantie des Sabbats, ofte van den rustdach des Heeren, eenige de alderminste deliberatie gehouden, veel min eenige resolutie genomen ofte iets dienthalven getermineert ofte gedecideert werde, maer dat alles dienthalven werde gelaten bij de dispositie daerontrent gedaen bij de Synodus Nationael, in den jare 1619 tot Dordrecht gehouden, ende de post-acta daertoe specterende, daerna een yeder sich in de leere, sooveel hetselve poinct belangt, sal hebben te reguleren."

[1]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 137, 138.
[2]) Wiltens en Scheltus, „Kerkelijk Placcaat-boek", dl. II, bl. 377.
[3]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 182, 183.

Deze resolutie had ook voor de professoren beteekenis; in de resolutie van 18 Dec. 1659, die hun verder schrijven verbood, worden zij naar boven aangehaalde resolutie verwezen, terwijl al 6 Oktober 1656 hun een resolutie van de „Ed. Gr. Mog." was aanbevolen, waarbij hun gelast werd, niets met opzet te stellen, waarvan ze van te voren wisten, dat het aan anderen aanstoot geven zou [1]).

De Moor schrijft over de zes artikelen in verband met deze resolutie [2]): „Hisce autem determinationibus Dordracenorum stricte inhaerere oportet unumquemque, qui in Hollandia Verbi divini ministerio fungi desiderat, juxta Decretum Ordinum Hollandiae et Westfrisiae, cusum 7 Augusti anno 1659".

De zoo juist genoemde resolutie van 18 Dec. 1659 hebben de Staten genomen, toen de Deputaten zich, na de mislukte samenspreking met de professoren, tot de Overheid hadden gewend. Er werd in besloten, dat den curatoren der Universiteit van Leiden en den burgemeesters zou gelast worden, er voor te zorgen, dat de professoren der theologische faculteit aldaar zich er van zouden onthouden verder te schrijven over de kwestie van den Sabbat en dat ook den professoren zou gelast worden zich dienaangaande te gedragen naar de dispositie van 7 Augustus, iets, dat dan ook geschied is.

Hierover hebben de Deputaten op de Synode van Rotterdam in 1660 rapport uitgebracht, terwijl ze verzocht werden, gelijk ook de classes, een wakend oog te houden of de heilzame intentie der Synode en de goede resolutie der Ed. Groot Mog. werden in acht genomen [3]).

De Staten van Holland en West-Friesland hebben 17 Dec. 1659 een schrijven gericht aan de steden, waarin ze op aandrang der Synode onder meer wijzen op de ontheiliging van den Zondag, welk kwaad moet worden tegengegaan. De voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod [4]) wijzen er op, dat hierin sprake is van „profanatio Sabbathi Dominici, peccatum illud adversus praeceptum Dei, praecepto obtemperare", m.a.w., dat hier uitge-

[1]) Hornius, „Kerkelijke Historie", § 72; naar hem verwijst Koelman, „Wederlegging-Vlak", bl. 21.
[2]) De Moor, l.l., t. II, pag. 797.
[3]) Knuttel, a.w., dl. IV, bl. 181, 182.
[4]) b.v. Essenius, „Vindiciae" (zie Koelman, „Wederlegging-Vlak", bl. 22).

sproken werd, dat het vierde gebod nog van kracht is. De tegenstanders van Heidanus c.s. juichten, dat zij door de Synode van Gouda in het gelijk gesteld waren [1]).

Ook in andere provincies raakte men door correspondentie bij de kwesties in Zuid-Holland betrokken. De broeders correspondenten kregen trouwens, zooals al werd opgemerkt, nadrukkelijk opdracht van de Synode van Gouda, om, indien in hun provincies hetzelfde kwaad schuilde als waarmee men in Holland te doen had, er bij hun synoden op aan te dringen, om pari passu met de Zuidhollandsche Synode te wandelen.

Ook in de kerkelijke wereld van Utrecht is iets te bespeuren geweest van wat in Holland gaande was. De Synode van 1656 te Utrecht bepaalde, dat men zich zou gedragen naar de resolutie van de Synode van Dordt [2]); de Synode van 1659 nam een soortgelijk besluit en bepaalde, dat wat de correspondenten van Zuid-Holland uit de acta der Synode, aldaar kort daarvoor gehouden, hadden meegedeeld, in de classes zou worden gebracht [3]); de Synode te Utrecht in 1660 heeft de acta der Synode van Holland over dit punt gelezen en ingevoerd [4]). Dienovereenkomstig kwam ook een resolutie af van de Staten van Utrecht; de eerste bepaling daarin ging over den Sabbat en hield in, dat de predikanten in de stad, de steden en het land van Utrecht niet zouden mogen afwijken van het bepaalde te Dordt en evenmin van de Post-Acta der Synode, „specialijck die den Sabbath ofte Sondach zijn concernerende" [5]).

Volgens Vlak had Hoornbeek, toen de resolutie van 7 Aug. 1659 uitkwam, nog juist een werkje uitgegeven, en heeft hij zelf het tractaat van Theophilus Philokuriakes over den Dag des Heeren,

---

[1]) Zie b.v. „Tweede of laatste Toegift op A. Heidanus' Consideratien", aanhef.

[2]) Acta Prov. Synoden van Utrecht (cat. Archief Staten van Utrecht No. 604). Synode van Utrecht 6 Sept. 1656, art. 58: „dat men sich selven sal hebben te gedragen naer de resolutie synodi Nationalis sess. 17 spreekende van het vieren vanden dach des Heeren, die het vieren van den voorsz. dach, op dese navolgende maniere bepaelt heeft" (volgen de bekende zes regels).

[3]) Acta Prov. Synode v. Utrecht, 1659, art. 54.

[4]) Acta Prov. Synode v. Utrecht, 1660, art. 44.

[5]) „Resolutie bij de Ed: Mog: Heeren Staten 's Landts van Utrecht genomen ende gearresteert, waer na de Kercken-dienaren van der selver Provincie haer sullen hebben te reguleren". Utrecht 1660.

dat hij op aanraden van Hoornbeek, had overgezet, ingehouden [1]).

Koelman maakte er echter attent op, dat nog vóór Hoornbeek zijn werkje uitgaf, Heidanus zijn geschrift voor de tweede maal had laten drukken, en dat Hoornbeek daarom meende, dat hij nu vrijheid had, ja, geroepen was, met een „Nader Bewering" te komen [2]).

Door het verbod om verder strijdschriften te geven, was voor Coccejus vanzelf de vraag opgelost, of hij nog op Hoornbeek's „De Observando" antwoorden zou. In een brief aan zijn schoonzoon G. Anslar, noemt hij dit een libellum sophisticum, en schrijft hij, nog niet te weten, of hij erop antwoorden zal („posset, prout dignum est, responderi") [3]). Hij heeft het niet gedaan. Door de inmenging der Staten was de vrede aan de universiteit hersteld en aan het twistgeschrijf een eind gemaakt en Coccejus was hiermee zeer ingenomen. In een brief aan J. Martinus spreekt hij den wensch uit, dat de rust van blijvenden aard moge zijn [4]).

Toch heeft Coccejus de Sabbatskwestie verder niet geheel laten rusten. In 1660 gaf hij voor de derde maal zijn „Summa de Foedere" [5]) uit en in deze derde editie voegde hij iets toe over den decaloog en de paresis in het Oude Testament [6]). Vooral moet ook worden genoemd Coccejus' uitgave van zijn „Summa theologiae ex scripturis repetita" in 1662 [7]). Hij wijdde hierin een hoofdstuk aan de bespreking „De Sabbato primo" [8]) en zette zijn meening over het vierde gebod uiteen bij de behandeling van de wet Gods [9]). In het hoofdstuk „De Sabbato primo" geeft

---

[1]) Vlak, „De heilige Sabbath", bl. 42.
Schrijver van dit tractaat was Th. Young; het tractaat is van 1639. Het was onder de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod in eere. Hoornbeek, „Nader Bewering", haalt de uitspraak aan, die daarin voorkomt over Calvijn, waarin gezegd wordt, dat het geen wonder is, dat het Calvijn vergaan is, zooals het den landman vergaat, die het onkruid willende uitroeien, ook wel eens wat tarwe uittrekt.

[2]) Koelman, „Wederlegging-Vlak", bl. 22.

[3]) Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. LXV.

[4]) Coccejus, „Opera omnia", t. VI, epist. LXX.

[5]) Voorkomend in t. VI der „Opera omnia". In dit „Summa" geeft hij ook zijn opvatting over den Sabbat, n.l. par. 21 en vooral par. 338, pag. 61, 64, 65.

[6]) Zoo schrijft hij zelf aan J. Martinus in den boven-, noot [4]), genoemden brief.

[7]) Voorkomend in Coccejus' „Opera omnia", t.VI.

[8]) Aldaar, Cap. XXI, pag. 86—88.

[9]) Pag. 179 en pag. 294, 295.

hij zijn opvatting over Gen. 2 : 2, 3. Coccejus bespreekt hier ook de meeningen van Martyr en van Calvijn, die hij beschouwt als op zijn hand te zijn. Hierdoor mengde Coccejus zich toch wel weer in het debat over den Sabbat, dat nu elders gaande was, en door wat hij in zijn „Summa theologiae" gaf, werd hij er weer bijgehaald [1]). Ook sprak Coccejus zich nog over den Sabbat uit en mengde hij zich eenigermate in dispuut in zijn „Animadversiones ad LXXXIII quaestiones", in 1663 [2]). Dit kwam aldus: in 1662 werd onder Coccejus een disputatie verdedigd „De oeconomia temporum". Daaruit stelde iemand 83 vragen op en stuurde die aan Maresius. Onder deze vragen waren er ook enkele over den Sabbat; het ging er over: „an sanctificatio septimi diei non nisi mysticam et spiritualem habet significationem".

Maresius heeft daarop publiek, per brief, geantwoord [3]), waarbij hij echter op de kwesties zelf niet inging. Zoo kwam Coccejus, die op Maresius' geschrift antwoordde, ook weer over den Sabbat te spreken. Vooral is hier van belang par. 46 in de „Animadversiones"; hij wil, dat de Zondag wordt gehouden om allerlei redenen: er is een tijd vereischt tot gemeenschappelijke godsdienstoefening; het is consentanaeum et laudabile, de herinnering aan de schepping in zes dagen te vieren; Christus gaf door zijn opstanding op den eersten dag den naam „des Heeren"; op dien dag kwamen o.a. ook de apostelen samen. Hij verwijst naar zijn „Summa" en naar zijn Catechismus.

Deze laatste is collegearbeid, die na Coccejus' dood ook in druk uitgekomen is [4]); hier handelt Coccejus over den Zondag bij de desbetreffende catechismus-afdeeling.

Eindelijk mag niet onvermeld blijven, dat hij zijn leerlingen en medestanders, die het elders voor zijn gevoelen opnamen, gesteund heeft, niet het minst door zijn brieven. Zijdelings heeft hij den strijd tegen Essenius voortgezet, door Burman, met wien Essenius nu in conflict kwam, met argumenten te helpen en door zijn oordeel te geven over geschriften, die door Burman of door

[1]) Door Essenius b.v., in diens „Vindiciae", pag. 228.

[2]) „Animadversiones ad LXXXIII quaestiones de vetere Testamento et Lege Mosis", voorkomend in t. VII der „Opera omnia" van Coccejus.

[3]) Zie hierover ook D. Nauta, „Samuel Maresius", Amsterdam 1935, bl. 365—369.

[4]) „Explicatio Catecheseos Heydelbergensis", voorkomend in t. VI van de „Opera omnia" van Coccejus; aldaar pag. 69—71. Dat deze Catechismus collegearbeid is en nog niet eerder werd gedrukt, staat in het „Amice lector", door J. H. Coccejus voorin geschreven.

diens tegenstanders werden geschreven; ook met Alting heeft Coccejus veel over den Sabbat van gedachten gewisseld in zijn brieven [1]).

Hoornbeek heeft in het tweede deel van zijn „Socinianismus Confutatus" [2]) de meening weerlegd, dat het Sabbatsgebod geheel ceremonieel zou zijn. Een jaar daarna kwam het eerste deel uit van zijn „Theologia Practica", waarin hij ook een uiteenzetting gaf van het vierde gebod [3]); in het tweede deel verscheen ook een verhandeling „De sanctificatione diei dominicae" [4]); op beide plaatsen komt hij zeer omlijnd voor zijn meening uit en bestrijdt hij andere opinies. In de genoemde verhandeling in het tweede deel deelt hij mede, dat een predikant van den kansel verkondigde, dat men na de preek wel weer aan het werk mocht gaan. Dit laakt Hoornbeek zeer. Witsius nam later deze mededeeling over en toen zijn daaruit nog verwikkelingen ontstaan [5]). In 1663 kwam van Hoornbeek nog uit „Beright van den Sabath" [6]). In Hoornbeek's „Vetera et Nova", na zijn dood uitgekomen [7]), is ook opgenomen zijn disputatie van 1656, onder het hoofd „De Sabbato".

Heidanus werd allengs meer in beslag genomen door den strijd over het Cartesianisme, die zijn afzetting als hoogleeraar ten gevolge had.

Essenius kreeg weldra met zijn Utrechtschen collega Burman een heftig dispuut, dat in het volgende hoofdstuk behandeld worden zal.

[1]) In de gedrukte Epistolae van Coccejus, voorkomend in t. VI der „Opera omnia", zijn er heel wat, die over den Sabbat handelen en die aantoonen, dat Coccejus levendige belangstelling in het Sabbatsdispuut, dat nu door anderen verder werd gevoerd, heeft behouden. Zoo t. VI, epist. XL, XLVIII, XLIX, L, LII, LXI, LXII, LXIII, LXIV, LXV, LXVI, LXX, XCIX, CXXV, CLVIII, CLXXVII, CLXXXI; zie verder Coccejus' „Opera anecdota", t. II, epist. CCXV, CCXXVI, CCXXVII, CCXXVIII, CCXXXIV, CCXLIII, CCCXXXIX, enz.

[2]) „Socinianismi confutati", t. II, Amstelod. 1662, pag. 454—461.

[3]) Ik gebruikte de editio secunda: „Theologiae practicae pars prior Auctore Johanne Hoornbeek. Editio secunda", Ultraj. 1689; pag. 212—228.

[4]) l.l., pag. 338—358.

[5]) Zie hierna, bl. 209 v.v.

[6]) Zie De Bie en Loosjes, a.w., i.v. Hoornbeek.

[7]) Traj. ad Rhen. 1672.

HOOFDSTUK IV.

DE DERDE PERIODE VAN DEN STRIJD: DE STRIJD IN UTRECHT EN IN GRONINGEN.

§ 1. *De strijd aan de Academie van Utrecht.*

Ook Utrecht is het tooneel geworden van den strijd. Van hieruit hadden zich reeds verschillende theologen in het Sabbatsdispuut gemengd: Voetius had al als predikant en later als hoogleeraar een bepaald standpunt ingenomen, zoo zeer, dat wij zelfs reeds in hoofdstuk II uitvoerig over hem hadden kunnen spreken; hij liet toch al in 1638 zijn disputaties „De Sabbatho" verdedigen en zijn opvatting is al in het begin van den strijd van beteekenis geweest. Dat wij op Voetius' opvatting als hoogleeraar eerst nu breeder ingaan, komt, doordat wij zijn disputaties over den Sabbat hebben in een door hemzelf bijgewerkte uitgave van 1658; ook is er veel voor, op deze plaats over hem te spreken, daar wij nu over den strijd aan de academie gaan handelen, waaraan hij hoogleeraar was; terwijl eindelijk Voetius' gedachten gedurende héél den strijd van invloed zijn geweest. Al meenen we dus gegronde reden te hebben, over Voetius' opvatting als hoogleeraar eerst nu uitvoerig te spreken, moeten we daarbij wel verklaren, niet de gedachte te willen wekken, als zou zijn opvatting eerst in het latere gedeelte van den strijd op den voorgrond zijn gekomen.

Evenmin is dat het geval met Essenius; deze had zich al tegen Coccejus laten hooren en daadwerkelijk aan het Sabbatsdispuut deelgenomen. Verder had Utrecht zich al doen gelden door Hoornbeek, die te Leiden tegen Coccejus en Heidanus opgetreden was, en van Utrecht naar Leiden was gegaan; maar nu gaat voor enkele jaren de strijd in Utrecht zelf zich concentreeren. Professoren en predikanten hebben er zich met gelijken ijver in gemengd, katheder en kansel beide zijn er voor benut; op beide werden de verschillende meeningen verdedigd. Heel Utrecht's kerkelijke wereld werd door dit geschilpunt, dat met andere verbonden was, beroerd; in de samenkomsten der gemeente, in de vergaderingen van den kerkeraad en op de catechisaties werd er

over gestreden; kortom, het had aller aandacht. Mannen als Voetius en Burman vormden de verbindingsschakel tusschen de twee kringen van Universiteit en Kerk, daar zij het hoogleeraars- en het predikantsambt beide uitoefenden.

Ons uitgangspunt dienen we hier te nemen bij Voetius, die, van de oprichting af aan Utrecht's hoogeschool verbonden, dáár en in het kerkelijke leven van Utrecht en in den lande een beheerschende plaats heeft ingenomen en zijn stempel op beide heeft gezet; het eigen type, dat Utrecht's theologische studenten in die dagen vertoonden, was dat van Voetius. Speciaal inzake den Sabbat nam hij een bepaald standpunt in, waardoor hij met zijn leerlingen scherp tegenover Leiden kwam te staan, zoodat het kenmerkend onderscheid tusschen de theologen, die van Utrecht en die, welke van Leiden kwamen, juist de opvatting van den Sabbat was. Tot welke verwikkelingen bij de classicale examens dat aanleiding gaf, kwam reeds ter sprake [1]).

Zoowel in geschriften als door praktisch optreden heeft Voetius zich voor de Zondagsviering beijverd en voor heel de Zondagsbeschouwing, zooals hij die voorstond. In de jaren van zijn predikantschap schreef hij zijn „Lachrymae" tegen Burs [2]) en hij is toen ook verder in de kwestie van de Zondagsviering gemengd geweest.

Als hoogleeraar liet hij in 1638 twee disputaties over den Sabbat verdedigen, getiteld „De Sabbatho et Festis" [3]), waarin hij zich over de verschillende vragen aangaande den oorsprong, de beteekenis, de viering, enz. van den Sabbat en den Zondag uitsprak en aandeel nam in den strijd, die gaande was.

In de catechiseer-kamer — het catechetisch onderwijs had Voetius' volle aandacht, ook toen hij hoogleeraar-predikant in Utrecht was [4]) — leerde en verdedigde hij dezelfde opvatting uitvoerig en nadrukkelijk, zooals blijkt uit Voetius' „Vragen over den Catechismus" [5]) van 1640, door anderen uit Voetius' mond

---

[1]) Zie hiervóór, bl. 92 v.v.
[2]) Zie hiervóór, bl. 81 v.v.
[3]) Te vinden in zijn „Selectarum Disputationum theologicarum", Ultrajecti 1659, pars tertia, pag. 1227—1353.
[4]) Zie Duker, a.w., vooral dl. III, bl. 140 v.v.
[5]) Door mij is gebruikt de 3de druk: „Vragen over den Catechismus seer dienstich tot duydelijck ondersoeck, ende onderwijsinghe van den Eenvoudigen; opgeteeckent ende vergadert uyt de Catechizatien van

opgeteekend [1]) en waarvan de uitgave door Voetius zelf is doorgezien, verbeterd en aangevuld [2]). In Voetius' „Catechisatie over den Catechismus" [3]), waarvan de uitgave is bezorgd door Ds. Poudroyen, predikant op het Fort Crevecoeur, is de reeks vragen nagenoeg dezelfde, maar worden ook de antwoorden gegeven. Ook de antwoorden in de „Catechisatie" neemt Voetius geheel voor zijn rekening [4]). Met nog een andere passage is het juist die over den Sabbat [5]), die daarin aanstonds en ook later bijzonder de aandacht getrokken heeft [6]). Ook maakte Voetius zijn meening over dit onderwerp nog kenbaar in de noten, die hij toevoegde aan Bayly's, door Ds. Schuttenius vertaalde, „Practycke der Godtsaligheydt" van 1642 [7]), terwijl eindelijk moet gememoreerd worden, dat hij ook in zijn „Politica Ecclesiastica" van 1658 [8]) en in zijn „Exercitia pietatis" [9]) van 1664 zich over deze zaak heeft uitgelaten,

---

Gisbertus Voetius... De derde druck ...". Utrecht 1650; aldaar bl. 291—299.

[1]) Het leeuwenaandeel heeft daarin gehad de latere predikant van 't fort Crevecoeur Poudroyen, blijkens Voetius' mededeeling vóór in dit werkje in „Aen de Christelijcke Jeught" en in zijn „Politica Ecclesiastica", t. I, pag. 863, het laatste aangehaald door Dr. A. Kuyper in zijn uitgave van Voetius' „Catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus", Rotterdam 1891, inleiding, bl. 8.

[2]) Zooals hij zelf meedeelt in zijn Voorwoord vóór in de uitgave er van.

[3]) Naar Poudroyen's editie van 1662 opnieuw uitgegeven door Dr. A. Kuyper in 1891.

[4]) Volgens eigen verklaring in „Politica Ecclesiastica", t. I, pag. 863.

[5]) Aldaar, bl. 864—889; hierna volgt nog bij de behandeling van dit gebod een aanhangsel over den kerkedienst.

[6]) Zoo attendeerde Bekker daarop in zijn „Vaste Spijze", zie hierna, bl. 203, 204 en vergelijk ook de Inleiding van Dr. Kuyper vóór in diens uitgave van Voetius' „Catechisatie", bl. 20, 21.

[7]) Door mij is gebruikt het ex., aanw. in de U.B. Leiden: „De Practycke ofte Oeffeninge der Godtsaligheydt... Beschreven in de Engelsche tale, van D. Lodovicus Bayly. Ende nu... overgheset, door Everhardum Schuttenium, Dienaer des Goddelijcken Woordts... Desen lesten Druck... met eenighe korte ende noodige aanteeckeningen verrijckt, door Gisbertus Voetius,...". Amsterdam, 1645. Het „Tot den Christelijcken Leser" vóór in de uitgave, van de hand van Voetius, is gedateerd 1 Febr. 1642. Aldaar bl. 265—343, de aanteekeningen.

[8]) Aldaar, pars. I, Amstelod. 1666, libri duo posteriores, pag. 124, 125, 126, 143, 293, 847, 849.

[9]) Gorichemi 1664; hier handelt hij pag. 363—410 „de die pie ac feliciter transigendo" en pag. 410—415 „de praxi Sabbathi", Voetius verwijst hier telkens naar zijn „Disputationes" en naar zijn „Politica Ecclesiastica"; wat hij hier geeft is eigenlijk een enkele aanvullende opmerking op het daar gezegde.

[1]) Pag. 1243 van zijn „Disp. sel.", pars III spreekt hij bij een tijdsbepaling aldus: „nuperrime anno 1658" en vervolgt vlak daarop „Hoc a. 1658 pro Sabbathi moralitate scripsit...".

welke beide laatste werken weer vrucht zijn van zijn academisch onderricht.

Voetius heeft dus aan zijn meening wèl bekendheid gegeven en die mondeling en schriftelijk, als hoogleeraar en als predikant, uitgedragen; maar verder liet hij den strijd tegen Coccejus e.a. op dit punt aan anderen over, onder wie zijn leerlingen-collega's, Hoornbeek en Essenius met name mogen worden genoemd. Onder de geschriften van Voetius zelf is er echter geen reeks over den Sabbat; behalve zijn „Lachrymae" zijn alleen twee disputaties aan deze zaak afzonderlijk gewijd.

Van dit alles zijn zijn twee disputaties wel het belangrijkste; ze toonen ons, zooals trouwens ook de andere genoemde geschriften, dat Voetius groote belangstelling voor de leer en de praktijk der Zondagsviering had en dat hij ook hier van zijn invloed op studenten en volk gebruik heeft gemaakt.

Daar Voetius' opvatting van veel belang is, ook om de heerschende meening te leeren kennen, vóórdat de strijd in Utrecht ontbrandde, moge ze hier kort worden weergegeven. We kunnen ons daarbij houden aan Voetius' disputaties over dit onderwerp; wat hij over deze zaak elders schreef als hoogleeraar-predikant, is nagenoeg geheel ook in deze disputaties terug te vinden.

Genoemde disputaties zijn gehouden in 1638, respondente Jacobo Hovio, zooals daarbij aangegeven staat, en ongeveer in 1658 [1]) aangevuld en bijgewerkt met intusschen verschenen litteratuur.

Volgens Voetius bestaat over acht punten tusschen de orthodoxen eenstemmigheid:

1. dat een vaste rustdag door de Christenen religieus moet worden waargenomen; 2. dat de Sabbat der Joden, op den laatsten dag gevierd, in het Nieuwe Testament is veranderd of afgeschaft, en dat, 3. jure divino en niet jure ecclesiastico; 4. dat de Zondag volgens de Schrift is en niet slechts volgens traditie; 5. dat de heiliging van den Zondag niet uitsluit werken van praesens necessitas e.d.; 6. dat alle werken verboden zijn, die den publieken

en den privaten dienst van God verhinderen — dit tegen de Roomsche casuïstiek, die allerlei op Zondag toelaat —; 7. dat de heele Zondag moet geheiligd worden door heilige oefeningen en niet slechts een deel; 8. dat de Zondag heiliger is dan de andere dagen ordinatione et usu, niet significatione et effectu.

Minder eenstemmigheid is er, zegt Voetius, ten aanzien van andere punten; Voetius onderscheidt er bepaald vier:

1. of het moreel, en dus van onveranderlijk goddelijk recht is, dat één van de zeven dagen aan den cultus divinus geheiligd wordt, dan wel of ook de vijfde of tiende dag kan gekozen worden. Voetius is van het eerste gevoelen en geeft de argumenten daarvoor. Hij wil in dezen echter niet twisten met theologen van andere meening, als ze maar niet vleeschelijke lust en ongebondenheid in de hand werken.

2. Hoe het kwam, dat de eerste dag tot Sabbat der Christenen werd geconsacreerd; Voetius kiest de opvatting, dat die verandering jure divino is geschied, hoewel hier de zekerheid niet zoo groot is; dat de apostelen den Zondag hebben verordineerd ter gedachtenis aan de verrijzenis van Christus uit de dooden is niet een artikel des geloofs en niet meer dan waarschijnlijk; nader onderzoek acht Voetius hier nog wel gewenscht; als het hier slechts gissing of waarschijnlijkheid geldt, moet het niet in preek en in praktisch geschrift worden voorgesteld als een ontwijfelbaar axioma van het Christelijk geloof [1]).

3. Of de Sabbat van het begin der wereld is of van de wetgeving af: Voetius meent het er voor te moeten houden, dat de Sabbat in het paradijs zijn oorsprong heeft.

4. Of de Sabbat ceremonieel en een type was: de Sabbat had iets ceremonieels en typisch volgens Voetius; deze woorden in den zin van veranderlijk en op een speciale omstandigheid betrekking hebbend.

Het typische in den Sabbat is volgens Voetius de rust op den zevenden dag na de schepping; dat is nu afgeschaft; dat één van de zeven dagen moet worden geheiligd, vindt zijn grond louter

---

[1]) In zijn aanteekeningen op Bayly spreekt hij hierover in denzelfden zin. Hij zegt daar dit er van, dat het beste is, inzake de verandering van den Zaterdag in den Zondag met Bayly te oordeelen, dat deze verandering van Christus is, of het er bij te laten, dat het een kerkelijke instelling is, van de apostelen en de apostolische kerk, die wij niet behoeven of behooren te veranderen. (Voetius—Bayly, „Practycke", bl. 266).

in den wil Gods; men moet in het getal zeven geen mystieke perfectie of beteekenis zoeken en wijzen op groote daden en zaken, die zeven in getal zijn geweest, want dan kan ook gewezen worden op het beest met zeven hoofden en de zeven duivelen van Maria Magdalena. We zijn niet gehouden, den Sabbat op Joodsche wijze te beginnen aan den avond van den vorigen dag, en de Sabbat der Christenen vraagt niet een nuchthemeron; de substantie van het gebod is, dat op zes werkdagen één dag van rust volgt; de nacht maakt geen deel daarvan uit.

Voetius wijst het gevoelen af, dat de Zondag boven de andere dagen is gesteld, omdat hij karakteristiek is door de weldaad van de opstanding van Christus en door de apostelen is ingesteld, om gevierd te worden als herinnering hieraan. Dan zou de Zondag een sacrament zijn of althans iets sacramenteels hebben. Verder zouden dan meer zulke gedenkdagen of -uren aan den cultus divinus wekelijks moeten worden gewijd, b.v. de herinnering aan Christus' dood en hemelvaart e.d. Zoo zou ons argument tegen de Roomsche feesten en horae canonicae ontzenuwd worden; ook zou hieruit volgen, dat de Zondag een Nieuwtestamentisch feest was in eigenlijken zin en dat daarom nooit publiek vasten op dien dag zou kunnen vallen. In dit verband herhaalt Voetius, wat hij al eens meer gezegd heeft, dat hij deze gedachten meedeelt, opdat men de zaak nog eens zou onderzoeken. Want als ze behooren tot de probabilia en conjecturalia moeten ze niet in preek en praktisch geschrift aan het Christenvolk als een ontwijfelbaar axioma worden voorgesteld.

De Joodsche Sabbat is niet een waar en gewoon sacrament (tegen Gomarus) en bevat niet synecdochisch de Joodsche feesten (tegen denzelfden). Op de vraag, of de wekelijksche Sabbat juris divini naturalis of positivi is, antwoordt hij: als jus divinum genomen wordt quod ad Deum absolute: neen, maar als het genomen wordt quod ad hominem, kan het beide worden gezegd: natureel, omdat de Sabbat vóór den val met het beeld Gods in den mensch indutum et praefixum fuerit; positief, omdat hij na den val, wegens algeheel verlies van het beeld Gods, door positieve supranatureele openbaring opnieuw praefixum is. Hij verdedigt de stelling, dat een jus positivum moreel kan zijn. Als we op het houden van den Sabbat aandringen met redenen, aan de bevrijding uit Egypte ontleend, mag niet geconcludeerd worden, dat de Sabbat der Joden speciaal is ingesteld tot mystieke beduiding en herinnering aan deze.

Niet elke Sabbatsontheiliging moet met den dood worden gestraft naar Ex. 31 e.a., want de lex forensis Mosaica qua talis bindt ons niet meer dan b.v. de Romeinsche wet. Wel moet de Magistraat hieruit leeren, met gepaste straffen de misdaden, en zoo ook de profanatie van den Sabbat, te bedwingen. Al begint de Sabbat niet op den avond van den vorigen dag, of te middernacht, toch doen zij verkeerd, die tot laat in den nacht of tot den morgen met spel of werk bezig zijn: ze gedenken den Sabbat niet. Op de vraag, of de nacht of een deel ervan, volgend op den Zondag zonder profanatie aan het werk mag worden besteed, antwoordt Voetius: ja, als rationes rei familiaris of andere redenen dit wenschelijk maken. Want wie dit doet, ontneemt dit aan zijn slaap en niet aan den Sabbat, waarvan de nacht geen deel uitmaakt.

De inhoud van den eisch der Zondagsheiliging heeft Voetius' volle belangstelling. De Sabbat wordt ontwijd, als daarop het dagelijksch werk wordt gedaan, ook als dat studie is; niet geoorloofd is het, op dien dag te zaaien en te oogsten; ook recreaties als visschen en jagen zijn dan verboden; eveneens overvloedige maaltijden, m.n. bruiloften[1]); men mag zijn brieven over koophandel en andere wereldsche zaken niet uitstellen tot den Zondag, om ze dan te schrijven; geen vischmarkten houden, ook niet van 6—9 uur 's morgens, ook al bedierf de visch, zoo deze bleef staan tot 's Maandags. Hij kant er zich tegen[2]), dat de Dag des Heeren geheiligd moet worden door exercitia publica en kerkelijke samenkomsten, terwijl de overige tijd met werk en spel kan worden doorgebracht. De Zondag moet, behalve met kerkdienst, gebruikt worden voor private gebeden, zelfonderzoek, catechisatie, herhaling der preek enz.; dan moeten exercitia plaats hebben, zoowel publica als domestica en privata. Maar dat ook zelfs de minste gedachte over wereldsche dingen op dezen dag ongeoorloofd zou zijn, bestrijdt Voetius.

In deze disputaties behandelde Voetius ook, zooals reeds werd opgemerkt, allerlei vragen over wat op Zondag wel of niet ge-

[1]) In zijn „Politica Ecclesiastica", op de aangegeven plaatsen, behandelt Voetius inzake den Sabbat vooral de vraag, of men op dezen dag het huwelijk zal sluiten en bruiloft vieren. Voetius heeft er groote bezwaren tegen, dat dat op Zondag plaats heeft.

[2]) Zie ook Voetius, „Exercitia pietatis"; wat hij daar nog over den Sabbat schrijft, handelt vooral over de Sabbatsheiliging.

oorloofd moet worden geacht. Hij bespreekt daartoe eerst in het algemeen, of en hoe geantwoord moet worden op vragen over gevallen, waarin het werk zeer gering, nietig en slaafsch is, b.v. of men dan toiletten en gooten mag schoonmaken, den vloer vegen, vijgen, tabak, brandewijn enz. koopen, of men met zijn vrienden mag wandelen, tochtjes maken met rij- en vaartuig en zich mag vermaken in speeltuinen met recreatie, spelen en oefeningen, die in zich zelf niet ongeoorloofd zijn. Voetius' antwoord is, dat niet altijd en direkt op allerlei vragen moet worden geantwoord, vooral niet als de vragers spotters zijn, of zulken, die de Zaligmaker bij honden en zwijnen vergelijkt, of wanneer ze behooren tot de dwazen, van wie geschreven staat: „antwoord een zot naar zijn dwaasheid niet", of tot hen, die altijd leeren, maar nooit tot kennis der waarheid komen. De apostel vermaant, dwaze vragen te vermijden. Maar soms móét er geantwoord worden, n.l. als zulke vragen gesteld worden door onwetenden en zwakken, of door mannen, aan wie men geen antwoord kan weigeren, b.v. als er kwesties gesteld worden, zooals Voetius heeft gehoord, dat ze wel eens aan candidaten en beroepen predikanten zijn gedaan, of men uit een huis mag vluchten, dat in brand geraakte; of men mag wandelen; bij een ander brood eten; of een predikant, die de geneeskunst beoefent onder de zijnen, uit nood of liefde, de urine, hem op dien dag gebracht, mag bezien.

Indien men het niet met een lach, met verontwaardiging, of met een tegenvraag af kan, maar er ernstig en direct geantwoord moet worden, moet men onderscheid maken; als er geen noodzakelijkheid is, — en deze is in trappen verschillend — moet het bovengenoemde niet gebeuren, maar indien de noodzakelijkheid er wel is, — en dat zonder een voorafgegaan moedwillig verzuim — is hier geen Sabbatsontheiliging. Ja zelfs al ware hier onachtzaamheid, dan zouden toch sommige van die zaken moeten worden gedaan, indien dit noodig was, b.v. indien iemand vergeten had levensmiddelen te koopen, of deze door gebrek aan geld daags te voren niet had kunnen koopen[1]).

[1]) Ook in de „Lachrymae" bespreekt hij op pag. 70 die vragen. Voetius verklaart ook dáár, dat over dit punt zeer zeker vragen mogen worden gedaan; maar keurt scherp af de dwaze vragen, die door sommigen gesteld worden aan hen, die strenge Sabbatsviering voorstaan. Door Ypey en Dermout a.w., dl. III, aant. bl. 18, is het ten onrechte zoo opgevat, dat Voetius in „Lachrymae" en „Disputationes" mededeelt, dat de vragen als deze, of men op Zondag brand mag blusschen enz., door Voetianen

Voetius heeft zijn meening, vooral in zijn disputaties, naar alle zijden afgebakend; hij bestrijdt daar de Judaïsten en de Roomsch-Katholieken; aan de laatsten geeft hij voor een goed deel de schuld van de Zondagsontheiliging, waaraan het volk zich schuldig maakte, en hij wees aan, dat de theorieën van Roomsche godgeleerden deze ontheiliging in de hand werkten. Te midden van de oneenigheden, die er in zijn dagen waren in de Gereformeerden kerken, nam Voetius een eigen standpunt in. Hoewel hij met de meening, die Gomarus voorstond, niet meeging, heeft hij zich van breede weerlegging van diens opvatting onthouden en spreekt hij ook in dit verband met veel respect over zijn vroegeren leermeester[1]), en hoewel hij veel dichter stond bij mannen als Teellinck en Amesius, over wie hij met veel hoogachting spreekt[2]), gaat hij toch niet met al hun gedachten mee; verschillende noten op het hoofdstuk in het boek van Bayly, dat over den Sabbat handelt, zijn van critischen aard. Als b.v. Bayly poneert, dat de Sabbat door Christus in den Zondag is veranderd, teekent Voetius aan, dat dat nog niet zoo zeker is. Anderzijds wordt ook iemand als Danaeus telkens bestreden, b.v. diens gedachte, dat landarbeid op Zondag niet volstrekt verboden is.

Daar met de benaming „Voetianen" ook de eene partij, die er was inzake de Sabbatsbeschouwing en -viering, wordt aangeduid, kan gemakkelijk de gedachte postvatten, dat Voetius' standpunt een uiterste was. Echter is dat niet het geval geweest. Hoewel Voetius scherp tegen Burs positie koos en ook op dit punt dicht bij de opvatting der Puriteinen stond, heeft hij toch een tusschenstandpunt ingenomen.

In den geest van Voetius werd in Utrecht door hoogleeraren en predikanten met veel ijver geleerd en met name werd ook op den kansel geijverd, om de schare tot de gewenschte Zondagsviering te brengen.

De woordvoerder van een heel andere beschouwing werd Burman, die, te voren onderregent van het Statencollege te Leiden, in Utrecht in 1662 tot professor werd benoemd, terwijl hij enkele jaren later op aandrang van de Vroedschap daar ook tot predikant werd beroepen.

Zijn komst te Utrecht was mee het gevolg van wrijving tusschen vroedschap en kerkeraad, die tot resultaat had, dat enkele predikanten werden ontzet, in wier plaats de Vroedschap mannen van haar stempel naar Utrecht wist te krijgen. Nadat er n.l. jaren van goede samenwerking tusschen kerkeraad en vroedschap waren geweest, kwam daarin omstreeks 1660 verandering, en kregen[1]) Utrecht's predikanten oppositie tegen de richting, waarin zij, in Voetius' geest, het kerkelijk leven dier dagen wilden leiden. Van de kwesties, die daarbij in het geding waren, was die van den Sabbat er een; maar het ging daarbij bovendien over de verhouding van vroedschap en kerkeraad, over vrijheid of gebondenheid der kerk wat betreft de wereldlijke macht. De Vroedschap nam o.m. dezen maatregel, dat ze in 1660 de predikanten Van der Velde en Teellinck[2]) uit de stad verbande. Niet slechts de Vroedschap deed zich gelden, ook de Stichtsche Staten zagen in datzelfde jaar naar middelen uit, om „particuliere opinien, ende dickwils cerebrine speculatien, van den stoel gejaculeert" tegen te gaan, en daaronder was ook een verbod om in prediken, catechiseeren en in kerkelijke vergaderingen af te wijken van de Post-Acta der Synode van Dordrecht, speciaal van wat daarin stond over den Sabbat of Zondag[3]).

Al spoedig bleek, dat Burman op allerlei punten anders dacht dan zijn collega's-hoogleeraren en -predikanten. Weldra sprak hij zich over den Sabbat uit in een preek, die hij in Utrecht hield. In zijn „Bericht over den Sabbat", dat anoniem verscheen, zegt hij[4]), waarom hij dit gedaan had, n.l. om zijn conscientie te voldoen en omdat men er op gespitst was te hooren, wat hij hier-

---

werden gesteld. Voetius keert zich hier echter tegen hen, die door hun vragen de Voetiaansche opvatting belachelijk wilden maken. Vgl. ook wat Koelman over deze vragen zegt, zie hiervóór, bl.140, 141. Soortgelijke vergissing als Ypey en Dermout maakt Knappert, die opmerkt („Gesch. Ned. Herv. Kerk, 16e en 17e eeuw", Amst. 1911, bl. 187[1]), dat strenge Voetianen vragen opwierpen als deze: of de Zondagsrust werd gevioleerd door het dooden van een vloo of een luis? Knappert verwijst voor het antwoord hierop naar Schotel, „Eeredienst", bl. 222. Bovenvermelde vraag wordt echter in den Talmud gesteld, zooals Schotel t.a.p. schrijft. Het bekende antwoord op deze vraag is, dat het dooden van een luis geoorloofd is, niet het dooden van een vloo, daar dit een soort jacht beteekent.

[1]) „Disp. sel.", pars III, pag. 1242, 1245.
[2]) „Disp. sel.", pars III, pag. 1242, 1245, verder passim.

[1]) Zie hierover b.v. Duker, a.w., dl. III, bl. 159 v.v.
[2]) Een zoon van Willem Teellinck.
[3]) Duker, a.w., dl. III, bl. 170.
[4]) Blijkens citaat in „Kort en sedig Ondersoek" (later te noemen) van Lodenstein, bl. 223, 224.

over zeggen zou. Zijn betoog hield in, dat wij in de Nieuwe Bedeeling niet meer uit kracht van het vierde gebod gehouden zijn den Zondag te vieren. Zijn preek bracht veel consternatie teweeg; sommigen liepen de kerk uit, andere hoorders appelleerden bij de andere predikanten [1]).

Ook in de academie verdedigde hij dezelfde opvatting, volgens zijn eigen getuigenis: „cum nuper non captata occasione, sed ex officio oblata.... breviter de Sabbato quaedam dixissem e cathedra Ecclesiastica et Academica...." [2]). Merkwaardig, terwijl de strijd in Leiden mede en vooral door Hoornbeek, die uit Utrecht daarheen was gekomen, ontbrandde, begon de strijd in Utrecht [3]) vooral door Burman, die uit Leiden hierheen kwam.

Zijn tegenstander vond hij in Essenius, eveneens hoogleeraar te Utrecht, die inzake den Sabbat op hetzelfde standpunt stond als zijn leermeester Voetius.

Essenius had zich al eerder met het vraagstuk van den Sabbat ingelaten en zijn stem verheven tegen wat te Leiden in zijn dagen werd geleerd [4]). Zelf geeft hij in een van zijn geschriften een overzicht van zijn werkzaamheid in dezen [5]). Essenius verklaart daar, dat hij al in '49 en nog eens in '56 de meening heeft weerlegd, dat uit de Schrift niet kon bewezen worden, dat de Zondag moet worden gevierd in de plaats van den Sabbat, en dat men op Zaterdag zou mogen werken; dat hij over de viering van den eersten dag der week als Dag des Heeren verder bij verschillende Schriftplaatsen heeft gehandeld en dat hij voorts tegen de Socinianen en hun volgelingen onder de Anabaptisten en Remonstranten in 1663 de blijvende zedelijkheid van het vierde gebod van den wekelijkschen Sabbat heeft aangetoond [6]).

In een disputatie, onder Essenius verdedigd, werd onder meer een corollarium toegevoegd, van slechts enkele woorden, waarin

---

[1]) Lodenstein, „Kort en sedig ondersoek", bl. 222.

[2]) Burman, „Disquisitio", pag. 4.

[3]) De strijd aan de academie is, zeer in het kort, ook beschreven door Dr. G.W. Kernkamp in diens „De Utrechtsche Universiteit 1636—1936", eerste deel „De Utrechtsche academie 1636—1815" Utrecht 1936, bl. 252, 254.

[4]) Zie hiervóór, bl. 123 v.v.

[5]) Essenius, „Vindiciae" (later te noemen), pag. 3, 4.

[6]) Dit deed hij in „Christlike en eenvoudige onderwyzing tegens de Sociniaensche en zommige daer aen grenzende dwalingen". Amsterdam 1663, pag. 224 v.v.

werd uitgesproken, dat het vierde gebod over den Sabbat moreel is. Dit was op 1 Juli [1]). Essenius verklaarde hierover in het vervolg van het debat, dat dit corollarium aan het dispuut was toegevoegd buiten zijn toedoen, maar dat hij het had toegelaten; dat overigens dezelfde meening met dezelfde woorden telkens was verdedigd in Utrecht's academie, en dat hij daarom er over verwonderd was, dat Burman het opvatte als tegen hem gericht.

Burman wijst er echter op [2]), dat het deel uitmaakte van een groep stellingen, die alle bestreden, wat hij had geleerd, in dezelfde volgorde, als hij had gevolgd.

Op 4 Juli kwam daartegen van Burman een „annexum", waarin hij op grond van Coloss. 2 : 16, 17 stelde, dat de wekelijksche Sabbat niet moreel is, maar een schaduw der toekomende dingen, waarvan het lichaam is Christus.

Er ontspon zich nu een debat over deze Schriftplaats: Essenius antwoordde den volgenden dag, dat Coloss. 2 zijn stelling niet omver wierp, daar hier bedoeld worden alle dagen van ceremoniecle en typische rust, zooals ook bij de in hetzelfde vers genoemde dagen en spijzen alleen het ceremonieele onderscheid vervallen is en niet alle onderscheid; brasserij en dronkenschap zijn blijvend te veroordeelen en gezonden en zieken gebruiken niet hetzelfde.

Burman verdedigde zijn meening en weerlegde Essenius weer op 8 Juli; hij hield staande, dat Paulus niet met beperking, maar absoluut en volstrekt den wekelijkschen Sabbat een schaduw noemt, waarna Essenius op 15 Juli een uitvoerig „Annexum pro vindicatione notarum Belgicarum in Col. 2 : 16, 17" gaf. Ook de kantteekeningen werden dus in het debat betrokken.

In geschrifte werd het debat, toen het zoover gekomen was, verder voortgezet [3]).

Achtereenvolgens verschenen beurtelings van Burman en Essenius „Disquisitio de moralitate Sabbati hebdomadalis" [4]) — „Pla-

---

[1]) Den datum en den inhoud van dit corollarium en van die, welke daarop nog zijn gevolgd, geeft Essenius in zijn „Vindiciae", pag. 20 sqq.

[2]) In het annexum van 15 Juli.

[3]) Volgens het verhaal der feiten, gegeven door Essenius in zijn „Vindiciae" (zie beneden, noot 4).

[4]) „Francisci Burmanni... Disquisitio de moralitate Sabbati hebdomadalis... ad locum apostoli ex epist. ad Coloss. II, 16, 17" (deze tekst uitgeschreven), Ultraj. 1665.

cida dialusis"[1]) — „Vindiciae Disquisitionis"[2]) — „Vindiciae quarti praecepti in decalogo"[3]) — „Apologia pro Vindiciis".

Het eerste geschrift is een voortzetting van het debat over de Schriftplaats Col. 2 : 16, 17 en andere teksten, die op den voorgrond waren gesteld. Over het antwoord, dat Essenius daarop gaf, was Burman niet voldaan. In de „Vindiciae Disquisitionis", die hij daarop liet volgen, ging hij er toe over, de kwesties die waren aangeroerd, bij elkaar te stellen; Essenius sloot zich in een zeer uitvoerig antwoord — 370 bl. — daarbij aan en zoo spraken beide partijen zich uit over de moraliteit van den wekelijkschen Sabbat, den zin van het vierde gebod, den Zondag, de Schriftplaats Col. 2 : 16, 17, het oordeel van kerkvaders en anderen.

Wat het eerste punt betreft, wil Burman er niet van weten, dat het gebod over den Sabbat moreel is. Moreel is voor hem, wat voortvloeit uit het beeld Gods en vóór den val den mensch was ingeschapen; positief is, wat tot het beeld Gods niet kan worden teruggebracht, maar van Gods positieven wil afhankelijk is. Essenius daarentegen verdedigt, dat ook de universeele positieve wet moreel is; als in den decaloog een gebod stond over de offers, zou hij dat daarom moreel noemen. Dat de een wel, de ander niet het vierde gebod moreel noemt, komt dus voor een groot deel daardoor, dat men hierin van opvatting verschilde, wanneer een gebod moreel genoemd mag worden. Ook komt het, doordat men het Sabbatsgebod niet op gelijke wijze waardeert; volgens Burman beveelt dit slechts een adjunctum van den cultus, is het alleen afhankelijk van Gods bevel, niet van Zijn natuur, en is het niet méér moreel dan het wel of niet met gebogen knieën of gevouwen handen bidden. Burman voert hiervoor als bewijs aan den bijzonderen vorm, waarin het gebod gegeven is, en dat van dit gebod is gezegd, wat van de moreele wet niet geldt, dat het is gegeven om den mensch en niet omgekeerd (Marc. 2 : 2). Voor dit gebod acht hij in het

[1]) De Bie en Loosjes, a.w., geeft s.v. Essenius, den titel als volgt: „Disquisitionis de moralitate Sabbathi hebdomadalis ad locum Apostoli, Col. II, 16, 17, placida dialusis" (Grieksche letters,) Traj. ad Rhen. 1665.

[2]) Francisci Burmanni... „Vindiciae Disquisitionis de moralitate Sabbati Hebdomadalis, ad locum Apostoli ex Epist. ad Coloss. II, 16, 17". Ultraj. 1665.

[3]) „Andreae Essenii... Vindiciae quarti praecepti in decalogo, seu lege divina morali Exodi XX : 8—11", Ultraj. 1666.

paradijs geen plaats, toen waren er geen werken, waarvan de mensch rusten moest.

Wat het tweede punt betreft: Essenius onderscheidt Sabbatum Decalogicum Veteris Testamenti et Novi Testamenti, en betoogt, dat in den decaloog niet een bepaalde dag, maar een zevende dag na zes werkdagen wordt genoemd; welke die zevende dag is, wordt niet vastgesteld door het gebod, maar door notificatio, die in het Oude Testament anders is geweest dan in het Nieuwe. Evenzoo gebiedt het vijfde gebod gehoorzaamheid aan den Magistraat, maar goddelijke leiding moet uitmaken, wie de magistraat is in een bepaalde stad. Burman beweert, dat dit gebod den zevenden dag noemt naar de ordo creationis.

Door deze opvattingen is ook, ten derde, hun meening over den Zondag bepaald. Volgens Essenius sluit het vierde gebod dezen dag en de waarneming er van in zich. Burman ontkent dit; voor hem is dit gebod als zoodanig vervallen, want wij vieren niet meer den zevenden dag; ook is onze waarneming een heel andere dan die in het vierde gebod wordt voorgeschreven, daarin wordt immers alle werk verboden; als wij den Zondag willen houden krachtens het vierde gebod, moeten die woorden: „gij zult geen werk doen", strikt worden genomen; allen, die niet op Joodsche wijze Sabbat vieren, heffen dan het vierde gebod op. Was de Sabbat van den eenen dag op den anderen gesteld, zoo was daarvoor een direkt gebod Gods noodig geweest. De argumenten uit de Schrift die daarvoor worden aangevoerd, missen kracht van bewijs; dat Christus op dien dag opstond, is zeker niet voldoende, want we vieren den Sabbat ook niet op Donderdag, waarop Christus ten hemel voer. Terwijl Essenius verdedigt, dat bij een moreele zaak zeer goed iets typisch kan komen, acht Burman dat onmogelijk. Volgens hem kunnen typen, schaduwen enz. slechts bij res naturales komen, zooals bij den regenboog, dien Essenius als voorbeeld noemt, maar niet bij res morales; er is niet een gebod, dat deels moreel, deels ceremonieel is.

Beiden meenen, ten vierde, dat Calvijn, de Post-Acta e.d. op hun hand zijn.

Ook mondeling werd het dispuut aan de academie nog verder voortgezet.

Op 16 Juni 1666 werd door den student A. Malecoot onder presidium van Burman een disputatie verdedigd, waarvan een der twee corollaria, die er aan waren toegevoegd, over den Zon-

dag handelde. Daarin werd uitgesproken, dat de waarneming van den Zondag een punt van kerkelijke orde is[1]).

Hierover is heel wat te doen geweest. Er is een conflict uit voortgekomen tusschen den academischen senaat en den kerkeraad, waarbij het niet zoo zeer ging over den inhoud der genoemde corollaria, als wel over de grenzen van het toezicht, dat de kerkeraad uitoefende[2]).

Toen Malecoot kort na zijn disputatie kerkelijke attestatie aanvroeg, werd er door den kerkeraad bezwaar gemaakt, hem die zonder meer af te geven. Hij werd eerst over zijn corollaria gehoord en moest over den inhoud er van berouw toonen; met een clausule werd hem toen zijn attestatie verleend[3]).

Hierover beklaagde de Senaat zich van zijn kant bij de Vroedschap in een schrijven van 22 Oktober[4]); deze heeft toen de zaak onderzocht en ten gunste van den Senaat beslist[5]).

Ook verder toonde Utrecht's Kerkeraad belangstelling. Op 9

---

[1]) De tekst van deze corollaria staat in de Acta et Decreta Senatus, die zijn uitgegeven door Prof. Kernkamp: „Acta et Decreta Senatus, Vroedschapsresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie. Uitgegeven door Dr. G. W. Kernkamp, eerste deel tot April 1674", Utrecht 1936, bl. 408. Ook is de tekst van deze corollaria te vinden in „Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie. Uitgegeven door Dr. J. A. Wijnne en Lucie Miedema".

[2]) Op het verloop van dit conflict zelf gaan we dan ook verder niet uitvoerig in. Het is vooral door Duker breed beschreven in diens „Gisb. Voetius", dl. III, bl. 87—102. De verschillende brieven en stukken, door Senaat en Kerkeraad in dezen opgesteld, zijn te vinden in Wijnne-Miedema, „Vroedschapsresolutiën" en in Kernkamp „Bescheiden academie Utrecht".

[3]) De tekst van deze attestatie in: Wijnne-Miedema, „Vroedschapsresolutiën", bl. 96.

[4]) Kernkamp, „Bescheiden Academie Utrecht", bl. 409—413. In deze memorie protesteert de Senaat er vooral tegen, dat de Kerkeraad zich mengde in academische kwesties; ook worden echter Malecoot's stellingen zelf in bescherming genomen; over die van den Sabbat wordt opgemerkt, „dat het gevoelen van den Sabbath is van het Synode Nationael voor middelmatich gehouden ende van de treffelijckste Leeraers met deselve woorden van dit corollarium uytgedrukt...":

[5]) De Kerkeraad kreeg tenslotte mededeeling, dat hij zich bemoeid had met zaken, waarin hij onbevoegd was en dat het genotuleerde omtrent Malecoot uit de notulen moest worden gelicht; anderzijds heeft de Vroedschap toch weer getracht, het recht van den Kerkeraad, om toezicht te oefenen op leer en leven, ook van de professoren en studenten, die lidmaten van de kerk waren, te handhaven. Wijnne-Miedema, a.w., bl. 95 v.v.

April 1667 was er bij de Vroedschap bericht ingekomen, dat diaken N. Hochepied in de vergadering van den Kerkeraad had uitgesproken, dat velen bedroefd waren ter zake van twee geschriften van D. Burman over den Sabbat, o.a. inhoudende, dat prof. Essenius de woorden der Schrift Col. 2 : 16, 17 had ontzenuwd en dat deze 130 dwalingen had in zijn geschriften, waarover hij aan de vergadering te oordeelen gaf, „om de onnoselen voor te staen ende den schuldigen tot boete te brengen . . ."; de Vroedschap stelde vast, dat hier de resolutie werd overtreden, door haar kort tevoren ter occasie van gelijke proceduren van den Kerkeraad genomen[1]) en besloot, dat wat hierover door den Kerkeraad mocht zijn geregistreerd in het kerkeboek, daaruit zou genomen worden[2]).

Eindelijk kwam in 1669 over dezelfde kwestie nog eens twist.

Op 16 Juni van dat jaar gaf n.l. Burman in zijn „Theses de ecclesia" nog eens zijn gevoelen over den Sabbat[3]), waarna op 30 Juni onder Essenius een disputatie werd gehouden „De origine et primaeva obligatione Sabbathi"; „author et respondens" was hier Matth. Crafordius Sch. Britannus. De Vroedschap heeft hierop enkelen gecommitteerd, om de disputatie van Essenius te onderzoeken, „waer bij den Professor Burmannus ende andere Gereformeerde Theologanten van contrarie sentiment sijnde geseght worden benadeelt te sijn"; ook moesten deze gecommitteerden zoeken naar een betere regeling der disputaties[4]). In haar vergadering van 5 Juli werd rapport uitgebracht aan de Vroedschap over den gang van zaken, waarbij meegedeeld werd en door de Vroedschap aanvaard, dat Essenius in zijn dispuut termen gebruikt had, waardoor hij Burman en andere Gereformeerde theologen verdacht maakte. Er werd besloten, dat de professoren zich voortaan er van moesten onthouden zoodanige corollaria op te stellen, waardoor de eene professor den anderen uitdaagde. Moest iets opgesteld worden, strijdig met de meening van een ander, dan moest het in alle moderatie geschieden[5]).

---

[1]) Hiermee wordt gedoeld op de beslissing, door de vroedschap genomen ter gelegenheid van de zaak Malecoot 26 Jan. 1667.. Wijnne-Miedema, a.w., bl. 95—98.

[2]) Wijnne-Miedema, a.w., bl. 99, 100. Zie ook Kernkamp, a.w., bl. 461.

[3]) Wijnne-Miedema, a.w., bl. 105, 106.

[4]) Wijnne-Miedema, a.w., bl. 105.

[5]) Wijnne-Miedema, a.w., bl. 105, 106.

Deze bepaling gold niet alleen deze hoogleeraren en dezen twist, ze was algemeen gesteld; maar heeft er wel veel toe bijgedragen, dat de strijd over dit punt aan de academie nu werd gestaakt.

Craford heeft het hierbij niet gelaten. Hij gaf zijn „Exercitia apologetica" uit, omdat het hem verboden was, deze materie met disputen aan de academie te vervolgen. In de voorrede daarvan zegt hij [1]), dat hij deze geschreven had tegen Burman. Hij vermeldt ook, dat Burman op gezag van den Rector magnificus den academischen Senaat heeft laten bijeenroepen, om de disputaties, die Craford wilde houden, te verhinderen; maar dat deze zich hiervoor niet heeft laten vinden. In het extract, dat de Senaat uit Craford's geschrift naar de Vroedschap zond, verklaarde deze echter, dat dit niet volgens de waarheid was. Craford kantte er zich tegen, dat de Zondag slechts een zaak zou zijn van menschelijk en kerkelijk recht en schrijft de Sabbatsontheiliging op rekening van hen, die dit leeren.

In November 1669 kwam de Senaat, in verband met dit boekje, bijeen. Er werd besloten, (niet met algemeene stemmen!), hierover een verzoek te sturen naar de Vroedschap, met een aanhangsel, waarin een aantal gewraakte uitdrukkingen van dit geschrift waren samengebracht. Zoo is geschied [2]).

De Vroedschap besloot toen in Dec. 1669, dat Craford tot geen exercitia academica, zoo publieke als private, meer zou worden toegelaten en dat van zijn tractaat alle gedrukte exemplaren moesten worden opgehaald en niet meer mochten worden verkocht.

Van de buitenlanders, die zich in het dispuut mengden, moet genoemd worden Joh. Brown, die een werkje schreef „Causa Dei contra AntiSabbatarios", dat door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod als voortreffelijk geroemd werd [3]). Burman, tegen wien het vooral gericht was, heeft er niet op geantwoord.

[1]) Dit en volgende gegevens over Craford's geschrift zijn ontleend aan een aantal citaten er uit, door den academischen Senaat toegevoegd aan hun bezwaarschrift naar de Vroedschap over Craford's geschrift (Acta academiae Ultrajectanae t. I, fol. 239 r°—243 v°. aanw. Gem. archief Utrecht).

[2]) Dit heele stuk staat in de Acta Academiae uitgeschreven.

[3]) Zie de getuigenissen van G. Voetius, A. Essenius, F. Spanheim e.a. bij Koelman, „Aanmerkingen-Swartte", bl. 36. Het is aanwezig in Engeland. Cox zegt, dat het het dikste boek is over den Sabbat, dat hij zag (Hij had toen het werk van Koelman nog niet onder oogen gehad).

Ook Owen gaf zijn indruk over het dispuut en sprak zijn verbazing uit over de afkeuring, die zijn Engelsche geestverwanten op het stuk van den Sabbat in Nederland ondervonden [1]).

Van Burman werd een werk vertaald en gepubliceerd in Holstein. Het werd aangevallen door Schwarz, generaal-superintendent der provincie, volgens Hengstenberg [2]) „a true account of the Sabbath, in reply to Burmans false doctrine, which a minister of Holstein has sanctioned".

§ 2. *De strijd in de kerk.*

Ook de kerk van Utrecht werd door deze kwestie beroerd. We zeiden reeds, dat Burman zijn meening ongeveer op denzelfden tijd van den kansel en in de academie verkondigde. Ook stipten we al aan, dat het, wat de oneenigheid in de kerk betreft, niet alleen over dit punt ging, maar over allerlei kwesties. Echter droeg de preek van Burman veel bij tot verstoring van den vrede. De voorstanders van de andere opvatting over den Sabbat achtten zich nu geroepen, voor hun meening uit te komen en de door Burman verkondigde beschouwing te wraken.

Vooral Lodenstein [3]) weerde zich, krachtig gesteund door andere predikanten als Sanderus, Van der Vliet, Theodosius van der Velde, Bogaert, Teellinck, Gentman [4]).

Lodenstein had voor de Zondagsheiliging ook al in zijn vorige gemeenten geijverd. Toen hij een maand werkzaam was in zijn eerste gemeente Soetermeer verklaarde hij reeds aan den kerkeraad, dat hij tegen de ontheiliging van den Zondag preeken zou; hij deed een beroep op de kerkeraadsleden, opdat dezen het voorbeeld zouden geven door geen winst, plezier e.d. te stellen boven het uitdrukkelijk bevel Gods [5]). Hij heeft hier ook, — terwijl de Dordtsche Vaderen het hadden uitgesproken, dat het 't meest stichtelijk was, dat het Avondmaal zooveel mogelijk op

[1]) In zijn „Exercitationes", zie Koelman, „Historie", bl. 315.

[2]) Bij Hessey, l.c., p. 356.

[3]) Zie ook P. Jzn. Proost, „Jodocus van Lodenstein", Acad. proefschrift, Amsterdam 1880, bl. 176—188.

[4]) Zie voor deze namen o.a. het „Wederbericht" (later te noemen), bl. 322.

[5]) Acta van den kerkeraad te Soetermeer, 9. Oct. 1644, bij Proost, a.w., bl. 177.

den Paasch-, Pinkster- en Kerstdag zou gehouden worden [1]) —, de viering van het Avondmaal van den Kerstdag losgemaakt en op den Zondag daaraan voorafgaande gesteld. Blijkens de acta van den kerkeraad was de bedoeling daarvan „Opdat het nachtmael des Heeren gehouden werde op den dach des Heeren; door welcke den selven dach geeert, en sijn achtinge vermeert ende de conscientie des Feests vermindert sal cunnen werden" [2]). Hij stond op het standpunt, dat de feestdagen werkdagen zijn, alleen de Zondag niet, want deze is door God, gene zijn door menschen ingesteld [3]).

Als predikant te Sluis laakte hij het in een gedicht, dat een schipper op Zondag uitgevaren was, en daaraan schreef hij het toe, dat hij ongunstig getij had gehad [4]). Vooral in Utrecht is hij voor den Sabbat in het strijdperk getreden. Hij kantte zich daar van den predikstoel af zeer tegen het feit, dat men enkele godzalige en ijverige predikanten, die o.a. ook voor den Zondag ijverden, de stad had uitgeworpen en anderen had binnengehaald. Daaraan weet hij het ook, dat ten opzichte van het vierde gebod de dam was doorgebroken. Met alle kracht kwam hij op voor een strenge Zondagsviering.

Vooral zijn preeken van 24 en 27 Juni 1666 zijn door de tegenpartij in opspraak gebracht. In de Nikolaïkerk zou hij toen gezegd hebben, dat men zich daags tevoren moest voorbereiden, den heelen dag doorbrengen in godsdienstige oefeningen, kerkgaan, catechisatie, afzondering op eigen kamer, zonder eenig werk te doen, niet buiten wandelen of op de stoep zitten; een handwerksman moet door de week maar een uur vinden, om dat te doen, enz. [5]).

---

[1]) C. Hooyer, „Oude kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten, 1563—1638", Zaltbommel 1865, bl. 456.

[2]) Proost, a.w., bl. 175.

[3]) Lodenstein, „Beschouwingen van Sion", bl. 216, id. „De heerlykheyd van een waar Christelyk leven", bl. 210 v.v., aangehaald bij Proost, a.w., bl. 174.

[4]) Proost, a.w., bl. 177, 178.

Hoor eens Schipper! all'ons dagen
Moetmen na der winden Heer,
En sijn sterckte pligtig vragen,
End' Hem soecken evenseer.
Maar den Dag der gaderinge,
Sonder Nood- of Liefde-dwang
Niet versuymen; dog ons dingen
Schicken tot den rust soo lang.
Daar hoort sterven tot ons leven.
Als den Segenaer 't gebied,
Kan ook stil-staan segen geven,
Rustdag woelen vorderd niet.

[5]) „Wederbericht", bl. 323, 324.

Andere predikanten weerden zich al evenzeer. De schrijver van het „Bericht" werd door Ds. Van der Vliet openlijk bestreden [1]).

Ook de tegenpartij liet zich niet onbetuigd. Het was verre van wredig binnen Utrecht's kerkmuren. Allerlei staaltjes van wat de verschillende partijen hebben gezegd, of zouden hebben gezegd, zijn bewaard in geschriften en pamfletten, die in verband hiermee uitkwamen.

Daaruit kan worden vastgesteld, dat men niet bevreesd was, op den kansel uitvoerig leerstellige uiteenzettingen te geven over dit onderwerp. Vele van de termen en kwesties, die in de academie aan de orde van den dag waren, werden op den kansel gebracht.

De eene partij beweerde en verdedigde uitvoerig, dat het Sabbatsgebod iets moreels en iets ceremonieels had; de beteekenis van die woorden werd blijkbaar verstaan, althans werd het kerkpubliek geacht die te verstaan, al werden ze bij gelegenheid ook wel eens uitgelegd. Breed werd weerlegd, dat Gen. 2 een anticipatie of voorverhaal zou zijn. Hierbij beriep men zich zelfs op Joodsche leeraren, de namen van sommige hunner hebben in de kerkgebouwen weerklonken [2]). Uit Augustinus en de Scholastiek ging men de beteekenis van het woord moreel na en de inhoud van de bekende punten uit de Post-Acta werd opgesomd en onderzocht. Het was dezelfde partij, die ook sterk aandrong op Zondagsheiliging en hier beperkte men zich niet tot een spreken in het algemeen: openlijke afkeuring werd betuigd over allerlei, dat men voor afkeurenswaardig hield, als het voor en na de preek voor de deur staan en het houden van praatjes met de buren [3]).

De andere partij gaf ook een breede verdediging van haar standpunt en spoorde op en bracht aan het licht allerlei vreemde leeringen over de Zondagsheiliging, zooals die door de tegenpartij zou worden voorgestaan; zoo bracht men als een merkwaardig geval naar voren, dat geleeraard werd, dat men Zondags niet mag werken, ook al verliest men daardoor zijn klanten [4]).

---

[1]) Volgens een verslag van diens preek in „Wederbericht", bl. 311 v.v.

[2]) Zie het citaat van de preek van Ds. v. d. Vliet, voorkomend in „Herhaelinge" (later te noemen), bl. 7, 8.

[3]) Zie hiervoor o.a. „Berigt van den Sabbat" (later te noemen) vooral de tweede helft van dit werkje, en „Kort en Sedig ondersoeck" (eveneens later te noemen).

[4]) „Wederbericht", bl. 331, 332.

Utrecht's Vroedschap, zoo hoog liep de twist, heeft er zich ook mee bemoeid. Ze benoemde in haar vergadering van 20 Aug. 1666 gecommitteerden, om een onderzoek in te stellen naar de preek, door Lodenstein op 27 Juni van dat jaar in de Domkerk gehouden [1]). Deze commissie bracht rapport uit over wat Lodenstein in zijn preeken van 24 en 27 Juni van dat jaar had gezegd [2]). Er werd besloten deze memorie ter secretarie te leggen en de zaak te reserveeren tot nader deliberatie [3]). Ook in de volgende jaren schijnt de Vroedschap zich nog weer ingelaten te hebben met het preeken van bepaalde Utrechtsche predikanten over den Sabbat [4]), en het besluit door de Vroedschap in 1669 inzake de academie genomen, zal ook voor de uitdooving van het twistvuur in de kerk van Utrecht bevorderlijk zijn geweest [5]). In allen gevalle is het jaar 1669 het eindpunt van de reeks geschriften en pamfletten over den Sabbat in Utrecht.

Toch bleef dit punt de aandacht houden. In het voor kerk en vaderland zoo gewichtige en ernstige jaar 1672, toen er in de kerkelijke wereld allerwege ontwaking en bezinning kwam en daarbij aan de Sabbatsviering weer alle aandacht werd gewijd[6]), dienden enkele predikanten van Utrecht, onder wie Lodenstein een der voornaamste was, in den kerkeraad van Utrecht een

[1]) Vroedschapsnotulen-Utrecht van dien datum.

[2]) Dit rapport zelf is in de notulen niet opgenomen, het is te vinden in het „Wederberigt, bl. 306 v.v.

[3]) Vroedschapsnotulen-Utrecht 1660—1667, fol. 254.

[4]) In „Wederberigt", waar t.a.p. onder A staat „Rapport van de Heeren Gecommitteerden uyt de Ed: Vroedschap, nopende de predicatien gedaen by D. Lodesteyn, den 24en, en 27en Junii 1666, beyde naernoens", staat onder B., wat door Ds. Van der Vliet 29 Maart 1668 is geleerd. Onder C. staat een verslag van wat Ds. Nellesteyn 28 Juni 1668 in de Buurkerk over het vierde gebod heeft geleerd. Echter staat het er daar niet bij, dat het een rapport is, dat voor de Vroedschap is opgemaakt, en in de vroedschapsnotulen zelf van 1668/69 vond ik daarover niets vermeld. Ik houd het desondanks voor waarschijnlijk, dat we ook in B. en C. met een rapport voor de vroedschap te doen hebben.

[5]) Proost, a.w., schrijft bl. 184, „dat de magistraat... in 1669 der strijdende partijen het stilzwijgen oplegde". Hij verwijst daarbij naar Ypey en Dermout, „Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde kerk" dl. III, aant., bl. 20, echter is daar alleen sprake van de bemoeienis der vroedschap met de academie en in de vroedschapsnotulen is dienaangaande ook niets vermeld, zoodat we m.i. niet meer zeggen mogen dan wat ik boven uitsprak.

[6]) Zoo in Zeeland, zie hierna, bl. 227 v.v.

voorstel tot reformatie in, dat over den Zondag handelde[1]); daarin werd vastgesteld, dat het houden van den Zondag zeer bevorderlijk is voor de godzaligheid en gevraagd, dit stuk ernstig op te vatten „dewyl wy dog alle verstaen wy zyn er of uyt kragt van 't 4 gebod, of door Kerkel. Ordonn. toe verpligt. Gelyk wy de Kerken van Zeland daer in ten voorbeeld en voorgang hebben".

Het bleef niet bij mondeling debat. In 1667 gaf Burman zonder zijn naam te noemen, uit: „Berigt van den Sabbat, ende korte aenmerkingen over hetgene dies aengaande zederd eenigen tijt te Utregt geleert is" [2]). Hierin verdedigt hij in meer populairen vorm zijn opvatting over den Sabbat, die wij uit zijn Latijnsche geschriften al weergegeven hebben. In de tweede helft van het werkje worden allerlei staaltjes gegeven van de wijze, waarop in Utrecht in de kerk en in de catechisatiekamer over den Zondag geleeraard wordt. Zoo b.v. dat iemand, die Zaterdags brood gekocht en betaald, maar niet mee naar huis genomen heeft dat Zondags niet mag gaan halen, maar liever moet vasten; dat het bed van een zieke dan niet mag worden opgeschud e.d.

Enkele maanden daarna verscheen er een anoniem antwoord op, getiteld: „Kort en Sedig ondersoeck van 't Berigt nopende den Sabbat" [3]). Schrijver zegt, eerst gewacht te hebben, of niet een ander antwoorden zou; toen er geen ander opstond, heeft hij deze taak aanvaard. Hij geeft een verdediging voor de gemeente van Jezus Christus te Utrecht van haar leeraars en hun leer over den Sabbat.

Eerst wordt uiteengezet, welke hun opvatting is over den wekelijkschen rustdag. Zij houden, behoudens een enkele uitzondering, den wekelijkschen rustdag voor een goddelijke instelling en zijn van meening, dat deze geboden is in het vierde gebod van de wet der zeden. De schrijver is van meening, dat deze opvatting naar de Schrift is en naar het gevoelen der Ouden en der

[1]) Voorkomend op de laatste bladzijde van „den drukker aen den Lezer" voorin de „verdeding (sic!) van het kort en zedig onderzoek" (later te noemen).

[2]) Het geschrift zelf heb ik niet in handen kunnen krijgen, de inhoud er van is voor een groot deel te kennen uit „Kort en sedig ondersoeck."

[3]) „Kort en sedig ondersoeck van 't Berigt nopende den Sabbat ende de korte aenmerckingen over het gene dies aangaande zederd enigen tijdt tot Utregt geleert soude sijn. Proverb 18 : 17" (deze tekst staat uitgeschreven), Utrecht 1668.

Gereformeerde leeraars, al hebben sommigen daar een andere meening over. Het rechtzinnig gevoelen is: de wet der zeden, onderscheiden van de wet der politiën en van die der ceremoniën, is voor al Gods volk van alle tijden; alle tien geboden zijn van denzelfden aard, zie Matth. 5 : 18 e.a.pl. Elk gebod is een algemeene stelling, in een der speciën voorgesteld. Het vierde gebod gebiedt een zekeren tijd, door God in Zijn Woord bepaald, te rusten en te heiligen, d.i. in heilige werken door te brengen; de rustdag is te onderscheiden in een uitwendige en een inwendige. De uitwendige is een geestelijke oefening, waardoor op den zevenden dag gerust wordt van het dagelijksch werk en deze dag doorgebracht wordt aldus, dat men adem schept en de godsdienstplichten nakomt.

De zevende dag van de week als rustdag was bepaald terstond na de schepping, maar na Christus' dood en opstanding is de praktijk der apostelen en der apostolische kerk geweest, den eersten dag voor den vergaderdag te houden, en dat is genoegzaam voor de verandering van de uitwendige omstandigheid van den tijd. De tijdsverandering is van de kerk, het gebod zelf van den Heere.

Vervolgens gaat hij „Berichter's" meeningen uitvoerig bestrijden, n.l. dat het vierde gebod een positief gebod zou zijn; dat het gebod alleen aan Israël zou zijn gegeven; dat het moreele er van is, dat men het heele leven zoo veel mogelijk moet besteden in Gods dienst; dat in de wet der zeden wel een gebod kan staan van andere natuur; dat de tien geboden zijn formulier van het genadeverbond; dat dit gebod bepaald den zevenden dag der week gebiedt en dat uit kracht van het gebod niet een andere dag kan worden genomen; dat de rustdag slechts wordt gehouden naar de traditie der kerk en dus niet door Christus of door de apostelen is ingesteld. Allerlei Schriftplaatsen, de Post-Acta, de meeningen van Ursinus en van anderen worden hier tevens besproken. Eindelijk worden nagegaan de staaltjes, door het „Bericht" genoemd over wat zekere predikanten zouden hebben geleerd. Schrijver heeft uitgevonden, welke predikanten werden bedoeld en zij hebben hem op een desbetreffende vraag schriftelijk geantwoord over wat in het „Bericht" aangaande hun prediking was meegedeeld. Zij verklaren, dat wat daar vermeld wordt, door hen óf in het geheel niet, óf in heel anderen samenhang en zin is gezegd, voor een deel is het waar en handhaven ze het nog ten volle.

Lodenstein is van dit „Kort en sedig ondersoeck" de schrijver. Hij verklaart dat zelf in zijn „Verdediging" [1]), maar hij heeft dat in dit geschrift geheim gehouden: zooals gezegd is, nam hij daarin ook op een verantwoording van verschillende predikanten, over wier preeken in het „Bericht" mededeeling was gedaan. Een van deze was er door het „Bericht" van beticht, dat hij gezegd had, dat er tien geboden waren, ons altijd bindend; dat niemand eenige daaruit mocht weg nemen, of ook anders leeren, en dat die anders meenen, waren verleidende geesten, „seggende met een exclamatie: hoort ze niet" [2]). Lodenstein nam hierover een schriftelijke verdediging op van den predikant, die dit gezegd had [3]); blijkens het rapport der gecommitteerden uit de Vroedschap [4]) is dit een passage geweest uit de preek van Lodenstein zelf.

Hierop volgde een uitvoerig „Wederbericht van den Sabbat" [5]) waarin aan het slot van de voorrede wordt verklaard, dat het buiten den „Berichter" om, van onpartijdige zijde is uitgekomen [6]). Het bevat een uitvoerige weerlegging en felle bestrijding van Lodenstein en diens medestanders. Zij hebben met hun opinies, zoo heet het, den predikstoel en den kerkeraad vervuld. Schrijver koestert niet de hoop, dat ze van hun opvattingen zoo gauw zullen zijn af te brengen. Ze hebben ook deze methode, dat ze aan de gemeente den regel voorhouden, dat men in de praktijk altijd het zekerste moet nemen, dus b.v. inzake den Sabbat neme men het liever te nauw dan te ruim; maar deze regel leidt tot bijgeloof en vrees. De schrijver van het „Ondersoeck" doet, alsof de gemeente van Utrecht alleen uit hem en zijn aanhang bestaat en als de regeering zich tegen hen verzet, wordt deze direkt uitgemaakt voor een vijand der ware religie. Tot zoo ver het

---

[1]) Zie zijn „aanspraak" daarin aan den lezer: „... al eer ik myn gemoed tot het schryven van desselfs ondersoek voegde".

[2]) „Kort en sedig ondersoeck", bl. 405.

[3]) „Kort en sedig ondersoeck", bl. 405—409.

[4]) Zie hiervóór, bl. 170.

[5]) „Weder-bericht van den Sabbat, ofte aenwijsinge ende wederlegginge van de geduyrige dwalingen ende onwaerheden van het genaemde Kort en zedig Ondersoek van 't Berigt nopende den Sabbat; met naerdere Getuygenissen van het gene dies aengaende zedert eenigen tijt tot Utrecht geleert is, ende eene voorrede ter sake dienende". Utrecht 1668.

[6]) Lodenstein hield echter den schrijver er van voor denzelfden als dien van den „Berichter", zie b.v. aanvang cap. 1 van zijn „Laatste gedachten" (later te noemen): „Den berigter vangt zijn weder-berigt aan met een gelijkenisse..."

„Wederbericht". Merkwaardig is, dat opgemerkt wordt, dat de collecten minstens even hoog zijn, wanneer degenen, die met „Onderzoeker" van meening verschillen, ter kerk komen, als wanneer „Onderzoeker" met zijn aanhang vergaderd is.

De stand der kwestie wordt in hoofdstuk I aldus aangegeven: de eerste voorstanders van het gevoelen over den Sabbat leerden, dat het gebod ten principale moreel is en lieten het er bij, dat de analogie van het gebod en het exempel van God Zelf, waarop in het gebod gewezen wordt, den Christen genoegzaam verbindt tot heiliging van één van de zeven dagen. Nu gaat men echter nog verder en leert, dat het de letter en eigen zin van het gebod is, één van de zeven dagen af te zonderen om den godsdienst waar te nemen, en dat eeuwig en onveranderlijk. Men is van meening, dat het heele gebod even moreel is als de andere geboden.

Vanuit zijn vroegere gemeente Zoetermeer kreeg Lodenstein na zijn dood tegenspraak. Cornelis Stompwijk, bakker aldaar, en diens broeder Gerrit, beweerden [1]) in hun „Kort en bondig bericht over den Sabbat", op grond van de exegese van Coloss. 2 : 16 die Lodenstein gegeven had in zijn negende „beschouwing over Zion", dat hij in deze zaak van gevoelen veranderd was [2]).

Dit was voor een drukker [3]) een reden, om van Lodenstein uit te geven een door hem in handschrift nagelaten antwoord op het „Wederbericht", getiteld „Laatste gedagten over de zedelijkheyt des vierden gebodts" [4]). Het is nog uitvoeriger dan Lodenstein's „Ondersoeck". Nieuwe gezichtspunten opent het geschrift niet. Voor het feit, dat het eerst na Lodenstein's dood verscheen, gaf Proost deze aannemelijke verklaring[5]), dat

---

[1]) Blijkens het woord van den drukker aan den lezer, vooraf in Lodenstein, „Laatste gedachten".

[2]) Vlak doet in zijn „De heilige Sabbath" deze nadere mededeeling, dat C. Stompwijk een godzalig man was en gewezen ouderling te Zoetermeer. Zijn boekje is door zijn broer Gerrit na zijn dood uitgegeven. „Die goede luiden", zegt Vlak a.w., bl. 43, „welke Lodenstein, gelijk ik weet, in zijn leven zeer beminde en daarover niet eens bang zoude hebben aangezien, worden daarover breed deurgestreken...".

[3]) Volgens diens zeggen in een „woord vooraf" vóór in het nu te noemen geschrift.

[4]) „Laatste gedagten over de zedelyckheyt des vierden gebodts, ofte verdediging van het Kort en zedig Ondersoeck", door D. J. v. L. zal: ged: schriftelyck naer-gelaten met syn eygen hant". Utrecht 1681.

[5]) Proost, a.w., bl. 184.

de oorzaak hiervan te zoeken is in het verbod, door den Magistraat uitgevaardigd, om langer over dit punt te twisten.

Lodenstein was niet de eenige uit den kring der predikanten, die naar de pen greep. Ook deed het zijn collega C. van der Vliet, in zijn „Verdedinge tegen seekere onwaarheden en lasteringen" [1]). Behalve tegen het „Bericht" is het, zooals het titelblad aangeeft, ook een antwoord op een geschriftje „Verdedinge (sic!) van de Procedure . . .". Hij bespreekt hier het citaat uit zijn preek, zooals dit in het „Bericht" voorkomt, en een citaat uit het gebed, in zijn preek van 15 Sept. 1667 in „Verdedinge der Procedure" weergegeven. Wat dat gebed betreft, zou hij, toen Ds. Van den Hengel ziek was, hebben gebeden, dat deze tot inkeer komen mocht en mocht zien, hoe hij tegen God gezondigd had en dat hij aan Gods verzoening deel krijgen mocht.

Tegen de preeken, die Ds. Van der Vliet hield in de jaren 1666, 1667 werd ook geschreven, mogelijk door Burman, „Verdediginge van de ware leer des Sabbats tegen de lasteringh van Corn. van der Vliet" [2]). Hier wordt o.a. de opmerking besproken, dat Gomarus wel meende, dat de Sabbat was ingesteld in de woestijn, maar niet, dat hij ceremonieel was. Deze twee, betoogde de schrijver, zijn niet te scheiden; op de vraag, of iets moreel kan zijn, dat niet van het begin der wereld en voor alle tijden en volken was, moet geantwoord worden: neen. Gevraagd werd: waarom zou God niet eerst hebben kunnen instellen, dat Zijn volk Hem nu en dan zou dienen op een tijd, dien de Heere bekend maakte om daarna, b.v. in de woestijn, een wekelijkschen Sabbat te verordineeren. Men wees in dit verband op de sacramenten. Het werd beslist ontkend, dat God geboden heeft, dat altijd één van de zeven dagen tot den godsdienst moet worden afgezonderd, en dat, als dat geboden was, dit daarom moreel zou zijn; het zou dan alleen een positief gebod zijn.

De derde, die hier genoemd dient te worden, is Ds. Sanderus.

---

[1]) C. van der Vliet, „Verdedinge tegen seekere onwaarheden en lasteringen waarmee hij in twee boekjes het eene genaemd Berigt van dan Sabbath, het andere Verdedinge van de Proceduren etc. beswaard wordt", 1667.

[2]) Dat het van Burman is, maakt Koelman aannemelijk, „Historie", bl. 312, vgl. ook zijn „Aanmerkingen — Swartte", bl. 38.

Hij gaf „Kort en sedigh Bericht" [1]) uit, dat ik evenmin als de weerlegging er van, in handen heb kunnen krijgen. Zijn weerlegging vond hij in „Beproeving van het kort en zedig bericht over de afschaffing en onderhouding van den lesten en eersten dag der week" [2]).

De predikanten Van der Vliet en Sanderus werden samen bestreden in „Herhaelinge van het geen D. Corn. van der Vliet en D. Lamb. Sanderus op den 28 Maart 1669 nopende den Sabbath gepredikt hebben" [3]). De schrijver keert zich tegen Van der Vliet en diens preeken van 24 Juni 1666, 29 Maart 1668 en 28 Maart 1669 en tegen wat Ds. Sanderus op laatstgenoemden datum in denzelfden geest heeft gepredikt. Hij zou o.m., behalve het al vroeger genoemde, gezegd hebben, dat iedere duit, op Zondag ontvangen, een duivel is, die op het hart en in de eeuwigheid als een kool vuur zal blijven branden; wie anders denken, zijn erger dan de duivel, Sodom en Gomorra; de hel is niet genoeg voor hen, enz.

Met deze geschriften zijn we midden in de pamflettenlitteratuur, die ook hier een populaire en weinig diepgaande bespreking van de zaken geeft. We kunnen er uit zien, dat de meeningsverschillen leidden tot op weinig aangenamen toon bespreken van allerlei bijkomstigheden en dat er een vrij bittere stemming tusschen de partijen onderling bestond.

Een andere stem uit Utrecht's predikantenwereld werd vernomen bij monde van Ds. Van den Hengel. Dat hij het met de opvatting, door Lodenstein en Van der Vliet verdedigd, niet eens was, is duidelijk uit het citaat uit Van der Vliet's gebed, waarover aanmerking werd gemaakt en dat boven is genoemd. De meening, die hij voorstond, was echter ook niet het andere uiterste. Aan hem wordt toegeschreven „Sabbaths onrust verandert in Sabbaths-rust" [4]). Het zet voorop een overzicht van de kwesties

---

[1]) Zoo wordt de titel o.a. gegeven in de (later te noemen) „Weerlegging der dwalingen van P. Colonius".

[2]) Genoemd in „Herhaelinge" (later te noemen), bl. 30.

[3]) Door C. N. V. S. O., Utrecht 1669.

[4]) „Sabbaths-onrust verandert in Sabbaths-rust, dat is, de disputen en twisten over den Sabbath beslist ende nedergeleyt, door verhael van het gemeyn gevoelen der Gereformeerde Kercken over die materie, gestelt in de Post-Acten des Synodi Nationael, gehouden tot Dordrecht a°. 1619. Ende daer uyt geformeert generale en gemeyne Regulen en gronden, door dewelcke beantwoort en opgelost kunnen worden alle particuliere casus of gevallen van conscientie die materie raeckende, om te vermijden extremiteyten aen wederzijde, namentlijck: profaniteyt aen d'eene, ende scrupuleusheyt aen d'ander zijde: door een Liefhebber der waerheydt ende des Vredes." 1664.

en disputen over den Sabbat; gaat dan na, welke van deze door de regels van Dordrecht zijn opengelaten en dringt er op aan, dat men inzake de laatste punten er voorzichtig mee zij een stellige meening uit te spreken. Deze punten zijn: of de Sabbat is ingesteld direkt na de schepping of na den uittocht uit Egypte; of men krachtens het vierde gebod één der zeven dagen tot den godsdienst heiligen moet en waarop de verandering van den zevenden dag in den eersten berust; het bevat vervolgens „Eenighe positien, regulen ende conclusien, vervattende de ghemeyne gronden om te bekomen het rechte verstandt van de nature ende het gebruick des Sabbath-daghs".

In 1668 gaf hij ook uit, onder eigen naam, „Onpartijdig receul (sic!) ofte versamelinge van de wederzijts argumenten... met het oordeel des autheurs in desen" [1]). Wat dit laatste betreft, meent hij, dat geen menschelijke autoriteit hier kan helpen, omdat die geen voldoenden grond biedt, om daarop een stuk des geloofs te laten rusten en omdat beide partijen zich kunnen beroepen op geleerde mannen en zelfs Gereformeerde confessies. De Nationale Synode heeft dan ook bezwaar gemaakt, deze kwesties te beslissen. Hij acht de wederzijdsche argumenten niet voldoende, noch die van hen, die voorstaan, dat het moreel is, krachtens het vierde gebod één der zeven dagen te heiligen; noch die van hen, die meenen te kunnen aantoonen, dat het vierde gebod ceremonieel is en dat het den Christen niet bindt. Daarom wil hij, dat dit verschil gehouden worde voor een zaak, die niet zoo klaarblijkelijk is en aangaande welke ieder in zijn gemoed tenvolle verzekerd moet zijn en den ander niet veroordeelen.

Vier dingen acht hij considerabel en bemerkenswaard:

1. Ook zij, die het vierde gebod letterlijk genomen ceremonieel noemen, stellen de noodwendigheid en nuttigheid van den publieken godsdienst vast.

---

[1]) „Onpartydig receul (sic!) ofte versamelinge van de wederzijts argumenten, redenen en replicen die van de strydende partyen worden by-gebracht, over de materie ofte questie van den Sabbath. Met het oordeel des autheurs in desen, door Daniel van Henghel bedienaer des Goddelijcken Woorts in de gemeynte Jesu Christi tot Utrecht". Utrecht 1668.

2. Ze willen den eersten dag der week niet in een anderen dag veranderen.

3. Ze zeggen, dat men kan toestaan, dat de onderhouding door God geboden is, n.l. door middel van de ordinantie der kerk, zooals het onderhouden van den vastendag en het gebruik van het Avondmaal.

4. Ze betuigen, dat ze over de onderhouding van den Dag des Heeren, en dus over de praktijk van den Sabbat, geen kwestie hebben met hun medebroeders, en voor die praktijk dagelijks naar vermogen ijveren.

Ook de Utrechtsche predikant Gentman liet zich nog hooren en wel in „Aenmerckinge op 't geen hem raekt in twee boukjes, onlangs zonder naem uitgegeven"[1]). Van dit pamflet is eveneens de inhoud voor ons van minder belang. De kleinere geschriften en pamfletten geven ons wel een aardigen kijk op den aard van het debat en over de verhandelde punten, maar dragen niet bij tot verheldering en voortgang van het dispuut, dat, wat Utrecht betreft, is vervat in de geschriften van Burman, Essenius, Voetius, Lodenstein en anderen, die zijn genoemd[2]); deze geven, met het nog te noemen rapport, wel voldoenden kijk op den toon, waarin het debat is gevoerd, op de opvatting van den Sabbat, zooals die, in populairen vorm, aan beide zijden werd verdedigd en over wat daarin als argumenten werd aangevoerd.

Afzonderlijke vermelding verdienen nog enkele geschriften van soortgelijk karakter als Hoornbeek's eerste disputatie over den Sabbat, geschriften n.l., die een overzicht gaven van wederzijdsche argumenten; die de partijen trachtten te verzoenen, en bedoelden, den stand van zaken vast te stellen en den vrede te bevorderen en te herstellen.

Van dezen aard is het al meer genoemde „Receul" van Van den Hengel, dat in tien pagina's een aardig overzicht geeft.

Van hetzelfde jaar 1668 is ook een uitgave van „Parallelia sententiarum de Sabbato, Vergelijckinge of Nevenstellinge der

[1]) „Corn. Gentman's Aenmerckinge op 't geen hem raekt in twee Boukjes onlangs, zonder naem, uitgegeven, 't Eene genoemt Verdeding der Proceduren, etc. 't ander De oprechte Phariseus." Utrecht 1667.

[2]) Toch hebben we getracht, zooveel mogelijk pamfletten op te sporen en te vermelden.

gevoelens van den Sabbat"[1]), waarin de schrijver, Burman(?), in 13 stellingen zijn oordeel over den Sabbat geeft, terwijl onder elke stelling het andere gevoelen staat vermeld, waarbij aangeteekend is „zonder Schriftuur"; achter den Latijnschen tekst is in de onder 1) genoemde uitgave een Hollandsche vertaling gevoegd. Het pamflet is voorzien van een voorrede, waarin ontevredenheid betuigd wordt over het besluit van Utrecht's Kerkeraad, al enkele jaren daarvoor aangenomen, om Zondags geen huwelijken meer te sluiten; ook wordt hier weer gewezen op dien leeraar, die, als hij „eigen concepten" voorstelt, uitroept: „hoort, wat de Geest tot de gemeenten zegt".

Een poging om te vereenigen werd ook aangewend in „Christelyk Temperament over 't prediken van den Sabbat, tot vrede der kerke" van 1673, anoniem. Schrijver zegt te willen trachten, de partijen te vereenigen, zooals ook Coccejus, Hoornbeek, Vogelsang, Van den Hengel dat geprobeerd hebben, zonder dat het toen veel succes had. Hij wil, dat men de tegenstrijdige gevoelens dáár late en weer opzoeke eenige generale positiën, waarin men mocht overeen komen. Deze geeft hij in nauwe aansluiting aan de Post-Acta en laat zien, dat beide partijen zich met zijn bemiddelingsvoorstel heel goed moeten kunnen vereenigen.

Het reeds genoemde besluit van de Vroedschap zal een der voorname oorzaken er van zijn geweest, dat de strijd allengs luwde. Burman heeft ook verder, waar dat pas gaf, over den Sabbat zich nog uitgelaten, zoo in zijn „Synopsis theologiae"[2]).

Ook namen personen buiten Utrecht deel aan het debat, dat in Utrecht's Kerk en Academie werd gevoerd.

[1]) Deze Parallelia staat in zeer kleine letters ook afgedrukt in Coccejus' „Opera omnia", t. VII, „Scripta de Sabbato". Toch durf ik op grond daarvan alleen nog niet vast te stellen, dat het van Coccejus is; het lijkt me niet onmogelijk, dat het van Burman's hand is; het moet wel zijn van een Utrechtenaar (zie wat boven uit den inhoud er van meegedeeld is); dat deze Parallelia dan toch in Coccejus' „Opera" kwamen, is zoo vreemd niet: Burman stond in nauw contact met Coccejus en stuurde hem ook wel geschriften, die hij gelezen of zelf geschreven had, om er Coccejus' oordeel over te hooren (blijkens de epistolae, opgenomen in Coccejus' „Opera omnia").

[2]) Aldaar, tom. I, pag. 412, 413 waar het gaat „De arbore scientiae et praecepto circa eam"); pag. 568—570 (lib. III, cap. VII „De cultu externo Ecclesiae sub promissione" § 5 sqq.); pag. 670—673 (lib. IV cap. XVII „De temporibus Judaeorum speciatim de Sabbato et Neomenia").

Coccejus volgde het met veel belangstelling. Verschillende brieven heeft hij hierover met Burman gewisseld[1]); daaruit blijkt, dat Burman meermalen Coccejus' advies inwon en hem inzage gaf van werkjes, die verschenen. Coccejus heeft Burman met zijn oordeel over verschillende onderdeelen van het debat en over geschriften die verschenen, gediend.

3 Juli 1665 werd in Groningen onder Maresius een disputatie gehouden „De necessitate perpetuae infallibilitatis in Ecclesia, sive in ministris Ecclesiae", respondente Roelando Carpentier, zoon van Casp. Carpentier, predikant te Amsterdam, waarin ook dit auctuarium was: „Quartum praeceptum de Sabbatho, quoad rem praeceptam, juris est naturalis et perpetui, sed quoad diei praecisam determinationem juris fuit positivi...."[2]).

Nog vóór[3]) het „Kort en sedig ondersoeck" tegen het „Bericht over den Sabbath" uitgekomen was, dus zeer in het begin, verscheen tegen het „Bericht" een geschrift van P. Colonius, predikant te Deventer, tevoren hoogleeraar en predikant te Harderwijk, getiteld „Tegenbericht over den Sabbat".

Deze Colonius had al, toen hij in Harderwijk werkzaam was, in 1661 een „Catechisatie over den Sabbathdag" geschreven[4]), terwijl ook al van zijn hand waren verschenen „Disputationes Catecheticae". In zijn: „Catechisatie" sprak hij over den Sabbat op zulk een wijze, dat hij op last van den Kerkeraad van Harderwijk[5]) een nareden daarop heeft moeten opstellen en doen drukken, waarin hij zijn uitdrukkingen moest matigen[6]).

---

[1]) Coccejus, „Opera Anecdota" (Amstelod. 1706), t. II, pag. 753 sqq.

[2]) Essenius, „Vindiciae", pag. 321, 322.

[3]) Blijkens de „Voorrede aen den Leser" van het „Wederbericht van den Sabbat" xx 2: ...soo dat over sijn Tegen-bericht over den Sabbat die van sijn gevolg haer moeten schamen; waerom sy het ook daer by niet hebben willen laten, maer den Aucteur van dit kort en zedig Ondersoeck hebben opgemaekt".

[4]) Zie voor titel en jaartal de „Voorreden" van de „Wederlegginge der dwalingen van Paulus Colonius" bl. 30, 31, en de „Nareden aen den Lezer" door Colonius op zijn „Catechisatie" geschreven en voorkomend achter in de „Wederlegginge". Een overzicht van dit werkje is te vinden in A. Essenius, „Vindiciae", pag. 326, 327. In de uitgave, waaruit Essenius dit overzicht gaf, telde het werkje minstens 120 bl.

[5]) Zie de „Voorreden" van de „Wederlegginge", bl. 35, 36.

[6]) Deze „Nareden" staat afgedrukt achter in de „Wederlegginge", Hij verklaart daarin van oordeel te zijn, dat het gevoelen dergenen, die meenen, dat in het vierde gebod iets ceremonieels is en dat het moreele van het gebod is, dat een zekere dag is bepaald tot den publieken godsdienst, die nu is de eerste dag der week en die nu ook solemneel moet worden waargenomen, zonder dat men dien dag beschouwt als door Christus te zijn ingesteld, — dat dit gevoelen niet in strijd is met het geloof.

De inhoud van Colonius' „Tegenbericht" is ons vrij goed bekend door de „Wederlegginge"[1]), die er tegen verscheen. Deze „Wederlegginge" is voorzien van een zeer uitvoerige „Voorreden" van een andere hand[2]), die een scherpen aanval op Colonius bevat en waarin diens strijdlustigheid wordt aangewezen en gelaakt.

We hooren daaruit, dat Colonius meende, dat het „Bericht" geschreven was mede tegen zijn „Catechisatie", iets, wat de schrijver van de „Voorreden" afwijst.

Colonius verdedigt de opvatting, dat het vierde gebod niet precies beveelt den zevenden dag na de schepping te houden, maar den zevenden dag na zes werkdagen; er moet onderscheid gemaakt worden tusschen het wezen van het vierde gebod en de applicatie er van op de Joden; eveneens tusschen positief-moreel en positief-ceremonieel; de natuur leert, dat een zeker gedeelte van den tijd moet worden afgezonderd om God te dienen; de geheiligde menschelijke natuur kan wel begrijpen, dat wekelijks een dag moet onderhouden worden. Kortom, het geschrift is een bestrijding van het betoog in het „Bericht" met de argumenten, die door Hoornbeek, Voetius, Essenius e.a. waren aangevoerd. De toon, waarin het was gesteld, liet veel te wenschen over; hij gebruikte allerlei scheldwoorden en insinuaties, ja, het geheel is zoo geschreven, volgens de „Voorreden" van de „Wederlegginge", dat sommigen meenden, dat de magistraat van Utrecht moest schrijven aan die van Deventer en dat de kerkeraad en de classis van Deventer wel zouden ingrijpen, wat, voor zoover de schrijver van de „Voorreden" weet, echter niet is gebeurd.

Ook medestanders van Colonius ergerden zich aan diens schrij-

---

[1]) „Wederlegginge der dwalingen van Paulus Colonius in sijn Tegen-Bericht over den Sabbath.... Proverb. 26 vers 4, 5". (uitgeschreven) Amsterdam 1668.

[2]) Blijkens wat staat in de „Voorreden", bl. 11, 12; het luidt daar n.l., dat iemand is gevonden, die Colonius kort en bondig heeft weerlegd in een geschrift, dat dan nu den lezer gepresenteerd wordt; maar nog moest bewezen worden, dat de auteur van het „Tegenbericht" is een „lichtvaerdigh, los en onbesonnen man, een schendvleck sijnes ordens..." en dat heeft de schrijver van de „Voorreden" nu op zich genomen te bewijzen.

ven. Ds. Sanderus van Utrecht sprak er in zijn „Kort en Sedigh Bericht" zijn afkeuring over uit [1]).

Burman heeft na het verschijnen er van zijn „Bericht" onveranderd laten herdrukken; dit geschiedde op aanraden van Coccejus, die over Colonius' boekje verontwaardigd was [2]).

De „Wederlegginge", die tegen Colonius uitkwam, en waarin zeer geklaagd wordt over zijn taal, staat echter zelf vol scherpe uitvallen en scheldpartijen.

Hiertegen schreef, volgens opgave van Koelman [3]), Colonius zelf onder den naam Henricus Vigilius „Examen Refutationis errorum Coloni in doctrina de Sabbatho".

Het is hier nu ook wel de plaats melding te maken van de geschriften over den Sabbat van M. Schoock, hoogleeraar in de logica te Groningen. Van veel gewicht is zijn stem niet geweest en veel aandacht is er niet aan geschonken; maar hij moet toch worden genoemd, daar hij zich wel eenigermate in het Sabbatsdispuut heeft gemengd, en zijn geschriften op een enkel punt wel belangwekkend zijn, waarbij we vooral denken aan de bestrijding, die hij gaf van Voetius' „Lachrymae".

In 1657 verschenen van zijn hand „Exercitationes variae" en hierin handelde hij ook over den Sabbat. In de tweede uitgave [4]) er van, in 1663, zijn er drie aan den Sabbat en de feestdagen gewijd (IX—XI). De eerste behandelt de vraag „Quando incipiat sanctificatio diei Dominici? a quibus operibus sit abstinendum? item an liceat illo die vacare honestis recreationibus, speciatim etiam interesse convivio?" [5]). De tweede is de kortste en ziet een zeer speciale vraag onder de oogen, n.l. „an die Dominico omnes caupones claudi debeant" [6]).

Exerc. XI behandelt de vraag „an dies festi omnes, speciatim

---

[1]) Zie de „Voorreden" van de „Wederlegginge", bl. 53, waar Sanderus' uitspraak geciteerd staat.

[2]) „... clausi librum et reddidi. Video, illos homines nunquam vinci posse... Equidem censeo, indignum esse id scriptum, et illum hominem, cui quis respondeat" (Coccejus, „Opera anecd." t. II, epist. CCCXCII).

[3]) Volgens Koelman, „Historie", bl. 306 kwam het uit in het Latijn.

[4]) Voor het jaartal der eerste uitgave zie Schoock's „Disquisitio" (hierna, bl. 184); hij schrijft daar in zijn „Lectori benevolo" x5 v°.: Inter meas Exersitationes Sacras, quae lucem primitus aspexerunt, anno quinquagesimo septimo hujus seculi...". Door mij is gebruikt de tweede uitgave „Traj. ad Rhen." 1663.

[5]) l.l., pag. 98—123.

[6]) l.l., pag. 123—131.

quinque solemnes, debeant abrogari, nec fas sit iis coenam Dominicam administrare" [1]).

Van deze exercitationes is de eerste de belangrijkste. Schoock handelt hier over den naam van den dag, over den strijd inzake den Sabbat (deze dateert vanaf 1622 en dreigt weer uit te breken, als men er niet snel tegenin gaat; voor een overzicht van den strijd, die gevoerd is, citeert hij de praefatie van de „Vita Walaei"); hij bespreekt de vraag, wanneer deze dag begint (Schoock verdedigt: 's morgens) en staat daarna uitvoerig stil bij de rust en de heiliging. De Sabbatsprofanatie betreurt hij; hij wenscht maatregelen van den Magistraat, maar zegt, toch ook niet te kunnen inzien, waarom den Christenen een zwaarder juk moet worden opgelegd dan de Joden in het Oude Testament droegen. Verboden zijn de werken van ons gewoon beroep; de rust is geen deel van de verschuldigde heiliging van den Sabbat, maar middel om die te bevorderen; deze rust is voor de Christenen in het Nieuwe Testament niet meer zoo als voor de Joden onder het Oude Verbond. Zelfs Amesius, de door Schoock hooggeachte leermeester, ontkent dat niet. Walaeus heeft hier het juiste midden getroffen. Inzake de vraag, wanneer men zich op Zondag mag ophouden met tijdelijk werk, neemt hij een ruimer standpunt in dan de schrijver van de „Lachrymae"; zoo ook inzake de recreationes; hij wijst op Amesius, die in „De conscientia" in lib. V het exercitium jaculatorium, ingesteld virtutis exercendae causa, op Zondag schijnt goed te keuren; op Martyr, die schaakspel niet durft af te keuren en, zoo vraagt Schoock, wie staat behalve dat heden niet toe jactum lapidum, aan de Geneefsche burgers buiten de stadspoorten van Calvijn's dagen tot nu toe geoorloofd, lusum globorum clavae, certamina gymnastica et symposia honesta, die de heilige overleggingen niet hinderen. Hij verdedigt het, dat musici zich dan voegen tot muziek en zang; ook visschen en jagen acht hij geoorloofd; reizen mag in geval van noodzaak; die een reis maakt van vele dagen behoeft niet beslist op den Zondag te rusten, als dit lastig is. Inzake de Zondagsrust zijn er ook verschillende vragen, b.v. of de Magistratus Belgii foederati, die edicten gaven over de waarneming van den Zondag kunnen toestaan, dat dien dag de scaphae en currus heen en weer gaan tusschen de steden en dat op Zondag de schepen en wagens worden gevuld, omdat het den daarop volgenden dag regelmatig markt is in Amsterdam.

[1]) l.l., pag. 132—164.

Op een desbetreffende vraag, in de tweede exercitatio gesteld, antwoordt hij, dat het te wenschen ware, dat alle caupones op Zondag gesloten waren, maar waar dat nu niet mogelijk is, moet het geopend zijn onder beperking worden toegelaten; de werkman heeft recht, dan eens ergens een glaasje te drinken. Schoock's derde exercitatio is een pleidooi voor de feestdagen.

In zijn „Exercitationes" en m.n. in zijn eerste, bestrijdt Schoock vooral Voetius' „Lachrymae" en hij doet dat op zeer scherpen toon, wat zich daaruit laat verklaren, dat Schoock met Voetius in ernstigen twist geraakt was. Ook op andere punten dan dat van den Sabbat heeft Schoock in dit geschrift Voetius bestreden.

Voetius' medestanders lieten het daar niet bij; door verscheidenen van hen is Schoock aangevallen; inzake het punt van den Sabbat vooral door een, die onder den schuilnaam Reynessius schreef, zooals Schoock zelf vermeldt; Schoock geeft blijk, te weten, wie deze bestrijder is; het is wel geen ander geweest dan de later nog te vermelden Rijssenius [1]).

In 1660 volgde van Schoock's hand een „Disquisitio circa Decalogum, speciatim quartum praeceptum de Sabbato" [2]); in het daarin geplaatste „Lectori benevolo" stelt hij een weerlegging van Reynessius in de volgende uitgave van zijn „Exercitationes" in het vooruitzicht en verklaart hij, deze diatribe uit te geven, om zich te verweeren tegen allerlei laster, vooral tegen deze, dat hij aan vleeschelijke wenschen inzake den Sabbat wil tegemoet komen. De „Disquisitio" zelf is een vrij uitvoerige verhandeling. We teekenen er het volgende over aan: Schoock verwerpt de meening, dat de mededeeling over den Sabbat in het scheppingsverhaal prolepsis zou zijn, zooals een theoloog van naam dat wil;

[1]) Schoock noemt hem herhaaldelijk in zijn „Disquisitio" en in zijn „Exercitationes" ed. nova, zie vooral in laatstgenoemd werk de praefatio van dien druk (b 3) „ex professo contra Dissertationes insurrexit quidam levis armaturae miles, discipulus Dn Gisberti Voetii, quem cum puderet propii sui nominis, finxit se vocari Arnoldum Reynessium; atque ...invenit personatum quendam Roelandum Peritonium, qui cribrum supponeret, dum ipse hircum mulgeret... Dicitur Reynessius a. D. Voetio, ex obscuro pago, ubi verbi Divini minister agnoscebatur, subvectus fuisse ad Ecclesiam Heusdanam...".

[2]) „Disquisitio circa decalogum, speciatim quartum praeceptum de Sabbato. Cujus perpetua moralitas sic vindicatur, ut tamen praesidium non inveniant aut Judaisantes, aut illi, qui diem, Domino sacrum, profanare instituunt: simul: tum ex professo, tum incidenter, varii Scripturae textus singulari ratione explicantur". Groningae 1660.

het is juris naturalis, dat God een bepaalden tijd vaststelt, waarop Hij plechtig wil worden gediend; het vierde gebod is niet ceremonieel, het is moreel-positief; ook wijst Schoock de meening af, dat Adam op den zesden dag is gevallen en op den zevenden dag den Sabbat heeft ontvangen als teeken van de komende heiligmaking door den Messias; hij wil onderscheid gemaakt hebben tusschen den Sabbat et eius adjuncta; niet de Sabbat als zoodanig schaduwde het verbond der genade af en het gebod als zoodanig behoorde niet tot dat verbond. Schoock betreurt het, dat sommigen in dezen strijden voor het pharizeesch Judaïsme, hoewel het nog erger is, dat sommigen leeren, dat dit gebod geheel ceremonieel is. Schoock komt hier ook terug op een en ander, dat door hem gezegd is in de „Exercitationes"; zijn opvatting aangaande wat op Zondag geoorloofd is, blijkt niet zoo ruim meer te zijn als voorheen; maaltijden wil Schoock niet geheel verbieden, evenmin als Teellinck, maar ze moeten zeer worden beperkt. Op dien dag hebbe ook geen huwelijkssluiting plaats. Wel make men vrij gebruik van vervoermiddelen om een preek te hooren, en wegens charitas. Hij bespreekt Matth. 24 : 20 en de kwestie der scaphae en currus tusschen naburige Hollandsche Staten; dan de functiones intellectuales en allerlei andere werken; kleeren herstellen mag niet; ook zij, die zeer arm zijn mogen den Zondag niet gebruiken, om wat te verdienen; ook de huisvrouwen doen meestal veel te veel op dien dag.

Tot uitvoering van zijn voornemen om in den tweeden druk der „Exercitationes" Reynessius te weerleggen kwam het niet; wel wordt daar Reynessius genoemd, maar voor nadere weerlegging wordt verwezen naar de „Disquisitio" [1]). In de praefatie op den tweeden druk der „Exercitationes" komt hij nog eens terug op de beschuldiging, dat hij den weg baant tot Sabbatsontheiliging; hij ontkent, dat dit juist is; wel is hij er tegen, inzake den Sabbat harde en zware lasten op te leggen.

Schoock heeft nooit veel achting genoten; zijn leven is niet zoo geweest, dat hij op veel erkenning aanspraak kon maken; ook zijn er allerlei bezwaren in te brengen tegen zijn theologisch geschrijf; toch moet dat over den Sabbat en den Zondag tot de interessante litteratuur uit dezen tijd over deze kwestie worden gerekend; vooral omdat hij in zijn geschriften over deze zaak het oog zoo gericht heeft op de praktijk, verdienen ze belangstelling.

[1]) „Exercitationes", ed. nova, pag. 106.

Alom in den lande vond het Voetiaansche standpunt voortreffelijke verdediging.

In Zeeland m.n. door Teellinck's opvolger Apollonius, die ook aan de Illustre School verbonden is geweest; in 1655 verschenen van hem „Disputationes theologicae de lege Dei"; twee jaar na zijn dood (1657) kwam van hem uit: „Corte aenmerckingen over de natuur en onderhoudinge van den Sabbath", uitgegeven door zijn zoon [1]).

Een vooraanstaande plaats onder de predikanten, die ijverden voor de moraliteit van het vierde gebod, en daarvoor in het strijdperk traden, werd ook ingenomen door F. Ridderus, te Rotterdam. Zoowel in prediking als in geschrifte heeft hij de zaak van den Sabbat verdedigd. Tegen zijn collega Ds. le Maire hield hij 40 preeken over de moraliteit van het Sabbatsgebod [2]). In een afzonderlijk werkje „Het gevoelen van Calvijn inzake den Sabbat" van 1659, bracht hij de plaatsen bijeen uit Calvijn's werken, waarin deze over den Sabbat en den Zondag sprak [3]). Hij heeft ook een Tractaat over den Dag des Heeren geschreven, zooals hij meedeelt in het „Tot den Lezer" van zijn „Het gevoelen van Calvijn"; het was toen, zooals hij daar zegt, gereed om ter perse te gaan. We hebben hierbij wellicht te denken aan zijn „Nader bedenking van den dag boven den dag, uit Rom. 14 : 5, 6", dat in 1670 verscheen [4]). In 1675 gaf hij zijn „Schriftuurlijk Licht" uit, waarin hij de voornaamste Schriftplaatsen over den Sabbat behandelde, zijn opvatting verdedigde en de tegenwerpingen weerlegde; inzonderheid bespreekt hij daar Gen. 2 : 4; Ex. 20 : 8, 11; Ex. 31 : 13, 17; Lev. 23 : 3; Neh. 13 : 15, 16; Ezech. 20 : 11,12; Matth. 12 : 1, 8; Rom. 14 : 5, 6; 1 Cor. 16 : 1, 2; Gal. 4 : 10; Coloss. 2 : 16, 17; Hebr. 4 : 3, 10 [5]).

---

[1]) Zie ook De Bie en Loosjes, a.w., i.v.; citaten uit Apollonius' werk zijn te vinden in Koelman, „Historie".

[2]) Koelman, „Historie", bl. 298.

[3]) „Het gevoelen van D. Johan. Calvinus, over de Rustdagh. Te samen gestelt uyt sijne boecken. Door Franciscus Ridderus". Ik gebruikte den tweeden druk Utrecht 1854. Hierin komt het „Tot den Leser" van den eersten druk voor; dit voorwoord is gedateerd: 18 Febr. 1659.

[4]) Zie Koelman, „Historie", bl. 298, die daar meedeelt, dat Ridderus een boekje schreef over den Sabbat en den Dag des Heeren, met bijvoeging van het gevoelen van J. Calvijn, dat hij echter eerst in 1670 uitgaf.

[5]) Zie Koelman, „Historie", bl. 363.

Ook in zijn „Sevenvoudige oeffeningen over de Catechismus" [1]) had hij gelegenheid over het vierde gebod te handelen. Uit dit werk kunnen wij zijn standpunt goed leeren kennen. Hij geeft hier een warme, in hartelijke bewoordingen gestelde verdediging van zijn opvatting. De rust van Gods huis, zoo drukt hij zich uit, heeft veel onrust gebaard onder Gods volk. Men wil wel de rust in de wereld, niet in de kerk; men wil wel alle dagen niets doen, maar op 's Heeren Dag wil men werken; men zegt, dat de Joden superstitieus waren, maar ziet niet, dat men zelf ongodsdienstig is; men pleit voor Christelijke vrijheid, maar opent onbedacht de deur voor ongebondenheid; men moet alle dagen den Heere dienen en weigert één dag Hem te heiligen; men heeft zes dagen voor zich zelf, en weigert God één dag voor het Zijne; men belijdt met de tong tien geboden, maar wil er eigenlijk maar negen erkennen. Er is geboden één der zeven dagen te heiligen; we moeten dan gedenken aan de schepping en den Schepper verheerlijken. We moeten dan rusten, zooals de Heere ook gedaan heeft; de rust is er voor de heiliging.

Een proeve van zijn schrijven willen we geven door dit korte citaat: „Het vee moet dan in stilheydt by de kribbe staen, de mensch moet dan godsdienstigh tot den Heere gaen: het vee mach luy en zedigh leggen op het stroo, de mensch moet stil en bezigh buyghen voor sijn Godt". Dán is het, zegt hij, eerst Sabbat, als de mensch tot den Heere nadert. Al zijn wij geen Joden, toch is ons de heiliging geboden; wel op een anderen dag, maar onze ziel moet dezelfde heiligheid hebben; wij moeten als de Joden van Sabbat tot Sabbat voor den Heere verschijnen, heilige samenroepingen hebben, offeranden des lofs verdubbelen, Mozes in de synagoge lezen, onze ceremoniën (sacramenten) vieren, enz. Aan het verbod op dien dag te werken moet streng worden vastgehouden, maar wat gedaan móét, mag gedaan worden, zooals spijs bereiden voor vrienden. We moeten op dien dag naarstig tot de gemeente komen: „geve ik mijn kamer een sobere tafel, hier vind ik een zeer vette maaltijd", „moet ik als een slaaf zes dagen wroeten, hier wordt mij opgedragen een heerlijk koninkrijk",

---

[1]) Ik gebruikte den tweeden druk: „Sevenvoudige Oeffeningen over De Catechismus zijnde Ziel-bereydende, waarheydt-bevestigende, Historisch-nuttige, geloof-bevorderende, Dwalingh-stuttende, Praktijck-Lievende, Gemoet-Onderrichtende, door Franciscus Ridderus 1 Corinth. 4 vers 6" (uitgeschr.) Tweede deel, Rotterdam 1671. Aldaar bl. 328—360.

„moet de dienstknecht in 't huis zijns heeren in verachting leven, hij kan in des Heeren huis de heerlijkste zijn; wil de wereld mij dreigen, hier kan ik vluchten, wil de duivel mij zoeken, hier kan ik schuilen", enz.

Ridderus keert zich tegen Sabbatsschennis, lediggang op dien dag, tegen het aan geen dag gebonden willen zijn, e.d. Er moet gerust worden van zondige werken en ook van werken, die men op andere dagen doet, m.n. akkerwerk, reizen, markt houden (Amos 8 : 5; Neh. 10 : 31; 13 : 17 e.a.), straatwerk, dragen van zakken (Jerem. 17:21), huis- en keukenwerk (Ex. 16:23, Ex. 35:3); vermaak, (Jes. 58 : 13 „indien gij dan uw eigen lust niet vindt, noch een woord daarvan spreekt); geoorloofd is: reizen naar de godsdienstoefening op Sabbatdag, zie Lev. 23 : 3 (waar sprake is van heilige samenroepingen); 2 Kon. 4 : 23 (de man Gods zeide tot de Sunamietische: waarom gaat gij heen tot Eliza, het is geen Sabbat); werken, tot den godsdienst vereischt (blazen van trompetten, slachten van offerbeesten, Matth. 12 : 5); werken van liefde, barmhartigheid (Luc. 14 : 3) en noodzakelijkheid (vluchten bij overval, brand e.d.). Ook zijn geoorloofd werken van verkwikking, wanneer ze den godsdienst niet verhinderen. Wat wandelen betreft, mocht men op Sabbat uitgaan, reizen naar de godsdienstoefening, naar een profeet gaan, 2 Kon. 4 : 22, 23; Jezus ging buiten door het gezaaide, Matth. 12 : 1; het uitgaan moest evenwel niet onbepaald zijn, blijkens Hand. 1 : 14, waar wordt gesproken van een Sabbatsreize. Maar het uitgaan en wandelen moet niet geschieden tot vermaak en wellust van het vleesch, om te gaan ijdel rellen of praten; ook „eigen woorden" mag men niet spreken, men moest zich verlustigen in den Heere, Jes. 58 : 13.

In zijn derde onderdeel, de historisch-nuttige oefening, schrijft hij, dat de oude Christenen den Sabbatdag hebben gehouden voor een heilige ordinantie Gods, van het begin der wereld ingesteld; ze hebben geloofd, dat het vierde gebod zoowel ons aangaat als de Joden; dat het een zedelijk en onveranderlijk gebod is; dat de substantie van het vierde gebod, hierin bestaande, dat men in het bestek van zeven dagen den zevenden den Heere heiligt, nog van volle kracht blijft, en dat door Christus of de apostelen, maar in allen gevalle door goddelijke autoriteit een verandering is gemaakt, die alleen de orde betreft; ze meenden, dat wij Christenen den Dag des Heeren houden moeten, niet als een menschelijke of kerkelijke instelling, maar als een goddelijke ordinantie; dat men den geheelen Dag des Heeren moest rusten van arbeid en alleen bezig zijn met godsdienstige plichten. Het vierde gebod is heel zedelijk en moreel; zooals het vierde gebod daar ligt: de wet der tien geboden is er geen teeken van eenige ceremo het er is iets ceremonieels in, als men onder ceremonieel verst van hoorende tot den uitwendigen en veranderlijken godsdienst; oo- moet niet verstaan worden als zou het een figuur zijn re- Jezus; het vierde gebod moet ook worden aangemerkt, od als het in praktijk was bij de Joden, die den dienst der er- moniën als hun uitwendigen godsdienst hadden, en zoo gel olk het vierde gebod hun ook veel ceremoniën; ook werd dat van de gebod voor de Joden wat strenger verklaard, daar het de- toen wat dienstbaarder was; zoo is te verklaren het verbod Er spijs te koken op Sabbat, van vuur aansteken, Ex. 35. Alle z an lijke plichten van den Sabbat zijn onveranderlijk geboden. we zijn er, die het rusten der Joden zien als een afbeelding ust de rust van Christus in het graf, van de rust van het Nie us, Testament (Jes. 66), van de rust der consciëntie, van de er- der zonde, van de rust in den hemel. Men kan, schrijft Ridde en, dat toestaan. Ridderus wijst allerlei dwalingen inzake het s is, de gebod aan, b.v. dat, indien we aan een dag gebonden wa Christus dat zou hebben aangewezen; en dat het een traditi an die haar oorsprong heeft bij den ketter Marcion. on

Ook andere Catechismusverklaringen, hoewel niet dadelijk le polemischen aard, hebben in den strijd voor de vestiging van vaste meening over het vierde gebod invloed uitgeoefend, b.v. van P. de Witte.

§ 3. *De strijd aan de Academie te Groningen.*

In denzelfden tijd, waarin het in het vorige hoofdstuk ver de voorviel, brak ook elders, aan de Academie te Groningen, heftig twistvuur uit, tusschen Alting en Maresius [1]).

Eenerzijds is er reden, om op dezen twist, voor zoover hij Sabbat betrof, uitvoerig de aandacht te vestigen. Het is n.l. betrekkelijk nieuw geluid, dat hier over den Sabbat is gehoo

[1]) Deze twist is beschreven door P. H. Roessingh in diens disser „Jacobus Alting", Groningen 1864, bl. 44—70 en door D. Naut diens dissertatie „Samuel Maresius", Amsterdam 1935, bl. 369—38

[2]) Dit wordt ook opgemerkt door Vlak, „De heilige Sabbath", bl. hij schrijft daar, dat deze „disputen op geheel andere gronden of onderstellingen stonden".

en tusschen beide professoren zijn andere punten in het geding geweest dan die, welke al op alle mogelijke manier waren belicht. Ditzelfde is echter ook anderzijds een argument, om hier korter te zijn dan tevoren: vergelijkenderwijs zijn in dit debat minder aanknoopingspunten met het elders door anderen verhandelde en er werd aan de kwesties, die zoo lang in den kring der belangstelling hadden gestaan, niet zoo zeer verder gewerkt. Tot een meer vluchtige behandeling geeft ook aanleiding het feit, dat het meeningsverschil zich tot dit punt niet heeft beperkt; waar echter weer tegenover staat, dat de twist is begonnen bij [1]) en zich heeft geconcentreerd om [2]) wat Alting in zijn geschrift over den Sabbat heeft neergeschreven. Eindelijk moet ook daarom van dezen twist melding worden gemaakt, omdat Coccejus daarbij betrokken is geweest.

J. Alting was in 1642 tot professor in de Oostersche talen te Groningen benoemd, als opvolger van Gomarus, tegelijk met Maresius, die als hoogleeraar in de theologie in de plaats van Gomarus kwam.

Hij was de zoon van H. Alting, die van 1627—1644 professor te Groningen was en in de Gereformeerde wereld van zijn dagen een man van beteekenis is geweest. Deze heeft zich niet bemoeid met den Sabbatsstrijd, die in zijn dagen gaande was en waaraan zijn ambtgenoot aan de universiteit, Gomarus, zulk een groot aandeel had. Wel heeft H. Alting in zijn geschriften ook het Sabbatsgebod besproken, n.l. in zijn „Loci communes", en daarin ook het Sabbatsdispuut even genoemd [3]). Hij wijst daar de twee uiter-

---

[1]) Zoo verklaart Alting zelf in zijn geschrift aan de Curatoren van 25 Nov. 1668, voorkomend in „Audi alteram partem" (later te vermelden). Hij schrijft daar, pag. (27) „... nullum convenientius exordium ducere possum quam ab eo capite, unde mecum dissensionis ab accusatore meo arcessitur, et unde reliquum deinde syrma controversiarum deducit. Est illud caput de moralitate Sabbati eiusque cultu...".

[2]) De 31 punten van aanklacht, die Maresius in 1668 bij de Curatoren heeft ingediend, zijn bijna alle ontleend aan Alting's werk over den Sabbat.

[3]) H. Alting, „Theologia problematica nova, sive systema problematorum theologicorum" 1662. Aldaar, pag. 496—506, „De lege Dei problema undecimum". Ook is voor zijn meening van belang zijn „Catechizatie over den Heidelbergschen Catechismus", na zijn dood door J. de David, predikant te Steenwijk, uitgegeven. Iets nieuws na wat Alting schreef in zijn „Loci" staat hier over den Sabbat niet.

sten af, n.l. dat het gebod louter moreel is en dat daarom de zevende dag moet worden waargenomen (Ebionieten, Cerinthianen, Apollinaristen) en dat het geheel ceremonieel is (Manichei e.a. en in de vorige eeuw Libertini en Anabaptisten, zoo ook Socinianen) en zegt dan, dat onder de orthodoxe doctores er ook eenig verschil is, n.l. over de heiliging van den Sabbat van het Nieuwe Testament, waarop sommigen te zeer aandringen, om de menschen terug te brengen ab inveterata jam profanatione. Hij wil zich aansluiten bij de leer der Reformatorische kerk: dit gebod is deels moreel, deels ceremonieel; ceremonieel is de zevende dag en de wijze van heiliging van dien dag in het Oude Testament. Het moreele is, dat certum aliquod tempus gebruikt wordt voor de publieke samenkomsten der kerk en den publieken cultus Dei.

Onder het vele, dat J. Alting als hoogleeraar en als academieprediker heeft gepresteerd, mag genoemd worden, dat hij zijn aandacht geschonken heeft aan het Sabbatsvraagstuk. Alting had zich laten winnen door wat de Londensche predikant Walker hierover voorgedragen had en trad op, om diens meening verder te verbreiden.

Deze Walker, ernstig tegenstander van Sabbatsontheiliging, had over den Sabbat in zijn gemeente gehandeld, en daarover een boekje geschreven [1]), dat in 1638 in het Engelsch uitkwam terwijl het al spoedig daarna in Hollandsche vertaling verscheen [2]).

Inzonderheid in de jaren 1655 en volgende sprak Alting op zijn colleges en van den kansel over het Sabbatsvraagstuk bij de behandeling van enkele Schriftgedeelten, n.l. bij het slot van Jerem. 17 en bij Jes. 58 : 13, 14 [3]). Hieraan dankte een geschrift over dit onderwerp zijn oorsprong, getiteld „Sabbathum mere

---

[1]) Dit werkje was getiteld: „The doctrine of the Sabbath".
Een exemplaar van dit werkje is vlg. Cox, l.c. vol. II, p. 476 in de Bodlean Library, Oxford, en in Trinity College, Dublin. Walker heeft vanwege zijn opvatting over den Sabbat gevangenschap moeten verduren, zooals hij zelf zegt in de voorrede aan het parlement vóór in de Engelsche uitgave van zijn werkje.

[2]) Dit wordt o.a. vermeld in de „Apologia pro Maresio" (later te noemen), pag. (33): „sed Walckeri de Sabbatho institutio anno 1639 in Linguam Belgicam translata plurimorum manibus teritur, ...".

[3]) Aldus Alting in zijn woord tot de kerken van de Paltz en Nederland, vóór in zijn „Sabbathum mere Evangelicum" en in zijn geschrift aan de curatoren van 25 Nov. 1668, voorkomend in „Audi alteram partem", pag. (27).

Evangelicum, Ecclesiae utriusque Testamenti proprium" [1]), dat hij gereedmaakte in de jaren 1656—1660 [2]). Hij zond het, vóór hij tot de uitgave er van overging, aan zijn collega Maresius ter inzage, die er, volgens Alting's zeggen in diens eerste verweerschrift, geen ketterij in aanwees en alleen uitsprak, dat veel er van niet bewezen was en nog verduidelijking en verdediging behoefde [3]). Eerst in 1668 kwam het uit, toen Alting intusschen ook theologisch professor was geworden, en ook toen verscheen het naar Alting's oordeel nog te vroeg [4]).

In het prooemium bespreekt hij den strijd, die er over den wekelijkschen Sabbat elders gaande is; hier zijn, zegt hij, vooral drie vragen van belang, n.l. die over den oorsprong, de moraliteit en de verandering van den Sabbat. De eerste is de nieuwste, de tweede de oudste, de derde het meest verwaarloosd. Toch is de laatste vraag van veel belang; wordt ze goed opgelost, dan is dat ook voor de anderen van beteekenis. Alting verklaart zich bewust aan te sluiten bij wat hierover geleerd is door den predikant G. Walker. Achtereenvolgens bespreekt Alting den tijd, het fundament, de instelling, de moraliteit, de verandering en de waarneming van den Sabbat.

---

[1]) „Sabbathum mere Evangelicum, Ecclesiae utriusque Testamenti proprium, ex Verbo Dei propositum et assertum", voorkomend in Alting's „Opera omnia", t. V., Amstelod. 1687.

[2]) J. Alting, „Sabbathum mere Evangelicum", voorwoord aan de kerken.

[3]) Daarover heeft Alting later aan Maresius een verwijt gemaakt, waarop deze antwoordde, dat hij in zijn oordeel niet scherper was geweest, omdat Alting toen niet behoorde tot de theologische faculteit en omdat slechts zijn privaat oordeel als vriend was gevraagd. Zie „Audi alteram partem" pag. (89). Ook Bekker kreeg er te voren inzage van, zie Alting, „Opera omnia", t. V, epist. XXIX, pag 368, gedat. die primo Aug. 1668: „Mitto igitur meditationes meas Sabbathicas quas per mensem utendas concedo". Alting schrijft daar, dat hij ze daarna terug wil hebben. Als er iets in is, dat aanstoot geven kan of beter weggelaten worden, moet Bekker, zoo schrijft Alting, dat aangeven.

[4]) Zie Alting's brief aan Bekker 4 Nov. 1668, „Opera omnia", t. V, epist. XXXII. Blijkbaar werd het tractaat in Franeker gedrukt, onder Bekker's toezicht. Alting schrijft: „Concionem de Sabbatho mallem non esse sub praelo. Si coepta demum, differ ad tempus, aut si id fieri nequeat, recepe ad Te exemplaria omnia et satisfac meo sumptu Typographo; sic sufflaminabitur editio. Nescio enim an Sacramenti vocabulum in ea tribuatur Christianorum Sabbatho, quod jam magno

De meening van Alting is belangrijk genoeg, om die hier kort weer te geven [1]).

Zijn bedoeling was, de homogene beteekenis van den geheelen decaloog en de blijvende en uniforme verplichting van alle deelen er van te handhaven en een afdoend moreele verklaring te geven van de dagsverandering, opdat de Christenen zouden verstaan, evenzeer tot waarneming van den rustdag gehouden te zijn als de Israëlieten oudtijds. Zelfs wil hij nog meer bewerken, n.l. dat de Christenen met nog meer ijver den Zondag zouden waarnemen dan de Israëlieten oudtijds den Sabbat onderhielden [2]).

Alting betoogt, met weerlegging van andere meeningen, dat de Sabbat is ingesteld in het paradijs, en wel op den zevenden dag, nadat de val had plaats gehad op den zesden dag. Fundament of reden van den Sabbat is de rust Gods, niet die van de werken der schepping, maar van die der verlossing, die Hij terstond na den val aanvankelijk teweeg bracht. In de schenking van den Messias bestaat de zegening van den zevenden dag; de Sabbat is een moreel, positief gebod; noch Christus, noch Paulus heeft den Sabbat ceremonieel genoemd; de Sabbat is niet volstrekt afgeschaft, want het bevel van den Sabbat houdt meer in dan de bepaling aangaande den dag. Zijn opvatting van den Sabbat, zooals hij die in den titel van zijn geschrift uitdrukt, verdedigt hij aldus, dat heel de cultus evangelicus in den Sabbat is beduid. Christus heeft na Zijn opstanding den eersten dag ingesteld door dien te zegenen en te heiligen. Die dag is ook den heidenen aanbevolen ter viering, Hand. 20, 1 Cor. 16 : 1, 2. De waarneming van den Zondag moet nauwgezet geschieden; dat beteekent niet

---

scandalo est. Si ista appellatio abest, forte procedi posset. Mora tamen necessaria est, ut nunc res se habet".

[1]) Een schets daarvan wordt ook gegeven door Roessingh, a.w., bl. 46, 47.

[2]) „...ut ostenderem homogeneam totius Decalogi rationem, constantem atque uniformen quoad omnes partes obligationem, et circa diem Sabbatho dandum confessae mutationis causam plane moralem: quo modernae observationis non minus certa et secura queat esse conscientia Christianorum, quam Israelitarum fuit pristinae, et quietis cura Christianis tanto sit religiosior, quanto majus in ea situm est privilegium; nec quisquam horum amplius poenis ad sanctificationem Sabbathi adigendus sit, sed omnes sua sponte eam capessant, et hanc voluptatem sibi ducant potissimam". Aldus schrijft Alting vóór in zijn „Sabbathum mere evangelicum" in zijn woord tot de kerken.

het opleggen van een nieuw juk, maar van het juk van Christus, dat zacht is.

Maresius was het met de door Alting voorgestane opvatting allerminst eens en achtte Walker's leerstellingen verderfelijk. Hij trad er tegen op (terwijl hij, zooals hij zelf zegt [1]), in „Contra Volkelium" al eerder over den Sabbat schreef) in twee disputaties [2]) „De die lapsus Adami" [3]) en „De Sabbatho" [4]), resp. 1 Maart 1665 en Nov. 1668 gehouden. Vooral in de tweede disputatie was het eigenlijk Alting, dien Maresius bestreed. Deze disputatie maakt deel uit van den strijd, die toen tusschen deze beiden gaande was. Zooals gezegd werd, ontbrandde deze strijd na Alting's uitgave van zijn „Sabbathum mere Evangelicum", 1668.

Volgens Alting's schrijven aan Perizonius liet Maresius geen college voorbij gaan, of hij behandelde Alting's ketterij [5]). Hij deed dat, door allerlei opmerkingen te maken, en ook door de disputatie over den Sabbat, die hij gaf.

De twist liep zoo hoog, dat kerkelijke en academische instanties zich er mee inlieten. Eerst heeft toen half Oktober een samenspreking plaats gehad tusschen Maresius en Alting met de deputaten der Provinciale Synode; toen deze geen resultaat opleverde, namen de curatoren de zaak ter hand. Ze ontboden beide professoren vóór zich en naar aanleiding daarvan diende Maresius een lijst van 31 onjuiste stellingen van Alting in [6]).

---

[1]) In „Audi alteram partem", pag. 45.

[2]) Volgens eigen zeggen in zijn „Systema theologiae" de editie cum annotationibus 1673 (later te noemen) pag. 306 „nos quoque eius (sc. Walkeri) nervos olim succidimus, duabus expressis disputationibus, altera „de die lapsus Adami", altera „de Sabbatho"; hij noemt hier ook de dwalingen, waartegen hij zich in deze disputaties keerde.

[3]) Jaartal en uitvoeriger titel van deze disputatie geeft Maresius in zijn „Systema theologiae" 7de druk, 1673, pag. 265: „Videatur hac de re mea disp. theologica habita 1 Martii 1665, „Num Adam illo die lapsus sit quo creatus fuerat".

[4]) Zie voor jaartal en uitvoeriger titel van deze disputatie Maresius, „Syst. theol." 7de ed., pag. 574 „qua occasione mense Novembri eiusdem anni, cum disputationem proponeram „de Sabbatho, statu innocentiae, et nonnullis aliis, contra surrepentes novitates"; pag. 249 geeft hij eenzelfden titel, alleen in plaats van de laatste woorden „contra Walkerum". Verder spreekt Maresius over deze disputatie l.l. pag. 211, 306, 311.

[5]) Alting „Opera omnia", t. V, epist. XXXI.

[6]) Voorkomend in „Audi alteram partem", primum scriptum, pag. (1)—(26).

Over den Sabbat zijn het deze: dat de mensch op den zesden dag der week, waarin hij is geschapen, gevallen is; dat de Christenen in het Nieuwe Testament behalve doop en heilig avondmaal nog twee sacramenten zouden hebben: de regenboog en den Zondag; en dat de rust Gods van al Zijn werken op den zevenden dag niet zoo zeer was die van de werken der schepping, maar die in het werk der verlossing, die toen was beloofd [1]).

Alting antwoordde daarop aan hetzelfde adres met een stuk, dat ook in druk verschenen is. Van de genoemde punten erkent hij het eerste en het derde als zoo door hem geleerd en hij blijft ze verdedigen; wat betreft de stelling, dat de regenboog en de Sabbat sacramenten zouden zijn, merkt hij op, dat men het woord „sacrament" ook in breeder zin kan nemen, zooals Calvijn zegt.

In Januari van het volgend jaar 1669 diende Maresius een antwoord in op Alting's geschrift, waarin hij nog eens verklaarde, dat zijn bezwaar tegen Alting was, dat de Sabbat ceremonieel en een sacrament zou zijn. Maresius' bezwaar is niet, dat de regenboog en de Sabbat sacramenten kunnen worden genoemd in meer algemeenen zin, maar dat ze sacramenten zouden zijn der genade en der verlossing in Christus, en zulke, die naast doop en avondmaal kunnen worden gesteld [2]).

Daar het ons alleen te doen is om het zakelijke, en om één punt van den twist, laten we al de pogingen, die zijn aangewend om de ambtgenooten te verzoenen, terzijde, eveneens de klachten, die Alting uitte over Maresius' twistlust en de ernstige bezwaren, die Maresius aanvoerde tegen het optreden van Alting en de Curatoren en zooveel meer.

De Curatoren hebben zich tot de theologische faculteit van

---

[1]) „Audi alteram partem", pag. (4)—(6).

[2]) „Audi alteram partem", pag. (112) sqq. Deze geschriften verschenen ook in druk, maar werden door de Staten verboden. Maresius bezorgde een gezamenlijke uitgave ervan onder den titel: „Audi alteram partem: sive trias scriptorum exhibitorum nobilissimis et amplissimis dominis curatoribus academiae Groning-Omlandiae, a Samuele Maresio et Jacobo Altingio ibidem theologiae professoribus. De gravissimis quibusdam theologiae capitibus, cum sufficienti probatione." Het geschrift van Alting komt ook voor in diens „Opera": „Scriptum A. A. D. D. Curatoribus exhibitum de 31 Propositionibus a D. Maresio Autori tributis". Alting, „Opera omnia", t. V, pag. 471—482.

Leiden gewend om advies. De toenmalige decaan dier faculteit, Coccejus, had den gang van zaken met belangstelling gevolgd; als hij b.v. bij geruchte vernomen heeft, dat Alting een geschrift over den Sabbat voltooid heeft, maakt hij daarvan in zijn brief aan Martinus melding [1]); ook heeft er een vriendschappelijke briefwisseling tusschen Coccejus en Alting plaats gehad [2]).

Op dit verzoek van de Curatoren heeft Coccejus antwoord gegeven [3]). Het is ten gunste van Alting, al ontvangt deze ook enkele wenken. De verschillende punten worden afzonderlijk nagegaan. Bij de opmerkingen over den Sabbat komt Coccejus' eigen standpunt duidelijk uit:

De meening over den tijd van den val van den mensch, die Alting voordraagt, is, zoo verklaart Coccejus, een private, die echter geen haeresie kan genoemd worden; dat door Christus twee sacramenten aan de kerk zijn gegeven, ontkent niet hij, die zegt, dat het teeken, aan Noach gegeven, nòg een teeken is; dat er nog een andere reden zou zijn om op Zondag te rusten dan terwille van de orde en stichting wordt door de faculteit ontkend, maar ze wil dengenen, die hierover anders denken, niet gaarne ketterij ten laste leggen; het woord „sacrament" komt in den zin van teeken niet voor in de Schrift; over dit woord moet niet worden getwist.

Toen Maresius later van dit advies, dat geheim gehouden was, kennis kreeg, heeft hij zich met kracht tegen Coccejus gekeerd [4]), waarbij echter de Sabbatskwestie niet werd aangeroerd.

Overeenkomstig het door de Leidsche faculteit gegeven advies werd door de Curatoren en door de Staten gehandeld; maar de twist tusschen Maresius en Alting was daarmee niet uit. Tenslotte hebben de Staten 10 Aug. 1669 verboden, over de controverse punten verder te strijden.

Daarmee was echter de verzoening tusschen Alting en Maresius niet bewerkt; tusschen beiden bleef heftige strijd bestaan, die eerst vlak voor Maresius' dood werd bijgelegd.

Alting heeft nog, kort na elkaar, twee verhandelingen gepu-

---

[1]) „Coccejus, „Opera anecdota", t. II, epist. CCXXVIII.

[2]) Zie Coccejus, „Opera omnia", t. VI. en „Opera anecdota", t. II onder de Epistolae.

[3]) Opgenomen onder de Concilia in Coccejus' „Opera omnia", t. VI.

[4]) Vgl. Nauta, a.w., bl. 377.

bliceerd [1]), resp. getiteld: „Doctrina de Sabbatho Catecheseos Palatinae" [2]) en „Doctrina de Sabbatho Synodi Nationalis Dordracenae" [3]). Zoowel den Catechismus als de bepalingen in de Post-Acta legt hij naar zijn opvatting uit.

Maresius verzorgde een uitgave van zijn „Systema" met aanteekeningen [4]), die nog enkele dagen voor zijn dood [5]) het licht zag. Inmiddels was toen een verzoening tusschen Maresius, die op zijn sterfbed lag, en Alting tot stand gekomen. De aanteekeningen van Maresius in de nieuwe uitgave van zijn „Systema" zijn voornamelijk opmerkingen, die hij bij de jaarlijksche behandeling van zijn „Systema" op zijn college maakte [6]). We kunnen hieruit dus een indruk krijgen, hoe Maresius op zijn colleges in deze jaren het Sabbatsvraagstuk heeft behandeld. Speciaal bestrijdt hij Walker en in hem Alting, en behalve dezen ook Coccejus en diens aanhangers.

Maresius onderscheidt [7]) drie richtingen inzake den Sabbat: ten eerste die, welke meent, dat er niets ceremonieels zou zijn in dit gebod behalve de bepaling van den zevenden dag; het geheele gebod zou verder moreel zijn; zoo Voetius, Essenius e.a. Ten tweede het andere uiterste, in den geest van de Anabaptisten en

---

[1]) Deze verhandelingen werden gepubliceerd, vgl. Maresius, „Systema theol.", editie cum annotationibus, pag. 307 „...qui libellus prodit, cum haec scribo, inscriptus, Synodi Nationalis doctrina..." en even verder „...Nam paulo ante hunc novum foetum, diatribam emiserat, qua illud in quaestione 103 Catecheseos Belgicae, videri volebat reperisse."

[2]) Voorkomend in t. V der „Opera omnia"; het bestaat uit 31 stellingen.

[3]) Voorkomend in Alting, „Opera omnia", t. V; het bestaat uit 67 stellingen. Maresius, „Syst. theologiae", ed. cum annot., geeft pag. 306 den titel aldus: „Synodi Nationalis Dordracenae doctrina de Sabbatho, juxta regulas ibidem conceptas explicata."

[4]) Samuel Maresius, „Systema Theologiae", ed. cum annot. Groningae 1673. In hetzelfde jaar kwam van Maresius' „Systema" ook nog een nieuwe uitgave zonder de aanteekeningen: „Editio novissima, ad septimam et ultimam ab authore recognita, praecedentibus omnibus auctior et accuratior".

[5]) J. Alting schrijft aan Bekker 9 Sept. 1673 („Opera omnia", t. V, pag. 425): „Monitus fui ego de Systematis novi perpetuis annotationibus, ...Liber ille paucis ante mortem ipsius diebus vendi quidem coeperat..."

[6]) Zoo zegt Maresius zelf in zijn „Ad lectorem" van de „editio novissima ad septimam et ultimam ... recognita".

[7]) l.l., pag. 306, 307.

de Socinianen, waarbij geleerd wordt, dat het vierde gebod puur ceremonieel is en door den dood van Christus geheel afgeschaft; we zouden den Zondag niet houden krachtens den decaloog, maar uit vrije verordening der kerk; zoo Coccejus en Heidanus. Een derde meening is die van Walker, welke de moraliteit van het zevende gebod ontkent en het dus ceremonieel maakt [1]).

Zoowel de opvatting van Voetius c.s. als die van Coccejus wijst hij af. Over de eerstgenoemde opvatting schrijft hij: ook had ik gewenscht, dat die van Utrecht de moraliteit van het vierde gebod zoo hadden verdedigd, dat ze, meer tredende in de voetstappen van Walaeus, Rivet en vele anderen, die moraliteit zoo breed niet uitgestrekt hadden tot een lastige rust, welke eer tot het ceremonieele juk had moeten gerekend worden [2]). Van Hoornbeek zegt hij in ditzelfde verband, dat hij is een verstandige beschermer van het vorige (n.l. Utrechtsche) gevoelen.

In deze uitgave nu van zijn „Systema" heeft Maresius verschillende gedachten van Coccejus en Walker en van hun aanhangers over den Sabbat weerlegd. Hij besteedde vooral aandacht aan de met Walker opgekomen richting [3]) en leverde een uitvoerige bestrijding van de laatste twee werkjes van Alting [4]).

Dat deze uitgave van Maresius' „Systema", waarin Alting zoo scherp werd aangevallen, nog uitkwam na de getroffen verzoening, heeft dezen zeer gekrenkt. Hij richtte een verzoek aan de Staten tot onderdrukking dezer uitgave en heeft zich over het verschijnen daarvan uitgelaten in een uitvoerigen brief aan Bekker. Hij weerlegt daar Maresius' beschuldigingen, ook die inzake den Sabbat en spreekt zijn voornemen uit, daarop te antwoorden [5]).

Ter verdediging van den overleden Maresius verscheen daarop: „Apologia pro Samuele Maresio" [6]), waarin ook gehandeld werd over den Sabbat [7]). Verbazing wordt hier uitgesproken over de poging van Alting, om Calvijn zoowel met Bekker als met Alting's eigen meening te laten overeenkomen.

Het kan niet worden gezegd, dat Alting inzake den Sabbat het

[1]) Maresius, l.l., vgl. Koelman, „Wederlegging-Vlak", bl. 23.
[2]) Maresius, l.l., vgl. pag 306, 307.
[3]) l.l., pag. 211, 212, 307.
[4]) l.l., pag. 306—312.
[5]) „Opera omnia", t. V, pag. 424—436, vooral pag. 432—434.
[6]) Later te noemen.
[7]) Aldaar, bl. (42)—(48).

standpunt van Coccejus verdedigde; Coccejus spreekt duidelijk uit, dat dit niet het geval is [1]); over het geheel stond Alting in dezen veel dichter bij de opvatting van Hoornbeek en Essenius; maar het verschil werd minder scherp gevoeld door de sympathie, die de beide geleerden voor elkaar hadden en doordat ze in vele andere opzichten gelijk dachten.

Aan Alting's meening is ook verder nog wel aandacht geschonken, hoewel het een te eigenaardige was, om veel bijval of bestrijding te vinden. Weerlegd is ze o.a. door Witsius in „De oeconomia foederum" en door J. à Marck in „Historia paradisi".

Witsius noemt als sacramenten van het verbond der werken, opgevat als symbolen om de zekerheid van Gods beloften te bevestigen, het paradijs, den boom des levens, den boom der kennis des goeds en des kwaads en den Sabbat [2]). In het hoofdstuk „De Sabbato primo" wordt in het kort de vraag bezien [3]), of Gen. 2 : 2, 3 een prolepsis is, iets, dat wordt ontkend; daarna, welke de natuur van den eersten Sabbat is: de Sabbat, zoo wordt gezegd, mag een sacrament worden genoemd van Gods heilsbeloften, aan Adam gedaan. Tenslotte wordt de meening van den geleerde onderzocht, die heeft beweerd, dat Adam op den zesden dag is gevallen en dat Gods rust op den zevenden dag is geweest de rust in het werk der schepping en die in dat der verlossing. Het eerste leert de Schrift nergens en is onwaarschijnlijk; tegen het tweede worden een aantal argumenten aangevoerd en dat op zeer rustig betoogende wijze, zonder scherpheid. Ze zijn voornamelijk deze, dat in de woorden van Mozes niets gevonden wordt van dat werken Gods, waarop Hij op den zevenden dag alles uit den val heeft hersteld. Daar is ook niets te vinden van de rust van het werk der herschepping, dat het fundament van den Sabbat zou zijn. Hoe kan God ook rusten na de enkele belofte van den Messias, terwijl Diens werk nog komen moest, en God heeft niet gerust, want Hij heeft Zijn oordeel over Adam en Eva uitgesproken en volvoerd en de Schrift noemt zeer duidelijk het rusten Gods na het zesdaagsche scheppingswerk als fundament voor den Sabbat.

[1]) Coccejus, „Opera Anecdota", t. II, epist. CCCCLIII: „Altingius in quibusdam aliter sentit atque nos...".
[2]) Witsius, „De Oeconomia Foederum Dei cum hominibus," 1677, pag. 52 sqq.
[3]) l.l., lib. I, cap. VII, pag. 61—76.

J. à Marck geeft in zijn „Historia Paradisi" [1]) een overzicht over de meeningen aangaande den tijd van Adam's val en bespreekt dan ook de meening van J. Alting en van velen vóór hem, dat Adam op den zesden dag zou zijn gevallen. Deze gedachte wordt door J. à Marck op vele gronden verworpen. Van de buitenlanders noemen we J. Brown, die hem en Walker weerlegde in „Causa Dei"; Walker is o.a. weerlegd door Joh. Strang, Schotsch professor, wiens Opuscula 1663 te Rotterdam zijn gedrukt.

Maresius is ook betrokken geweest in den strijd tegen Bekker en is nog meer voor den Zondag opgekomen, zooals we in het volgende hoofdstuk hebben te vermelden.

[1]) Amstelod. 1705, Lib. III, cap. VII, p. 625—651.

HOOFDSTUK V.

DE VIERDE PERIODE VAN DEN STRIJD: HET DISPUUT OVER DEN SABBAT ALS ONDERDEEL VAN DE CARTESIAANSCH-COCCEJAANSCHE TWISTEN TOT OMSTREEKS 1675.

§ 1. *Inleiding.*

Bij het vervolgen van het Sabbatsdispuut komen we op het breede terrein van de Cartesiaansch-Coccejaansche twisten. Het Sabbatsvraagstuk vormt daarbij veelal slechts een onderdeel van een aantal punten, waarover gestreden wordt; het heeft nu niet meer álle, maar slechts een deel van de aandacht. Een complex van meeningen over verschillende onderwerpen heeft zich baan gebroken, dat eenerzijds heftig bestreden wordt, anderzijds verdedigd; zoo verminderde vanzelf eenigszins de belangstelling, die een tijdlang zoo sterk op ons onderwerp was gericht.

Coccejus met zijn aanhang, de voorstanders van een Bijbelsche theologie, en de Cartesiaansche richting, vormen een bepaald front, waartegen van andere zijde heftig verzet wordt aangeteekend. Onder de vraagstukken, die aldus in het geding komen, is dat van den Sabbat niet meer het belangrijkste. Het gaat nu over het recht ja dan neen om aan alles te twijfelen; ook daarover, of er een God is; hoe de overal-tegenwoordigheid Gods is te verstaan; of de wereld oneindig is; of de zielen der beesten onsterfelijk zijn; of de Schrift over de natuurlijke dingen spreekt naar de dwalende meening der menschen; over de verhouding van Schrift en menschelijke rede; wie de uitlegger is van de Schrift; over de beschouwing der geboden; over den grond der zedelijkheid; over het wezen Gods, dat der kerk en des geloofs; de naturen van Christus en andere vraagstukken meer.

Nieuwe gezichtspunten over het Sabbatsvraagstuk kwamen er verder niet veel meer voor en allengs teekenden zich twee onderscheiden standpunten duidelijker af. Terwijl de tegenstanders der nieuwigheden aan de belijdenis over dit punt, aan de kantteekeningen en aan de artikelen van compromis, op de Synode van Dordt vastgesteld, vasthielden, werden deze door de

andere partij openlijk verworpen en maakte men zich los van wat tot nu toe aangenomen was.

Mannen als Coccejus en Burman hadden dat nog niet gedaan en hadden hun opvatting aan de leer, zooals die was vastgesteld, willen verbinden; maar die na hen kwamen en zich bij hen aansloten, maakten hun opvatting daarvan los en stelden die daartegenover.

Het is dus niet meer een strijd over de interpretatie van de uitspraak der kerk over den Sabbat, maar over de vraag of de uitspraak der kerken over den Sabbat al dan niet zuiver was. Natuurlijk geldt dit slechts in het algemeen; Bekker b.v. wilde in dezen zich nog streng aan de confessie gebonden houden; maar er zijn duidelijke aanwijzingen, dat de Coccejaansch-Cartesiaansche richting een anderen kant uitging en men schroomde niet, dat ook openlijk uit te spreken.

Ten slotte kan hier worden vermeld, dat de kerken er toe kwamen, zich in classes en particuliere synoden over den Sabbat uit te spreken. Niet slechts over de Zondagsheiliging, of liever over de Zondagsontheiliging, dat hebben ze voortdurend gedaan, maar ook over de opvatting van den Sabbat. Ze hebben dat slechts zeer in het algemeen gedaan en tot een nadere preciseering van het al eerder vastgestelde is het niet gekomen; maar men sprak zich toch duidelijk uit voor één der twee elkaar bestrijdende opvattingen en tegen de andere, door enkele stoute en sterke uitspraken af te keuren. Dat men tot meer niet kwam, is voor een goed deel daaraan toe te schrijven, dat men het niet rekende tot de competentie van classes en particuliere synoden te behooren, verder te gaan; een andere oorzaak was deze, dat de Overheid nader ingaan op deze kwestie verbood. Maar het toont ook aan, dat er, ook voor hen, die op het standpunt der drie formulieren staan, inzake den Sabbat toch vraagstukken zijn, die niet maar zoo op te lossen zijn en waarover verschil van beschouwing toelaatbaar is.

§ 2. *Het dispuut tusschen de theologen in deze periode.*

We willen beginnen met melding te maken van den strijd tegen Bekker [1]), waarin ook het vraagstuk van den Sabbat een onderdeel

[1]) Zie daarover Dr. W. P. C. Knuttel, „Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof", 's Gravenhage 1906, hfdst. II en III.

vormde. We beginnen met hem, omdat we zoo de nauwste aansluiting hebben met het vorige hoofdstuk; immers is ook Maresius in dezen strijd betrokken geweest en Bekker hield met Alting nauw contact.

Balthasar Bekker, de bekende voorvechter van de Cartesiaansche wijsbegeerte en schrijver van de „Betoverde Wereld", was, toen hij nog predikant te Oosterlittens was, in 1665 gepromoveerd tot doctor in de theologie; onder de verdedigde stellingen waren er ook enkele over de wet en den Sabbat, die later scherpe bestrijding zouden vinden. Stelling 79 luidde: „Het vierde (gebod) bij uitnementheid den wekeliken Sabbath noemende, begrijpt met eenen alle jaarliksche en maandelike feesten, mitsgaders allen uiterliken Godsdienst van dien tijd". In de 95ste werd het onderhouden van den openbaren eeredienst hoognoodig genoemd, naar den eisch van het Nieuwe Testament, doch vrij van tijdsbepaling; het is door een overoud gebruik der algemeene kerk aan elken eersten dag verbonden [1]).

In Franeker predikant geworden, gaf hij in 1670 een breede verklaring van den Catechismus in het licht, onder den titel: „De vaste spijze der volmaakten" [2]). De uitgave daarvan had vertraging ondervonden, omdat hij eerst het verloop van den strijd tusschen Alting en Maresius wilde afwachten; hij wilde n.l. enkele punten, tusschen die beiden in het geding, ook in zijn Catechismusverklaring behandelen.

In de voorrede levert hij critiek op de bestaande boeken voor de catechisatie, waarbij hij ook voorbeelden geeft van dwaze vragen en antwoorden, die daarin te vinden zijn, en onder deze zijn er ook een aantal uitgekozen, die gaan over den Zondag. Ze zijn ontleend aan de „Catechisatie" van Voetius-Poudroyen, iets, dat Bekker er niet bij vermeldt [3]). Merkwaardig is, dat Alting, — die op

[1]) Zie „De Friesche Godgeleerdheid van Balthasar Bekker...". Amsterdam 1693, bl. 660, 662.

[2]) Een derde druk is opgenomen in zijn „Friesche Godgeleerdheid", bl. 1—366. Deze uitgave is aan de oorspronkelijke geheel gelijk, zooals Bekker zelf verklaart in de „Opdraght" er van aan Prins Hendrik Kasimyr, aldaar x 3 „Dit zijn de redenen... die mij bewogen hebben, de meergemelde Vaste Spyze wederom aan 't licht te geven, sodanig als die allereerst geweest is, van woord tot woord: sonder d'allerminste veranderinge, self in de spelling niet,..."

[3]) Zie ook „Gisb. Voetii misgrepen", bl. 53—54, aangehaald bij Duker, a.w., dl. III, bl. 141, noot 1. Hier wordt in afkeurenden zin gesproken over de catechisaties van Voetius, die opgepropt zouden zijn ge-

zeer vriendschappelijken voet stond met Bekker, al was hij het niet met al diens opvattingen eens, ook m.n. met diens Sabbatsopvatting niet — naar aanleiding hiervan aan Bekker heeft gevraagd [1]), wien hij toch bedoelde. Alting vraagt: „misschien Ridderus?" [2]). In hoofdstuk XXVII leert Bekker, dat de tien geboden de voorwaarden zijn van Gods verbond met Zijn volk Israël. Ze behooren niet bepaald tot een der drie groepen, waarin de wet te onderscheiden is (zedelijke, kerkelijke, burgerlijke), maar tot alle drie, het meest echter tot de zedelijke, die het merg en pit is van de beide andere. Dat de tien geboden niet alleen zien op de zeden blijkt daaruit, dat ze meerendeels maar spreken van een uiterlijke gehoorzaamheid en dat de woorden en de stijl passen voor het Joodsche volk in het bijzonder. Dat de tien geboden met zoo veel majesteit zijn uitgesproken, met Gods eigen vinger in twee steenen tafelen geschreven en in de kist des verbonds bewaard, bewijst niet, dat zij alleen de wet der zeden uitmaken. Toch is het niet zoo, dat we van de wet der tien geboden niets meer te onderhouden hebben; de tien geboden zijn van veel belang, als we maar letten op het onderscheid tusschen Oude en Nieuwe Testament; we hebben er in een regel des Christelijken levens en voorschriften voor de geloovigen. Sommige der tien geboden behooren tot ons, zoo als ze daar staan; al de bijzondere omstandigheden, die in de tien geboden zijn uitgedrukt, raken alleen de Israëlieten.

De grond van het vierde gebod is, schrijft Bekker bij Zondag 38 (hoofdstuk XXIX), dat er bestemde tijden moeten zijn om God te dienen; eertijds was er het onderscheid van personen, spijzen, plaatsen en tijden, maar nu zijn we vrij van het onderscheid der tijden, Col. 2 : 16, 17; ook van den wekelijkschen Sabbat, die daar is bedoeld. Dat wij aan geen onderscheid van dagen gebonden zijn, kan bewezen worden uit het natureele recht van alle menschen en uit de instelling van de wetten. Wat het eerste betreft: gelijk er op zichzelf geen onderscheid van spijzen is, zoo kan er uit de natuur ook geen onderscheid van tijden zijn; en wat het

weest met ontallijke beuzelachtige vragen. Zie verder de „Inleiding", die Dr. A. Kuyper Sr. schreef vóór in zijn uitgave van Voetius' „Catechisatie".

[1]) Alting, „Opera omnia", t. V, epist. XLVII, meegedeeld door Knuttel, „Balth. Bekker", bl. 41, 42.

[2]) Wat Knuttel daarop laat volgen: „Het antwoord op deze vraag is niet bekend" kan niet meer gelden, na de inleiding, die Dr. A. Kuyper schreef op Voetius' „Catechisatie".

tweede aangaat: de Sabbat is alleen ingesteld voor het volk Israël. De instelling van den Sabbat is geschied, toen het manna gegeven werd. In het vierde gebod staat niet, dat de Sabbat is ingesteld vóór den val; de Sabbat was een teeken tusschen den Heere en de kinderen Israëls. Voor den Sabbat is niet door Christus of door de apostelen een andere dag in de plaats gesteld. Dat nu de Zondag wordt onderhouden, is een oud en algemeen gebruik van de Christelijke kerken, welk gebruik vooral opgekomen is ten tijde van keizer Constantijn. We zijn aan dien dag gebonden, niet omdat hij door den Heere is ingesteld, maar omdat de Heere dan gediend wordt. Er moet dan niet gewerkt worden; het is niet genoeg, de vergadering bij te wonen, maar ook de overige tijd van den dag moet voor heilige oefeningen worden besteed en het is groote zonde, dat niet te doen.

Over dit werk van Bekker is heel wat te doen geweest. Van verschillenden kant rezen er bezwaren tegen; vooral Maresius van Groningen en de hoogleeraren te Franeker, onder wie Arnoldus, hielden het voor onrechtzinnig. Booze geruchten over den inhoud van dit boek deden al spoedig de rondte. De Kerkeraad, het Hof en de gedeputeerde Staten bemoeiden zich er mee. Op last van de laatstgenoemden gaf de theologische faculteit van Franeker een advies er over, dat ook in druk verscheen [1]), waarin een aantal stellingen van Bekker's boek werden veroordeeld, o.a. ook deze [2]), dat de tien geboden behooren tot alle drie soorten der wet, dat ze meerendeels maar spreken van een uiterlijke gehoorzaamheid en doordat ze gesteld worden tegenover het evangelie, vernietigd zijn en tot ons niet meer behooren. Ook zijn opvatting van het vierde gebod vindt geen genade; een volslagen Sociniaan, zoo luidt het, spreekt nog niet zoo als Bekker doet.

Hierop gaf Bekker een „Nodig Antwoord" [3]) in het licht, waarin hij het „advies" stuk voor stuk weerlegt. Inzake zijn opvatting van de wet beroept hij zich op Primerose, Walker, Alting en Heidanus. De laatste heeft in „De Sabbato et die Dominica" zijn laatste bezwaar uit den weg geruimd, n.l. dat het vierde gebod, omdat het één van de tien geboden is, ook zedelijk moet wezen. Het is niet zoo, dat de tien geboden alleen zedelijk zijn; niemand

[1]) Knuttel, „Balth. Bekker", bl. 74.

[2]) Dit advies heeft Bekker afgedrukt in het „Nodig Antwoord", dat hij er op schreef, en dat voorkomt in „Friesche Godgeleerdheid", bl. 367—463; zie aldaar bl. 432, 433, 436, 437.

[3]) Zie noot [1]).

heeft nog ontkend, dat het vierde gebod ten minste voor een deel niet-zedelijk is. Dat is al door de oude kerkleeraars uitgesproken. Rom. 7 : 14 is te verstaan, niet van de tien geboden alleen, maar van het oogmerk, dat de wetgever met de geboden had en van de volmaaktheid, die Hij bij al zijn wetten eischt; Christus spreekt in Matth. 5 : 17 van de tien geboden niet als onderscheiden van de andere geboden in de wet van Mozes; de tien geboden zijn niet méér geestelijk dan de andere wetten. Christus stelt niet de tien geboden tegenover het evangelie als zouden ze daarmee strijden, de tegenstelling is bedoeld zoo, als die ook voorkomt in Hebr. 12 : 18—25.

Hij beklaagt zich er over, dat men zijn opvatting van het vierde gebod en van den rustdag verdraait, want hij leert wél, dat het vierde gebod den zevenden dag vaststelt, en ontkent slechts, dat dit den Christen raakt. De Zondag is wel een menschelijke instelling, maar toch volgens Gods Woord.

Het advies van de faculteit, dat van de professoren Arnoldus en Schotanus was, terwijl daarbij gevoegd waren de aanteekeningen, die de inmiddels overleden professor Steinbergius bij Bekker's boek gemaakt had, werd door Ged. Staten gezonden naar de classes der provincie, om hun oordeel daarover te vernemen op de eerstvolgende synode.

Hoe dit oordeel luidde en wat daarop van Bekker's zijde gevolgd is, behandelen we in de volgende paragraaf, daar we hier met een uitspraak der kerk te doen krijgen en we bij het oordeel der kerk apart stilstaan.

Bekker's „Vaste spijze" was mee de aanleiding, dat Maresius in 1671 zijn „Catechesis publica" uitgaf, een geschrift, uit zijn college-arbeid ontstaan [1]). In de voorrede gaat hij scherp in tegen de dwalingen van zijn tijd; bij de opsomming daarvan ontbreekt ook niet die over den Sabbat. Hij zegt hier ook het oog te hebben op zeker catechisatieboek, dat in het Hollandsch verscheen, waarmee dat van Bekker is bedoeld. Bij de betreffende Zondagen zet hij zijn leer over de wet en den Sabbat uiteen, daarbij afwijzend, dat het Sabbatsgebod louter ceremonieel is en geheel afgeschaft. Het gebod dateert van de schepping, het is door de patriarchen onderhouden; in Egypte verwaarloosd, begon het hersteld te worden bij het geven van het manna; er is iets ceremonieels, positiefs en speciaal Israëlitisch in, dat met Christus vervallen is; daartoe behooren ook de bepaling van den zevenden dag, de strenge rust en de typische beteekenis. Moreel is, dat een zekere en vaste dag is aangewezen voor rust en verkwikking en voor den plechtigen en publieken godsdienst.

[1]) Blijkens den volledigen titel: „Catechesis publica foederati Belgii, et Samuelis Maresii Porismata Theologica ad singulas Dominicas, olim publice disputata, nunc vero plurimis flagitantibus, recusa, ex Authoris recognitione et emendatione", Groningae 1671.

Terecht is door de apostelen de zevende dag in den eersten veranderd; deze verandering rust niet op de ongeschreven traditie, maar op de autoriteit der Schrift.

De Zondag is de Sabbat der Christenen, moet een dag zijn van quies honesta en recreatie en vervolgens van bezoek van heilige samenkomsten. Tegen huwelijksbevestiging op dien dag heeft hij geen bezwaren, enkel fanatici en independenten willen die afgeschaft hebben op Zondag. Terecht wordt gezegd, dat dit gebod verplicht tot het onderhouden van kerken en scholen. Wie den Zondag houdt, eo ipso se disponit ad spirituale Sabbathum.

Tegen zulke feestdagen, zooals die door de Roomsch-Katholieke kerk zijn ingesteld, teekent hij protest aan, maar wel mogen volgens hem nog andere dagen dan de Zondag onderhouden worden. De Sabbat wordt gevierd door rust en heiliging. We zijn niet aan de preciesheid der Joden gehouden (geen vuur aansteken, geen eten koken, geen wapens opnemen, geen reis vervolgen te land en ter zee, geen zieken genezen); vereischt worden honesta quies, ophouden van alle werk van wereldsch beroep, behoudens instans necessitas, waarvan de beoordeeling echter aan ieders consciëntie wordt overgelaten.

Ook kwam nog van Maresius' hand uit een verhandeling, getiteld: „Tractatus brevis de afflicto statu studii theologici in foederato Belgio et commoda eius restituendi ratione" [1]). Hierin beschrijft hij de theologische situatie van zijn tijd, de toestand der verschillende universiteiten, welke dwalingen hun intree deden en wat daartegen diende te worden gedaan.

Onder het laatste noemt hij, dat de professoren zouden moeten beloven, niet in te gaan tegen het bepaalde in de Nationale Synode en zich met name omtrent het stuk van den Sabbat te zullen gedragen naar het oordeel dier synode, gedachtig zijnde, dat, hoewel het maar provisioneel scheen te zijn, dit toch zoo lang ver-

[1]) Het verscheen 1673 ook in Nederlandsche vertaling: „Een kort en merck-weerdigh Tractaet...".

bindt, tot door een vergadering van gelijke autoriteit verandering aangebracht is.

Bekker heeft hierop geantwoord in zijn „Defensio justa et necessaria" in 1673, maar den Sabbat daarbij met opzet ter zijde gelaten [1]).

Anders prof. Alhard de Raadt [2]), die in 1673 een „Apologia veritatis" [3]) schreef op Maresius' „Tractatus brevis", waarin hij, zooals al op het titelblad aangegeven staat, meteen de predikanten van Deventer van antwoord diende. Deze hadden in een geschrift hun bezwaren kenbaar gemaakt tegen Coccejus' gevoelen over de natuur van de wet en de voldoening van Christus, daar dit door den toenmaligen professor te Deventer, Perizonius, werd verdedigd. Van dit geschrift der Deventer predikanten heeft ook Maresius in zijn genoemde „Tractatus brevis", met erkentelijkheid melding gemaakt.

Aan zijn uitvoerige verdediging tegen Maresius voegde De Raadt toe een uiteenzetting van vier kwesties, waarvan de eerste betreft de natuur van de wet, de tweede het vierde gebod.

De Raadt gaat uit van de bekende onderscheiding in Ex. 24 : 12 tusschen doctrina (thora) en praeceptum (miszwa). Het verschil tusschen beide is aangegeven in ps. 19 : 8, 9. Thora is de leer des heils, die den zondaar den weg der zaligheid wijst en die vooral in den Sabbat uitkomt, miswa is de samenvatting van het verbond der werken, dat Christus moest volbrengen. Het bewijs voor deze beschouwing is vooral Ezech. 20 : 11, 12. In den decaloog zijn praecepta van het werkverbond en beloften van het verbond der genade. De Oudtestamentische Sabbat behoort tot de laatste, was teeken van de heiliging, die Christus aan zou brengen; de rust was schaduw van de rust van Christus' graf en moest daarom afgeschaft worden, evenals de besnijdenis e.d. Dat in den

[1]) „Balthasaris Bekkeri Defensio justa et necessaria. Quae est epistola apologetica ad... Samuelem Maresium...", Franekerae 1673. Aldaar, pag. 42.

[2]) Zie over hem b.v. H. Bouman, „Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren", dl. I, Utrecht 1844, bl. 227, 228.

[3]) Alhardt de Raadt, „Apologia veritatis, quam provocavit... Samuel Maresius...; Adjecta est succincta demonstratio quatuor vexatarum quaestionum, de natura decalogi, de quarto praecepto... Ex professo praecipuae Pastorum Daventriensium objectione, de natura decalogi eorumque cavellationes adversus sententiam D. Coccejl... enervantur", Amstelod. 1673.

Sabbat iets moreels is, zooals het in de artikelen van Dordt staat, is geheel onjuist; ook de kantteekeningen over de teksten, op den Sabbat betrekking hebbend, zijn niet zuiver en geheel ten onrechte leidt de Catechismus uit het vierde gebod af, wat moet gelden voor den Sabbat van het Nieuwe Testament.

De Raadt behoorde, doordat hij dit standpunt innam, tot hen, die de Gereformeerde belijdenis niet slechts naar eigen inzicht interpreteerden, maar welbewust veranderden, en zijn opvatting valt daarmee verder buiten onze aandacht.

Weerlegging heeft hij wel gevonden, evenals Allinga, wiens bestrijding vàn en dispuut mèt Witsius wij nu eerst moeten vermelden.

Ook hier vormt het vraagstuk van den Sabbat maar een onderdeel.

Witsius, predikant te Leeuwarden, liet in 1669 zijn stem hooren in een geschrift „Twist des Heeren met zijn wijngaard" [1]). Hij schreef dit wegens allerlei misstanden, dwalingen in leer en leven, die hij aantrof in de kerk, welke hij liefhad. Hierover sprekend, noemt hij allerlei staaltjes van nieuwigheden, waaronder ook, dat de tien geboden niet anders behelzen dan het verbond der genade; dat het Sabbatsgebod niet moreel, maar ceremonieel is; dat het alleen voor Israël was en niet voor alle menschen. Dit is in strijd met de Post-Acta en den Catechismus, met de klachten der synoden en de placcaten der Overheid. Van den preekstoel af wordt zelfs verklaard, dat de menschen, na eerst ter kerk te zijn geweest, onbeschroomd kunnen wederkeeren tot hun dagelijksch werk, zoo dit zonder aanstoot geschieden kan. Ja, zelfs wordt het gevoelen, dat de Dag des Heeren in plaats van den ouden Sabbat gekomende zijnde, als een gedeelte van de wet der zeden, uit kracht van het vierde gebod door de Christenen gevierd moet worden, tot de pharizeesche nieuwigheden dezer dagen gerekend, geschapen om scheuring in de kerk te verwekken.

Hiertegenover stelt Witsius het geloof en de praktijk der Boheemsche kerk, waaraan door Bucer, Calvijn e.a. veel lof werd toegekend.

Witsius' geschrift werd door velen met groote dankbaarheid ontvangen; niet het minst trokken zijn opmerkingen over den Sabbat en de door hem genoemde feiten in dezen de aandacht. De waarheid van het geval, waarop Witsius doelde, werd ont-

[1]) Door mij is gebruikt de 7de druk, Utrecht 1748.

kend; maar daarna weer door Witsius verdedigd en gehandhaafd [1]).

Bestrijding kreeg Witsius van Ds. Allinga, predikant te Wijdenes, die uitgaf „Sedige verdedigingh van de eer en leer der wijdt beroemde Professoren en voornaemste Leeraren van Nederlandt tegen de beschuldiging van H. Witzius in zijn Twist des Heeren", waarin op al de punten, door Witsius genoemd, uitvoerig wordt ingegaan.

Daarbij wordt in cap. IX en volgende verdedigd, dat de wet der tien geboden niet anders behelst dan het verbond der genade of het geloof der beloftenis, dat werkend is door de liefde. De vraagstelling, of het vierde gebod moreel is, dan wel ceremonieel neemt hij liever niet over, wegens het verschillend gebruik van deze woorden. Daarom kan het z.i. beter zóó worden gesteld, dat de vraag is, of het vierde gebod de Christenen verbindt naar den eigen zin van de letter of niet. Volgens Allinga niet. Zijn meening is, dat het vierde gebod positief is en daarom vervallen met Christus' komst. De Christenen zijn vrij van de geboden van het Oude Testament, die niet zijn gegrond in de „natuurlijke" billijkheid en gaan over „dingen, die de natuur der zaken niet als eigen deugd gebiedt". Voorts behoort het Sabbatsgebod tot die geboden, die alleen voor Israël golden. Het gebod eischt niet maar de onderhouding van één van de zeven dagen der week, maar die van den zevenden dag. Op de vraag, of hieruit niet volgt, dat in het vierde gebod niet is geboden de betrachting van den godsdienst en de openbare uitoefening er van, antwoordt hij, dat onderscheiden moet worden tusschen de letter en het fundament, tusschen de figuratie en de uitbeelding. Het fundament van het gebod is 's menschen verplichting tot een behoorlijke gedachtenis van Gods rechtvaardigheid. Het gebod is de afbeelding geweest van de geestelijke rust der zonde op aarde en van de zalige rust in den hemel.

Ook komt in dit geschrift van Allinga uitvoerig ter sprake het geval van dien predikant, die door Hoornbeek en Witsius in hun boeken was bedoeld en dat naar aanleiding van hetgeen daarover op de synoden van Friesland verhandeld was, iets, dat we in de volgende paragraaf bespreken.

Het geschrift van Allinga verscheen met approbatie van de

[1]) In het „Tot den lezer", dat hij aan een herhaalde uitgave vooraf deed gaan.

classis Enkhuizen. Het werd echter gevolgd door „Nodige Naspraak" van de hand van Ds. van der Meer [1]). Veel bijzonders bevat deze „Naspraak" niet, maar wel komt hierin het stuk voor, dat de leden van de classis Enkhuizen, die tegen de approbatie van Allinga's geschrift waren, hadden opgesteld, om het in te dienen bij de synode, die weldra te Enkhuizen zou gehouden worden. De inhoud er van is, dat zij er tegen zijn om te approbeeren, wat zij niet verstaan en wat nog punten van verschil zijn onder dezelfde belijders; door tusschenkomst van anderen hebben zij zich echter van het overhandigen van genoemde verklaring laten afbrengen.

Witsius antwoordde Allinga in „Het aanstootelijke nieuw in waarheyt en liefde ontdekt". In de „aanspraak" aan de classis Enkhuizen betuigt hij zijn groot misnoegen, dat deze het geschrift van Allinga heeft geapprobeerd. Hij beklaagt zich over de verzen, vóór in Allinga's boekje, m.n. over dat van zekeren Ds. Brouwer. Hij verdedigt zijn goed recht, om het niet met Bullinger eens te zijn, als deze de wetten der twee steenen tafelen en de wetten der ceremoniën daarbij als condities voor het genadeverbond stelt. Hij vraagt verder, wie de Kantteekenaars tegenspreekt, hij die gaarne toestemt, dat de wekelijksche Joodsche Sabbat is afgeschaft, voor zoo veel deze ceremonieel was, of hij die leert, dat het vierde gebod van den Sabbat eerst in de woestijn gegeven zou zijn en dat de wet der tien geboden niet anders is dan een formulier van het verbond der genade; hij wijst erop, dat de Kantteekenaars zich op Gal. 4 : 24, 25 niet in laatstgenoemden zin uitspreken.

Het geschrift bevat 84 paragraphen, waarvan de 78ste een beklag is over de Sabbatstwisten: Het gebod van de heilige rust is geworden een stof van ergerlijke onrust en onheilig broedergekijf. Hij beklaagt zich, dat men zich niet houdt aan de Synode van Dordt. Een uitvoerige bespreking wijdt hij er niet meer aan en hij motiveert dat ook: de argumenten zijn al zoo vaak genoemd. Wel komt hij nog vrij uitvoerig terug op het geval-Van Poot, dat we in de volgende paragraaf vermelden.

Uit wat Witsius in dit boekje schreef over den Sabbat is al duidelijk, dat van hem niet veel meer te verwachten was voor verdere bespreking van de kwestie, die hij voldoende behandeld

[1]) Zie de „Missive" van Ds. H. van der Meer, achterin S. van Diest, „Nodigh en grondigh ondersoek...".

achtte en het is dan ook tot een breede gedachtewisseling in dezen niet meer gekomen.

Wel zijn beide partijen met de uitgave van pamfletten en geschriften doorgegaan; deze hebben het dispuut echter niet verder gebracht [1]).

Allinga behoorde mede tot degenen, tegen wie Dr. L. Ryssenius zich keerde. Deze, predikant te Heusden, nadat hij tevoren o.a. in Deventer had gestaan, verdedigde met woord en geschrift de rechtzinnige waarheid en had o.m. in 1666 tegen Coccejus geschreven. Nu keerde hij zich tegen de leer van Wittichius, Burmannus, Wolzogen, Perizonius, Groenewegen, Allinga e.a. in „De

[1]) Allinga antwoordde nog in 1673 met „Seker Oudt, in waerheyt bevestight, en in liefde gesuyvert van de kladde van aanstootelijk nieuw". Voorop laat hij gaan een aanspraak aan Witsius, waarin allerlei opmerkingen over het verloop van den twist; Witsius' geschrift zou droeve onlusten hebben doen ontstaan in de classis Enkhuizen, die aan de classis heel wat tijd en geld hebben gekost. Ook bespreekt hij hier, hoe het met de approbatie van zijn geschrift is toegegaan en onderzoekt de „Naspraak" op zijn „Aanspraak" uitgekomen.

In dit jaar verscheen ook „Nodigh en grondigh ondersoek eniger nieuwigheden, onlangs ontfonkt, en nieuwlijks van seker Leeraar in twee onderscheiden Schriften bepleit, ingesteld door Samuel van Diest", het is een Nederlandsche weergave van zijn, het jaar daarvóór verschenen, „De controversia evangelicorum".

Het zoo dadelijk te noemen werkje van Witsius, n.l. „Goede trouwe", vermeldt, dat twee preeken van Ds. van Poot over den Sabbat zijn uitgegeven, door iemand van een voorrede voorzien. In zijn „Goede trouwe van Herman Witzius, verdedigt tegen... P. Allinga" 1673, verklaart de schrijver, dat dit nu zijn laatste geschrift zal zijn tegen Allinga; hij komt hier vooral terug op het geval Van Poot. Hij bespreekt hier ook de acten van classis en kerkeraad, bij het vertrek van Ds. van Poot gegeven. Deze zijn, zegt hij, respectievelijk generaal en algemeen. Hij heeft ook navraag gedaan bij de predikanten, die de acte der classis hebben geteekend; de eene weet zeker, dat Ds. van Poot zoo gepreekt heeft, als Witsius het voorstelt; de ander verklaart, dat hij invitus, imo coactus, die attestatie als praeses onderteekend heeft. Hij heeft eerst geweigerd, wijzende op Van Poot's aanstootelijke predikaties en particuliere discoursen over het vierde gebod van de wet. Tenslotte heeft hij toch maar geteekend. In het nu te noemen werkje van Allinga wordt nog vermeld de verschijning van „Fabula Pharisaica", waarvan, zegt Allinga, velen vermoeden, dat het van Witsius is; maar dat laat Allinga daar. Van dit geschrift kan verder uit Allinga worden medegedeeld, dat hierin twaalf kwesties worden opgeworpen, o.a. of zij niet verre van pharizeeërschap zijn, die den Dag des Heeren, als gekomen in de plaats van den ouden Sabbat, als een deel van de moreele wet, die niet is

Oude rechtsinnige waerheyt.... opgeheldert" [1]), dat verscheen in 1674 [2]). In zijn voorwoord aan den lezer geeft hij o.a. zijn gedachte over de opmerking, dat men tijdens Coccejus' leven dezen niet heeft aangevallen. Hij zegt, dat dit onjuist is, het is wel gedaan en Ryssenius geeft hier een schets van de bestrijding, die Coccejus heeft ondervonden.

Van de zeventien hoofdstukken handelt het veertiende over den Sabbat (bl. 124—137). Hij stelt hier voorop, dat de Sabbat is te onderscheiden: zoo, als die in de schepping is gegeven; zoo, als die naderhand in de typische of voorbeeldende verlossing der Joden met een ander kleed is overkleed, en meteen tot een teeken is gesteld; en zoo, als de Sabbat na Christus' opstanding van dat kleed is ontdaan en als zoodanig door den Christen onderhouden wordt. Te allen tijde is gebleven en moet blijven, dat na zes dagen arbeid den zevenden wordt gerust, te weten den zevenden, dien de Heere aanwijst; dat is het moreele, altijd verbindende. Hij geeft dan verder een bestrijding van Allinga, Burman, Coccejus, Groenewegen, De Raadt, Bekker, van wie hij een aantal verkeerde stellingen uit hun geschriften heeft samengebracht en van korte tegen-opmerkingen voorzien. Ook gaat hij na en weerlegt de argumenten, waarmee men bewijzen wil, dat het vierde gebod niet moreel, maar ceremonieel is.

afgeschaft, den Christen als hoog noodig opdringen; iets dergelijks heeft, zegt de schrijver, Heidanus gezegd en die opvatting wordt weerlegd.

Allinga dan publiceerde in 1674 „Korte bedenckingen over de genoemde Goede Trouw van D. Herm. Witzius en het genoemd grondigh ondersoek van D. S. van Diest". Inzake Witsius komt Allinga terug op diens zeggen, dat de onlusten in en om de classis Enkhuizen zijn ontstaan uit het prediken van ongehoorde stukken, die de lidmaten niet wisten overeen te brengen met de belijdenis van hun geloof. Allinga zegt, dat het zóó gegaan is: men is voor eenige jaren begonnen het stuk van den Sabbat zoo streng te prediken, te Enkhuizen, dat vrome leden daardoor ontrust werden; dit noodzaakte sommigen tot spreken; toen hebben de anderen losse tractaten uitgegeven, handelend over de oorzaak van den „Twist des Heeren met Nederland", waarbij ze ook opgaven leerpunten van hun medebroeders, zooals vooral Witsius in zijn geschrift gedaan heeft.

[1]) „De oude rechtsinnige waerheyt verdonckert, en bedeckt door Des Cartes, Coccejus, Wittich, Burman, Wolzogen, Perizon, Groenewegen, Allinga etc. En nu weder opgeheldert, en ontdeckt door Leonardus Ryssenius, doct. der h. theol. Act. 20 : 30" (uitgeschreven), Middelburg, z. j.

[2]) In „Aen den Christelijcken Leser" spreekt hij (xx 2) over „het voorleden jaer 1673" en „dit nu loopende jaer 1674".

Zonder bestrijding bleef hij niet. Voor zoover deze over het stuk van den Sabbat ging, moeten worden genoemd: Allinga en Ds. J. van der Waayen, predikant te Middelburg. Allinga diende Ryssenius van antwoord in een „aanspraak" vóór in zijn tractaat over de „Voldoening van Christus tegen de Socinianen" [1]); de tweede schreef onder den naam Eubulus Philometor een boekje „Laster- en Scheurzucht", waarin over veel meer gehandeld wordt dan over den Sabbat alleen. Allinga betoogde, dat men moest onderscheiden tusschen de letter en het fundament van het vierde gebod; wat de Catechismus zegt over het vierde gebod, ligt alleen in het fundament, niet in de letter. Of zegt de letter van het gebod, dat wij op de feestdagen tot de gemeente Gods moeten komen, enz.?

Van der Waayen roerde volgens Ryssenius niet aan, wat deze laatste uit diens boeken en uit meer andere samengebracht had en weerlegd.

Ryssenius liet daarop in 1676 verschijnen: „Dootstuypen der Cartesianen en Coccejanen" [2]), waarin hij zich vooraf richt tot de classis Walcheren. Hij klaagt over de nieuwigheden, die moeten worden bestreden. Zeeland was, zegt hij, vroeger beroemd door zuiverheid van leer en vroomheid van leven, nu moet het worden gezuiverd; dat aan de academies niet onverdeeld de Gereformeerde leer wordt geleerd, doet veel kwaad; maar laten toch de Zeeuwsche kerken haar roeping verstaan en haar plicht nakomen. De Heere geve dezelfde naarstigheid aan de Hollanders.

Ook richt hij zich vooraf nog tot Wittichius en Burman, resp. professor te Leiden en te Utrecht, en tot Van der Waayen en Allinga, resp. predikant te Middelburg en te Wijdenes. Hij verklaart, dat hem geen persoonlijke haat, maar liefde tot de waarheid dringt; over hetgeen zij tegen hem schreven, is hij weinig gesticht. Men stelt de natuur in autoriteit en vastheid met de Schrift gelijk, loochent alle substantie en plaats der geesten; men zegt, dat God niet alomtegenwoordig is in Zijn wezen, maar slechts door werkingen; men leert den vrijen wil; Wittichius loochent de Drieëenheid, Coccejus de menschwording van Christus, Groenewegen de opstanding des vleesches; het wezen des geloofs wordt gesteld in de liefde, en men leert, dat de mensch door de liefde gerechtvaardigd wordt; alle kerkrecht en de ambten worden verworpen.

Bij dezen stand van zaken is het begrijpelijk, dat Ryssenius aan het dispuut over den Sabbat maar een bescheiden plaats inruimt; maar toch beschouwt hij het als een zeer belangrijk onderdeel. Van de 136 blz. gaat blz. 119—125 (cap. XIII) over den Sabbat, en hij vangt dan zóó aan: „Noyt kan het de elende elendiger bedenken als onse patronen het maken in dit stuk van den Sabbath". Het zijn vooral de opmerkingen van Allinga, waarop hij antwoordt.

Allinga schreef nu: „Uitvaard van Dr. Leonardus Ryssenius" [1]). Hij onderscheidt hier streng tusschen philosophische en theologische waarheden; het is, zegt hij, juist de fout van zijn tijd, dat men dat te weinig doet. Bij de behandeling der eerste, beziet hij de aanhangige vragen, als die over Gods volmaaktheden, Gods waarheid, de engelen; daarop volgt dan een „Toegift van eenige Theologica"; hier roert hij op de laatste blz. (68) even den Sabbat aan.

Veel uitvoeriger is hij daarover in zijn „Voorreden aan den Christelijken en bescheiden Leser". Hier maakt hij ook een opmerking over Hulsius' „Draad van Ariadne" [2]), die niet ongegrond is, n.l. dat deze zijn schrander vernuft toont, doordat hij zijn meening distilleert uit art. 30 der confessie, dat spreekt over

---

[1]) P. Allinga, „Van de Voldoeninge Jesu Christi tegen de Socinianen Zijnde voor aen gevoegt een breede en zedige Aenspraek aan den Leeser, tot herstelling van de oude rechtsinnige waerheid, beneeveld en verduisterd door D. Leonardus Ryssenius, in sijn tractaet, genaemd De oude rechtsinnige waerheid, verdonkerd en bedekt etc.... Nevens een Toegift van eenige Philosophica", Utrecht 1675 pag. 58—64.

[2]) „Doot-Stuypen der Cartesianen en Coccejanen, vertoont in twee boeken, het eene ghenaemt Laster- en Scheursucht, van Eubulus philometor; het andere van Petrus Allinga beyde tegen Leonardus Ryssenius, ende nu ontdekt ende wederleght door den selven Leonardus Ryssenius Doctor der H. Theologie", Utrecht 1676.

[1]) „Uitvaard van Dr. Leonardus Ryssenius, verstikt in sijn ingebeelde Dood-stuipen der Cartesianen en Coccejanen, dat is, grondig en klaar berigt van vele 1 Philosophische, 2 Theologische waarheden. Tot bewijs van de ontrouw, grove dwalingen, ydele exceptien, ontijdig stilswijgen, en schandelijk vlugten van Dr. Leonardus Ryssenius, ingesteld door Petrus Allinga. De voorreden bevat eenige consideratien over de Draad van Ariadne, en het Pasquil, genaemd, de Begravenis der Cartesiaansche en Coccejaansche nieuwigheden", Utrecht 1676.

[2]) Later te noemen.

de regeering der kerk, en niets over den Sabbat of over bepaalde tijden van den godsdienst heeft.

Ryssenius voerde ook verder een vaardige pen en schreef o.m. over de consciëntie tegen De Mey, wiens geschil over den Sabbat, waarbij vooral Van Appeldoorn op den voorgrond kwam, we nu hebben te vermelden.

Ds. J. de Mey, predikant te Middelburg, een man van veelsoortige kennis en ontwikkeling, kreeg in 1667 moeilijkheden over een werkje, dat hij geschreven had onder den titel: „Halelujah of lof des Heeren, verbreyd op het Natuur-Toneel" [1]).

Hij moest hierover een scherpen schriftelijken aanval verduren van zekeren Petrus van Appeldoorn, die een „Replieq" schreef [2]). Ook kerkelijke instanties hebben zich er mee bemoeid, waarover hierna.

De Mey schreef, om aan de bezwaren tegemoet te komen een „Tweede Halelujah", waarbij hij ook in een „Nader Deductie" op de ingebrachte bezwaren antwoordde [3]).

In de voorrede daarvan keert hij zich ook tegen den bestrijder, die tegen hem is opgekomen, en deelt mede, dat hij zijn „Deductie" aan zijn collega's en medearbeiders en aan eenige ouderlingen heeft laten lezen; dezen hebben, zegt hij, in een vrij algemeen gestelde verklaring uitgesproken, dat ze met het geschrevene genoegen namen, behalve dat enkelen onder hen toonden, in het stuk van den Sabbat van ander gevoelen te zijn. Van Appeldoorn zegt in zijn „Cras credo hodie nihil" [4]), dat De Mey's verklaring over de goedkeuring der predikanten niet juist is, en geeft daarover een andere lezing.

---

[1]) Voorkomend in de uitgave van Johannes Meertens, van „Al de Nederduitsche Wercken, beschreven door den godzaligen en hooggeleerden Heer d'Hr. Mr. Johannes de Mey, in syn leven Opper-Leer-Meester der H. Godgeleertheyt en Wijsbegeerte in de Hooge-School; oock Genees-Meester: mitsgaders Bediender des Goddelycken Woordts inde Gemeynte Jezus Christus tot Middelburgh in Zeeland", Middelburg 1681.

[2]) In het nog te noemen werkje, dat De Mey nu volgen deed, schrijft hij over den „berisper", terwijl Van Appeldoorn in zijn geschrift, dat hij daarna uitgaf, verklaart, dat hij met zijn „Replieq" met dezen berisper is bedoeld.

[3]) „Het tweede Halelujah ofte Lof des Heeren, verbreyt op het Genade-Toneel... met een nader Deductie en Verklaringe van verscheyden saken uyt het Natuur-Toneel aangetogen" („Al de Nederduytsche Wercken" 1680, bl. 527 v.v.).

[4]) Later te vermelden.

In zijn eerste „Halelujah" dan bespreekt De Mey ook de tijden van den godsdienst; hij beantwoordt hier de volgende vragen: 1. welke tijden in de eerste eeuwen tot den godsdienst zijn afgezonderd geweest; 2. waarom de Christenen in plaats van den Joodschen Sabbat den Dag des Heeren onderhouden hebben.

De Mey's standpunt in dit dispuut was, dat het aan de vrijheid der Christenen heeft gestaan, te bepalen, welke tijden voor den godsdienst zouden worden afgezonderd; rusten op zich zelf is niet een deugd of deel van den godsdienst, maar alleen noodig tot het doel van den Sabbat, n.l. den openbaren godsdienst zelf. De Joden zijn eertijds veel strenger verbonden geweest aan de uitwendige rust van den Sabbat; dit was alles een voorbeeld en behoorde tot het ondragelijke juk; geoorloofd zijn noodzakelijke werken en die, welke tot onderhoud en welzijn van menschen en beesten vereischt zijn, eveneens liefde- en weldadigheidswerk; ook is geoorloofd behoorlijk vermaak, doch zoo gematigd, dat de heiliging van den Sabbat niet verhinderd wordt, maar veeleer de mensch er door opgewekt wordt om met meer lust de heilige oefeningen te betrachten. Bij de vraag, hoe ver de Christenen tot lichamelijke rust op dien dag gehouden zijn, onderscheidt hij twee uitersten, n.l. ontheiliging en superstitie. Hier vermeldt hij wat verhaald wordt van Olaus, koning van Zweden; deze sneed op Zondag, in gedachten verzonken, een stukje hout aan snippers; hij werd daarover berispt, omdat de Sabbat er door ontheiligd werd en heeft toen die snippers op zijn hand verbrand. Ook de superstitie der Joden brengt De Mey hier ter sprake; deze is, schrijft hij, zoo groot, dat ze, op reis zijnde, zich inbeelden te moeten rusten, zoodra de Sabbat begint, zonder het gevaar van roovers, het ongemak van honger e.d. in aanmerking te nemen, en dat ze zich op den Sabbat liever door een vijand laten overvallen dan zich door wettige wapens te beschermen. Behalve dat de Sabbat was ingesteld tot den godsdienst, heeft hij meteen ook een burgerlijk doel gehad. Al steunt de instelling van den Zondag niet op een bijzonder gebod Gods, maar op kerkelijke autoriteit, daarom is men toch wel in consciëntie gehouden den Dag des Heeren te vieren, want we zijn verplicht ons aan de goede orde en leer der opzieners te onderwerpen en de instelling steunt op het exempel der apostelen. Er is zoo veel, dat niet steunt op een speciaal bevel Gods, maar daarom toch niet wordt veracht of nagelaten. Het is niet ongerijmd, dat God de bepaling van den dag aan de vrijheid der gemeente liet; zoo is het ook met den tijd van de bedie-

ning der sacramenten, met de vaststelling van het bedrag, dat men aan de armen moet geven, enz. Het voorbeeld der apostelen kan niet als bevel gelden en nergens blijkt uit de Schrift, dat ze bevel in dezen hebben ontvangen. Alleen dán mochten ze bevelen opleggen, als ze die zelf hadden gekregen. Zie ook 1 Cor. 11.

De Mey's gevoelen nu achtte Van Appeldoorn Sociniaansch; hij schreef daartegen [1]), behalve zijn genoemde „Replieq", „Cras credo hodie nihil" [2]). Ongeveer de helft daarvan (75 bl.) is aan het Sabbatsgeschil gewijd.

Hij stelt daar vast, dat de Sabbat is ingesteld vóór den val; geen dienstwerk mocht gedaan worden; behalve het absoluut noodzakelijke, als: het vee voederen, uit den put halen zoo het er in geraakt was; wapenen gebruiken in geval van nood, zoowel tegen buiten- als tegen binnenlandsch geweld; brand blusschen; dijken bewaren voor doorbraak in tijd van nood; de rust is er voor het adem scheppen van mensch en vee; verder voor de heiliging in samenkomsten, om de kennis Gods te krijgen en te vermeerderen, God te prijzen, de armen te verzorgen, e.a. Het gebod is gegeven tot een regel des levens en niet tot een voorbeduidende wet om op Christus te zien; de wet der tien geboden is als een afgezonderde wet, onderscheiden van de ceremonieele wetten gegeven; Christus heeft deze wet van alle bijgeloovigheid gezuiverd, leerende, dat God in dit gebod niet had verboden de werken der liefde en der onvermijdelijke noodzakelijkheid; maar verder heeft Hij ook geleerd, dat het gebod als een eeuwigdurende regel des levens voor het Christendom moest blijven gelden. Wij moeten uit kracht van het vierde gebod één van de zeven dagen tot den godsdienst heiligen. Is er bijgeloovigheid in het houden van de rust, dan moet dat bestreden worden; maar het is nu niet noodig, dat te doen, wèl de overtreding van dit gebod tegen te gaan. De rust van het vierde gebod is nooit een schaduw geweest en kan het niet

---

[1]) Merkwaardig is, dat Van Appeldoorn zich hierin op het titelblad predikant van Middelburg noemt; dit is hij toch wel niet geweest; op de lijst van Middelburgsche predikanten, opgenomen door F. Nagtglas in diens „Middelburgs Ned. Herv. Kerkeraad 1574—1860" komt hij niet voor en ook uit Van Appeldoorn's geschriften zelf blijkt, dat hij niet behoord heeft tot Middelburg's predikanten, die De Mey's geschriften hebben beoordeeld.

[2]) „Cras credo hodie nihil. Dat is: Een Verlichtinghe van het Tweede Lof, tot ontdeckinge, dat D. Johannes de Mey nu gelooft, dat hij te vooren niet gelooft en heeft...".

wezen, omdat zij aan Adam geboden is vóór den val; als een regel des levens gold het gebod voor de Joden en moet het voor ons gelden.

Wij moeten niet zeggen, dat het vierde gebod ons zoo veel rust gebiedt, als tot verkwikking en voor den godsdienst noodig is; want niemand kan ons door de wet der natuur of door de rede aanwijzen hoe veel uren wij behooren te rusten op dien dag, om God ongehinderd te dienen; daarom moeten we ons houden aan Gods wijsheid, die een heelen dag heeft geboden, opdat Hij zou worden verheerlijkt. God heeft niet twee dingen, rust en godsdienst, ieder als een zaak op zichzelf geboden, waarvan het eene een deugd en deel van den godsdienst is, het andere niet. Het doel der verpozing van den lichamelijken arbeid is door de zonde daarbij gekomen; vóór den val is de rust geboden, niet om haars zelfs wil, maar als noodig tot den openbaren godsdienst, zoodat God het eene heeft geboden als een gesubordineerde zaak aan het andere en dat zoo, dat ze niet gescheiden kunnen worden; daarom is de rust een deugd al is rust alléén geen deugd.

Al stond bij de Joden op de overtreding van het gebod de doodstraf, daarom waren ze niet nauwer aan dit gebod gebonden dan wij, — ook overspel moest met den dood gestraft worden en dat gebeurt nu niet meer; maar wij zijn daarom toch evenzeer verplicht, geen overspel te doen als zij; het vuur aansteken op zich zelf was niet verboden, maar wanneer dit gedaan werd, om er dienstwerk mee te verrichten.

Van Appeldoorn erkent het niet geheel met Walaeus eens te zijn, als deze leert, dat oogsten in tijd van nood door licentie der Overheid mag geschieden.

De verandering van den dag heeft het wezen van het vierde gebod in zijn geheel onaangetast gelaten. Wij moeten ons als de Joden onthouden van alle dienstwerk.

Zijn gevoelen is, zoo verklaart hij, dat wij uit kracht van het vierde gebod gehouden zijn, na zes dagen arbeid een zevenden dag te heiligen, aldus, dat wij in zes dagen ons beroep zoo schikken, dat voor den zevenden dag geen werk overblijft; dat wij ons op den zevenden dag onthouden van alle dienstwerk, als een deel van den godsdienst naar het vierde gebod, en dat wij dien geheelen dag in verkwikking en in godsdienstige dingen doorbrengen. De Zondag is in plaats van den Sabbat der Joden gekomen.

Alom in den lande was er omstreeks 1670 beroering over de Cartesiaansche en Coccejaansche gevoelens en al scherper werd de strijd tusschen deze twee.

Hierbij vormde het geschil over den Sabbat maar een klein onderdeel, dat ook veelszins niet aangeroerd werd in de geschriften en pamfletten, die ter verdediging of ter bestrijding van de nieuwigheden uitkwamen. In andere worden er enkele regels of bladzijden aan gewijd. Zoo in: „Antwoort op het Nader Beright" [1]), dat 447 bl. telt; hier gaat bl. 53—57 over den Sabbat.

Het tiende „staaltje", dat „Cartesiaensche Waerheyt" behandelt [2]), is dat der uitwendige en inwendige rust. De apostelen hebben alleen het Sabbatsgebod kunnen veranderen, omdat zij er niet aan gebonden waren als aan een zedelijk gebod. De inwendige rust is door de uitwendige bedoeld. Wel moet er openbare godsdienst zijn, maar dat houdt geen verband met het vierde gebod.

De Voetiaansche meening werd daartegenover verdedigd in „De draad van Ariadne" [3]), door den Leidschen hoogleeraar en regent van het Staten-college A. Hulsius. Hij onderscheidt drieërlei gevoelen: ten eerste, dat dit gebod geheel moreel of zedelijk is; ten tweede, dat het ten deele moreel, ten deele ceremonieel is; ten derde, dat het volkomen ceremonieel is. Hoewel het eerste gevoelen niet door zoo heel veel theologen wordt voorgestaan, mishaagt het hem niet en kan het zijns inziens als rechtzinnig worden beschouwd; het tweede is dat van de Synode van Dordt en is het zekerste en veiligste; het derde gevoelen moet volstrekt afgewezen worden. Dat er iets zedelijks is in het vierde gebod zal niemand, die de Gereformeerde religie belijdt, ontkennen. Dat het zedelijke maar een middel is om den geestelijken Sabbat waar te nemen is best, maar niet kan worden gezegd, dat het een middel is en daarom niet zedelijk; ook de middelen zijn van zedelijk en natureel recht.

In „Een heylige Voorsienigheyt... mitsgaders een Antwoorde op de Vrage: Wat dat de Coccejanerie is", door Ireneus Philalethus [1]) komt onder de 24 punten, daar genoemd, er ook een over den Sabbat voor. Gesignaleerd wordt de leer, dat men op alle dagen zonder onderscheid mag werken; dat er geen gebod is, dat men het dien dag niet mag doen; dat het de leer der monniken is, te zeggen, dat men uit kracht van de wet één van de zeven dagen moet houden; dat het zedelijke van het vierde gebod is, dat wij door het geloof in Jezus Christus ons benaarstigen moeten in de ware rust der consciëntie in te gaan. [2]).

Hierop werd geantwoord door iemand onder den schuilnaam Philalethius Elieser [3]). Van de eerste twee uitspraken wordt ontkend, dat ze van Coccejus zijn; de waarheid van de derde zoekt de schrijver te staven met Calvijn, Voetius e.a. Ook beroept hij zich er op, dat de zaak zelf tot nu toe onder de Gereformeerden niet is gedecideerd. Deze stellingen raken, zegt de schrijver verder, Coccejus ook niet zoo zeer, want hij heeft niet alleen dit gevoelen gehad. Hierna gaat de schrijver door, met het gevoelen van Coccejus en Groenewegen in het kort te verdedigen.

In de resolutie der Curatoren van de Universiteit van Leiden van 17 Jan. 1676, waarin mede op aandrang van de kerken [4]),

---

[1]) „Antwoort op Het Nader-Beright. Zynde een Verdediging van Het Tegenberight. Uytgegeven door Liefhebbers van de waarheyt en vrede van de Gereformeerde Kerke, tot verminderinge van geschillen", Leyden 1675.

[2]) „Cartesiaensche Waerheyt, tegen de valsche thien staeltjes Renatus Des Cartes en syn navolgers tegenwoordigh opgedight", Enkhuizen 1674.

[3]) „De Draad van Ariadne. Aanwijsende dat de hedendaaghse nieuwigheden strijden tegens de Nederlantsche Belijdenisse des geloofs... In 't Latijn beschreven door de Heer Antonius Hulsius, Doctor en Professor der H. Theologie en Hebreeusche Tale, mitsgaders Regent van het theologische Collegie der H: Mog: Heere Staten van Holl: ende West-Vriesland binnen Leyden, Vertaalt door een Liefhebber der Waarheid" Leiden 1676.

[1]) „Een heylige Voorsienigheyt, van verscheyde voorname Godsgeleerden in het Koninckrijck van Engelant... Mitsgaders, een Antwoorde op de Vrage: Wat dat de Coccejanerie is. Door Ireneus Philaletius. Apocalypsis cap. 6 vers 4. Komt en siet". Middelburg 1673.

[2]) Aldaar, bl. 21, 22.

[3]) „Ontdeckinge van de Quade Trouw en 't onverstand van Irenaeus Philalethius, in sijn bittere antwoord, op de vrage: Wat is Coccejanerye? Waer in al sijn opgestelde verschillen verhandelt, en by-gebrachte Schrifttuurplaetsen verklaert worden. Door Philalethius Elieser". Amsterdam 1674. Aldaar, bl. 67—69.

[4]) Hier moeten de classes van Zuid-Beveland en Walcheren worden genoemd. De brieven, die zij opstelden en verzonden komen o.a. voor in: „Begravenis der Cartesiaanse en Cocceaense Nieuwigheden...", door Coenradus Sarcerius, Medicus, 1676, bl. 44—48; het verzoek der synode van Alkmaar komt voor in Ryssenius, „De oude Rechtsinnige Waerheyt" en is daaruit overgenomen door Cramer, in diens „Heidanus", bl. 122.

een 20-tal stellingen, betrekking hebbend op de Cartesiaansche en Coccejaansche leer, werden veroordeeld, wordt wel de stelling afgewezen, dat de decaloog het genadeverbond in het Oude Testament bevatte, maar over den Sabbat wordt niets gezegd. Zoo werd de aandacht van het Sabbatsvraagstuk eenigermate afgeleid en dat is ook de oorzaak, dat over deze zaak in de strijdschriften verder niet zooveel meer gehandeld wordt [1]).

§ 3. *De houding der Kerk in deze periode.*

Intusschen was het Sabbatsvraagstuk ook een voorwerp van voortdurende bespreking op classes en synoden. De provinciale synoden gingen als voorheen onvermoeid door met haar klachten over Sabbatsontheiliging.

De Prov. Synode van Overijssel, in 1669 te Zwolle gehouden, besloot de feiten van Sabbatsontheiliging weer aan de regeering bij remonstrantie te noemen. Ze zijn o.a.: op verschillende plaatsen worden op Zondag markten gehouden; de winkels zijn dan open, eveneens de herbergen; bakkers, kleermakers, bierdragers, molenaars werken op dien dag; er wordt dan gewasschen en gebleekt; schepen varen en worden gelost; rechtzaken worden in de herbergen behandeld; advocaten, procureurs, schrijvers verrichten hun arbeid; koren en gras wordt gemaaid; binnenshuis wordt, zelfs onder de godsdienstoefening, boter en kaas gemaakt; graan wordt gedorscht; er wordt gevischt op allerlei manier; bij het copuleeren van jonge paren geschieden groote insolentiën van de jeugd; kermissen worden gehouden ondanks de placcaten; clootschieten, balslaan, kaarten, dobbelspel heeft plaats.

Deze voorbeelden zouden met andere uit de geschreven acta der andere provincies en uit de gedrukte van Holland vermeerderd kunnen worden; de Sabbatsprofanatie was een telkens weerkeerend punt op het agendum, ook in de vergaderingen van de synoden in de tweede helft van de 17e eeuw. Deze klachten bewijzen niet, dat de gedachte, dat het vierde gebod moreel is en bindend, in de Gereformeerde kerk van die dagen nog niet erg doorgedrongen was; men protesteerde door deze klachten goeddeels tegen Sabbatsprofanatie van buitenstaanders en wees hier vooral op de Roomsch-Katholieken.

In verband met deze klachten bleef ook voortgang hebben, dat de Overheid placcaten tegen de Sabbatsontheiliging uitvaardigde.

Ook met de Sabbatskwestie, zooals daarover gedisputeerd werd, hield men zich op.

Voor Friesland zijn hier de rapporten der classes over het boek van Bekker van belang.

Reeds werd vermeld, dat de classes het advies van de theologische faculteit toegezonden kregen van de Staten om hun oordeel te vernemen op de eerstvolgende Synode [1]).

De classes dienden hun adviezen in [2]) en na vergelijking daarvan sprak de Synode van Bolsward van 1671 zich in afkeurenden zin over Bekker's boek uit [3]).

Voor ons is alleen weer van belang, welk oordeel men had over Bekker's opvatting inzake den Sabbat en de tien geboden. Afkeuring vond in de classes [4]) Bekker's meening, dat de tien geboden niet zijn de wet der zeden en daarvan onderscheiden in zoo ver, dat ze meest spreken van de uiterlijke gehoorzaamheid (Franeker, Dokkum), althans had hij hier duidelijker moeten spreken, hoewel niet blijkt, dat Bekker ontkent, dat onder die uiterlijke schors der geboden de inwendige en geestelijke gehoorzaamheid zou geboden worden (Leeuwarden); Bekker's meening, dat de tien geboden behooren tot alle drie soorten der wet, moet worden geïmprobeerd zooals het daar staat en eischt nadere verklaring (Bolsward); een ander oordeel luidde, dat het niet van elk der tien geboden kan gelden, dat ze tot alle drie soorten der wet behooren, maar dat het wel geldt voor den decaloog als zoodanig; Dokkum noemde deze meening echter kort en goed ongehoord. Algemeen wordt weersproken, dat de tien geboden in zichzelf gesteld worden tegenover het evangelie, waardoor zij vernietigd zijn (Bolsward, Franeker, Dokkum, Leeuwarden).

Aangaande den Sabbat wordt afgekeurd [5]), dat deze een sacra-

---

[1]) Ze zijn voor een deel besproken o.a. door Cramer in diens „Heidanus", bl. 128 v.v.

[1]) Zie hier vóór, bl. 206.

[2]) Opgenomen in Bekker's „Friesche godgeleerdheid", bl. 463—520: „Aanmerkingen der classen met d'aantekeningen van den Auteur".

[3]) Bekker, a.w., bl. 480, 481.

[4]) Bekker, a.w., bl. 472, 473, 480, 481.

[5]) Bekker, a.w., bl. 478, 479.

ment wordt genoemd (Bolsward, Franeker, Dokkum), hoewel sommige voorname theologen den Sabbat zoo noemen (Leeuwarden); Dokkum's meening was, dat Bekker's gevoelen inging tegen dat der kerken en der Post-Acta; die van Leeuwarden, dat het hier veiliger is te spreken in excessu dan in defectu en dat Bekker beter gedaan had zich te houden aan de Post-Acta; Franeker: de auteur heeft hier stellingen, die den godvruchtigen ijver der vrome predikanten en overheden tot heiliging van des Heeren Dag niet weinig tegengaan, die van geen geringe ergernis zijn voor des Heeren gemeente en strijdig met Gods Woord; Bolsward mishaagt het, dat geleerd wordt, dat de Sabbat een menschelijke instelling is; en zoo meer.

De houding der classes inzake Bekker's opvattingen over de wet der tien geboden en over den Zondag was dus volstrekt afwijzend.

Bekker heeft gezorgd, dat hij de aanmerkingen der classes in handen kreeg, en heeft die grondig bestudeerd. Ze zijn door hem ook uitgegeven, met aanteekeningen van zijn hand voorzien. Aan de hand daarvan heeft hij daarna zijn boek veranderd, waarna hij het weer ter tafel bracht op de Synode van Franeker in 1672 [1]). Inzake den Sabbat zijn er allerlei veranderingen en toevoegingen [2]). De voornaamste toevoegingen betreffende den Sabbat zijn deze: dat Zondag 38 van den Catechismus eigenlijk geen verklaring is van het vierde gebod, maar een toepassing van dit gebod op de plichten, die Christenen schuldig zijn. Over de bepalingen in de Post-Acta schrijft hij [3]), dat op de Synode van Dordt niet is uitgedrukt het gevoelen van alle Gereformeerde kerken, maar alleen van de Nederlandsche leeraars, en wel alleen van hen, die op de Synode tegenwoordig waren, zonder ruggespraak met de kerken te houden, wat noodzakelijk vereischt wordt voor een kerkelijke wet; daar is niet verklaard, wat hun eigenlijk gevoelen was, maar waarin ze het samen eens waren; ook was het hun bedoeling niet, allen aan hun gevoelen

[1]) In zijn „Friesche godgeleerdheid" geeft hij op bl. 521—540 „Vergelykinge van de plaatsen, die in 't Boek de Vaste Spyze enige veranderinge geleden hebben, so als by de Gedeputeerden van de Synode tot Franeker 1672 is goedgevonden".

[2]) Zijn eigen standpunt handhaaft hij echter.

[3]) Bekker, a.w., bl. 518, 519, 539.

te binden, maar voorloopig iets vast te stellen, tot de volgende synode over deze kwestie onderzoek zou doen.

Bekker heeft echter nog een appendix moeten schrijven en dat tot tweemaal toe moeten veranderen, om aan bezwaren tegemoet te komen, die door de Synoden van Friesland en door hun, voor deze zaak benoemde, deputaten nog werden ingebracht, In het eerste aanhangsel sprak hij met veel waardeering over de opvatting inzake de wet en het Sabbatsgebod ontwikkeld door Anna M. van Schurman in haar boek „Eukleria"; op uitdrukkelijken wensch der deputaten en der Synode liet hij veel, van wat hij in zijn eerste aanhangsel over den Sabbat had ingevoegd, weg en verklaarde hij, dat het het veiligst was, in het stuk van den Sabbat zich te reguleeren naar de Post-Acta der Synode van Dordrecht.

Ook de Classis Groningen en de Provinciale Synode van Groningen hebben zich met Bekker's boek bezig gehouden [1]); ook hier werden deputaten benoemd; ook hier was een der punten van bezwaar dat over den Sabbat en is Bekker's boek veroordeeld [2]).

Hoewel het daarbij niet zoo zeer over de Sabbatskwestie in materieelen zin ging, willen we ook aanstippen, wat de Synode van Sneek in 1670 en de daaropvolgende synode hiermee te doen hebben gehad. Op eerstgenoemde synode is Witsius aangesproken over wat hij in zijn „Twist des Heeren" had geschreven over onbetamelijk Sabbatswerk [3]). Hij bleek zijn mededeelingen over een predikant, die van den kansel verkondigde, dat werken op Zondag geoorloofd was, ontleend te hebben aan Hoornbeek's „Theologia practica". Bij nadere samenspreking kwam uit, dat het vooral Ds. van Poot uit Pijnacker was, toen reeds overleden, op wien Hoornbeek en ook Witsius, gedoeld hadden. In 1671 maakte een correspondent deze zaak weer aanhangig op de Synode van Bolsward; Witsius heeft toen een notarieel stuk als bewijs voorgebracht, welk stuk hij ook gepubliceerd heeft in zijn „Het aanstootelijk Nieuw." De door hem en Hoornbeek geuite klacht blijkt met dit notariëele stuk bijna letterlijk overeen

[1]) Hoe het daartoe kwam, wordt beschreven in: „Apologia pro Samuele Maresio...", den Haag 1674, pag. 2—4.

[2]) „Apologia pro Maresio", pag. 4—6.

[3]) Witsius doet hierover uitvoerig verslag in „Goede Trouwe" 1673, bl. 78 v.v.

te stemmen. Degenen, die hem op de Synode hierover aanvielen, beriepen zich daarentegen op andere attestaties en acten van den kerkeraad en van de classis van Delft en Delftslant. Deze stukken zijn door Allinga in zijn „Sedige verdedigingh" opgenomen.

De Synode nam daarna in haar acta op [1]), dat Witsius bewezen had, door notarieele acte, aanleiding te hebben gehad om Ds. van Poot te noemen; dat de Synode door middel van de correspondenten zoodanige notarieele acten van den ouden en nieuwen kerkeraad van Pijnacker had ontvangen, dat zijn Eerw. als een getrouw leeraar, gezond in de gansche leer, ook in dezen deele is bevonden geweest, „Waar in de E. Synodus heeft genomen volkomen satisfactie wederzijds, en is hiermee gehouden deze zaak geapprobeert en afgedaan".

Allinga dan noemt in zijn „Sedige Verdedigingh" den naam van wijlen Ds. van Poot, daar die naam toch in de acta der Friesche Synode staat en bekend is bij allen, die de vergadering hebben bijgewoond, en deelt de stukken mee, die ten gunste van Ds. van Poot zijn voorgebracht [2]). Uit deze blijkt, dat de classis van Delft en Delftslandt aangaande Ds. van Poot, die eenige jaren predikant te Pijnacker is geweest en daarna naar Enkhuizen vertrokken, waarheen hij beroepen was, een prachtig getuigenis heeft gegeven; tevens wordt in notarieele acten van den nieuwen en den ouden kerkeraad van Pijnacker in 1671 ontkend, dat Ds. van Poot zou geleeraard hebben, wat hem wordt toegeschreven, n.l., dat de menschen, na Zondags in de kerk te zijn geweest, wel weer aan hun dagelijkschen arbeid konden gaan, maar dat hij integendeel altijd aanzette tot waarneming van den godsdienst en tot de betrachting van Gods Woord. Verklaard wordt, dat Ds. van Poot op 6 Juni 1666 over het vierde gebod predikend, heeft gezegd, dat om den publieken godsdienst waar te nemen, tijd moest worden gesteld; dat deze tijd door de Post-Acta was aangewezen, immers werd daar de viering van den Dag des Heeren vastgesteld; op dezen dag moest men zich onthouden van alle werken, die de liefde en de noodzakelijkheid niet vorderden. „Wij houden" — zoo waren zijn woorden, naar verklaard wordt, — „die alle voor scheursieck en splijters der gemeente, die dien dagh omsetten of veranderen souden willen, daarenboven voor ongodsdienstige en godlosen, ... wat heb ik te klagen,

[1]) Zie Allinga, „Sedige Verdedigingh", bl. 222; Witsius, „Goede trouwe", bl. 76.

[2]) Allinga, „Sedige Verdedigingh", bl. 205, v.v.

dat Godts Soon, Godts Soen, Godts Sondagh, wordt verspilt, verspelt, verspeelt in godloose Sonddagh" [1]).

Ook de zaak van De Mey is op den kerkeraad en de classis geweest en heeft dezen tot een uitspraak inzake het Sabbatsvraagstuk gebracht. Toen De Mey zijn „Halelujah" en Van Appeldoorn zijn „Repliecq" had geschreven, hebben ook kerkelijke instanties zich met deze kwestie bemoeid. Na een nauwkeurig onderzoek door de predikanten van Middelburg en enkele ouderlingen, daartoe gedeputeerd, luidde het oordeel van den Kerkeraad van 18 Juni 1667, dat men niet geheel tevreden was gesteld en dat men misnoegen had in sommige punten, waaronder dat van den Sabbat met name werd genoemd. Daarna is de zaak ook op de classis Walcheren geweest. Deze nam inzake De Mey's „Natuur-tooneel" en de daarop gevolgde „Nader Deductie" hetzelfde standpunt in als Middelburg's Kerkeraad, blijkens de acta van 16 Aug. en 4 Okt. 1668. De classis toonde alleen niet bijzonder misnoegen over De Mey's opvatting aangaande den Sabbat, zooals de Kerkeraad van Middelburg dat gedaan had.

Het kwam echter ook tot enkele uitspraken van meer algemeenen aard.

De acta der Provinciale Synode van Overijssel, gehouden te Deventer in 1667, bevatten in art. 53 een gravamen van de classis Deventer, daarover handelend, dat op den preekstoel wordt geventileerd, dat het vierde gebod puur ceremonieel is en dat de rustdag niet anders dan uit kracht van het politiek gebod dient te worden onderhouden. Naar aanleiding hiervan werd den predikanten en proponenten uitdrukkelijk verboden, deze dingen van den predikstoel te leeren, als mede, dat men op Zondag zou mogen werken als op andere dagen, daar dit strijdt met Gods Woord, den Catechismus en de Post-Acta.

De Synode van Noord-Holland van 1672 te Enkhuizen en die van 1673 te Alkmaar gehouden, verzetten zich tegen de nieuwigheden en de twisten; verboden werd, daarvan op den preekstoel gewag te maken. Zoo geschiedde het ook in Zeeland, Utrecht, Friesland en elders, waarbij de politieke verhoudingen van niet geringen invloed waren.

Met de verheffing van den nieuwen Oranjevorst kreeg de Voetiaansche richting belangrijke versterking en werd de beweging

[1]) Dit is een gedeelte uit een gedicht van Const. Huygens.

tegen de Coccejaansch-Cartesiaansche richting heviger en veel meer algemeen dan voorheen. Enkele bekende feiten mogen hier worden gememoreerd, zooals de afzetting van Heidanus als hoogleeraar te Leiden en die van Momma als predikant te Middelburg.

Vooral in Zeeland was het ijveren der classes en synoden sterk: De classis Walcheren van 3 Juni 1671 stelde vast (art. 5), dat nader zou worden besproken, hoe te handelen met personen, lidmaten der gemeente, die op den Sabbat verkoopen, tappen, uit spelenrijden, of anderszins dien dag ontheiligen [1]). Op 17 Juni werd besloten, dezulken na ernstige vermaning kerkelijk af te houden van het Avondmaal, volgens de resolutie van de Synode van Tholen, cap. 8 art. 3; deze resolutie zal, opdat niemand onwetendheid kan pretendeeren, van den preekstoel aan de gemeente worden voorgelezen [2]). Op 18 Juni wordt besloten (art. 4), dat het concept van Reformatie van den Sabbat door ieder lid der classis in de respectievelijke consistories zal gebracht worden, opdat ieder daarover zijn gedachten kan laten gaan en het bestudeeren, om er over te adviseeren. In een volgende vergadering (5 Aug. 1671, art. 2) werd het concept der Reformatie geapprobeerd, en besloten, dat de afkondiging er van in alle kerken zou geschieden; de tijd daarvan zou op een Septembervergadering te Vlissingen worden vastgesteld. Op 13 Augustus was er echter een brief van gecommitteerde Raden, om te verbieden, verder over den Sabbat te handelen. De Staten haalden de gedrukte exemplaren der resolutie op; met de laatste maatregel was de classis allerminst ingenomen en ze heeft het daarbij niet laten zitten; het heeft aanleiding gegeven tot een reeks verhandelingen tusschen de Classis en de Staten; ook de Prins is er aan te pas gekomen [3]).

Met bovengenoemd besluit van censuur was Voetius zeer ingenomen; hij schreef er over: „het is een godzalig en voorzichtig besluit van de classis Walcheren, gemaakt in het einde van Juni 1671 en in druk gegeven...." [4]).

In het jaar 1672 achtte de classis Walcheren het noodig, te

[1]) Acta classis Walcheren, No. 6 (1663—1673), fol. 188. Dit besluit wordt uitvoerig meegedeeld door Koelman (Eubulus), „Pointen van nodige Reformatie...", blz. 421 v.v.

[2]) Acta classis Walcheren, No. 6, fol. 189.

[3]) Zie ook wat De Gaay Fortman daarover uit de Acta samenbracht in zijn „Sabbath".

[4]) Koelman (Eubulus), „Pointen", t.a.p.

besluiten, dat de predikanten vier weken lang het stuk van den Sabbat met allen ernst den volke zouden voorstellen [1]). Dit was in den geest van velen, die, toen een zware wolk dreef over land en kerk, van oordeel waren, dat men het herstel der vervallen kerk moest beginnen met de heiliging van Gods Dag [2]).

De classis van Zuid-Beveland schreef in Sept. 1673 een, daarna ook in druk verschenen, brief aan de classis Walcheren, waarin een aantal heterodoxe stellingen werden opgesomd. Ook van de classis Walcheren kwamen „Articulen van de abusen, die in de Kerk en onder de kerkelijke persoonen dienden gereformeert", door haar „ontworpen, geapprobeert en gearresteert"; eveneens stelde de classis Schouwen een concept op „van Reformatien der zeeden" en door Zeeland werd zoo ook buiten de provincie invloed geoefend.

Op de Particuliere Synode van Overijssel, gehouden te Kampen in 1674, kwam de brief ter tafel van de classis Goes aan die van Walcheren; men besloot uit dien brief de schadelijke stellingen in de acta op te nemen, opdat in de verschillende classes daartegen zou worden gewaakt. Het betreft hier o.a.: de Schrift, de alomtegenwoordigheid Gods, het wezen van engel en mensch, en ook de tien geboden en het vierde gebod, n.l., dat dit laatste enkel ceremonieel zou zijn en dat in het Nieuwe Testament geen wekelijksche Sabbat vermeld wordt. Ook hield deze synode zich bezig met de Hollandsche vertaling van de Latijnsche Post-Acta, welke vertaling in 1669 het licht zag. De vertaling wekte den indruk, alsof de zes regels door de Synode waren geapprobeerd. Reeds op de Synode van 1671 heeft Ryssenius op deze en andere fouten, zooals hij zelf aangeeft [3]), ter Synode gewezen. De Synode sprak als haar oordeel uit, dat deze vertaling, voor wat aangaat het opschrift boven de regels over het Sabbatsvraagstuk, onjuist was en teekende daarom in haar Remarques aan:

[1]) Dit besluit wordt met groote instemming vermeld door Ger. van Schuylenborgh in het voorbericht, dat hij schreef voorin de vertaling van Owen's „Oeffeningen aangaande de ... dag van heilige ruste ... door Johannes Owen th. d. ... voorbericht van Ger. van Schuylenborgh dienaar des h. Euang. in J. C. Gemeente te Thienhoven, voor de eerstmaal uit het Engels vertaelt na den sevenden druk". Utrecht 1744.

[2]) Schuylenborgh, t.a.p., wijst hier vooral op Lodenstein.

[3]) „Oude Rechtzinnige Waarheid", bl. 135, 136. Dit citaat is ook te vinden bij Koelman, „Wederlegging", bl. 89.

„Pag. 22, sess. 164, staet vande Regelen omtrent den Sabbath by de Professoren, en die van Zelandt ontworpen, dat deselve syn voorgelesen en geapprobeert (sc. in de Synode), daer doch deselve alleen van de professoren ende die van Zelandt waeren ontworpen, onder haer opgelesen en by haer geapprobeert, maer niet by de E. Synodus, gelyk klaerlyk blykt uyt pag. 21, § ult." [1]).

Verzet tegen deze actie der kerken bleef niet uit en ook de kwestie van den Sabbat kwam daarbij weer ter sprake.

Onder den schuilnaam Timotheus Verinus kwam uit „Bedenckinge over den eersten brief geschreven uyt de E. Classis van Zuydbevelant. Aen de E. classis van Walcheren" [2]); over de uitspraak daarin aangaande den Sabbat oordeelt de schrijver, dat daardoor Paulus, de beste kerkvaders, de voornaamste Reformatoren, m.n. Calvijn, Beza, Gomarus, de meeste Fransche theologen, Spanheim, de Fransche en de Heidelbergsche Catechismus van ketterij worden beschuldigd; dat een definitie wordt gegeven van een stuk, dat zelfs in de Nationale Synode van Dordrecht onbepaald was gebleven, en dat nieuw leven wordt ingeblazen aan een geschil, dat door Heidanus en Burman beslecht is.

Heel anders dacht daarover Barenzonius, predikant te Goes, die, in zijn „Noodige Verdedigínge" aan dit punt toegekomen, verklaart, zich niet te willen inlaten met het dispuut over den Sabbat, noch te veroordeelen hen, die niet toestaan, dat juist de eerste dag der week in het Nieuwe Testament uit kracht van het vierde gebod moet worden onderhouden, hoewel hij dat wel zoo meent; de beschuldiging van Verinus aan het adres van de kerkvaders, de eerste Reformatoren en Gomarus, is onjuist. Hij beantwoordt in dit geschriftje ook Ds. Groenewegen, die er op wees, dat in de Latijnsche overzetting van den Catechismus staat: diebus festis, en wil, dat de Hollandsche exemplaren daarnaar zouden worden gecorrigeerd; hij merkt daartegen op, dat de Catechismus is gemaakt „tot onderwijsinge van de gemeenten, die Hoogh en Nederduytsch, ende niet Latijn gesproken hebben". Het algemeen oordeel, zegt hij, luidt, dat het vierde gebod in substantie ons aangaat in het Nieuwe Testament. Hij wijst op de herhaalde remonstranties en klachten der Gereformeerde kerk, op de telkens vernieuwde placcaten van magistraten en hooge Overheden, en daarop, dat in de Nationale Synode van Dordrecht dit stuk niet onbepaald is gebleven [1]).

De classis Zuid-Beveland heeft zich ondanks de critiek niet van haar standpunt laten afbrengen en in 1682 een nieuw „concept van nader reformatie in de leere, ordre en zeden" [2]) opgesteld. Hierin stond ook, „dat de tien geboden of woorden niet en sijn een formulier van dat groote verbond der genade, in Christus met de uytverkorenen opgericht, maar een middel, om Gods volk te overtuygen van sonde en straffe, en alsoo haar tot den middelaar te leyden; en een regel ter gehoorsaamheyt aan Gods bont-genooten bysonderlik voorgeschreven. Dat het vierde gebodt ook moreel of zedelick is, en in sijne substantie de Christenen verbindende, tot eenen weekelicken rust-dagh des Gods-dienstes" [3]). Daarmee werd stellenderwijs verklaard hetgeen in het 15de en 16de der 24 artikelen tevoren al negatieve was uitgesproken; dat 16de artikel luidde: „Ik loochene, en verfoeye van herten, dat 't vierde gebodt enckelick ceremonieel is, en dat in 't N. T. geen weeckelicken Sabbath en is" [4]).

De Staten van Zeeland waren met den ijver van de classis allerminst ingenomen, m.n. haar plan, om haar artikelen mee te deelen aan andere classes en ook buiten de provincie actie te voeren tegen de nieuwigheden, vond afkeuring [5]). De classis heeft haar plannen in dezen dan ook niet ten uitvoer kunnen brengen.

---

[1]) Zie Dr. H. H. Kuyper, „Post-Acta", bl. 190.

[2]) Leiden 1674; aldaar, bl. (48), (49).

[1]) „Noodige verdedigínge van de missive der E. Classis van Zuyd-Bevelandt ... Tegen de Bedenckinge van Timotheus Verinus, door Nicolaum Barenzonium, bedienaer des h. Evangelie tot Goes", Middelburg 1674. Aldaar, bl. 34, 35, 36, v.v.

[2]) „Concept van Nader Reformatie, in de leer, ordre en zeden, opgestelt door Gedeputeerden des classis van Zuyd-Beverlant, den 17 Maart 1682. Nevens de resolutie van Gecommitteerde Raden van Zeelandt, by die gelegenheyt genoomen. Uytgegeven, tot opwecking der Leeraars van Nederlandt, om de noodige Reformatie te bevorderen", Utrecht 1682.

[3]) t.a.p., bl. 7.

[4]) t.a.p., bl. 4, 5.

[5]) „Extract uyt de Notulen vande Ed. Heeren Gecommitteerde Raaden vande Ed. Mog. Heeren Staaten van Zeelandt. Den 12 Augusti 1682", afgedrukt in 't aangehaalde „Concept van Nader Reformatie", bl. 13-16.

HOOFDSTUK VI.

DE SAMENVATTING VAN HET DISPUUT IN DEN STRIJD TUSSCHEN KOELMAN EN VLAK; NOG ENKELE STRIJDERS VOOR DEN SABBAT IN DE LAATSTE HELFT DER 17de EEUW.

§ 1. *Koelman's geschriften over den Sabbat; het werk van Swartte; het werk van Vlak; Koelman tegen Swartte; Koelman tegen Vlak; Koelman tegen de Labadisten; de beide Brakels; het dispuut tusschen à Marck en Braun; Leydekker.*

Het jaar 1685 is een mijlpaal geworden in de geschiedenis van het Sabbatsdispuut, door de verschijning van het monumentale werk van Koelman, dat „het dispuut en de historie, mitsgaders de praktijk" van den Sabbat behandelt, terwijl kort daarna een soortgelijk, maar veel kleiner werkje verscheen, n.l. dat van Joh. Vlak. Zelfs mogen we verder gaan, en in de verschijning van dit werk min of meer een eindpunt van het dispuut zien. Niet dat het dispuut daarna niet zou zijn voortgezet, dat is wel het geval geweest. Ook heeft de verschijning van Koelman's werk anderen weer tegen hem in het harnas gejaagd, maar toch wordt hier stellig een mijlpaal bereikt, daar Koelman in zijn groote werk over den Sabbat een breed overzicht gaf van heel den strijd, zooals die zich had ontwikkeld, en van al de argumenten, die waren gebruikt. Hoewel het vraagstuk zelf nog wel de aandacht bleef houden, en er nog tractaten, studies en pamfletten over deze zaak verschenen, was het nu niet meer als voorheen, dat er een felle discussie werd gevoerd, die heel de theologische en kerkelijke wereld in gespannen aandacht hield.

Ook andere redenen buiten beschouwing gelaten, zouden we de werken van Koelman en Vlak moeten noemen, daar ze toch, in de samenvatting van de historie en van het dispuut, welke ze geven, mede tot dit dispuut behooren, en het eenigermate afsluiten. Verder, omdat ze met hun werken, ook met het historische gedeelte erin, een polemisch doel hadden, en een bepaalde beschouwing over den Zondag wilden propageeren; eindelijk, omdat Koelman en Vlak over hun werken weer met elkaar in dispuut zijn geraakt, waardoor nogmaals de twee opvattingen over den Sabbat, die al zoovele jaren met elkaar in strijd waren geweest, tegenover elkaar kwamen te staan. Tot een diepgaand dispuut is het tusschen Koelman en Vlak niet gekomen, door de vrij oppervlakkige strijdmethode van Vlak, maar toch is het debat tusschen hen van bijzonder belang, omdat door hen ook over den strijd, zooals die in ons land was en werd gevoerd, werd gediscussieerd. Het dispuut tusschen hen beide betrof met andere woorden niet slechts den Sabbat, maar ook den strijd over den Sabbat. Met de discussie over den Sabbatsstrijd zelf zijn zij niet begonnen, en de gedachten, die elk der partijen in dezen verdedigde, zijn niet nieuw, maar wel is nieuw, dat héél het dispuut werd bezien en onder de loupe werd genomen.

Het werk, dat Koelman over den Sabbat heeft geschreven, is een der meest uitvoerige, die ooit over dit onderwerp verschenen zijn. Naar alle kanten heeft hij het standpunt, dat hij innam, afgebakend. Niet alleen koos hij positie in de meeningsverschillen van zijn dagen, maar ook het verschil, dat in dezen bestond tusschen de Gereformeerden en de Roomsch-Katholieken, Socinianen en anderen, heeft hij ter sprake gebracht. Het doel van zijn werk was vooral, een overzicht te geven van en inzicht te geven in het dispuut, dat was en werd gevoerd. In verband daarmee moet ook het historisch gedeelte van zijn werk, evenmin trouwens als dat van Vlak, niet worden beschouwd als rustige, objectieve geschiedschrijving; daarvoor stond hij, en Vlak eveneens, te dicht bij, zelfs in den strijd. Hij koos in zijn werk duidelijk partij en heeft zijn boek geschreven, om een bepaalde opvatting van den Sabbat te propageeren.

Reeds vóór Koelman zijn groote werk over den Sabbat uitgaf had hij iets over deze zaak gepubliceerd. Ernstige Sabbatsviering heeft hij heel zijn leven voorgestaan, terwijl hij tot de meest felle bestrijders der feestdagen heeft behoord. Tegen die feestdagen schreef hij verschillende werken [1]) en voerde hij een harden kamp, die, met zijn strijd tegen de formulieren, hem in conflict bracht met de wereldlijke en kerkelijke Overheid, en zijn afzetting als predikant van Sluis ten gevolge heeft gehad. Daarentegen ijverde hij voor den Zondag met alle kracht.

In zijn „De Wekker der Leeraren in tijden van verval", een

[1]) „Reformatie nodigh ontrent de Feestdagen", Rotterdam 1675; „Weegschaal des Heiligdoms omtrent de Feestdagen" 1680, e.a., zie Krull, a.w. en De Bie en Loosjes, a.w., i.v.

vertaling uit het Engelsch, die uitkwam in 1674 [1]), uitte hij reeds de klacht, dat die proponenten het meest bevorderd werden, die tegen de zedelijkheid van den Sabbat en tegen de „preciesheid" „snapten". Dat hij, die ijverig de opvatting van Voetius, zijn leermeester, voorstond, ook zelf bij zijn classikaal examen vanwege dit punt moeilijkheden heeft gehad, hebben we reeds eerder medegedeeld. In „De Pointen van Nodige Reformatie", dat hij uitgaf onder het pseudoniem Christophilus Eubulus [2]), bespreekt hij onder ten 15de de heiliging van den Dag des Heeren en de fouten, die in dezen verbeterd moeten worden [3]). Hier klaagt Koelman er over, dat vele predikanten niet de vaste gronden voor de heiliging van den Dag des Heeren leeren, n.l., dat het vierde gebod der wet moreel is of zedelijk en ons verbindend; dat dit gebod van allen eischt één dag van de zeven der week Gode te heiligen; dat 's Heeren Dag geheel en al met heilige rust van alle werken, die de nood en de liefde niet vereischen, en met heilige oefeningen, publieke en private, moet doorgebracht worden. Vele leeraars en professoren leeren, dat het vierde gebod enkel ceremonieel is, alleen den Joden gegeven, ons niet meer verbindend één dag van de zeven der week te vieren; dat 's Heeren Dag niet is van goddelijk recht, waardoor weersproken wordt de algemeene leer der kerk, en waarin ligt opgesloten, dat er nu voor de Christenen maar negen geboden in de wet zijn. Dit doet men, zoo klaagt Koelman, terwijl de zonde van de Sabbatsschennis zoo heerscht onder het volk [4]). Hij noemt hier feiten en voorbeelden: leeraars en ouderlingen geven kwade exempelen, doordat ze op den Sabbat koopen, reizen, werken, wandelen, hun vermaak zoeken; in bijna alle steden houden de leeraars 's zomers geen avondpredikaties; hij klaagt er voorts over, dat het op vele

[1]) Zie Krull, „Koelman", bl. 354. Ik gebruikte een uitgave van 1733; aldaar, bl. 117, 118.

[2]) Ik gebruikte een herdruk van 1678. Het werk is van 1671 (zie De Bie en Loosjes, a.w., i.v. Koelman: „De Pointen van nodige Reformatie, ontrent de Kerk, en kerkelijke, en Belijders der Gereformeerde Kerke van Nederlandt. Beschreven in een Brief aan een Vrient, door Christophilus Eubulus. Jes. 30 : v. 8, 9, 10, 11". (uitgeschr.), Vlissingen 1678.

[3]) Aldaar, bl. 227—236.

[4]) Op nagenoeg dezelfde wijze spreekt hij in: „Neerlandts Pligt, en voorbeeldt, de Reformatie der Kerke voorgestelt door Jacobus Koelman. In twee Predikatiën over Ezra 7 vers 23" (uitgeschr.), Amsterdam 1685, Aldaar, bl. 14, 15.

plaatsen de gewoonte is, op Zondag te trouwen en bruiloft te houden; de schutterij moet dan optrekken; men begraaft dooden; velen weten van geen voorbereiding voor den Zondag en gaan zóó maar naar de kerk; velen kerken dien dag slechts één keer; een bruid en een, die een doode betreurt, blijven weg; na de kerk wandelt men, terwijl men de huisoefening nalaat; vele ouders letten er niet op, of hun kinderen of dienstboden ook den Zondag vieren; vele voornamen rijden naar en van de kerk, en ook nog wel elders heen; de Overheid waakt niet tegen ontheiliging; velen maken, als ze op reis zijn, geen ernst met de Sabbatsviering; thuis komend uit de kerk, is het geen geestelijk gesprek, dat wordt gevoerd; 's avonds haast men zich naar bed met het gewone gebed, in plaats van den dag godvruchtig te overdenken.

Met deze en dergelijke klachten vult Koelman verschillende bladzijden. Hij moge den toestand in zijn dagen misschien wat somber teekenen, dat het met de Zondagsviering en -opvatting niet gesteld was, zooals dat naar Gereformeerde opvatting zijn moet, is duidelijk. Koelman brengt ook het geval ter sprake van dien predikant buiten Delft, dat we reeds eerder bespraken, en spreekt afkeurend over de meening van Burman, welke, zooals Koelman zegt, weerlegd is door Essenius en door den Schotschen leeraar J. Brown.

Onder ten 20ste, waar hij de profaniteit en de Sabbatsschennis bespreekt, — hiervan maakt hij een apart onderdeel, nadat hij al onder ten 15de aangewezen had, welke fouten inzake de heiliging van den rustdag verbeterd moesten worden — zegt hij, dat de Sabbatsschennis, hoezeer de synoden daarover al vóór 100 jaar klaagden bij de Overheden, nóg de zonde is in Nederland; wel maakten de Magistraten vele verordeningen, maar die zijn zeer gebrekkig geweest en zijn niet uitgevoerd; en nu zijn er nog mannen opgestaan, die de verbintenis van het vierde gebod willen wegnemen, n.l. Heidanus, Coccejus, Burman en hun navolgers. Dan geeft hij weer opsomming van allerlei werk en vermaak, dat op Zondag plaats heeft. Hier spreekt hij ook den wensch uit, dat de synoden, of liever de Nationale Synode, eens zou vergaderen, en een belijdenis van het vierde gebod opstellen, gelijk de Nederlandsche belijdenis duidelijke taal laat hooren aangaande andere plichten. Zijn oordeel over den Catechismus is, dat deze wel iets zegt, en genoeg, om de Sabbatsbestrijders er van te overtuigen,

[1]) Aldaar, bl. 227—236.

dat ze de leer der Socinianen en Mennieten aanhangen, maar dat hij toch vrij sober is. De Post-Acta zeggen wel meer, maar toch ook niet genoeg. De Nederlandsche kerken zouden gelukkig te prijzen zijn, als ze over de Sabbatsleer en -heiliging een belijdenis, catechetische verklaring en kerkenorde hadden, zooals die van Engeland, Schotland en Ierland sinds 1643. Nog een gedachte geeft Koelman, die aanteekening verdient. Hij merkt op [1]), dat geen censuur wordt gehouden over Sabbatsbestrijders, die een zoo klaar wetswoord breken, door op den Dag des Heeren den godsdienst na te laten, te reizen, te wandelen, te werken enz. In Schotland oefent men die censuur wel, en met vrucht. In ons Avondmaalsformulier zijn de Sabbatsschenners met opzet, zoo het schijnt, voorbij gegaan. De classis Walcheren verdient lof, daar deze eind Juni 1671 een besluit tot censuur tegen Sabbatsschenners nam. Met instemming neemt Koelman een deel van dit besluit over. Ook zij, die vast- en bededagen schenden, worden niet gecensureerd, evenmin hedendaagsche Sabbatsbestrijders, hoewel de Sabbatsheiliging te bestrijden en het volk wijs te maken, dat het vierde gebod voor Christenen te niet is gedaan en slechts voor de Joden was, meer ergernis geeft dan den Sabbat te schenden, want zoo doet men méér dan zelf een gebod overtreden, men leert op deze wijze ook anderen dit te doen.

Op dit werkje liet Koelman in 1682 twee andere volgen; allereerst zijn „Methode en bestieringen", „om klaar te overtuigen", zooals hij op het titelblad uitspreekt, „degenen, die de goddelijke verbintenis van den Sabbat en van den Dag des Heeren bestrijden, met aanwijzing van de hoofdargumenten voor den Sabbat en 's Heeren Dag en oplossing van de voornaamste tegenwerpingen". En vervolgens: „De Praktijk of dadelijke heyliging des Christelijken Sabbaths of 's Heeren dag" [2]). Wat hij in het eerstgenoemde werkje geeft, heeft hij nader uitgewerkt in zijn groote werk „Het Dispuut en de Historie, mitsgaders de Praktijk van den Sabbat" 1685, dat hij aan het eind van zijn „Praktijk" ook aankondigt, en waarover hij meedeelt, dat het reeds ter perse is. Het is waarschijnlijk, dat het „Dispuut" reeds in 1683 uitkwam [3]).

---

[1]) Aldaar, bl. 421—428.

[2]) De „Praktijk des Sabbaths of dadelijke heyliging vanden Christelijken rustdag of 's Heeren dag". Amsterdam 1682. In de gezamenlijke uitgave van „Het Dispuut, de Historie ende Praktijk van de Sabbat", is opgenomen de tweede druk, Amsterdam 1685.

[3]) Althans werd het dispuut reeds gedrukt in 1683, blijkens het titelblad in de uitgave van 1685, dat na het eerste en eigenlijke titelblad en de voorrede (inleiding) nog volgt. Het „Dispuut" en de „Historie" werden afzonderlijk uitgegeven. Een exemplaar van Koelman's „Dispuut" (zonder de „Historie" en de „Praktijk") is aanwezig U.B. Amsterdam. In de K.B. is een afzonderlijke uitgave van „De Historie" (zonder het dispuut), waarachter voorkomt de „Wederlegging", tegen Vlak geschreven (zie hierna bl. 261 v.v.), de „Praktijk des Sabbaths" (zie hierna, bl. 250 v.v.) en „Aanmerkingen" tegen Swartte gericht (zie hierna, bl. 238).

Nieuw in laatstgenoemd werk is het breede historische overzicht, dat hij daar geeft. Den inhoud van Koelman's „Methode" geven we nu niet, daar we straks over zijn „Het Dispuut en de Historie" nader spreken, terwijl we, om de eenheid niet te breken, daar óók op den inhoud van „De Praktijk" iets nader ingaan.

Wel vermelden we enkele raadgevingen, die hij aan zijn „Methode" vooraf doet gaan, en die typeerend zijn voor zijn opvatting. Ze zijn deze: Men discussieere niet te spoedig en niet te veel over dit onderwerp; de beste verdediging van den Sabbat levert hij, die dezen dag teeder onderhoudt. Vóór men over dit onderwerp gaat strijden, kome er klaarheid inzake de punten van verschil en men strijde niet tegen hen, met wie men het in hoofdzaak eens is. Moet er gestreden worden, dan moeten vier punten duidelijk worden uiteengezet:

1. dat de wet van den Sabbat nóg verbindt en niet is afgeschaft, en dus niet ceremonieel, maar moreel is; 2. dat des Heeren Dag van goddelijk recht, goddelijke autoriteit en instelling is; 3. dat de onderhouding van des Heeren Dag niet een louter kerkelijke instelling is, en haar oorsprong niet heeft in een gewoonte alleen, zonder te zijn ingesteld; 4. dat de dag in zijn geheel in godsdienstige oefeningen, uit kracht van Gods gebod moet gevierd worden.

In tijdsorde moet nu als tegenschrift tegen Koelman allereerst worden genoemd een werkje van Ds. Swartte, theol. Dr., predikant in een dorpje bij Embden. Hij schreef in 1684 „Oude en Rechtzinnige waerheydt in 't stuk der Sabbathen". Verschillende bijzonderheden over dit werk zijn te vinden in Koelman's „Historie" [1]) en vooral in diens „Aanmerkingen". Het had een omvang van meer dan 600 bl. [2]). Het blijkt verder, dat Swartte

---

[1]) Koelman, „Historie", bl. 369 v.v.

[2]) Koelman, „Aanmerkingen", bl. 54, 55.

schreef tegen Koelman en tegen de Embdensche predikanten, die hij er van beschuldigt, dat zij te zeer Koelman's partij kozen en zelfs de onordelijke daad begingen hem, terwijl hij was afgezet, te laten optreden. Swartte verklaarde zelf in de voorrede, dat hij er toe kwam dit werkje te schrijven, omdat de predikanten van Embden hem van nieuwigheden en onrechtzinnigheden beschuldigden, en dat ze daarom bij het beroepen van een predikant hem waren voorbijgegaan. Hij is volgens zijn eigen zeggen een leerling van Coccejus en Heidanus. Wanneer wij de citaten nagaan, die Koelman van hem geeft, kunnen wij constateeren, dat hij inderdaad de opvattingen over den Sabbat van Coccejus en Heidanus was toegedaan, zoozeer, dat Swartte's meening daarmee voldoende is getypeerd en geen verdere weergave behoeft.

Door de Overheid der stad is bij decreet het inbrengen en het verkoopen van Swartte's boek verboden.

In zijn „Historie" ging Koelman op Swartte's boek niet in, daar hij, zooals hij daar zegt, niet wilde, dat het ook maar den schijn zou hebben, dat hij zijn boek tegen eenig particulier persoon schreef; wel zegde hij daar een weerlegging toe, die hij later ook gaf, onder den titel „Aanmerkingen tot ontleding en wederlegging van 't boek van Dr. Johannes Swartte over den Sabbath" [1]).

Swartte's boek is niet hoogstaand, wat taal betreft; ook Koelman's „Aanmerkingen" staat niet op bijzonder hoog peil.

Swartte antwoordde hierop met „De Geest en inborst van J. Koelman.... ontdekt in de Aanmerkingen tot ontleding....", 1689 [2]).

De eigenlijke en voornaamste bestrijder van Koelman inzake den Sabbat is geweest Johannes Vlak, predikant te Zutphen. Deze was met de verschijning van Koelman's „Methode" allerminst ingenomen, en evenmin daarmee, dat Koelman een nog grooter boek in het vooruitzicht stelde; zijn oordeel was, dat er nog niet zoo'n scherp boek uitgekomen was, of het moest dat van N. Johnson zijn geweest [3]).

Zelf had hij een werk klaargemaakt, getiteld „De heilige Sabbath en Dag des Heeren", waarvan hij de voorrede schreef, toen

[1]) Amsterdam 1686.
[2]) Zie De Bie en Loosjes, a.w., dl. 5 (bezig te verschijnen), bl. 100.
[3]) Vlak, „Voorreden aan den Leezer", in „De heilige Sabbath", § 5.

Koelman's „Historie" nog niet uitgekomen was [1]). Dit was Vlak's eerste en eigenlijke geschrift over den Sabbat; wel had hij al eerder stellingen over den Sabbat opgesteld, die hun ontstaan dankten aan zijn catechismusprediking, en die hij liet afdrukken achter in zijn „Zegen en Vloek" [2]).

In de „Toeëigening" aan zijn vroegere gemeenten, die in Vlak's „De heilige Sabbath" nog aan de „Voorreden aan den Leeser" voorafgaat, verklaart hij, altijd tegen de verachting van den openlijken godsdienst te zijn geweest, en vóór de viering van den Dag des Heeren, n.l., dat men dan rustte, doch dat niet alleen, want dat kan ook een luiaard, maar dat men dien dag ook heiligde. Vlak verklaart te schrijven, omdat er verschil van gevoelen is onder rechtzinnige leeraars; hij keurt het af, dat men iemand veroordeelt, die den Sabbat niet houdt op bepaalde gronden, als zoo iemand wel den dag nauwkeurig waarneemt. Men moet het niet veroordeelen, dat een leeraar niet duidelijk aandringt op het houden van den Sabbat op grond van een speciaal uitdrukkelijk gebod, daar dat als zoodanig niet in Gods Woord en in de formulieren vermeld wordt. Meent iemand te kunnen zeggen: „zoo zegt de Heere", hij zie toe, of hij daarvan overtuigd is, maar hij bedenke, dat hij zijn medebroeders, die niet zoo durven spreken, niet behoort te veroordeelen.

Uit de „Voorrede" blijkt, dat zijn werkje vooral ontstaan is naar aanleiding van Koelman's „Methode". Hij verklaart immers, dat het uit scheen te zijn met de zaak van het Sabbatsgeschil, en wijst daarbij op de uitspraak van Hoornbeek in diens „Des Heeren Dags Heiliging", en op een uitspraak van de Professoren van Utrecht vóór in de „Laatste gedachten van D. Lodensteyn"; maar, schrijft hij, Koelman gaf het jaar daarna een groot boek uit en belooft een nog grooter; zoo is de wond weer open, die aan het heelen was; de goede gedachte van mannen als Hoornbeek,

[1]) Zooals blijkt uit de boven geciteerde passage uit de „Voorreden".
[2]) Zooals hij zelf zegt in de „Voorreden" van „De heilige Sabbath", § 23. Achter in „Zegen en Vloek", Amsterdam 1685, bevindt zich op bl. 373—397 een „Bijvoegsel van den Sabbath en Dag des Heeren". Het blijkt, dat hij van plan was, zijn gedachte over den Sabbat en den Dag des Heeren als passend bij Ezech. 20 hier af te drukken, en dat, omdat over den Sabbat nog altijd onrust is, maar op wensch van den verkooper liet hij het achterwege. Daarna geeft hij een overzicht van zijn werk over den Sabbat en den Dag des Heeren, en m.n. van de stellingen over den Sabbat en den Zondag, die hij daar geeft.

Saldenus, en de schrijver van het „Temperament" is verijdeld. Daarom schrijft hij nu ook. Hij herhaalt zijn stellingen, die hij in zijn „Zegen en Vloek" had laten afdrukken. Velen, zoo schrijft hij, doen over den Sabbat uitspraken, die niet met de Schrift overeenkomen, zooals, dat de Sabbat vóór den val is ingesteld; dat alle tien geboden naar hun letter en zin altijd-durend verbinden; dat de Dag des Heeren een speciale, uitdrukkelijke, goddelijke instelling is; dat deze dag ons Christenen even strikt tot rust en godsdienst verbindt, als het vierde gebod eertijds de Joden deed, ja, strikter, omdat wij nu meer vrijheid en genade ontvangen. Vlak laakt de distincties, die men wel gebruikt, als die van Sabbat vóór en na den val; Sabbat in en buiten de tien geboden; moreele en ceremonieele rust; natuurlijk-moreel, geestelijk en positief; oneigenlijke en eigenlijke ceremoniën e.d. Ook springt men raar om met de formulieren, m.n. met wat bepaald werd ter Synode van Dordt: men pleit op grond van wat besloten werd in sess. 14 voor een Sabbat van 24 uren; ondanks de zes artikelen wil men niets ceremonieels in het vierde gebod erkennen. De interpretatie, die Alting gaf van de zes artikelen van Dordt, keurt Vlak zeer af. Ook met den Catechismus is wat velen over den Sabbat leeren niet in overeenstemming.

Vlak stelt vast, dat Coccejus c.s. niet den aanvang hebben gemaakt met nieuwigheden inzake de leer van den Sabbat; dat het debat allengs over meer punten is uitgebreid, terwijl het eerst alleen ging over de noodzakelijkheid van den Dag des Heeren; dat eerst veel beter werd geschreven dan later; dat er bij de geschillen, die er waren, enkele bijgekomen zijn, die buiten de zes regels omgaan, zoo, of het vierde gebod gebiedt de rust te heiligen met oefeningen van publieken godsdienst. Vlak meent, dat over dit punt vóór Coccejus niet zoo gedisputeerd werd. Vlak behandelt ook de beschuldiging van Socinianisme e.d. Hij vraagt: leeren de Socinianen, dat de Sabbat een schaduw is geweest van Christus en van de rust, die Hij toebrengt; dat de Sabbat een teeken is geweest van Gods verbond en dat deze daarom in de tien woorden is begrepen? Als dat Sociniaansch is, wil hij, zoo verklaart hij, op dit punt het liever met de Socinianen houden dan met de Brownisten. Ook de beschuldiging van profanatie wijst hij af en eveneens, dat er heden ten dage onder de Gereformeerden zouden zijn, die den Sabbat en de goddelijke verbintenis van des Heeren Dag bestrijden en één van de tien woorden trachten te schrappen; Robinson in zijn „Apologie", 1619, was de eerste,

die dit zeide, en beweerde, dat er zoo maar negen geboden overbleven, maar niemand kan toch zeggen, dat al de tien geboden even moreel zijn.

Vóór Vlak's werk uitkwam, verscheen van Koelman „Het Dispuut, de Historie mitsgaders de Praktijk van den Sabbat".

Het eerste deel, 78 bl. beslaande, en voorzien van een uitvoerig register, handelt over de zedelijkheid en voortdurende verbintenis van den Sabbat en van het vierde gebod. In de voorrede verklaart hij het doel, dat hij heeft met zijn werk, n.l. alles, wat gezegd is, pro en contra, kort samen te vatten; zoo'n werk bestond er over den Sabbat nog niet. Wel verschenen kleinere werkjes (van Hoornbeek, Ridderus, Lodenstein, Sanderus, Colonius e.a.), maar deze zijn niet volledig. Hij verklaart, dat men in zijn boek het „merg en pit" vindt van bijna alle boeken, die vóór of tegen den Sabbat in het Engelsch, Latijn en Duitsch geschreven zijn. Van deze geeft hij een opsomming, waaruit blijkt, dat hij althans van die, welke in dien tijd in ons land verschenen zijn, de voornaamste zeer zeker heeft gebruikt, terwijl, wanneer wij den inhoud van zijn werk nagaan, het mag worden gezegd, dat hij geslaagd is in zijn doel, het belangrijkste uit de voornaamste werken bijeen te brengen.Wel is niet alles in Koelman's werk te vinden; er zijn enkele argumenten b.v., die toch wel de moeite waard kunnen worden geacht, die bij hem worden gemist, maar het voornaamste geeft hij. Koelman zegt verder zelf in de voorrede, wat ook zonder dat hij het verklaard had, zich wel vermoeden laat, dat hij dáárom met lust dit werk had geschreven, omdat hij zich zeer tegen de feestdagen heeft gekeerd. Hij acht zijn werk noodzakelijk, daar men geloochend heeft, dat het gebod van den Sabbat is ingesteld in het paradijs, en dat het er geweest is vóór Mozes' tijd; verder, omdat men leert, dat de Sabbat een verdwijnende schaduw zou zijn, die geweest is van Mozes tot Christus, bestaande in volstrekte rust van alle werk en anders niet; dat wij den Dag des Heeren vieren, niet omdat Christus het bevolen heeft, maar door aangenomen gewoonte der Christenen. Hij stelt, daarbij verwijzend naar, en aanhalend Dr. Th. Young's „Dies Dominica", het verschil aldus: het gaat er om, of er een wet Gods is, die allen alsnog verbindt Gode wekelijks een dag te heiligen; of het vierde gebod één van de zeven dagen der week tot den godsdienst van ons vereischt; of wij door goddelijke autoriteit gehouden zijn, den Dag des Heeren te vieren, dan wel, of hier slechts een gewoonte en een vrijwillige daad der kerk is.

Men zoekt, zegt Koelman, de kwestie wel als nietig voor te stellen; men geeft voor, toch zeer voor de viering en heiliging van den Dag des Heeren te zijn, al grondt men dien niet rechtstreeks op het vierde gebod; maar het resultaat is toch, dat het alles dient tot ontheiliging van des Heeren Dag. Wat reden heeft men ook nog, om dien dag te onderhouden? Het wordt dan een menschelijke instelling.

Het standpunt van Koelman is door deze voorrede al duidelijk aangewezen, en komt in het vervolg van zijn werk klaar uit: Hij betoogt, dat de Sabbat moet gehouden worden voor een moreel positief gebod, dat van de schepping af heeft gegolden; het vierde gebod eischt de onderhouding van één dag per week; de verandering van den Zaterdag in den eersten dag der week is van Christus. De rustdag moet van het begin tot het einde godsdienstig worden doorgebracht. Deze dag begint al 's middernachts. Men moet rusten van alle niet noodzakelijk werk, spel en vermaak; de Christenen zijn evenzeer verbonden, den Sabbat nauwgezet te onderhouden en dien dag te rusten, als weleer de Joden onder het Oude Testament.

Koelman heeft hier uitvoerig rekenschap van zijn gevoelen en een degelijke verdediging van zijn standpunt gegeven; zijn tegenstanders heeft hij breed weerlegd, waarbij hij er zich niet toe bepaalde, werken van landgenooten te bestrijden, hij heeft ook enkele van de voornaamste werken uitgekozen, die in Engeland tegen de door hem voorgestane Sabbatsopvatting waren verschenen en heeft deze bestreden. In zijn dispuut gaat hij op eenigszins andere wijze te werk dan anderen, met wie hij eensgeestes is; hij verklaart in zijn voorrede, dat hij niets toegeeft zonder dat het noodzakelijk is; al deden anderen zoo wel. Zoo hebben, zegt hij, sommigen, b.v. Hoornbeek, in het midden gelaten, of de Sabbat van de schepping dateerde; anderen (Walaeus, Strangius) hebben met groote onvoorzichtigheid toegestaan en zelfs verdedigd, dat het vierde gebod ten deele moreel, ten deele ceremonieel is, en dat het den Sabbat gebiedt te heiligen, maar niet één dag uit de zeven der week; zoodat ze dan alleen uit kracht van analogie konden bewijzen met dit gebod, dat God een dag wekelijks ook in het Nieuwe Testament wil onderhouden hebben. Sommige voorstanders (Maresius, Capellus e.a.) hebben toegestaan, dat wij Christenen niet zoo nauw aan de onderhouding van den Sabbat en het vierde gebod gebonden zijn als weleer de Joden, zoodat ons nu verscheidene dingen, zoo wat betreft

het doen van werk, als wat aangaat vermakelijkheden, op den Sabbat geoorloofd zouden zijn, die hun ongeoorloofd waren. Ook erkenden sommigen, dat enkele der gebruikte argumenten voor den Zondag niet zoo krachtig waren, b.v. het argument van Matth. 24 : 20, het argument van Christus' opstanding, verschijningen en het argument, ontleend aan de uitstorting van den Heiligen Geest. Zoo is ook telkens aangehaald de uitspraak van Voetius, dat het niet zoo zeker is, dat Christus en de apostelen met het gebruik van den Zondag een goddelijk, onveranderlijk recht ons zouden hebben voorgeschreven.

In het tweede deel van Koelman's werk, zijn „Historie", zijn een menigte argumenten samengebracht. Het bestaat weer uit twee boeken. Doel van het eerste is, zooals hij zelf zegt, aan te toonen, dat de Dag des Heeren door de Christenheid als een rustdag is erkend en onderhouden van den tijd van Christus af tot nu toe. De historie van den Sabbat ziet hij als volgt:

De Sabbat is ingesteld in het paradijs; door de patriarchen onderhouden; op den Sinaï herhaald; door Christus is de viering van den eersten dag der week in de plaats van den Sabbat gekomen. Deze dag is uit kracht van het vierde gebod alle eeuwen door onderhouden, en de zuivere opvatting over het vierde gebod en de viering van den Dag des Heeren vinden we bij alle oude kerkleeraars, bij de concilies en bij de Reformatoren, hoewel die opvatting bij allen niet even zuiver is.

Een heel andere gedachte is die der Socinianen, tegen wie men zich in Engeland en Nederland heeft verzet.

De eerste helft van Koelman's „Historie" bestaat uit een groote reeks citaten, om zijn beschouwing over de historie van den Sabbat te bewijzen. Hij beroept zich daartoe op: Het verhaal van Plinius, den Talmud, de Oudvaders, conciliebesluiten enz. Daar wij het beroep op de historie nog nader behandelen, gaan we nu verder op het door Koelman aangevoerde materiaal niet in, maar verwijzen daarvoor naar het hierna volgende hoofdstuk. Slechts een enkele, meer algemeene opmerking over het door Koelman gegeven overzicht geven we hier nog:

Toen Koelman deze „Historie" schreef, was er door anderen al heel wat materiaal bijeengebracht, m.n. door Essenius en Hoornbeek, terwijl Koelman, evenals zij, gebruik kon maken van verschillende Engelsche werken, naar welke hij trouwens zelf verwijst. Ook van wat Hoornbeek en Essenius bijeenbrachten, heeft Koelman ruim gebruik gemaakt. Hij heeft hierover in het

begin van zijn werk verklaard, dat hij bedoelde, de argumenten samen te lezen, die door verschillende schrijvers waren aangevoerd, zoodat men, wat in een aantal werken verspreid lag, in zijn boek bijeen zou kunnen vinden. Hij verwijst dan ook gedurig naar zijn bronnen, uit welke hij vaak heele bladzijden getuigenissen overnam, soms ook, zonder daarheen te verwijzen, zooals wel heel duidelijk blijkt, als men b.v. bl. 84—90 van Koelman's werk vergelijkt met bl. 264—274 van Essenius' „Vindiciae", om dan te zien, dat hier haast letterlijke gelijkheid is. Toch maakt Koelman's werk dat der anderen niet geheel overbodig. Hier en daar is de groepeering bij Hoornbeek en Essenius anders, en soms beter, en zijn bij anderen uitspraken te vinden, die bij Koelman niet voorkomen. Wij krijgen, als we de citaten vergelijken, soms sterk den indruk, dat Koelman ze bekort heeft, om niet te veel materiaal te krijgen; soms verwijst hij ook voor een uitspraak, die hij niet geeft, naar anderen. Terwijl Koelman's getuigenissenmateriaal ook dáárin bij dat van enkele anderen achter staat, dat hij alles in vertaling geeft, wat echter wel noodig was, gezien het populaire karakter van zijn werk.

Echter bedoelen we met deze lichte kritiek niet, Koelman's werk te verkleinen, het is in vele opzichten uitnemend. Het is van blijvende waarde, onder meer ook door de vele citaten, die er in gegeven worden, onder welke er verschillende zijn uit werken, die niet meer tot onze beschikking staan, of zeer moeilijk te krijgen zijn.

Nog een opmerking maken we over dit onderdeel van Koelman's boek, die noodig is voor de juiste beoordeeling er van; het is deze, dat Koelman niet bedoelde, alle mogelijke getuigenissen saam te brengen, maar zulke, die dienden, om de juistheid van zijn voorstelling van de historie van den Sabbat te bewijzen. Wel geeft hij ook enkele getuigenissen, die op het eerste lezen zijn beschouwing over den Dag des Heeren eer tegenspreken dan bevestigen, maar over het algemeen heeft hij zich daarvan onthouden, zooals hij zelf in zijn verdediging van zijn werk tegen den aanval van Vlak heeft verklaard. Hij bracht saam, wat tot bevestiging van zijn opvatting dienen kon.

In het tweede boek van zijn „Historie" geeft Koelman een vrij uitvoerige beschrijving van den Sabbatsstrijd in Engeland en Nederland .

Het is van belang, hieruit iets mee te deelen. Dat het van beteekenis is, te zien, hoe Koelman den Sabbatsstrijd in Neder-

land beschouwde, spreekt van zelf; maar ook zijn beschrijving van den strijd in Engeland is van belang. In de voornaamste plaats, omdat we zoo een indruk krijgen van den strijd, die ook daar over den Sabbat is gevoerd, zij het ook, dat ook hier de voorlichting weer wat eenzijdig is.

Den Sabbatsstrijd in Engeland beschrijft hij als volgt[1]):

De Gereformeerde leeraars bleven in de vorige eeuw over het algemeen zuiver, onzuiver gingen de Wederdoopers. Toen de Sabbatsschennis in Engeland toenam, verhieven hun stem m.n. Richard Greenham, G. Perkins en N. Bound. Het eerst heeft men zich tegen den laatste met een geschrift gekant. Door zijn boek kwam er merkbare verbetering in de Sabbatsheiliging.

De eerste, die tegen de gezonde Sabbatsleer schreef, was Th. Rogers, die in 1607 een boek gaf, waarin hij zich scherp keerde tegen Bound. Tegen hem schreef Dr. Willet. Het boek van Bound bevatte de gezonde leer, hij schreef in den geest van Twissus („The morality of the fourth command") en Perkins („Gevallen der conscientie"). Dr. Andrews schreef op soortgelijke wijze als Bound.

De tweede is Mr. E. Breerwood, Professor te Londen, die zich uitsprak in brieven aan Mr. N. Bilefield, 1611. Bilefield antwoordde, schreef ook zelf een verklaring van het vierde gebod; na zijn dood gaf zijn broer Richard nog een werkje over den Sabbat uit („The doctrine of the Sabbath vindicated").

De derde is Dr. Prideaux, professor te Oxford, die zich liet hooren in een oratie, in Engelsche vertaling uitgegeven door P. Heylin; Twissus, die een heel goeden dunk had van Prideaux, en dat niet ten onrechte, weerlegde hem.

De vierde is Th. Broad; deze schreef over den Sabbat in Sociniaanschen geest. Tegen hem keerde zich George Abbot.

De leer van den Sabbat had nog niet veel geleden, er kwamen nog goede geschriften over den Sabbat uit, m.n. van J. Dod, R. Cleaver, Joh. Sprint.

De hevigste strijd over den Sabbat begon in 1633, toen koning Karel's declaratie werd opgedrongen aan de predikanten, om die voor te lezen; aartsbisschop Laud was auteur van dit stuk. Hij wist scherpe decreten uit te vaardigen; de voorstanders van den Sabbat werden afgezet; tegen hem verzetten zich m.n. J. Bast-

---

[1]) Koelman, „Historie", bl. 177—250.

wick (medicus), W. Preyne, H. Burton. Laud zelf werd later veroordeeld.

R. Baxter kantte zich tegen vermaak op Zondag. Boek na boek werd in dien tijd tegen den Sabbat geschreven, m.n. door J. Pocklington (Sunday no Sabbath), P. Heylin, Th. White, Chr. Dow, G. Ironside, D. Primerose.

Ook verschillende boeken tot bescherming van de ware leer kwamen uit, het eerste in 1626 „The Lords day a Sabbath day", anoniem, mogelijk van H. Burton. De aartsbisschop liet het weerleggen; White, Heylin en Dow schreven ertegen in 1637. Burton, Preyne en Bastwick werden gevangen genomen en streng gevonnist.

In 1638 geeft G. Walker preeken over den Sabbat. Onder het pseudoniem Theoph. Philokuriakes Lonchardiensis kwam uit „Dies dominica" in 1639. Schrijver was Ds. Th. Young, later lid van de Synode van Westminster.

Het jaar 1640 werd het keerpunt; het parlement reformeerde, Laud werd veroordeeld, er werd een acte opgesteld tot beter onderhouding van den Dag des Heeren. Het boek van Pocklington „Sunday no Sabbath" en 's konings declaratie voor spel, dansen en kermissen op 's Heeren Dag worden verbrand.

In 1641 kwamen vele boeken over den Sabbat uit, n.l. van: R. Bernard, Mr. John Ley, George Abbot, G. Twissus, e.a. In 1645 schreven Cawdrey en Palmer, „Sabbatum redivivum"; Th. Shephard, „Theses Sabbaticae". Nog vele andere tractaten kwamen uit, zoodat deze zaak naar alle zijden werd besproken.

Ter Synode van Westminster, 1643 v.v., waar ook acht deputaten waren uit Schotland, o.a. S. Rheterfort, is de leer van den Sabbat zóó klaar voorgesteld als ooit ergens is gebeurd. Dit alles is geapprobeerd in het Hooger en Lager Huis, en door de Nationale Synode van Schotland in 1647, 1648.

De Independenten komen in dezen geheel overeen met de Presbyterianen, zooals blijkt uit hun geloofsverklaring, kort daarna uitgegeven. Niet alleen de kerkelijken, maar ook de politieken drongen zeer aan op de heiliging van den Sabbat, zie de acte van het Parlement van 1656.

Ook hebben enkelen in Engeland, n.l. Brabourn, Ockford en Tiliam (de laatste twee Wederdoopers) tegen 's Heeren Dag, en vóór de onderhouding van den Zaterdag geschreven, maar ze zijn weerlegd.

Voor den Sabbatsstrijd in Nederland begint Koelman met aan te

wijzen, dat deze in Zeeland aanving; daarna bespreekt hij de Synode te Dordt, de Post-Acta, vervolgens de Synode van Goes in 1620, Teellinck, Burs, synodale besluiten van Holland en enkele placcaten. Hij gaat dan verder het verloop van den strijd na, dien hij indeelt in enkele perioden, door ons eerder reeds aangegeven. Hij geeft ook hier echter niet een objectieve beschrijving zonder meer, maar maakt de beschrijving van dezen strijd dienstbaar aan de verdediging van zijn eigen meening en aan de weerlegging van de Sabbatsbestrijders. Hij beziet het zóó, dat door Burs, Gomarus, Heidanus, Coccejus en Burman een wolk voor de zuivere Sabbatsbeschouwing is gekomen. Echter gingen Burs en Gomarus in hun afwijking niet zoo ver. Burs niet, want deze heeft niet staande gehouden, dat in het vierde gebod onder de heiliging van den Sabbat niets anders verstaan moet worden dan enkel uitwendige rust; noch dat men ook zonder onvermijdelijke noodzakelijkheid op des Heeren Dag vrijelijk allerlei werk mag doen, zooals latere Sabbatsbestrijders leerden, en evenmin, dat het vierde gebod is afgeschaft en ons niet meer verbindt. Ook Gomarus verdedigt hij nog. Van hem verklaart Koelman, dat hij, de zoo verdienstelijke bestrijder der Arminianen, door zijn schrijven over den Sabbat veel aanstoot heeft gegeven en de handen der Sabbatsbestrijders in Engeland en Nederland heeft gesterkt, maar ook, dat zijn autoriteit en redenen zijn misbruikt. Want Gomarus wilde niet, zegt Koelman, dat de rust van het vierde gebod de Christenen niet zou verbinden; hij oordeelt, dat blijkens het vierde gebod God op een zekeren, genoegzamen tijd moet gediend worden, niet minder dan de Joden deden; dat gerust moet worden van alle tijdelijke zorgen en werken, en dat dit voor alle menschen geldt; dat de godsdienst uiterlijk en innerlijk, niet alleen voor en onder de heilige vergaderingen, maar ook daarna moet beoefend worden, en hij prees het boek van Teellinck, zoodat Gomarus in de praktijk of in de zaak weinig of niet tegen de moraliteit van den wekelijkschen Sabbat is.

Koelman laat dit zien uit Gomarus' eigen woorden. Koelman erkent echter, dat Gomarus van de oudheid en den oorsprong van den wekelijkschen Sabbat, van den zin van het vierde gebod en van de inzetting van des Heeren Dag een ander gevoelen heeft gehad dan de meeste rechtzinnige theologen, en dat hij m.n. gezegd heeft, dat de instelling van den Sabbat alleen een uiterlijke ceremonie is. Maar anderen spraken Gomarus hierin tegen, zoodat hij eindelijk zweeg.

Ook aan Voetius wijdt Koelman bijzondere aandacht, daar eenige Sabbatsbestrijders van hem zeggen, dat hij niet vast stond inzake de goddelijkheid van 's Heeren Dag; en dat hij, zooals A. M. van Schurman schreef in „Eukleria", in zijn ijver inzake het geschil over den Sabbat allengs is verflauwd. Waar is, zegt Koelman, dat Voetius het niet voor zoo klaarblijkelijk geoordeeld heeft, dat Christus en de apostelen met hun gebruik en exempel een goddelijk en onveranderlijk recht of een eeuwige wet voor den Zondag hebben gegeven, maar Voetius oordeelde toch, dat wij door het exempel der apostelen verbonden zijn aan dien dag, en dat de Schrift ons dien dag gebiedt. Met vele citaten bewijst Koelman, dat Voetius rechtzinnig was. Van Walaeus verklaart Koelman, dat er niet aan te twijfelen is, of deze in de principale zaken wel het gemeene rechtzinnige gevoelen had. Hij geeft enkele citaten, daar iemand van de tegenpartij zich op hem beriep.

Ook van Thysius verzekert hij, dat deze in de voornaamste vraagstukken aangaande den Sabbat de juiste beschouwing heeft gehad; ook van hem geeft hij enkele citaten, daar twee bekende Sabbatsbestrijders zeggen, dat ze het met hem eens zijn. Koelman stelt vast, dat Thysius oordeelt: 1. dat het waarschijnlijk is, dat de Sabbat van het begin der wereld is ingesteld; 2. dat het voornaamste doeleind van den Sabbat het heele menschelijke geslacht raakt, maar dat een bijzonder doeleind, dat hij accessoir en van buiten bijkomend noemt, op de Joden zag; dat laatste was, zegt Thysius, ceremonieel en schaduwachtig. Verder zegt Thysius volgens Koelman, dat het vierde gebod niet geheel teniet is gedaan; wel is teniet gedaan de Zaterdagssabbat, maar het generale, dat ook in de natuur ons is voorgeschreven, bleef; hij leerde verder, dat de dag voor den godsdienst aangewezen, heilig moet worden gehouden; dat die dag door de apostelen, ja door Christus Zelf is ingesteld en dat hij van goddelijke autoriteit is; dat men dien dag niet alleen publiek, maar ook privaat moet heiligen, en alsdan niets anders spreken of doen dan heilige dingen.

Wanneer Koelman toegekomen is aan Heidanus, Coccejus en Burman wordt zijn werk uitvoerig. Zijn „Historie" is vooral een weerlegging van hun opvattingen. Ongeveer een derde van dit deel van zijn werk over den Sabbat is er aan gewijd, hun gevoelen te „ontdekken" en te weerleggen. Hij brengt tegen hen in en merkt over hen op: 1. zij loochenen, dat de ingestelde godsdienst in het tweede gebod geboden en de eigenwillige godsdienst daarin verboden wordt; 2. zij oordeelen, dat in het vierde gebod alleen aan de Joden rust, en niets anders dan rust werd geboden; en geenszins, publiek en privaat God te dienen; 3. zij stellen in het vierde gebod niets moreels, niets meer dan in het gebod van de besnijdenis, en nemen dus één gebod van de tien weg, zoodat ze maar negen geboden hebben; 4. zij zeggen, dat de Christenen geen gebod hebben van God, om een zevende dag of op 's Heeren Dag van het werk te rusten; dit rusten, zeggen willen ze, moet niet geleerd, noch door de Overheden geboden worden uit kracht van het gebod Gods; 5. zij stellen, dat de Dag des Heeren maar een oude gewoonte is en een instelling van de kerk en een raad, maar niet een zaak, die voortvloeit uit een gebod Gods; 6. zij noemen het echter wel een zeer groote zonde deze oude gewoonte en vrije inzetting van de kerk omtrent den Heeren Dag niet te onderhouden of te willen veranderen.

Koelman vestigt er verder de aandacht op, dat ze zeer voor de onderhouding en tegen de verachting der feestdagen ijveren, dat ze hun gevoelen over den Sabbat en den Dag des Heeren willen doen doorgaan voor het oude en algemeene gevoelen; dat ze zeer scherp zijn in hun polemiek; en dat ze het toch doen voorkomen, alsof ze het met de tegenpartij in veel eens zijn. Maar Koelman houdt staande, dat hun gevoelen dat der Socinianen en Wederdoopers is en dat het maar schijn is, dat ze met anderen in veel opzichten overeenstemmen.

Ook het daarna nog volgende, laatste hoofdstuk van zijn „Historie" is van vrij sterk polemischen aard; daarin worden besproken de aard en de wijze van schrijven en disputeeren van eenige latere Sabbatsbestrijders, n.l. P. Allinga, A. de Raadt, Labadie, A. M. van Schurman, Yvon en Dr. Swartte. Van De Raadt verklaart Koelman, dat deze dit boven de andere Sabbatsbestrijders vóór heeft, dat hij openhartig gezegd heeft, wat de anderen niet durfden zeggen; hij gaat in dit stuk in tegen de Synode van Dordt, de Kantteekeningen en den Catechismus. Koelman wijst erop, dat hij verachtelijk spreekt van de oude theologie, dat hij de formulieren van eenigheid, de Nederlandsche overzetting van den Bijbel en de kantteekeningen in discrediet zou brengen. Dit verdient, zegt hij, in verband met de beoordeling van De Raadt's gedachten over den Sabbat te worden gemerkt.

Daar zijn bestrijding van de Labadistische opvatting over den Sabbat eigenlijk valt buiten het raam van deze studie, gaan we d

niet verder op in, temeer, daar we volledigheidshalve hierover nog spreken aan het eind van deze paragraaf.

Aan het slot gekomen van zijn „Historie", merkt Koelman op, dat hij na zijn werk gaarne aan zijn lezers over laat te beslissen, of zijn oordeel juist is of dat van de Sabbatsbestrijders. Het gevoelen dat hij voorstaat is, zegt hij, eenparig in substantie door alle kerken en theologen der verschillende landen staande gehouden, al spraken en schreven sommigen inzake die punten niet zoo zuiver als over andere punten der religie. Uit de historie is te leeren, dat de Socinianen en Wederdoopers de eersten waren, die de verbintenis van het vierde gebod onder het Nieuwe Testament, en de goddelijke instelling van des Heeren Dag hebben geloochend en dat de hedendaagsche Sabbatsbestrijders onder de Gereformeerden zich bij de Socinianen in dit stuk voegen, en met de Papisten loochenen, dat de instelling en verbintenis van des Heeren Dag uit Gods woord te bewijzen is, en leeren, dat hij een kerkelijke instelling is, die niet mag worden verzuimd. Ziet men, wie in Engeland den Sabbat bestreden hebben en wie voor den Sabbat ijverden en hoe vaak de zuivere grondgedachten zelfs door de tegenpartij moesten worden uitgesproken, dan zal het niet moeilijk vallen, de waarheid te zien doorblinken door de dichte nevelen, die zijn veroorzaakt door de disputen van Burs, Gomarus, Heidanus, Coccejus en Burman. Ook op de andere door hem aangevoerde argumenten wijst hij, opdat men zijn meening bijvalle. Hij wil hen niet als ongodsdienstig of profaan veroordeelen, die in dit dispuut anders denken en opvattingen verdedigen, die tot kleinachting of ontheiliging van den Sabbat leiden kunnen. Het verstand is aan dwaling onderhevig en de invloed van meesters en professoren op leerlingen is groot. Ook heeft het stuk van den Sabbat waarlijk wel zijn zwarigheid voor wie het tot op den grond onderzoeken en door de disputen van vermaarde geleerden is de duisternis veroorzaakt en vermeerderd. Toch zal, wie hier bidt en onderzoekt, tot de klaarheid komen, die voor de heilige praktijk noodig is; en dit moet, daar dit stuk nu zoozeer bestreden wordt, voornamelijk in Holland, want in de andere provincies vindt men deze dwaling niet zoozeer.

Het derde deel van Koelman's werk is een breede verhandeling over de „Praktijk" van den Sabbat (126 bl.). Deze verhandelng is te merkwaardig, dan dat we het voornaamste eruit niet hier zouden weergeven.

De Sabbat van de kerk van het Nieuwe Testament op den eersten dag der week moet, zooals die van het Oude Testament op den zevenden dag, naar het vierde gebod, worden onderhouden door rust en heiliging.

Hoever strekt die rust zich uit?

Tot de rust, die geboden is, is de geheele mensch gehouden, uiten inwendig, met daden, woorden en gedachten, Jes. 58 : 13, den heelen dag. Wel kan niet elke minuut besteed worden aan positieve plichten, maar toch is het geen minuut geoorloofd, ander werk te doen; de rust strekt zich uit tot de minste werken van eenige soort (hout zamelen, „eigen" woorden [1]) spreken), tot alle daden, die niet bestaan kunnen met de heiliging van den Sabbat, als: werken van uiterlijk profijt en plezier voor ons zelf of voor anderen, ploegen, zaaien, visschen, molen malen, koren inhalen, ook niet bij regenachtig weer, wel b.v. bij overstrooming, of als soms het koren in zee dreef; spelen, veel lachen, koopen, verkoopen; spel en vermaak kan evenmin met bidden, lezen, samenspreken bestaan als ploegen e.d. ja, nog minder; reizen, wandelen op straat of buiten in het veld; kortom, al wat niet is een godsdienstige en geestelijke oefening of bevordering daarvan, veel minder wat ook niet mag op andere dagen. Onze rust moet tot onze heiliging dienen, al wat zulks verhindert, al is het geen werk, nauw genomen, maar luiheid, vleeschelijkheid of spel, verbreken toch de rust, want spel is geen godsdienstige plicht en is ook niet bevorderlijk voor de vervulling van die plicht; de rust is niet geboden, opdat wij spelen zouden; vermoeidheid door het oefenen van de geestelijke plichten is niet weg te nemen door spel, verandering der oefeningen zal dat teweeg brengen.

Niet te veroordeelen zijn:

1. Godsdienstige plichten (in het Oude Testament: offers brengen, besnijdenis. In het Nieuwe Testament: prediken enz.); 2. noodzakelijke hulpmiddelen daartoe: gaan naar de samenkomsten, reizen of gaan naar de kerk, klok luiden e.d.; 3. barmhartigheidswerken: iets wegleggen voor de armen of zenden tot een, die gebrek heeft, anderen bezoeken om hen te stichten; maar ijdele en „vleeschelijke" visites vallen hier niet onder; 4. goede werken: medicijn geven waar dat noodig is, 's menschen leven behouden e.d.; 5. noodzakelijke werken: beesten voederen, ze eventueel uit een put trekken, als ze erin vielen, matig eenige spijs bereiden, vlieden

[1]) Deze uitdrukking komt in het debat telkens voor. Bedoeld zijn: gewone gesprekken.

voor vijanden, zich beschermen tegen onrechtmatig geweld, e.d.; 6. werken, die om redenen van eerbaarheid noodig zijn: kleeren aantrekken, het huis van eenige bijzondere onreinheid reinigen, e.d. In dit alles heeft de Heere ons in geen bijzondere engten gebracht, zoodat men absolute noodzakelijkheid zou moeten afwachten. Men ga hier echter te werk met Christelijke voorzichtigheid.

In dit verband geeft Koelman enkele waarschuwingen:

1. de noodzakelijkheid moet „dadelijk" zijn: dadelijke ziekte, dadelijk gevaar e.d.; 2. ze mag niet door den mensch zelf ingebracht zijn, b.v. doordat men verzuimd heeft, de medicijnen, die men wist noodig te hebben, te halen; 3. de zaak mag niet even-goed op een anderen dag kunnen geschieden, b.v. medicijnen nemen, een reis beginnen; men mag dat niet op den Zondag doen, om eigen werkdag vrij te hebben; zoo ook moet gerust worden in zaai- en maaitijd; 4. als de noodzakelijkheid er is, mogen we daarin niet kennelijk genoegen hebben, het werken moet met een soort droefheid geschieden; 5. dat werk mag niet een geestelijke gestalte verderven; 6. men zie toe, hierin niet ongeregeld te zijn, en geen ergernis te geven; 7. het mag niet om winst geschieden; 8. men moet er niet te veel tijd in verslijten, b.v. met spijzen klaar maken, zich te kleeden e.d.

Van de zonden tegen dit gebod noemt hij o.m.:
zich niet tot den Sabbat bereiden; vleeschelijke gedachten hebben; algemeene, niet stichtelijke discoursen voeren (over het nieuws van den dag, gezondheid e.d.); bekenden bezoeken om zoo in de week tijd te sparen; onnutte ledigheid; veel slapen op dien dag; niet toezien in eigen huis en op de zijnen.

Onder de remediën noemt hij hier: wees vlijtig in uw werk; houd waarlijk rust, in daden, woorden, gedachten; volg Gods exempel.

De bijzondere heiligheid, die op dezen dag vereischt wordt, is: onthouding, niet alleen van ongeoorloofde zaken en daden, maar ook van geoorloofde, ja, anders ons geboden dingen; onze godsdienst moet dezen dag meer onmiddellijk zijn dan op andere dagen; de genade- en zaligmakende gaven moeten dan op bijzondere wijze beoefend worden; de heiliging moet zoo geschieden dat ze is een voorspel van het hemelsche leven; we moeten ons best doen, dien dag in den geest te zijn, waaronder Koelman verstaat niet zoozeer verrukking, als wel een geestelijke en goddelijke dispositie des gemoeds. Onder de waarschuwingen, die hij hier geeft, komt ook dit voor: men wachte zich voor wettischen geest; van alle personen wordt niet dezelfde mate van heiligheid vereischt; er is verschil in natuurlijke kracht, zoo ook in genadegaven.

Dit gebod vereischt: dat we ons tevoren gereed maken voor de viering van den dag (gedenken) en daarna den dag heilig vieren; hier schrijft Koelman: als de morgenstond van dien zoeten en gewenschten dag komt, en ge na liefelijke rust en slaap als in Christus' schoot en armen ontwaakt, sta direkt op, zoek den Heere vroeg, ook onder het kleeden, en oefen U tot gemeenschap met God. Daartoe vervulle men zijn geest met geestelijke gedachten; verder brenge men den dag door met bidden, Schriftlezen, Gods Woord hooren, kortom, publieke en private oefeningen. Koelman spreekt hier ook uitvoerig over het slapen in de kerk, dat hij scherp afkeurt en waartegen hij remediën geeft. Verder schrijft hij hierover: als ge op den Dag des Heeren ziek zijt, of op een lange reis, laat dan nog niet na, Sabbat te houden. Los de tegenwerpingen van uw hart op tegen het houden van een heelen Dag des Heeren. Aan het eind van den dag houde men nabetrachting; ook de avond moet goed doorgebracht worden. Tot de viering van den dag hoort bovendien, dat men niet den volgenden dag alles weer op zij zet, wat men heeft gehoord en ontvangen.

Het jaar na het verschijnen van Koelman's „Volkomen Dispuut" kwam ook Vlak's werk uit. De oppositie tegen Koelman kwam dus niet van onverdacht Gereformeerde zijde. Vlak wordt door Ypey en Dermout onder de eclectische theologen gerekend [1]); hij sympathiseerde sterk met Alting en Bekker; van verschillende zijde is hij aangevallen, zoo door M. Leydekker en J. à Marck; van de bekende Walchersche artikelen waren er ook twee tegen hem gericht.

Vlak gaf uit: „De Heilige Sabbath en Dag des Heeren [2]). We gaven reeds aan, waaraan dit werkje zijn ontstaan te danken had.

Het eerste deel, 47 bl. tellend, geeft een „kort verhaal der geschillen over den Sabbat en Heere-dag, van tijd tot tijd voorge-

---

[1]) In hun „Gesch. Ned. Herv. Kerk", dl. II, bl. 566.

[2]) Volledige titel: „De Heilige Sabbath en Dag des Heeren, aangemerkt in derzelver Godlijke verbintenis, en Christelijke vryheid, tot bevorderinge der ware Godzaligheid, en nodige eendragt; als mede, Antwoord, op verscheide algemeene aanmerkingen, tegen het Eeuwig Euangelium, Mozes Zegen en vloek, ende een Na-reden aan D. J. Koelman P. Door Johannes Vlak, Predikant tot Zutven", Amsterdam 1686.

vallen". Hij behandelt daarin den oorsprong en de afschaffing van den Joodschen Sabbat, de instelling van den Dag des Heeren der Christenen en het vieren van die beide tot de tijden van Gregorius; hij vervolgt dan verder de historie van den Zondag, geeft de opvatting over dien dag ten tijde der Reformatie, bij Roomsch-Katholieken, Socinianen; beschrijft den strijd in Engeland en Nederland en wijst in een besluit aan, hoe de rechtzinnigen, die „bescheidenheid gebruiken", het eens zijn, wat de praktijk aangaat. Hij zegt in dit werk, dat het oordeel der voornaamste theologen is, dat den patriarchen de onderhouding van den Sabbat niet was bevolen en dat deze den Sabbat ook niet hebben onderhouden; de Sabbat is eerst ingesteld, Ex. 15, 16; zoo oordeelden ook de oudste leeraars. Slechts weinigen meenen, dat de Sabbat van het begin is en zij, die dat leeren, weerleggen het andere gevoelen niet; en zeker vindt men bij hen niet de leer der Brownisten, die zeggen, dat de Sabbat, omdat hij vóór den val is ingesteld, geen ceremonie is. De Oude merken den Sabbat in het vierde gebod aan als iets tijdelijks, als een teeken, voorbeeld, schaduw, in tegenstelling met de ware, geestelijke rust in Christus. Daarop werd volgens Vlak de nadruk gelegd door de polemiek met de Joden. De afschaffing van den Joodschen Sabbat is langzaam geschied en met veel strijd. Over den Dag des Heeren waren in de eerste eeuwen geen geschillen, hij werd van het begin waargenomen en kreeg al heel vroeg boven andere dagen den voorrang. Vlak geeft een paar staaltjes van het dispuut over den Sabbat onder de Scholastieken tot de Reformatie. Ten tijde van en kort na de Reformatie waren er twee uitersten, eenerzijds de Roomsch-Katholieken, anderzijds de Wederdoopers, Socinianen, Vrijgeesten en Labadisten. Vlak toont aan, dat de Reformatie zich in confessies en catechismussen tegen beide uitersten heeft gekeerd. Maar daarna vingen de geschillen op een heel andere wijze aan. Eerst in Engeland.

In Engeland was het met de disputen over den Sabbat anders dan bij ons, daar men van het kwaad der Sabbatsverachting, dat daar drukte, hier vrij was. De Reformatie begon daar politiek onder Hendrik VIII. Eduard VI herstelde de religie, maar er bleef nog veel te wenschen over. Velen begeerden verdere formatie onder Elisabeth, Jacobus, Karel, n.l. de Puriteinen, Calvinisten, Presbyterianen, fanatici; sommigen scheidden zich af, de nonconformisten, congregationalisten, separatisten, Brownisten, independenten. Zij, die in de kerk bleven, stelden zich tegen de bisschoppen, die zeer op hun macht stonden en dit toonden, door instellingen op het stuk der ceremoniën, feesten en dergelijke. Zoo wilden ze ook over den Dag des Heeren heerschen, door te zeggen, dat die slechts van menschelijke autoriteit was, ze lieten op dien dag de ongebondenheid toe. Vele vrome bisschoppen hebben zich daar fel tegen gekant en beweerden, om den Dag des Heeren te beschermen, dat deze van goddelijke autoriteit was. Hier te lande schijnen de bijzondere omstandigheden in Engeland niet genoeg in het oog te zijn gehouden; men kwam er toe, de leer dezer uitstekende mannen na te volgen, hoewel daarvoor in ons land geen noodzaak was, noch ten opzichte van de kerkelijke macht en regeering der bisschoppen, noch ten aanzien van de ceremoniën en feesten, waarmee men hier niet, gelijk daar, bezwaard was, noch ten opzichte van de profaniteit in het leven, waarvan men hier afkeerig was.

Vanuit Engeland kwam het dispuut in Nederland en op de synode. Vlak geeft dan zijn beschrijving van de Sabbatstwisten in ons land. Als volgt:

In Engeland waren de disputen zóó hevig, dat het een van de voornaamste redenen werd van de separatie der Brownisten. Vandaar kwam het geschil in Zeeland, door R. Brown; ook Teellinck was in Engeland tot zijn Sabbatsbeschouwing gekomen. Vlak gaat na, waarover de kwestie op de Synode van Dordt eigenlijk liep. Hij schrijft: wat aan de eene zijde het gevoelen is geweest kan afgeleid worden uit de geschriften van G. Udemans en W. Teellinck, wier opvatting in Zeeland schijnt te zijn gehuldigd, blijkens de resolutie en het request van de Synode te Goes van 1620 en gelijk is aan dat der Brownisten; men vergelijke daartoe maar Udemans' „Praktijke" en de „Apologie" van Robinson. Laatstgenoemde stelt toch, dat het vierde gebod moreel is en eeuwig; dat de verandering van den dag niet de substantie van het vierde gebod raakt; de dag is door de apostelen veranderd; in de rust is iets ceremonieels, maar ze is ook moreel. Dit is ook het gevoelen van Udemans, die het ongetwijfeld op de Synode heeft verdedigd, maar er schijnen aan de andere zijde andere broeders te zijn geweest. De professoren-arbiters waren niet eenstemmig, zooals vooral kan blijken uit de geschriften, die ze later over dit onderwerp hebben geschreven. Zoo oordeelt Gomarus, dat de Sabbat van de woestijn dateert; Walaeus verwierp deze opvatting. Thysius stond tusschen beide in en was hierover onzeker. Daarover hebben ze later gedisputeerd. Maar eenparig waren ze tegen de opvatting van enkele Zeeuwsche broeders. Deze stelden, dat het vierde gebod ten eenen male moreel zou zijn, ze erkenden wel

wat veranderlijks, m.n. de bepaling van den zevenden of den eersten dag, maar dat raakte het gebod niet. Voorts namen ze niet iets schaduwachtigs aan in het gebod zelf; het schaduwachtige zou alleen zijn een aanhangsel van het gebod. Hier waren de professoren eenparig tegen; zij oordeelden, dat het vierde gebod een vrije bepaling van God is, ten opzichte van den zevenden dag, daarin is iets ceremonieels, schaduwachtigs.

Walaeus gaat tegen dit gevoelen van Udemans uitvoerig in, oordeelt het nieuw, nadeelig voor de Christelijke vrijheid, in strijd met de eenparige gedachte van de gansche oudheid. Ook verdedigden de professoren, dat het vierde gebod niet onbepaald stelt één dag van de zeven der week, maar den zevenden; ze waren van meening, dat het gevoelen der Zeeuwsche broeders ten eenen male nieuw was en met de waarheid in strijd. De professoren verschilden onderling alleen hierin, of één dag van de zeven der week verplichtend was; Walaeus meende van ja, tegen Gomarus en Thysius. Daarom is dit ook niet bepaald geworden; de derde regel is zoo gesteld, dat Gomarus en Thysius er mee instemmen konden.

Het meest ernstige geschil liep over de instelling van den Dag des Heeren, of deze van Christus was of van de apostelen, en of deze krachtens expres bevel en instelling, alsmede uit kracht van het vierde gebod gehouden moest worden. Met dit laatste kon Gomarus zich niet vereenigen, vandaar, dat de drie laatste regels zoo gesteld zijn, dat ook hij ze aan kon nemen.

Bedacht moet worden, zegt Vlak dat: a. de professoren zelf die regels hadden geconcipieerd; b. de tijd te kort was voor disputt en conferentie; men moest de geschillen voorbijgaan, en iets algemeens en zekers bedenken, waarmee beide partijen konden instemmen; ook Gomarus, die er de man niet naar was, zijn toestemming te geven tegen zijn gevoelen in en ook de Zeeuwsche broeders en Voetius. De Zeeuwsche broeders konden anderzijds gemakkelijk al die regels aanvaarden, hun gevoelen wordt er niet direkt in veroordeeld, alleen voorbijgegaan of niet direkt aangeroerd.

Na de synode ging men, omdat niet licht een nationale synode te verwachten was, tegen elkaar prediken en schrijven: Teellinck, Burs, Voetius, Rivet en andere professoren. Daarna ontbrandde de strijd te Leiden. Ook de kerk hield er zich mee bezig. Van het besluit der Synode te Leiden in 1658, zegt Vlak (§ 45): Met deze resolutie triumpheerde de meerderheid, die de zaak zoo favorabel

naar de begeerte van Hoornbeek had gedirigeerd. Daarna was er strijd te Utrecht en te Groningen.

Verder maakt Vlak nog melding van 't „Temperament" en van het boekje van C. Stompwijk, waartegen de „Laatste gedachten" uitkwamen. Zijn besluit is (§ 52, 53): men heeft gehad en heeft nog, de disputen tegen het Jodendom, tegen de vrijgeesten, Socinianen enz., die doorgaans leeren, dat de Zondag niet is ingesteld in Gods Woord maar door de menschen; dit hadden de bisschoppen in Engeland aangenomen, en daartegen hebben de rechtzinnigen zich gesteld, inzonderheid de Brownisten, die tot het andere uiterste vervielen. Eindelijk is daar het geschil met Walker en Alting. De onderscheidingen onder de rechtzinnigen zijn meer een verschil in spreekwijze en in motiveering van de opvattingen, dan wel in de zaak. Zoo zeggen het volgens Vlak ook Hoornbeek en Lodenstein. Het komt er maar op aan, dat de Christenen den Dag des Heeren wekelijks heiligen en dat de profanatie worde geweerd.

In het tweede en derde deel van zijn werkje gaf hij stellingen over resp. den Sabbat en den Dag des Heeren, welke stellingen door hem nader worden uitgewerkt.

Inzake den Sabbat is zijn gedachte, dat God op den zevenden dag der schepping heeft gerust en dat Hij dien dag heeft gezegend en geheiligd. Het is den Israëlieten in de woestijn Sin bekend gemaakt, dat ze elke week den zevenden dag moesten rusten. Het vierde gebod beveelt dien zevenden dag der week, op welken God gerust heeft, te rusten, dus niet een willekeurigen zevenden dag na zes werkdagen; het vierde gebod is van anderen aard dan de andere negen, het heeft n.l. ook iets positiefs en veranderlijks. De Joodsche Sabbat is na Christus afgeschaft. Alle Christenen blijven verplicht, uit kracht van het vierde gebod en Mozes' geheele wet, tot de recht geestelijke en gedurige betrachting van den dagelijkschen en eeuwigen Sabbat, in en na dit leven, zooals ze ook verbonden blijven uit de analogie (overeenkomst) en de Joodsche praktijk van dit gebod, tenminste wekelijks één dag te besteden tot den openbaren godsdienst. De Dag des Heeren is van de tijden der apostelen af altijd onderhouden geworden. Die dag moet geheiligd worden door openbare en bijzondere oefeningen. Daartoe moet een Christen ook den heelen burgerlijken dag rusten. Maar de Christelijke vrijheid neemt alle onderscheid der dagen, dat alleen voor de Joden gold, weg.

Aan de „Voorrede", die hij aan zijn werk liet voorafgaan, voegde hij een „Naschrift" toe, in verband met het werk van Koel-

man, dat uitgekomen was; dit „Naschrift" bestaat uit twee brieven aan N.N.

In zijn Eersten Brief aan N.N. bestaat Vlak's critiek uit enkele opmerkingen, zoo b.v. over een citaat, dat Koelman zou gegeven hebben uit de „Lachrymae", en over enkele beweringen, door Koelman ten opzichte van Burs gedaan (over de plaats, waar deze woonde, over den titel en het jaartal van diens boekje). Verder bespreekt hij hier de waarde van de zes artikelen van Dordt en den aanvang van den Sabbatsstrijd. Terwijl Koelman meent, dat deze artikelen niet door de Synode van Dordt zijn geapprobeerd, houdt Vlak staande, dat dit wel het geval is. Wat den aanvang van den strijd aangaat is Vlak het niet met Koelman eens, dat die bij Burs gezocht moet worden; integendeel, al lang daarvoor, alle eeuwen dóór is er over den Sabbat getwist. Burs zelf haalt er, zegt Vlak, verscheidenen aan; Danaeus, Kuchlinus, Junius, Bastingius, Gomarus, Thysius, dachten anders over den Sabbat dan Udemans, Teellinck, de Brownisten, Robinson en dan geleerd werd in vele Engelsche boeken, die reeds lang waren vertaald, zooals van Perkins, Dod, Cleaver, Bayly, Sprint e.a.

Vlak's „Nareden" is een uitvoerige weerlegging (117 bl.) van Koelman's werk. Het kortst is Vlak over Koelman's stellingen inzake den Sabbat en den Dag des Heeren (bl. 1—13). Met name in die over den Sabbat kan hij zich niet vinden; die over den Dag des Heeren kan hij goeddeels onderschrijven. Uitvoerig weerlegt hij verder Koelman's „Historie". De meeste citaten worden gewraakt. Volgens Vlak zijn ze òf niet goed gesorteerd, òf niet goed vertaald, òf niet goed geïnterpreteerd. Zijn groote bezwaar tegen het historisch gedeelte van Koelman's werk is, dat Koelman daarmee wil bewijzen, wat niet bewezen behoeft te worden, en dat hij niet bewijst, wat om bewijs vroeg. Koelman, zegt Vlak, bewijst daar breed, dat de Dag des Heeren van het begin af onder de Christenen in gedurig gebruik is geweest, maar dit raakt het geschil niet. Het gaat hierom, of dat geschiedde krachtens uitdrukkelijk bevel des Heeren, en op grond van het vierde gebod, en of er niets ceremonieels in het gebod is. Het ging hierover, schrijft hij (par. 15), of men heeft geleerd, dat krachtens bevel van Christus of de apostelen en uit kracht van het vierde gebod, den heelen dag van 24 uur moest worden gerust, zoo streng als de Joden, zonder dat daarnaast op gezag der kerk Paschen of Pinksteren mag gevierd worden.

Tegen Koelman's voorstelling van de historie, die volgens Vlak deze is, dat de door hem (Koelman) voorgestane opvatting alom is gehuldigd en dat alleen in Engeland en Nederland een dispuut over den Sabbat kwam, stelt Vlak de zijne over, die deze is, dat in Frankrijk, Zwitserland, Duitschland en Nederland, van den tijd der Reformatie af er geweest zijn, die over het vierde gebod en den Zondag zoo vrij gedacht hebben als Gomarus, Heidanus, Coccejus, Burman, n.l. oude kerkleeraars, en voorts de meeste confessies. Er was wel eenig verschil, maar zij hebben elkaar verdragen en niet verketterd. Ook bij de geschillen van Teellinck, Walaeus, Voetius, Rivet, Gomarus was dat nog niet het geval. Het stuk van den Sabbat was nog niet tot een artikel des geloofs in een confessie of catechismus gemaakt; die „eer" komt aan de vergadering van Westminster toe.

Tegen Koelman houdt Vlak staande — en deze meening was ook al door Heidanus, Burman en anderen verdedigd — dat de Sabbatsdisputen uit Engeland tot ons zijn overgekomen door de Brownisten, Nonconformisten, en latere Engelsche theologen. De oude Engelsche kerk na de Reformatie toch heeft in haar confessie van 1552 hierover niets, en approbeerde de Zwitsersche confessie van 1566. Daarentegen spraken de separatisten in hun confessie van 1596 en in hun verantwoording van 1598, getiteld: „Confessie der geloovigen der Engelschen, in Nederland zwervende", onder meer ook over den Dag des Heeren. Dáárom hielden ze zich ook van onze kerk gescheiden.

Daarover is gehandeld op de Synoden van Alkmaar in 1599, Amsterdam in 1601. Van hun tien redenen is de tweede de ontheiliging van den Dag des Heeren, de tiende de onderhouding der feestdagen. Brown, naar wien de Brownisten heeten, kwam al in 1580 te Middelburg, Ainsworth te Amsterdam, Robinson te Leiden. In Engeland schreven Bound in 1595, 1606, Rogers in 1607, Willet in 1608 en vele anderen; allen vóór het dispuut Burs—Voetius—Gomarus. Hoe kan worden ontkend, dat het gevoelen van Udemans dat van Bound was? Teellinck zelf beroemt er zich op, te Bambury te zijn geweest, prijst de godvruchtigheid van die plaats inzake het houden van het vierde gebod, en stelt deze aan de gemeente Middelburg als voorbeeld voor; zie de „Toeëigening" van M. Teellinck en Voetius' getuigenis hierover in de voorrede aan den lezer in Teellinck's Tractaat over Rom. VII. De Post-Acta wijzen ons ook voor den oorsprong van de Sabbatskwestie naar Zeeland heen. Om van J. Robinson niet te spreken, die te Leiden na verscheidene tractaten in 1619 zijn „Apologie" gaf. Ook

heeft de vertaling van Engelsche boeken, als van Perkins, Dod en Cleaver over de tien geboden tot de verbreiding van de Engelsche opvatting meegewerkt. Koelman wil zijn Engelschen den roem ontnemen, dien ze zich zelf toekennen, zie b.v. de voorrede van Th. Shephard, in diens werk over den Sabbat; want deze zegt: verschillende der eerste Reformatoren zeggen alles niet even klaar, o.a. in het stuk der Sabbaten niet. Ze zeiden, dat het gebod deels moreel was, deels ceremonieel. Daarom is hun opvatting over de onderhouding van den Dag des Heeren ruimer geweest. Ze hebben den grond gelegd voor veel lossigheid, en die is er dan ook gekomen. De Westminster vergadering gaf een Kerkorde en een Catechismus; Koelman zegt, dat de leer van den Sabbat daar zoo klaar is uitgedrukt als nog niet door een Christelijke kerk geschied is. Volgens Vlak heeft deze Synode iets gedaan, wat in geen oude Synode of confessie der Gereformeerden aldus bepaald geworden is. Onjuist acht Vlak Koelman's meening, dat de kwestie in Zeeland niet daarover ging, of het vierde gebod is afgeschaft, en of wij uit kracht van dat gebod gehouden zijn, op den Dag des Heeren te rusten en dien dag te heiligen, maar daarover, hoever de rust zich moest uitstrekken. Zijns inziens wijzen de Post-Acta anders uit, en eveneens de getuigenissen van Teellinck, Walaeus en Koelman zelf. Koelman is volgens Vlak voor alle schrijvers blind, behalve voor de Engelsche. Noch Walaeus, noch Hommius, noch de Post-Acta, noch de synode-uitspraken, noch Voetius, noch Hoornbeek deugen volgens Koelman. Want òf zij houden het geschil inzake den Sabbat niet voor gewichtig, en oordeelen, dat de geleerden vrij zijn, hierover te denken zooals ze willen, òf ze laten wat ceremonieels in dit gebod toe, òf ze gaan nog op andere wijze fout.

Tenslotte gaat Vlak's critiek tegen Koelman's opvatting van den Sabbat als zoodanig. De bezwaren, die hij in zijn voorrede op diens werk meer in het algemeen geuit heeft, komen nu, zeer uitgebreid, aan het adres van Koelman terug. Voor zoover ze reeds genoemd werden, geven we ze slechts kort weer; uitvoeriger zijn we, wat de punten betreft, die nog niet aan de orde kwamen. Koelman geeft wel, zegt Vlak, heirlegers van argumenten, magazijnen van distincties, maar hier is overtollige opeenhoping, en vele gebruikte argumenten worden door Vlak gelaakt. Met de tien geboden handelt Koelman volgens Vlak naar welgevallen; nu eens neemt hij ze zonder inleiding en bijgevoegde beloften, als wet van het verbond der werken, dan weer met al het zoo juist genoemde er bij en zijn ze de inhoud van het geestelijk genadeverbond. Soms vat hij alle geboden heel breed op, om er wat veranderlijks in te vinden; zoo neemt hij bij het verbod van overspel de geboden over het niet trouwen met nabestaanden enz. Maar het vierde gebod neemt hij alléén, zonder de bepalingen over offeranden, dagen, maanden, feesten en dergelijke. Het derde gebod mag over heel den ceremonieelen godsdienst heerschen, maar het vierde niet.

Vlak zegt tegen Koelman te strijden ter verdediging van de leer en eer van alle rechtzinnigen buiten Engeland, inzonderheid ook van zijn meesters Voetius en Hoornbeek. Hij meent, dat niemand de goddelijke verbintenis tot heiliging van den Dag des Heeren uit het vierde gebod zoo krachteloos maakt als Koelman. Alles wat tot een gebod behoort, moet er toe worden herleid.

Koelman is het antwoord niet schuldig gebleven. Hij gaf die in zijn „Wederlegging van het Boek van D. Johannes Vlak"[1]; het is tevens te beschouwen als een soort aanhangsel bij zijn eigen boek, zooals hij zelf verklaart, omdat Vlak dingen tegen hem inbracht, waarover Koelman in zijn werk niet geschreven had. Volgens Koelman kiest Vlak voor het Sociniaansche gevoelen, worden Voetius' en anderer woorden onjuist door hem bijgebracht, wordt de historie van het dispuut door hem niet juist verhaald, en maakt hij het gevoelen van Teellinck en Udemans ten onrechte voor dat der Brownisten uit. Evenals bij Swartte is Koelman's plan niet zoozeer, Vlak te weerleggen, als wel, om aan te wijzen, waar Vlak de weerlegging van zijn argumenten in Koelman's werk kan vinden. Koelman ziet in Vlak, wat den Sabbat betreft (ook op andere punten heeft hij Vlak aangevallen) een gevaarlijken vijand. Niemand heeft nog zoozeer de waarheid in dit stuk bestreden als Vlak.

Achtereenvolgens gaat Koelman na: Vlak's Historie, Vlak's stellingen over den Sabbat, zijn stellingen over den Dag des Heeren, zijn nareden, voorreden, en zijn twee brieven.

We laten wat Koelman inbrengt tegen Vlak's opmerkingen over zijn „Historie" achterwege, en geven nu zijn tegenopmerkin-

---

[1]) „Wederlegging van 't Boek van D. Johannes Vlak van den Sabbath; dienende tot een Aan-hangsel aan 't Volkomen Dispuut, Historie en Practijk van de Sabbath en 's Heeren Dag: Beschreven door Jacobus Koelman, Dienaar des H. Euangeliums". Amsterdam 1686 (voorkomend achter een uitgave van Koelman's „Historie" van 1686.

heeft de vertaling van Engelsche boeken, als van Perkins, Dod en Cleaver over de tien geboden tot de verbreiding van de Engelsche opvatting meegewerkt. Koelman wil zijn Engelschen den roem ontnemen, dien ze zich zelf toekennen, zie b.v. de voorrede van Th. Shephard, in diens werk over den Sabbat; want deze zegt: verschillende der eerste Reformatoren zeggen alles niet even klaar, o.a. in het stuk der Sabbaten niet. Ze zeiden, dat het gebod deels moreel was, deels ceremonieel. Daarom is hun opvatting over de onderhouding van den Dag des Heeren ruimer geweest. Ze hebben den grond gelegd voor veel lossigheid, en die is er dan ook gekomen. De Westminster vergadering gaf een Kerkorde en een Catechismus; Koelman zegt, dat de leer van den Sabbat daar zoo klaar is uitgedrukt als nog niet door een Christelijke kerk geschied is. Volgens Vlak heeft deze Synode iets gedaan, wat in geen oude Synode of confessie der Gereformeerden aldus bepaald geworden is. Onjuist acht Vlak Koelman's meening, dat de kwestie in Zeeland niet daarover ging, of het vierde gebod is afgeschaft, en of wij uit kracht van dat gebod gehouden zijn, op den Dag des Heeren te rusten en dien dag te heiligen, maar daarover, hoever de rust zich moest uitstrekken. Zijns inziens wijzen de Post-Acta anders uit, en eveneens de getuigenissen van Teellinck, Walaeus en Koelman zelf. Koelman is volgens Vlak voor alle schrijvers blind, behalve voor de Engelsche. Noch Walaeus, noch Hommius, noch de Post-Acta, noch de synode-uitspraken, noch Voetius, noch Hoornbeek deugen volgens Koelman. Want òf zij houden het geschil inzake den Sabbat niet voor gewichtig, en oordeelen, dat de geleerden vrij zijn, hierover te denken zooals ze willen, òf ze laten wat ceremonieels in dit gebod toe, òf ze gaan nog op andere wijze fout.

Tenslotte gaat Vlak's critiek tegen Koelman's opvatting van den Sabbat als zoodanig. De bezwaren, die hij in zijn voorrede op diens werk meer in het algemeen geuit heeft, komen nu, zeer uitgebreid, aan het adres van Koelman terug. Voor zoover ze reeds genoemd werden, geven we ze slechts kort weer; uitvoeriger zijn we, wat de punten betreft, die nog niet aan de orde kwamen. Koelman geeft wel, zegt Vlak, heirlegers van argumenten, magazijnen van distincties, maar hier is overtollige opeenhoping, en vele gebruikte argumenten worden door Vlak gelaakt. Met de tien geboden handelt Koelman volgens Vlak naar welgevallen; nu eens neemt hij ze zonder inleiding en bijgevoegde beloften, als wet van het verbond der werken, dan weer met al het zoo juist

genoemde er bij en zijn ze de inhoud van het geestelijk genadeverbond. Soms vat hij alle geboden heel breed op, om er wat veranderlijks in te vinden; zoo neemt hij bij het verbod van overspel de geboden over het niet trouwen met nabestaanden enz. Maar het vierde gebod neemt hij alléén, zonder de bepalingen over offeranden, dagen, maanden, feesten en dergelijke. Het derde gebod mag over heel den ceremonieelen godsdienst heerschen, maar het vierde niet.

Vlak zegt tegen Koelman te strijden ter verdediging van de leer en eer van alle rechtzinnigen buiten Engeland, inzonderheid ook van zijn meesters Voetius en Hoornbeek. Hij meent, dat niemand de goddelijke verbintenis tot heiliging van den Dag des Heeren uit het vierde gebod zoo krachteloos maakt als Koelman. Alles wat tot een gebod behoort, moet er toe worden herleid.

Koelman is het antwoord niet schuldig gebleven. Hij gaf die in zijn „Wederlegging van het Boek van D. Johannes Vlak" [1]; het is tevens te beschouwen als een soort aanhangsel bij zijn eigen boek, zooals hij zelf verklaart, omdat Vlak dingen tegen hem inbracht, waarover Koelman in zijn werk niet geschreven had. Volgens Koelman kiest Vlak voor het Sociniaansche gevoelen, worden Voetius' en anderer woorden onjuist door hem bijgebracht, wordt de historie van het dispuut door hem niet juist verhaald, en maakt hij het gevoelen van Teellinck en Udemans ten onrechte voor dat der Brownisten uit. Evenals bij Swartte is Koelman's plan niet zoozeer, Vlak te weerleggen, als wel, om aan te wijzen, waar Vlak de weerlegging van zijn argumenten in Koelman's werk kan vinden. Koelman ziet in Vlak, wat den Sabbat betreft (ook op andere punten heeft hij Vlak aangevallen) een gevaarlijken vijand. Niemand heeft nog zoozeer de waarheid in dit stuk bestreden als Vlak.

Achtereenvolgens gaat Koelman na: Vlak's Historie, Vlak's stellingen over den Sabbat, zijn stellingen over den Dag des Heeren, zijn nareden, voorreden, en zijn twee brieven.

We laten wat Koelman inbrengt tegen Vlak's opmerkingen over zijn „Historie" achterwege, en geven nu zijn tegenopmerkin-

---

[1]) „Wederlegging van 't Boek van D. Johannes Vlak van den Sabbath; dienende tot een Aan-hangsel aan 't Volkomen Dispuut, Historie en Practijk van de Sabbath en 's Heeren Dag: Beschreven door Jacobus Koelman, Dienaar des H. Euangeliums". Amsterdam 1686 (voorkomend achter een uitgave van Koelman's „Historie" van 1686.

gen over het dispuut van den Sabbat. Koelman wijst af, dat het dispuut uit Engeland naar Nederland is overgebracht. Die hevige disputen waren er in Engeland nog niet vóór 1631, veel minder dus vóór 1618; enkele werkjes waren in Engeland toen pas over den Sabbat verschenen. Ook is onjuist, dat de Brownisten van de kerk van Engeland gescheiden zijn wegens een ander gevoelen over den Sabbat; wel hebben ze de groote Sabbatsschennis aangevoerd als een grond, waarom ze met een zoo onreine kerk geen gemeenschap hebben konden. De kerk van Engeland heeft nooit de Nonconformisten, noch de Brownisten tegengestaan, omdat ze met haar verschilden ten aanzien van den Sabbat. Onjuist is ook, dat het kwaad in Zeeland is overgewaaid met Brown in 1580, want, zooals Hoornbeek verhaalt — zegt Koelman — de meesten van zijn volgelingen weken later tot de Wederdoopers, en Brown ging zelf weer naar Engeland terug, leefde slecht met zijn vrouw enz. Ook is het onjuist, dat W. Teellinck door zijn verblijf in Engeland andere gronden voor den Sabbat heeft leeren kennen, dan in Zeeland aangenomen waren. Wel is hij in Engeland geweest en was hij zeer ingenomen met de Sabbatsviering in Bambury, maar degenen, met wie hij daar connectie had waren niet separatisten, noch Brownisten, maar waren publieke leeraars, zoolang de bisschoppen hen niet hinderden.

Ook Udemans deelde niet het Brownistische gevoelen, want toen Udemans in 1618 zijn „Practycke" uitgaf, had nog niet één Brownist over den Sabbat geschreven. Robinson gaf zijn „Apologie" eerst in 1619 uit en schreef pas ettelijke jaren daarna iets over het gevoelen van Rivet inzake de instelling van den Dag des Heeren.

Koelman wijst het af, dat de resolutie en het request van Goes van 1620 het gevolg is geweest van het werken van Udemans en Teellinck; hij keurt het af, dat door Vlak de indruk wordt gewekt, alsof de leeraars in Zeeland een andere opvatting hadden. Koelman zegt, niet beweerd te hebben, dat Burs en Gomarus met het dispuut begonnen, maar dat zij het eerst in Nederland over den Sabbat schriftelijk tegen hun broeders zijn opgekomen en hij vraagt Vlak, of deze soms andere namen noemen kan. Hij heeft, zegt hij, de historie van den Sabbat niet geschreven, om daar alles in samen te brengen, wat ooit over den Sabbat en den Dag des Heeren door oude en nieuwe leeraars is geschreven — dan had zijn boek veel grooter moeten zijn —, maar om duidelijk te maken, dat des Heeren Dag door de algemeene Christenheid is erkend en onderhouden als een rustdag op grond van het vierde gebod en krachtens goddelijke instelling. Het bestaan en de viering van den Dag des Heeren is niet tegengesproken, zelfs niet door eenigen ketter, veel minder door een rechtzinnige. Wel hebben verschillende leeraars, oude kerkvaders en Reformatoren, en anderen, die hen volgden, de zaken niet altoos correct voorgesteld, en daardoor voet gegeven aan hen, die den Sabbat in deze eeuw bestreden hebben. Daarom wilde hij in zijn boek niet steeds de verkeerde en niet zuivere uitdrukkingen van die schrijvers vermelden; aan het oogmerk van zijn „Historie" was voldaan, als met een menigte van schrijvers, concilies, synoden, leeraars, getoond werd, dat het gevoelen van de goddelijke verbintenis van het vierde gebod en van de goddelijke autoriteit van des Heeren Dag in het algemeen is aangenomen; Koelman wijst daarom Vlak's opmerking af, dat hij alles, wat oude kerkleeraren gezegd hebben, naar voren had moeten brengen. Vlak had aangetoond, dat de getuigenissen, die Koelman van hen heeft aangevoerd, niet bewijzen, dat de Sabbat er van het begin af is geweest, dat de Sabbat niet ceremonieel is, en dat het vierde gebod nog van volle kracht is; maar Koelman zegt, duidelijk verklaard te hebben, dat hij uit de historie wilde aantoonen, dat de eerste dag der week na Christus' opstanding is afgezonderd tot oefeningen van den godsdienst en dat die dag plechtig in Christus' kerk, van het begin af, ettelijke eeuwen lang, is onderhouden geworden. Inderdaad hebben de kerken van Engeland en Schotland de Zwitsersche confessie geapprobeerd, maar hoe zij over den Dag des Heeren dachten, toonen zij in hun eigen canones. Schotland heeft uitdrukkelijk het artikel van de feestdagen geëxcipeerd. De Brownisten verschilden niet van de Engelsche en Schotsche kerk in de leer van den Sabbat. De tweede reden van hun scheiding was de ontheiliging van den Dag des Heeren; dat zag op de zonde in de Engelsche kerk, niet op haar leer. De Engelsche leeraars, wier boeken vertaald zijn, waren niet Brownisten, maar menschen, die in dienst waren bij de kerk van Engeland. De vertalers van die werken waren leeraars in Nederland, niet in Zeeland: Lamotius, Schuttenus, e.a. Vlak stoot er zich aan, dat de Synode van Westminster de leer van den Sabbat in haar belijdenis heeft ingevoerd, iets, dat door geen andere synoden of confessies der Gereformeerden geschied is, maar ook de vijf artikelen van Dordt zijn als geloofsartikelen gesteld; verder spreken de Zwitsersche en Augsburgsche confessies soms wel over 's Heeren Dag. Shephard zegt niet, dat de Engelschen een nieuw gevoelen hadden, maar dat ze het rechte gevoelen duidelijker hebben voorgestaan.

Koelman houdt vol, dat de kwestie tusschen de Zeeuwsche broeders liep over de noodzakelijkheid van de onderhouding van den Sabbat, en dat men er niet over disputeerde, of het vierde gebod al dan niet was afgeschaft, en of wij moeten rusten uit kracht van hetzelve, maar hoever de rust moet worden uitgestrekt. Hij beroept zich daartoe op Hoornbeek en Teellinck.

Op Koelman's „Wederlegging" heeft Vlak een „Weder Antwoord" opgesteld [1]). Vlak verklaart, niet verbaasd te zijn, dat Koelman op zijn „De heilige Sabbath" antwoordde. Hij zegt, oude liefde voor Koelman te hebben, maar dat deze liefde wankelde door Koelman's scherpe schrijven en door diens kunstig aanhalen van oude en latere schrijvers, speciaal van De Witte, en door wat Koelman zegt over de zes artikelen van de Synode van Dordt. Vlak constateert hierbij weglatingen, verdraaiingen enz. Hij vindt niets in Koelman's „Wederlegging", dat hem weerlegt. Koelman heeft een voorstel tot reformatie gedaan, n.l. verdraagzaam te zijn jegens degenen, die zooveel licht niet hebben om het rechte inzicht te bezitten in den aard van het vierde gebod, en de instelling van den Dag des Heeren, maar dit is, verklaart Vlak, allang zijn eigen voorstel geweest. Hij ontkent, dat hij geheel aan de zijde van Coccejus en Heidanus staat en dat hij van Voetius en Hoornbeek afgeweken is.

Wanneer wij het dispuut tusschen Koelman en Vlak overzien, valt het op, dat door de groote uitvoerigheid van Koelman's werk diens optreden veel meer imponeerend is dan dat van Vlak. Een hem gelijkwaardig tegenstander heeft Koelman in Vlak niet gehad. In zijn polemiek tegen Koelman is Vlak laag bij den grond gebleven; zijn aanval lijkt op verschillende plaatsen veel op het keffen van een schoothondje tegen een olifant. Koelman is met groote scherpzinnigheid tegen Vlak opgetreden en heeft het gevaarlijke van menige stelling van Vlak aangewezen. Hij aanvaardde niet de op het eerste hooren vaak aannemelijke stellingen van Vlak en wees aan, dat deze het Coccejaansche gevoelen vertolkten.

Dat Koelman en Vlak op wezenlijk verschillend standpunt stonden, kan ook niet worden ontkend. Bij Vlak doet zich het bezwaar voor, dat ook tegen Coccejus kan worden ingebracht, dat de verschilpunten eer worden bedekt dan uitgesproken, en dat een

---

[1]) „Weder Antwoord, Op den Brief van D. Jacobus Koelman, voor zijn Wederlegging van het boek vande Sabbath en Dag des Heeren. Door Johannes Vlak, Predikant tot Zutven. Tit. 1; 13 (uitgeschr.)".

voorstelling van de opvatting, die ze voorstonden, wordt gegeven, die op het eerste hooren zelfs voor mannen als Koelman aanvaardbaar moest zijn. Hier was een geoefend oog noodig, om de veelszins bedekt gehouden verschilpunten te zien. Aan zulk een oog heeft het Koelman echter niet ontbroken. Vlak richtte zijn aanval tegen Koelman vooral hierop, dat Koelman voorstond een Sabbat van 24 uur, die door de Nieuwtestamentische kerk moest worden onderhouden, evenals de Joden dat in het Oude Testament moesten doen, maar Koelman wees aan, dat hun verschil veel dieper zat. Ook hier was het wel of niet moreel zijn van het vierde gebod aan de orde.

Vlak heeft zijnerzijds echter de verdienste, dat hij het overdreven uiterste van Koelman's opvattingen heeft aangewezen. Wil Koelman voorgeven, dat zijn beschouwing de algemeen aanvaarde was, Vlak heeft aangetoond, dat het daarmee wel wat anders stond. Er is ook waarlijk nogal eenig verschil tusschen Koelman en b.v. Voetius. Ook zijn critiek op het historisch materiaal, door Koelman saâmgebracht, treft doel. Hoezeer we in aanmerking nemen, dat Koelman, zooals hij zelf verklaarde, alleen aan heeft willen voeren, wat tot bewijs van zijn opvatting kon dienen, het blijft een bezwaar, dat zijn historisch materiaal eenzijdig is. Wie uitspraken wil hebben, die ten gunste van Koelman's opvatting zijn, kan bij hem terecht, maar niet degene, die objectief de gegevens zoekt, die over de meening van een bepaalden persoon over den Sabbat te vinden zijn. Uitspraken, die tegen Koelman's opvatting zijn, liet hij zonder bezwaar weg; andere verklaarde hij, of beter gezegd, verdraaide hij naar zijn opvatting, en het is mee de verdienste van Vlak, dat deze dit heeft aangewezen.

Ook voor de historie van den Sabbat en van het Sabbatsdispuut is de polemiek tusschen Koelman en Vlak van veel belang. Het blijkt hier, dat ook het dispuut, zooals dat in ons land tusschen de Gereformeerden in de zeventiende eeuw is gevoerd, van verschillende zijden kan worden belicht. Uit het debat halen we in dit naschrift nog twee punten even naar voren, die vooral van belang zijn.

Het eerste is, dat — terwijl Vlak, op voorgang van anderen, sterk verdedigt, dat de strijd in ons land ontstaan is vanuit Engeland — Koelman loochent, dat het door Engelschen invloed hier tot een strijd gekomen is. Hij acht het door Teellinck, Udemans en anderen verdedigde gevoelen niet geïmporteerd, maar veeleer het

oorspronkelijke en echt reformatorische. Het tweede is, dat, terwijl Vlak zijn opvatting al wil terugvinden bij Burs e.a., Koelman verdedigt, dat het gevoelen van Vlak eerst later voorstanders vond, en dat eerst allengs het afwijkende standpunt ontstond, dat, met anderen, door Vlak werd ingenomen.

Het dispuut tusschen Koelman en Vlak over de historie van het Sabbatsdispuut in de zeventiende eeuw doet wel zien, dat het zeer moeilijk is, van dit dispuut een beschrijving te geven, die elks instemming heeft, ja, dat het goeddeels onmogelijk is, dat te doen, daar deze beschrijving door het standpunt van dengene, die zulk een beschrijving geeft, zal worden bepaald. Echter is dan voorts uit dit dispuut te leeren, op welke punten bij de beschrijving van het Sabbatsdispuut minder nadruk moet worden gelegd, wil men een schets van dezen strijd geven, die ook voor degenen, die principieel, wat den Sabbat betreft, op ander standpunt staan, eenigermate aanvaardbaar mag worden geacht.

Ook tegen de Labadisten heeft Koelman over den Sabbat geschreven. We wijzen daarop zoowel volledigheidshalve, als omdat dit dispuut den strijd, dien we in deze studie beschrijven, in meerdere punten raakt.

Koelman schreef tegen hen: „Historische verhael nopende der Labadisten scheuringh", 1683 [1]), en ging tegen hun gevoelen over den Sabbat opnieuw in in zijn „Historie" [2]). Hij verwijst voor hun gevoelen naar de belijdenis des geloofs, door De Labadie opgesteld en in 1672 in het licht gegeven onder den titel „Veritas sui vindex", waarin staat: Het is niet waar, dat God wil, dat men Hem op een zekeren dag nauwkeuriger, grooter, zonderlinger, en geestelijker dienst moet geven dan op andere dagen; het is niet absoluut noodig, dat men zich onthoude van de ordinaire en natuurlijke werken, om God zoo meer te verheerlijken; het is niet noodig voor een gevorderd Christen, dien God leidt tot een zuivere vereeniging met Zich Zelven, dat hij van den arbeid ruste, om God zoo meer te verheerlijken en Hem op een bijzondere wijze te dienen; inzonderheid moet dit geenszins gezegd worden van een vergadering van Christenen, die onder Christus tot een lichaam vereenigd zijn.

[1]) „Historisch verhaal nopende der Labadisten Scheuringh, en veelerley Dwalingen, met de Wederleggingh derselver, door Jacobus Koelman". Amsterdam 1683.

[2]) Aldaar, bl. 363—369.

Ook op een uitspraak van Yvon, in diens „Essentia religionis patefacta seu de foederibus" wijst hij, en vooral op „Eukleria", van A. M. van Schurman [1]). De laatste heeft, merkt Koelman op, ongeveer een vierde deel van haar heele boek [2]) gebruikt om de goddelijke verbintenis tot onderhouding van een Sabbat en afgezonderden dag tot den godsdienst te ontkennen. Tevoren was ze, zooals ze daar verklaart, inzake de Zondagsviering zeer consciëntieus, onder invloed van de Utrechtsche theologen, de Engelschen, de Schotten en Th. à Brakel. Van den laatstgenoemde, schrijver o.a. van de „Trappen des geestelijken levens" en vader van den bekenden W. à Brakel, verhaalt ze, dat, toen ze met haar broer bij hem vertoefde, het haar bleek, dat Brakel de Zondagsrust zoo streng opvatte, dat hij zich liever den heelen dag van spijs onthield, dan dat hij iets zou gebruiken, dat na Zaterdagsavonds acht uur — waarop de rust begon — gekocht of bereid was [3]). In haar „Eukleria" ontwikkelt ze echter een heel andere beschouwing en blijkt ze op het punt van den Sabbat veranderd te zijn. Haar meening is nu, dat het Sabbatsgebod afgeschaft, geheel ceremonieel en Joodsch is; alle dagen zijn even geestelijk; ook in ons werk dienen we God; we mogen op Zondag werken als op andere dagen. Ze wees daarbij op Voetius, van wien ze zegt, dat veel van zijn ijver omtrent den Sabbat allengs doofde en dat hij naar zijn gedachte, dat de feestdagen moesten worden weggedaan, niet handelde, daar hij op die dagen preekte enz.

Tegen haar en de andere Labadisten keerde Koelman zich o.a. wat dit punt van den Sabbat betreft.

Bij A. M. van Schurman laakt hij het, dat zij twee leeraars, die haar zeer lief waren geweest, zoo zwart teekent. Op haar opmerkingen over Voetius antwoordt hij, dat uit diens lessen, disputaties e.d. tot in het laatst van zijn leven toe niets is aan te wijzen, dat de waarheid van haar beweringen bewijst. Ook wat zij over Brakel zegt, wijst hij af. Hij teekent daarover aan: zeker mag men op 's Heeren Dag spijs bereiden; ook Joden mochten dat doen, daarom smaakt het niet naar Jodendom, hier scrupules te maken, maar naar de verdorven verklaringen en toevoegingen der Joden. Doch er kunnen andere huiselijke of publieke redenen zijn

[1]) Zie over haar: „Anna Maria van Schurman door Dr. G. J. D. Schotel", 's-Hertogenbosch 1853.

[2]) „Eukleria (in Grieksche letters) seu melioris partis electio"... Altonae ad Album 1673.

[3]) Van Schurman, „Eukleria", pag. 56, 57.

geweest, waarom de vrome leeraars zoo streng waren. Verder beroept Koelman zich op Brakel's zoon. Toen n.l. Brakel's gestrengheid naar aanleiding van de mededeeling van Van Schurman later besproken werd, deelde W. à Brakel [1]) mee, dat zijn vader dit niet wilde, niet alsof het zonde was, maar omdat hij zag, dat zijn huisgenooten des Zaterdags altijd laat doende waren en alles op het laatst lieten aankomen; het was meer een maatregel van orde dan dat het direkte uitdrukking zou zijn van de overtuiging van zijn vader.

Van Schurman heeft, zegt Koelman, toen ze zich bij de Labadisten had aangesloten, het gezonde gevoelen omtrent den Sabbat der Christenen verloren, en hij haalt haar uitspraak in „Eukleria" aan: „het vierde gebod heeft door Christi komst moeten te niet gedaan worden.... de ordinaire werken der Christenen, die zij uit liefde doen, besmetten den mensch niet, en zij verontheiligen geen dag". Mr. Brown, Schotsch leeraar, heeft in 1673 in een Latijnschen brief aan haar, haar gevoelen over den Sabbat en des Heeren Dag nagegaan, maar ze antwoordde daar niet op, hoewel daarna nog wel een vervolg op haar „Eukleria" uitkwam.

Koelman merkt verder op, dat de Labadisten op het punt van de Sabbatsviering het gevoelen der Socinianen en Wederdoopers hebben aanvaard, maar ook, dat ze niet allen de vrijheid durven proclameeren, om op Zondag evenzeer te werken als op andere dagen. Hij keurt de opvatting af, dat men onder de verkondiging des Woords wel mag zitten werken, naaien, breien, als het maar de aandacht bevordert. Zoo leeren, schrijft hij, ook de Quakers en anderen in Engeland. Deze opvatting acht hij echter onjuist, want, als God ons roept tot den solemneelen godsdienst, roept Hij ons weg van alle andere werk.

Aan de gedachte, die aan de meening der Labadisten op dit punt ten grondslag ligt en die De Labadie als een demonstratie voorop stelt, wijdt Koelman verder vrij uitvoerig de aandacht. De Labadie stelt twaalf principia of grondregels, waarin hij de leer van de kerk wil omver stooten. Koelman somt ze alle op, wij geven de voornaamste ervan weer:

God eischt een dienst van den mensch, die met zijn natuur overeenkomt; God eischt van een geestelijk schepsel een geestelijken dienst, zoodat geen enkel uiterlijke en lichamelijke daad kan of moet aangezien worden als een deel van den dienst Gods; opdat

[1]) Vgl. A. Ritschl, „Geschichte des Pietismus", erster Band 1880, s. 269.

een dienst Gods geestelijk zij en Gode behage, moet hij niet alleen uit de ziel voortkomen, maar ook uit Gods Geest; alle daden en heel het leven moeten dienst van God zijn; God eischt den eenen tijd evenzeer op als den anderen tijd; als de mensch niet gevallen ware, zou hij zonder ophouden God gediend hebben; God is vrij in het geven van Zijn gaven en genade, Hij is aan geen tijd of plaats of uiterlijke zaak gebonden.

Hiertegen merkt Koelman op:

Al moet men God geestelijk, met geest en ziel en door hulp van Gods Geest dienen, men moet God toch ook met het lichaam dienen en met lichamelijke oefeningen, die God geboden heeft; wij moeten zeker in alles Gods eer beoogen, maar God eischt toch niet, dat wij ons gemoed zoo gericht hebben op Hem, wanneer wij onze aardsche bezigheden verrichten, als wanneer wij God onmiddellijk aanspreken, biddende enz.; de verheerlijking Gods is niet zoo groot, terwijl men in wereldsche bezigheden doende is, als wanneer men in onmiddellijken godsdienst bezig is; God eischt op alle tijden niet alles tegelijk; het onderscheid tusschen onmiddellijken en middellijken godsdienst, tusschen publieken en solemneelen, en privaten godsdienst moet bewaard blijven; wij moeten God wel op een geestelijke wijze in geloof en liefde dienen in al ons doen, maar wij moeten Hem ook op bijzondere wijze dienen in daden van onmiddellijken godsdienst, als daar zijn bidden, prediken enz., en zulks zoowel publiek en solemneel als privaat en dagelijks. God heeft aan de uitwendige middelen van den godsdienst en aan de onderhouding van den wekelijkschen rustdag rijke beloften verbonden; deze moeten, daar zij door God zijn ingesteld, nauwkeurig worden in acht genomen; we moeten God zeker in alles dienen, maar dat neemt niet weg, dat God ook dagen heeft ingesteld, die in het bijzonder voor den dienst van God moeten worden gebruikt; Koelman bestrijdt, dat Adam geen Sabbat onderhouden heeft, noch de patriarchen, en soortgelijke argumenten, die de Labadisten, zegt Koelman, evenals anderen aanvoeren. De Labadie heeft ook een nieuw argument, dat Koelman bespreekt, n.l. dat Luc. 6 : 5 in vele der oudste en meest geapprobeerde Grieksche exemplaren deze woorden heeft: „en Hij zeide tot hen: de Zoon des Menschen is een Heer, ook van den Sabbat; ten zelven dage ziende een werken op den Sabbat, zeide Hij tot hem: „mensch, zoo gij weet, wat hij doet, gelukzalig zijt gij, maar zoo gij het niet weet, zoo zijt gij vervloekt, en een overtreder der wet". Koelman ontkent de echtheid van deze woorden.

We willen dit gedeelte besluiten met een opmerking van Koelman over zijn eigen werk. In zijn „Toe-eygeninge aan de Eerwaerde Zeeusche classis van Walcheren", voor in „Het vergift van de Cartesiaansche Philosophie" [1]) schrijft hij, dat hij over den Sabbat en den Zondag zóó heeft geschreven, dat daarover niet meer te disputeeren valt.

Hoewel ook wij Koelman's werk als een sluitstuk beschouwen, en als zoodanig hebben gesteld, toch willen wij nog even wijzen op enkele vooraanstaande figuren, die in het eind der zeventiende eeuw nog over den Sabbat hebben gesproken en wier woord past in het kader van deze studie, omdat ze zich eenigermate in het Sabbatsdispuut hebben gemengd, of daarbij betrokken zijn geworden. Ook wijzen we nog op een enkel conflict, dat over den Sabbat uitbrak, of waarbij althans de Sabbat betrokken werd.

Wat het laatste betreft, willen we noemen den strijd in Groningen, aan de universiteit aldaar, tusschen J. à Marck en J. Braun.

J. Braun was in 1680 professor te Groningen geworden, twee jaar later inaugureerde daar ook J. à Marck. In hen had Groningen weer twee professoren, die van geheel verschillende opvattingen waren en in voortdurend conflict met elkaar hebben geleefd, zooals dat ook met Maresius en Alting het geval was geweest. Braun was als theoloog leerling en volgeling van Coccejus, als philosoof Cartesiaan, à Marck was Voetiaan. Weldra stonden ze tegenover elkaar en in het dispuut werd ook de Sabbat betrokken. In 1686 poogde de kerkeraad te Groningen de verdediging van stellingen, waarin Braun's Coccejaansche denkwijze over den Sabbat sterk uitkwam, te voorkomen; à Marck beschuldigde hem daarna bij den academischen senaat wegens onrechtzinnigheid [2]).

De gedachten, die Braun over den Sabbat koesterde, kunnen we leeren kennen uit wat hij over het vierde gebod schrijft in zijn „Doctrina Foederum" [3]). Hij betoogt daar met vele argumenten, dat het Sabbatsgebod dateert van den tijd, dien Israël in de woestijn doorbracht; dat het Sabbatsgebod niet moreel is, maar ceremonieel en positief; het vierde gebod is onder het Nieuwe

[1]) „Het vergift van de Cartesiaansche Philosophie grondig ontdekt...", door Jacobus Koelman, Amsterdam 1692; x 2 v°. en x 3 r°.

[2]) Zie Van der Aa, Biographisch Woordenboek i.v. J. Braun.

[3]) J. Braun, „Doctrina Foederum sive Systema Theologiae". Aldaar Vol. II, pars IV, caput 5, locus 17.

Testament afgeschaft; toch moeten tijden in acht genomen worden; op den hoeveelsten dag en op welken dag, mag de mensch zelf beslissen; het is het meest wenschelijk gebleken, één van zeven dagen der week voor den godsdienst te bestemmen.

Het is begrijpelijk, dat Braun, op dit stanpunt staande, de rust niet streng doorvoeren wilde; men mag, leert hij, de vruchten op Zondag van het veld binnen halen, als regen of droogte dat noodig maakt; een arme man mag Zondags enkele uren werken om brood te verdienen voor zijn gezin, als hij de godsdienstoefening maar meemaakt.

Wat de principieele punten betreft, dacht à Marck over den Sabbat heel anders, en het laat zich daarom verstaan, dat er tusschen hen óók over dit punt botsing kwam. Laatstgenoemde was een kleinzoon van G. Cloppenburg, dien wij boven hebben genoemd; hij was Voetiaan en doceerde te Groningen in den geest van zijn voorganger Maresius. Met den Sabbat heeft hij zich ook speciaal bezig gehouden, hij gaf er een verhandeling over: „Korte Verklaring van het vierde gebod der goddelijke wet"; hij citeert voor zijn opvatting onder meer Episcopius, Grotius en Calvijn en bestrijdt m.n. eene De Clercq. Bepaalde polemiek voert hij verder in dat tractaat niet. Wel deed hij dat in zijn „Historia Paradisi", daar bestrijdt hij de opvatting, dat Adam op den zesden dag zou zijn gevallen en bespreekt hij, in hoeverre de Sabbat een sacrament kon worden genoemd [1]).

In Utrecht doceerden eind 17de eeuw P. van Mastricht, M. Leydekker en H. Witsius, die mede vanwege het woord, dat ze spraken over den Sabbat, bekendheid hebben gekregen en alle drie voorstanders waren van de moraliteit van het vierde gebod. Witsius heeft zich als zoodanig al als predikant doen kennen, en we hebben aangegeven, wat hij in zijn werken over dit onderwerp schreef. Leydekker dacht over den Sabbat als Lodenstein, en is voor diens Sabbatsopvatting als verdediger opgetreden. Zoo deed hij in de „Voorrede", die hij schreef voor in Lodenstein's „Vervallen Christendom". Hij roemt daar Lodenstein als een voorbeeld in leer en leven en vervolgt dan: „Dat heeft hij doen zien in zijn boek van den Sabbat, tegen een geleerd man geschreven". Leydekker vermeldt hier ook met eere den Utrechtschen predikant Van den Bogaert. Leydekker zegt, de zaak altijd zoo te hebben begrepen: In zes dagen schiep God de wereld, op den zeven-

[1]) Zie ook hier vóór, bl. 200.

den dag rustte hij; die wet stelde God tot een voorbeeld ter navolging voor de menschheid; dit is de grond van het vierde gebod. God heeft geen reden voor den Sabbat aangevoerd uit wat gebeuren zou in de Nieuwtestamentische bedeeling, maar uit het verleden, en wel vóór den val; het geloof in de schepping moet altijd blijven, en de reden, aan Gods voorbeeld ontleend, duurt voort en verbindt ons nog tot navolging; hierop moet te meer worden aangedrongen, daar de wereld zijn Schepper vergeet; daarom moet niet tegen den Sabbat ook op den predikstoel worden gedisputeerd, dat brengt alleen maar nadeel. De zevende dag is terecht in het Nieuwe Testament veranderd om Christendom en Jodendom te onderscheiden. Wat blijft, is de verplichting, om naar Gods voorbeeld na zes dagen arbeiden, op den zevenden te rusten. Ook schreef hij iets over den Sabbat in de levensbeschrijving van Lodenstein vóór in een uitgave van diens „Weegschaal van de onvolmaaktheden der heiligen" [1]). Hij zegt daar, dat Lodenstein nooit zou hebben ingestemd met de gevoelens tegen de zedelijkheid van het vierde gebod of van den Sabbat onder het Nieuwe Testament. En, zoo vervolgt hij dan, hoe kan er zin gevonden worden in Coccejus' leer omtrent den Sabbat; ze is gevolg van zijn ingebeelde drieërlei huishouding.

Verder gaf hij ook in zijn „Commentarius ad Catechesin Palatinam" [2]) een verklaring van het vierde gebod. In „Fax Veritatis" [3]) behandelt hij de vraag, of de Sabbat in den staat der rechtheid is ingesteld; zijn antwoord is, zooals van zelf spreekt, bevestigend. Tegen laatstgenoemd werk schreef P. Allinga „Fax Veritatis extincta".

Van bovengenoemde professoren gezamenlijk is een korte verklaring vóór in Lodenstein's „Laatste Gedachten". Ze verklaren, dat het geschrift, zooveel ze het gelezen hebben, is naar de Schrift en de Formulieren van eenigheid, en dat het zóó gesteld is, dat het geschil daardoor krachtig is beslist; ze twijfelen niet, of het

---

[1]) Ik gebruikte een uitgave, bezorgd door J. H. Donner en W. G. Smitt Leiden 1828, aldaar bl. 44.

[2]) „Melchioris Leideckeri... De Veritate Fidei Reformatae eiusdemque sanctitate... sive commentarius ad catechesin Palatinam..." 1694. Aldaar verklaring van Zondag 38, pag. 446—455.

[3]) „Melchioris Leideckeri... Fax Veritatis, seu Exercitationes ad nonnullas controversias quae hodie in Belgio potissimum moventur..." 1677. Aldaar Locus 9, controversia 7 (pag. 415).

zal de gemeente op heilige wijze stichten en dienen, tot zekerstelling van de zedelijkheid van den Sabbat en tot bevordering van de heiliging van des Heeren Dag.

Den naam van de Brakels hebben we reeds genoemd. De zoon van Th. à Brakel, W. à Brakel Thzn., heeft zijn gedachten over den Sabbat in verschillende werken ontwikkeld, n.l. in zijn „Hallelujah" [1]) en vooral in zijn „Redelijke Godsdienst" [2]). Hij leert nagenoeg als Koelman: De zevende-dags Sabbat verplicht de menschen alom, evenals de andere geboden; het heeft zelfs niets ceremonieels, als ceremonieel beteekent afbeelding van de rust van Christus in het graf; wel, als daardoor aangeduid wordt eenige uitwendige omstandigheid, wier verandering het wezen van de zaak onaangetast laat. De Sabbat dateert uit het paradijs, vloeit uit de natuur Gods, en gold niet alleen maar voor Israël. De Zondagsrust is niet doel, maar middel; ze zijn beide vereischt: rust, en dienst van God. Volgens Kuyper krimpt bij Brakel en zijn volgelingen het onderscheid tusschen de rust van den Joodschen Sabbat en der Christenen rust op den Dag des Heeren soms op bedenkelijke wijze in. Hij zoekt toch, schrijft Kuyper, wel terdege iets specifiek godsdienstigs ook in de ruste zelve [3]). Los, Brakel's biograaf, is echter van meening, dat Kuyper hem te zeer heeft beschuldigd van overhelling tot het Joodsche formalisme [4]).

Ook van de vooraanstaande verdedigers van het Coccejaansche standpunt noemen we nog een enkelen naam:

Adolf Lampe handelde in „De Verborgenheid van het Genadeverbond" over den Sabbat [5]); hij leerde, dat de Sabbat is ingesteld in de woestijn Sin, dat het vierde gebod naar zijn letter een louter ceremonieel gebod is, enz., geheel in de lijn, waarin Coccejus en de Coccejanen vóór hem over den Sabbat geleerd had-

---

[1]) Ik gebruikte: „Hallelu-jah ofte Lof des Heeren, over het genadenverbondt ... Wilhelmus à Brakel", 3e druk, Rotterdam 1687. Aldaar, bl. 340-390.

[2]) Ik gebruikte: „Logice Latreia", Dat is Redelijke godsdienst... door Wilhelmus à Brakel Th. f.", 2e deel, 6de druk, Rotterdam 1715. Aldaar, bl. 112—149.

[3]) Kuyper, „Tractaat", bl. 68, 69.

[4]) Los, a.w., bl. 241 [1]).

[5]) Ik gebruikte: „De Verborgenheit van het Genade-Verbondt... Door Frederik Adolf Lampe. Uyt het Hoogduitsch vertaald door J. le Long", 3de deel, 2de stuk, Amsterdam 1719. Aldaar, bl. 907—924.

den. Nieuwe gedachten treffen we noch bij hem, noch bij anderen aan; tot een hevig dispuut kwam het ook niet, de zaak van den Sabbat had haar tijd gehad; de verschillende meeningen waren naast elkaar komen te staan en waren gevestigd.

We willen er nu daarom toe overgaan, een overzicht te geven van het beroep op de historie, en van de opvattingen en argumenten, zooals deze door woordvoerders in den strijd zelf zijn bijeengebracht.

HOOFDSTUK VII.

HET BEROEP OP DE HISTORIE.

Bij de argumentatie heeft het beroep op de historie niet ontbroken; men kwam er toe de historie op de verschillende punten, waarover kwestie was, te onderzoeken; het oordeel der kerkvaders, der oude concilies, der Reformatoren en der protestantsche belijdenisgeschriften werd een belangrijk punt in het debat, dat door deze bespreking aanmerkelijk werd verrijkt. Gaandeweg nam het materiaal, dat men verzamelde, in omvang toe, en het werd tenslotte zeer groot.

Naar verschillende methoden ging men hierbij te werk. Sommigen — en dit geschiedde vooral bij het begin van het dispuut —, verzamelden uitspraken van voor- en tegenstanders van de verschillende opvattingen, die bij het dispuut in het geding waren. Zoo ging men na, wie geleerd hadden, dat de Sabbat dateert vanaf het paradijs, enz. Anderen — en vooral later deed men dat —, gaven een min of meer regelmatig overzicht van wat vanaf de oudste tijden over den Sabbat was gezegd; terwijl een derde methode, die deels uit de tweede voortvloeide, anderdeels ook de bouwstoffen voor de tweede verschafte, deze is geweest, dat men niet zoozeer systematische beschouwingen gaf over de historie van den Sabbat in haar geheel, maar discussieerde over de Sabbatsopvatting van bepaalde personen, groepen van personen of kerken.

Hoewel de eerstgenoemde arbeid ook niet waardeloos was, is het toch van belang, dat men tot een andere methode kwam. De verzamelingen van namen, zooals die eerst bijeen gebracht werden, zeggen tenslotte nog niet zoo heel veel. Echter, ook aan de verzamelingen getuigenissen, zooals men die later gaf, in meer historische orde, ontbrak nog heel wat. Hier mag vooral worden gedacht aan de Middeleeuwsche theologie, welke weinig de aandacht had, en zonder kennis van deze zijn toch de zes artikelen van compromis op de Synode van Dordt niet te verklaren. Toch is de arbeid, die men inzake feiten en argumenten verrichtte, en het beroep op de historie, dat men deed, van groot belang, en we dienen er wat nader op te letten, om een duidelijk gezicht op dezen strijd te krijgen.

In de „Lachrymae" en bij Udemans is dat al eenigermate het geval, dat men zijn meening zocht te staven met uitspraken van anderen, maar vooral werd dat gedaan, toen het debat een meer wetenschappelijk karakter verkreeg.

Walaeus brengt voor zijn stellingen allerlei uitspraken bij [1]: hij betoogt en bewijst, dat enkele oude kerkleeraars en zeer vele Reformatoren hebben geleerd, dat de Sabbat dateert vanaf het paradijs; velen meenen, zegt hij, dat de heidenen den Sabbat kennen. Hij noemt vele namen van mannen, die de gedachte voorstaan, dat de Sabbat deels moreel, deels ceremonieel is; er zijn wel oude patres, die anders oordeelen, maar deze schrijvers moeten goed gelezen worden en tegenover hun gevoelen staat dat van anderen. Ook voor de opvatting, dat het moreel is in dit gebod, één van de zeven dagen der week te houden, voert hij enkele oude getuigenissen aan, en zeer vele van beroemde Reformatoren. Hiertegen wordt wel aangevoerd, zegt hij, dat enkele reformatorische schrijvers slechts als moreel hebben aangenomen, dat een bepaalde dag aan den dienst van God werd gewijd, maar dan moeten argumenten en autoriteiten worden vergeleken en stelt Walaeus zijn meening, als meer waarschijnlijk en meer algemeen aanvaard, daarboven. Ook moet bedacht worden, voegt hij daarbij, dat geen reformatorische schrijver de andere meening veroordeelt. Hij bespreekt in dat verband ook de meening van Calvijn in diens „Institutie". Daar schijnt, zegt Walaeus [2], Calvijn wat vrijer te spreken; maar Calvijn toont daár toch, meer te gevoelen voor hen, die niet buiten het zevental willen treden, en verder moet wat Calvijn daar zegt, gezien worden als tegen enkele Roomschen en Scholastieken gericht, die een Joodschen Sabbat voorstonden. Nooit heeft Calvijn hen bestreden, die uit analogie of kracht van het gebod leerden, dat men moest blijven binnen den achtdaagschen termijn.

Gomarus betoogt [3], dat slechts een beperkt aantal theologen leerde, dat de Sabbat is ingesteld in het paradijs, en brengt vele getuigenissen bij voor de opvatting, dat de Sabbat is ingesteld in Ex. 16. Hij erkent, dat over de vraag, of de Sabbat al vanaf de schepping is, verschil bestaat onder de theologen. Overigens moet, verklaart Gomarus, niet naar het getal der getuigen, maar naar het gewicht der argumenten beoordeeld worden.

---

[1]) Walaeus, „Tractatus de Sabbato", passim.
[2]) Walaeus, „Opera omnia", t. I, 297, 298.
[3]) Gomarus, „Investigatio", passim.

In zijn dispuut met Gomarus wees Rivet er op [1]) — en ook Walaeus had dat reeds verdedigd —, dat de algemeene opvatting der reformatorische doctores was, dat de Sabbat is ingesteld bij de schepping; van de patres roeren, zegt Rivet, slechts weinigen deze kwestie aan; hij geeft toe, dat er zijn, die de meening voorstonden, dat de Sabbat van den tijd van Mozes dateert. Ter verdediging van zijn meening over den Zondag stelt hij vast, dat de meesten der reformatorische doctores niet hebben gemeend, dat de Zondag door Christus is ingesteld, noch dat noodzakelijk één van de zeven dagen der week moet gehouden worden; Rivet is het met Calvijn eens, die de kerk niet aan het zevental wil binden.

Het oordeel van Amesius luidt weer eenigszins anders. Hij verklaart [2]), dat de Reformatoren met heel de oude kerk gelooven, dat de rust van één dag van de zeven der week niet was een mos ceremonialis pro servitute Veteris Testamenti. Overigens beroept Amesius zich weinig op de historie.

In heel dit eerste tijdvak had de historie in het debat trouwens niet veel aandacht. Men voerde wel argumenten uit de historie aan, en bestreed wel die, welke door de tegenstanders naar voren werden gebracht, maar tot een scherpe discussie over de historie kwam het nog niet.

Coccejus besluit zijn „Investigatio" met een lange reeks getuigenissen, m.n. ontleend aan de Oudheid. Aan het eind daarvan geeft hij een samenvatting, waarin hij het gevondene naar zijn opvatting interpreteert en tracht aan te toonen, dat de door zijn tegenpartij verdedigde meeningen niet bij de Ouden te vinden zijn, integendeel weersproken worden.

We geven wat hij naar voren heeft gebracht straks, als we op den inhoud van het beroep op de historie nader ingaan; eveneens wat Hoornbeek heeft geantwoord op Coccejus' citaten in „Heiliging van Gods naam en dag", 2de druk; hier geeft Hoornbeek immers niet slechts een partieele behandeling van de historie, maar biedt hij een overzicht van de gedachten over den Sabbat heel de historie door.

Na Coccejus' „Typus" heeft hij geantwoord in zijn „De Observando", waarin hij zijn citaten handhaaft en tegen Coccejus'

---

[1]) Rivet, „Appendix ad disquisitionem", passim. Ook geeft hij citaten in zijn commentaar op Gen. 2 : 3.
[2]) Amesius, „Sententia de origine Sabbati", voorwoord.

critiek verdedigt[1]). Hij constateert, dat de patres van het begin der wereld een dag hebben gehad, die voor den godsdienst afgezonderd was. Het is alleszins verklaarbaar, dat de patres minder over deze zaak hebben gesproken, en zich meer tegen de Judaei hebben gekeerd, zooals ook Walaeus al heeft opgemerkt; maar bij hen is toch reeds voldoende te vinden. Ze leeren, dat door Mozes de rust van den zevenden dag bevolen is; ze leeren allen, dat God den Sabbatdag heeft ingesteld tot Zijn dienst; als ze ontkennen, dat de Sabbat opgelegd is aan de nova creatura, bedoelen ze den Joodschen Sabbat, maar niet, dat de Christenen vrij zijn van de wet van den decaloog. Hoewel ze niet hebben gezegd, dat Christus bevolen heeft den Zondag te vieren, waren ze ook niet de meening toegedaan, dat geen dag in de week moet worden gehouden, of dat dat niet de Zondag is. De bewijzen, die Coccejus haalt uit de Joodsche geschriften, worden door Hoornbeek gewraakt. Hij laakt het, dat Coccejus een heel stuk uit Luther weglaat, waarin deze zich zeer duidelijk uitlaat over den Sabbat van Adam in het paradijs. Walaeus heeft, volgens Hoornbeek, al aangetoond, dat zeer vele Reformatoren van hetzelfde gevoelen zijn.

Ook Burman, Essenius en Lodenstein hebben in denzelfden trant over de historie van den Sabbat gediscussieerd. Het debat ging ook hier over de oude kerkleeraars en verder over den Catechismus, over uitspraken van Ursinus en de Reformatoren, over welke we nog uitvoerig spreken.

Allengs meer werd, toen de strijd in vollen gang was, naar de historie teruggegrepen, en ging men met elkaar debatteeren over de vraag, hoe in vroeger dagen over den Sabbat was gedacht.

Hoornbeek moet hier als de eerste genoemd worden, die een meer systematisch overzicht gaf. Hij gaf dit in den tweeden druk van zijn „Heiliging van Gods naam en dag". Dit overzicht is een bestrijding van Primerose, Heylin en Coccejus. De eerste twee hadden werken over den Sabbat geschreven, die uit het Engelsch in het Hollandsch waren vertaald. Hoornbeek kon bij het weerleggen gebruik maken van wat in Engeland zelf al tegen hen was aangevoerd. In cap. III (IV) bespreekt hij „Het gevoelen en

---

[1]) Hoornbeek, „De Observando", pag. 145, sqq. Ook in zijn „Irenicum", cap. VIII („Conciliatio controversiae de Sabbato"), voert hij enkele getuigen aan, onder wie vooral J. Breitinger van belang is, daar deze als vertegenwoordiger der Zwitsersche kerken de Synode van Dordt meemaakte.

de leer der Ouden, aangaande den Dag des Heeren, binnen de eerste zes honderd jaren. Het getuigenis van Plinius aan Trajanus, van Ignatius. Strijd over het Paschen, Justinus. Mileto. Dionysius van Corinthe. Tertullianus. Clemens van Alexandrie. Origenes. Cyprianus. Acten der martelaren. Eusebius. Synode van Laodicea. Clemens Romanus. Athanasius. Hilarius. Victorinus. Cyrillus van Jerusalem. Ephrem de Syriër. Ambrosius. Gregorius Nyssenus. Basilius. Hieronymus. Chrysosthomus. Augustinus. Sedulius. Gregorius." Cap. IV geeft het oordeel van de oude Synoden der kerk, aangaande de rust en de heiliging van den Dag des Heeren, van 305 tot 833. Cap. V Politieke ordonnantiën van Keizers, Constantijn, Theodosius, Leo. Oude wetten der Gothen, Duitschers, Beierschen, Friezen. Van keizer Karel den Grooten en zijn zoon Lodewijk, van 321 tot 817. Cap. VI bespreekt de Reformatie: De Waldenzen; der Protestanten geschriften. Belijdenissen des geloofs. Kerkenordeningen. Catechismussen. Synoden over den Sabbat of Christelijken rustdag. In twee volgende hoofdstukken wordt behandeld, achtereenvolgens: Het gevoelen der Papisten in het bijzonder, en in Synoden, van 1282 tot 1612, en eenige placcaten dienaangaande, én: Hedendaagsche politieke wetten, in Duitschland, Frankrijk, Engeland en Nederland.

Een eenigermate systematisch overzicht is ook te vinden in Essenius' „Vindiciae", al zijn tegen het daar gebodene wel bezwaren in te brengen, daar het een nadere uitwerking is van wat hij al eerder schreef en tot een reeks geschriften behoort, die tusschen Essenius en Burman zijn gewisseld. Daardoor is het, dat niet bij het begin aangevangen wordt, maar eerst gehandeld wordt over den Catechismus, over Ursinus e.a., en dat pas daarna gesproken wordt over de doctores der oude kerk, en over anderen, die in eerste instantie niet waren aangevoerd; daardoor is het ook, dat verschillenden tweemaal besproken worden. Maar eenige nadere orde kan door den lezer van Essenius' geschrift gemakkelijk worden aangebracht, en zoo vinden in ongeveer 200 bl. bespreking: de doctores der oude kerk, publieke confessies en theologen der latere eeuwen. In de laatstgenoemde rubriek wordt gehandeld over de theologen der verschillende landen en wordt m.n. aan eigen land ruime aandacht besteed. Hij bespreekt theologen uit het Noorden: Maresius, Amesius, Maccovius, Cluto; uit Gelderland: H. van Diest, P. Colonius; Zeeland: de Teellinck's, G. Apollonius, G. Udemans; Holland: Acronius, Ridderus; Den Haag: Streso; Leiden: Spanheim. Verder de predikanten P. de

Witte, O. Belcampius e.a., en eindelijk politieke regeeringsmaatregelen inzake Sabbatsheiliging.

Jammer is, dat voor deze studie niet gebruik kon worden gemaakt van Burman's „Apologia pro vincidiis", om te zien, hoe hij het historisch materiaal van Essenius heeft weerlegd.

Het groote werk in onze taal over de Sabbatsopvatting in den loop der historie is dat van Koelman. Zooals uit wat hierboven gezegd is blijkt, was er door anderen al heel wat materiaal verzameld, waarvan Koelman gebruik kon maken. We hebben over dit werk van Koelman al eerder gehandeld. Aan wat gezegd werd, voegen we hier nog het volgende toe: Het schema van Koelman's overzicht over de meeningen inzake den Sabbat in den loop der historie vertoont veel overeenkomst met dat van Hoornbeek. Op soortgelijke wijze als bij Hoornbeek het geval is, passeeren hier de kerkvaders, de synoden enz. de revue. Evenals bij Hoornbeek wordt ook bij Koelman een breede bespreking van de doctores der Middeleeuwen gemist.

Een kort overzicht van den inhoud van Koelman's „Historie" moge een indruk geven van den rijkdom van materiaal, hier samengebracht. Na een inleiding, geeft hij eerst een aantal historische bewijzen daarvoor, dat de eerste dag der week in de eerste kerk is gehouden voor den rustdag der Christenen. Hij beroept zich daartoe op de Schrift; en vervolgens op het verhaal van Plinius; het getuigenis in den Tamud; een groot aantal oudvaders; het geschil over den Paaschdag; het sterven der martelaren voor dien dag; oude concilies; placcaten van keizers en koningen; de algemeene toestemming ook van de oude ketters; de belijdenis der Sabbatsbestrijders; in de volgende hoofdstukken wordt het gevoelen over den Sabbat en den Zondag uiteengezet van: de Waldenzen en Bohemers; de Fransche kerk en -theologen; Calvijn; de Zwitsersche kerk en -theologen; de Duitsche theologen; de Luthersche theologen; het gevoelen der Schotsche en Iersche kerk en -theologen; het gevoelen der Nederlandsche kerk over den Sabbat en 's Heeren Dag vertoond uit hun Catechismussen, synodale besluiten, politieke placcaten, uit de geschriften van de professoren der academiën van Franeker, Leiden, Groningen, Utrecht, Harderwijk, en uit de geschriften en woorden van ettelijke voorname leeraren in Nederland. In de laatste twee hoofdstukken komt ter sprake het gevoelen der Papisten, der Socinianen, Wederdoopers, Remonstranten, Familisten, Geestdrijvers en Quakers.

Dit overzicht, ontleend aan den „inhoud der kapittelen", die Koelman zelf aan zijn werk vooraf doet gaan, geeft maar een eersten indruk van de geweldige hoeveelheid materiaal, die in Koelman's werk is vervat; nagenoeg allen, wier uitspraak in den twist dienst moest doen, zijn ook bij Koelman vermeld; daar we straks op verschillende onderdeelen nog wat nader in willen gaan, leggen we dan ook voor zoover het de eene partij geldt, Koelman's werk ten grondslag.

Een boek uit dezen tijd en in onze taal van de andere partij, dat met dit werk kan worden vergeleken, bestaat niet. Wel heeft ook Vlak een „Historie van den Sabbat en den Zondag" geschreven, maar de opzet van dit werk is lang niet zoo grootsch. In korte paragraafjes gaat Vlak in zijn werkje de historie van den Sabbat door. Van meer beteekenis voor de kennis van de belichting der historie, zooals die door de andere partij gegeven werd, zijn de „Aanmerkingen", die hij op Koelman's historische argumenten heeft gegeven; waar dat mogelijk was, is daarvan in het nu volgend overzicht gebruik gemaakt.

We willen het beroep op de historie nu nog wat nader bezien, iets meedeelen uit de argumenten, die aan beide zijden naar voren werden gebracht, en over de beschouwingen over de historie van den Sabbat, die werden gegeven. We doen dat voornamelijk aan de hand van Koelman's werk; waar noodig, hebben we zijn overzicht aangevuld uit de met hem gelijkgezinden, m.n. Essenius en Hoornbeek, terwijl we tevens aangeven, op welke wijze de andere partij de getuigenissen uit de historie tot bevestiging van eigen meening aanwendde. Ook uit Engelsche werken hebben we hier en daar wat bijgevoegd. We meenden, daartoe gerechtigd te zijn, daar ook verschillende Engelsche werken als strijdschriften in het dispuut in ons vaderland dienst deden, en omdat ons overzicht daardoor wordt verrijkt.

Echter verwachte men niet, hier een min of meer volledige lijst te vinden van uitspraken, die in den loop der historie over den Sabbat zijn gedaan. Weet men, dat het overzicht, dat Koelman van de historie geeft, voor zoover het ons onderwerp betreft, 158 blz. beslaat (daarna geeft hij nog citaten van Socinianen en anderen), en houdt men er dan rekening mee, dat ook hij allerminst volledig is; bedenkt men eindelijk, dat het werk van Cox, „The literature of the Sabbathquestion" twee deelen telt, tezamen 1000 blz., waarvan ongeveer de helft voor deze studie in aanmerking komt, dan is het duidelijk, dat het ondoenlijk is, in deze

studie een volledig overzicht te geven van de uitspraken, waarop men zich beroepen heeft. Bovendien zou daar nog bijkomen, dat, daar de citaten vaak in vertaling worden opgenomen, of, als ze in het oorspronkelijke worden gegeven, met weglatingen e.d., we zelf de oorspronkelijke teksten zouden moeten ter hand nemen, en dat te doen ligt buiten het kader van dit werk.

Naar gelang de beschouwing was van hen, die over den Zondag schreven, was ook het historisch materiaal, dat ze aanvoerden en de beschouwing, die ze daarover leverden.

Dat verschil is er al dadelijk inzake de Schriftgegevens.

De eene partij leest in de Schrift: de Sabbat is ingesteld in het paradijs en op den Sinai herhaald; door goddelijke autoriteit is de viering van den eersten dag in de plaats van den Sabbat gekomen.

Anderzijds is de voorstelling: de Sabbat is ingesteld op Sinai; is met Christus afgeschaft; de Zondagsviering is naar analogie van het vierde gebod ingesteld door vrije bepaling der kerk.

Deze verschillende beschouwing is er ook inzake de gegevens der ongewijde geschiedenis. Van beide kanten geeft men wel toe, dat in den loop der historie getuigenissen gevonden worden, die pleiten tegen de opvatting, die men zelf voorstaat, maar handhaaft men, dat de getuigenissen der historie eigen opvatting rechtvaardigen.

Met die algemeene aanduiding zouden we kunnen volstaan, maar het is toch wel interessant, op dezen strijd over de historie in te gaan. Van beide zijden heeft men moeizaam arbeid verricht, en getuigenissen en bewijzen uit de historie opgedolven, die waard zijn, dat ze even voor het voetlicht komen. Bepaaldelijk mag het niet van belang ontbloot worden geacht, na te gaan, welke gegevens uit de Reformatoren en de reformatorische belijdenisgeschriften zijn verzameld, en welke interpretatie van deze gegeven werd. Kan dit medewerken, om een indruk te krijgen van de wijze, waarop men zijn meening verdedigde met een beroep op de historie, tevens zullen we zoo den Sabbatsstrijd kunnen zien in het licht der historie, voor zoover dat licht in het dispuut zelf ontstoken is. Hoezeer immers leemten zijn aan te wijzen in het beroep, op de historie gedaan, de groote lijnen zijn toch wel getrokken.

Den voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod en van de Zondagsviering, op dat gebod rustend, was er veel aan gelegen, te bewijzen, dat de Zondag al vroeg werd gevierd. Het beroep geldt hier:

De verklaring van den heiden *Plinius* in diens brief aan keizer Trajanus, waarin hij meedeelt, dat de Christenen gewoon waren, stato die ante lucem convenire, om met elkaar te zingen ter eere van Christus en van God, en zich door een sacrament te verbinden, geen boosheid te bedrijven, .. daarna plachten ze uiteen te gaan, en weer samen te komen, om spijs te nemen met elkaar. Heylin meent, dat hier bedoeld is de Zaterdag of de Zondag, zoó niet beide dagen[1]), maar dat wordt door Hoornbeek[2]) en door Koelman bestreden, daar Plinius hier spreekt van één dag en niet van twee dagen, en van een dag, die door de Christenen algemeen erkend werd; dit nu kan van den Joodschen Sabbat niet gezegd worden. Ook kan, zeggen ze, de Zaterdagssabbat dáárom niet bedoeld zijn, omdat men den dag hield ter eere van Christus en zij, die in de Oostersche streken den Sabbat vierden, deden dat niet ter eere van Christus, maar ter gedachtenis aan de schepping; Koelman's conclusie uit deze plaats is, dat de gewoonte en de praktijk der kerk vanaf de tijden der apostelen is geweest, hun vergaderingen te houden op des Heeren Dag tot Christus' lof.

In den *Talmud* zeggen de rabbijnen, dat Jezus de Nazareener den eersten dag der week aan de Zijnen geboden heeft[3]), en op een andere plaats[4]), dat het een heiden verboden is te rusten op den zevenden en den eersten dag; volgens Koelman geven ze zoo te kennen, dat de Christenen gewend waren, op des Heeren Dag van hun werk te rusten. Ook Coccejus zegt[5]), dat hieruit schijnt te kunnen worden bewezen, dat de Christenen vanouds op des Heeren Dag niet gewerkt hebben.

De *Paschastrijd* werd vooral aangevoerd door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod. Daaruit, dat er een strijd over ontstond, of het Paaschfeest gehouden zou worden

---

[1]) Anderen dachten evenzoo; zie daarover, en over andere meeningen over deze plaats: Hessey, l.c., p. 280, 281.

[2]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 300 v.v.

[3]) Een Nazareener is hij, die wandelt in de dwalingen van dien man, die bevolen heeft te houden een dag der droefheid op den eersten dag der week. (geciteerd door Coccejus, concl. 28 van zijn getuigenissen, achterin zijn „Indagatio"); zie ook Koelman, „Historie", bl. 14.

[4]) „Codex de synedrio", aangehaald door Coccejus, conclusie 29, en Koelman, bl. 14.

[5]) Coccejus, „Indagatio", pag. 247, 248, aangehaald door Koelman, „Historie", bl. 14.

op den veertienden dag van de desbetreffende maand, zooals de Oostersche kerk dat wilde, dan wel, zooals de Westersche kerk dat voorstond, op den daarop volgenden Zondag, besloot men, dat de viering van des Heeren Dag al lang te voren bij alle kerken was aangenomen. Ook van de andere zijde werd echter op dezen zelfden strijd een beroep gedaan; men wees er op, dat in de Oostersche kerk de Dag des Heeren dus niet zoo in eere was, dat het Pascha daarop werd gesteld.

Het *getuigenis* der *martelaren:* ten tijde van de vervolgingen antwoordden de Christenen op de vraag, of ze vergaderingen hadden gehouden en des Heeren Dag gevierd, dat ze dat gedaan hadden en niet laten konden, en dat een Christen niet kan zijn zonder des Heeren Dag. Ouderling Saturninus sprak het ook uit, dat hij dien dag gevierd had, omdat de wet dat gebiedt.

Bij ons overzicht zijn we, nadat we enkele kleinere argumenten vooraf lieten gaan, nu toegekomen aan de getuigenissen der „oudvaders". Bij de weergave van het debat over dit onderdeel komen we voor bijzondere moeilijkheden. Niet alleen is het aangevoerde materiaal vrij omvangrijk, er is meer. Voor zoover het debat in het Nederlandsch werd gevoerd, werden de citaten voor een deel in vertaling gegeven, waardoor er telkens discussie over ontstond, of de vertaling wel goed was. Ook werd er over gediscussieerd, of wel juist geciteerd was, en of de bron wel echt was; eindelijk ontstond er heel wat discussie — dit geldt echter over heel de linie der aangehaalde getuigenissen — over de beteekenis van het aangevoerde materiaal. We leggen om al deze redenen hier voornamelijk den nadruk op de algemeene conclusies, waartoe men in het debat kwam.

De voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod geven gaarne toe[1]), dat de oude kerkleeraars doorgaans scherp ingaan tegen het houden van den Sabbat; dat met nadruk wordt verklaard, dat de Sabbat, evenals de besnijdenis, alleen voor de Joden gold, en is afgeschaft, en niet is opgelegd aan de nova creatura; dat velen van hen leeren, dat de Sabbat is ingesteld bij den Sinai en dergel.; maar dat moet, zeggen ze, daaruit worden verklaard, dat de Christelijke kerk een zwaren strijd had tegen Judaïseerende tendenzen; het geldt, nader, van den

[1]) Zie over het nu volgende, Hoornbeek, „De Observando", pag. 145 sqq.

Joodschen Sabbat, niet van den Sabbat van het vierde gebod. Daarom meenen ze ook, dat het beroep, dat van andere zijde op de patres gedaan wordt, vervallen moet. Hoewel ze niet geleerd hebben, zegt Hoornbeek, dat Christus bevolen heeft, den Zondag te vieren, waren ze niet van gedachte, dat geen dag in de week moet worden gehouden en dat deze dag niet de Zondag was. Van den Zondag wordt de lof bezongen; de eerste dag der week is de dag der herschepping, toen is het manna gegeven, de Geest uitgestort, enz. Wel werden de Sabbat en de eerste dag der week beide gevierd, maar men hield ze toch niet in gelijke waarde. Origenes noemt al den eersten dag der week Sabbat, terwijl hij toch anders wel onderscheid maakt tusschen den Sabbat en den Dag des Heeren[1]). Discussie was er over een uitdrukking bij Ignatius; deze drong er in een geschrift op aan, dat men niet meer op Joodsche wijze Sabbat zou houden, maar, schrijft hij, laat ieder geestelijk Sabbat vieren en meta to sabbatisai heortazein des Heeren Dag, den dag der opstanding, de koningin der dagen: beteekent, zoo vroeg men, dat „meta to" enz. „na" het vieren van den Sabbat, of „in plaats van". Ook werd veel besproken[2]), dat Ignatius schrijft: mèketi sabbatizoontes, alla kata kuriakèn (zooèn) zoontes; sommigen vertalen hier: niet langer den Sabbat waarnemend, maar den Dag des Heeren houdend; ze doen dat, terwijl ze de tekstkritische juistheid van zooèn ontkennen; anderen vertalen: niet langer vierend den Sabbat, maar levend naar het leven des Heeren.

Van Athanasius is de uitspraak (in: De semente): eertijds was de Sabbat bij de Ouden in hooge achting, maar de Heere heeft den Sabbatdag op des Heeren Dag overgebracht (metethèke) door de andere partij werd deze uitdrukking echter wel verstaan van de verandering van het teeken in de beteekende zaak of aldus, dat Christus door Zijn opstanding aanleiding heeft gegeven, dat Zijn volgelingen den dag veranderden.

De voornaamste van de aangehaalde getuigenissen willen we verder nog bij dit onderdeel geven.

Justinus Martyr schrijft in zijn „Verantwoording voor de Christenen aan keizer Antonius", hoe de Christenen des Heeren Dag onderhielden, n.l. door dan bijeen te komen, en godsdienst-

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 301.
[2]) Cox, l.c., vol. I, p. 119.

oefening te houden, van welke hij een teekening geeft; hij schrijft ook, waarom men het op dien dag doet, n.l. omdat het de eerste dag der week is, op welken God de duisternis verdreven en de wereld gemaakt heeft, en omdat op dien dag Christus uit de dooden is opgestaan.

Ireneus: De Sabbat was als heel de Joodsche wet symbolisch, bedoelde den mensch te leeren, God elken dag te dienen, en was typisch voor het komende koninkrijk Gods. Ook wordt de volgende uitspraak van hem aangehaald: op den Dag des Heeren houdt elk van ons Christenen den Sabbat, nadenkend over de wet, en ons verblijdend in de werken Gods, — maar deze plaats is, verzekeren anderen, niet bij Ireneus te vinden [1]).

Van hem wordt verder aangehaald de uitspraak [2]): Den mensch toebereidend voor een leven in heiligheid, sprak God met eigen stem de woorden van den decaloog; deze woorden gelden daarom nog voor ons, uitgebreid en verbreed, en zijn niet vernietigd geworden door Christus' komen in het vleesch. Deze plaats is genoemd de eerste aanwijzing van een Judaïseerende tendens [3]).

Dionisius van Corinthe ± 175 schreef in een van zijn brieven aan Soter: wij hebben heden des Heeren Dag geheel tot het einde toe doorgebracht, een heiligen dag, en uw brief gelezen. De uitdrukking „tot het einde toe" werd door degenen, die verdedigden, dat een heele dag gevierd moest worden, onderstreept.

Clemens Alexandrinus zegt (in: Strom.): die zijn leven naar de inzettingen des Evangelies aanstelt, dezelve onderhoudt des Heeren dag. Hij zegt ook, dat wij Christus en in Hem den Vader moeten eeren, niet op sommige tijden, maar ons gansche leven door, en bij elke gelegenheid; dat de godsdienst niet aan tijden en plaatsen gebonden is, en dat men altijd des Heeren Dag moet houden, te weten in het geestelijk rusten en afhouden van de zonde en door den Heere te verheerlijken; maar, zegt Koelman, hij disputeert aldus tegen degenen, die superstitieuselijk den dag stellen boven de werken van den dag; dit neemt echter het solemneel onderhouden van des Heeren Dag niet weg. Zoo verklaart ook Hoornbeek dit [4]). Clemens staat, zegt Hoornbeek verder, zóó op des Heeren Dag, dat, gelijk hij bewijst, dat de zevende dag

[1]) Cox, l.c., vol. I, p. 326.
[2]) b.v. door Ridderus, „Sevenvoudige oeffeningen", dl. II, bl. 325.
[3]) Cox, l.c., vol. I, p. 326.
[4]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 310; Koelman, „Historie", bl. 16.

heilig is geweest bij de heidenen, hij ook iets over den achtsten dag bijbrengt uit Plato. Hoornbeek wil niet uitmaken, of dit beroep opgaat of niet, maar wil er mee toonen, dat die dag niet in zoo gering aanzien is geweest bij de Grieksche kerk als men wel beweert.

Tertullianus gaf volgens Koelman zeer vele getuigenissen voor de algemeene onderhouding en heiliging van des Heeren Dag. Hij verklaart (Lib. de corona mil.), dat de Christenen het ongeoorloofd vinden, dan te vasten, of op de knieën te bidden; hij zegt elders (Apoc. c. 16), dat zij den Zondag besteden in vreugde; hij waarschuwt de Christenen tegen de heidensche feesten, daar zij elke week hun feestdag hebben (De idololatria). Inzake de Joden spreekt hij uit (Apol.): Wij hebben geen correspondentie met de Joden, noch.... in de plechtigheden der dagen. Hij beschrijft de vergaderingen, die men hield op des Heeren Dag (Apol.). Bij hem vinden we de verzekering, dat de Sabbat en de besnijdenis niet bekend waren bij Adam en Abel, dat de Sabbat uitbeeldde de rust van de zonde, en typisch was voor de rust des menschen in God [1]). Hij verklaart (De orat.): differentes etiam negotia, ne quem diabolo locum demus. Deze plaats wordt aangevoerd ten bewijze, dat de Joodsche wet van den Zaterdag op den Dag des Heeren is overgedragen, en dat Tertullianus het zonde geacht heeft, eenig werk op Zondag te doen. Anderen zien in deze plaats niets Sabbatistisch [2]). Uit Tertullianus wordt de eenige plaats aangevoerd, waar zou worden uitgesproken, dat de oorsprong van de Zondagsviering bij Christus of de apostelen te zoeken is, n.l. in „De Fugio", waar hij aldus redeneert: „how shall we celebrate the Lords Day 's solemnities? Just as the apostles did, who were safe by faith" [3]). Maar volgens anderen heeft deze plaats voor het genoemde punt geen bewijskracht [4]).

Origenes betoogt (op Ex. 16), dat het manna het eerst op des Heeren Dag is gegeven, de Joden moeten daaruit weten, dat toen al des Heeren Dag gesteld is boven den Joodschen Sabbat. Hij bestraft (hom. in Num.) hen, die een uur of twee van den heelen dag aan God geven, en tot de gemeente komen, terwijl ze het overige van den dag aan de wereld en aan den buik besteden.

[1]) Hessey, l.c., p. 46—48.
[2]) Hessey, l.c., p. 47; Cox, l.c., vol. I, p. 334.
[3]) Cox, l.c., vol. I, p. 335, 336.
[4]) Domwille, aangehaald bij Cox, l.l.

Ook beschrijft hij, hoedanig de onderhouding van den Sabbat voor den Christen moet zijn (hom. in Num.). Op dien dag moet men niets doen van alles wat de wereld belangt, men moet dan aflaten van alle wereldsche werken, niets wereldsch doen, maar in geestelijke werken bezig zijn, tot de gemeente komen, naar goddelijke lezingen en verhandelingen luisteren; dat is, zegt hij, den Christelijken Sabbat houden. Merk hier op, zegt Koelman [1]), dat Origenes den Dag des Heeren Sabbat heeft genoemd. Van bovengenoemde uitspraak van Origenes zegt Koelman verder, dat ze niet moet verstaan worden van den geestelijken Sabbat, zooals sommigen willen, daar niemand zegt, dat de Christenen altijd en alle dagen zich moeten onthouden van wereldsche bezigheden. En Hoornbeek [2]): dit strijdt niet daarmee, dat hij elders bestraft diegenen, die alleen op feestdagen in de kerk kwamen en hun godsdienst aan bepaalde dagen bonden: hij wilde, dat alle dagen voor heilig, en als des Heeren dagen gehouden zouden worden, in geestelijke oefeningen en werken. „Welcke geestelicke manier van uytlegginge bij niemand gemeender is als bij hem, ende daarom van so grooten kracht niet en word gehouden". Cox wil uit bovengenoemde uitspraak bewijzen, dat de Sabbat werd gehouden door de Joodsche Christenen; want dies Sabbati is een uitdrukking, die nooit in oude of nieuwe tijden gebruikt is om een anderen dag aan te duiden dan Zaterdag [3]). De Westminster Assembly is het, zoo wordt betoogd, die aan den Dag des Heeren de uitdrukking „Christelijke Sabbat" heeft vastgemaakt.

Van Origenes wordt verder een uitspraak aangevoerd, waarin hij het houden van den Dag des Heeren zoo verklaart, dat de volkomene altijd in Gods dagen leeft; hieruit zal toch, zoo wordt opgemerkt, niemand willen besluiten, dat men niet ook bijzondere dagen voor den godsdienst moet hebben. Ook schijnt hij (Contra C.) te meenen, dat de Sabbat van het begin der schepping geweest is. En in Matth. tract. 29 schrijft hij: „veniens autem Dominus noster Sabbatum nostrum et requies nostra attulit nobis requiem Sabbati sui, ut, sicut ille requievit in Sabbato ab operibus mundi...." [4]).

Bij de reeds genoemde uitspraak van Athanasius teekent Hoornbeek nog aan [1]), dat men niet zeggen mag, dat Athanasius wèl verklaart, dat Christus den Sabbatdag heeft veranderd en verzet op den Dag des Heeren, maar niet, dat Hij ook de rust van dien dag heeft overgebracht naar den anderen dag, „even of Sabbat sonder ruste was, ofte konde verstaan worden. Die dan den dag overbrengt, neemt die niet mede dat, welck dien dag maackt? Ofte is Sabbat sonder ruste?" Athanasius ziet toespeling op den Dag des Heeren o.a. in de woorden van ps. 118 : 24. En elders (hom. de Sabbat. et circumcisione) over den Zondag sprekende, zegt hij: „Derhalve hebbende hersteld de schepping, die in zes dagen was geschied, zoo stelde Hij dien dag in, of zonderde hem af, van welken de Geest voorzeide in den psalm: dit is de dag, dien de Heere gemaakt heeft. De Sabbat is het eind geweest van de eerste schepping, maar des Heeren Dag is het begin van de tweede.... gelijk Hij dan eertijds gewild heeft, dat de Sabbat onderhouden werd ter gedachtenis van het einde der eerste schepping, zoo eeren wij des Heeren Dag ter gedachtenis van het begin der tweede schepping". Hoornbeek merkt hierover nog op [2]): „Hij zegt niet, dat Christus het geboden heeft, maar hij loochent het daarom ook niet. Het ligt veeleer ingesloten daarin, dat hij de onderhouding van dien dag gelijk maakt aan dien, welken God geboden heeft te zijn tot een Sabbat. Hij heeft gezegd, dat de Heere deze verandering gemaakt heeft, dus wordt deze dag niet geëerd uit bloote gewoonte, maar door goddelijke autoriteit". Athanasius, zegt Koelman, toont dus, dat des Heeren Dag is onderhouden geweest, en hij wijst ook de reden en het fundament van die onderhouding aan.

Eusebius zegt tot lof van Constantijn (orat. de laud. Constant.), dat hij aan de heele wereld het vieren van des Heeren Dag heeft voorgeschreven. Als Eusebius verder van de kettersche Ebionieten schrijft (Histor. lib. 3, cap. 21): „ook onderhouden zij met ons den Dag des Heeren", dan blijkt, dat het onder rechtzinnige Christenen gewoonte was, dien dag te onderhouden.

Ambrosius: Des Heeren Dag is ons daarom een geëerde, solemneele dag, omdat de Zaligmaker op denzelven dag als opgaande zon de helsche duisternis verdreven heeft. En: „de Sabbatdag was de laatste in orde der dagen, maar de eerste in heiliging onder de wet, maar als het einde der wet gekomen was, n.l. Christus.... zoo is

---

[1]) Koelman, „Historie", bl. 18.
[2]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 311.
[3]) Cox, l.c., vol. I, p. 350.
[4]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 311.

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 320.
[2]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 321.

die dag begonnen de eerste te wezen, die de achtste is, hebbende haar voorrecht en waardigheid door des Heeren opstanding. ....Derhalven is de ware rust nu niet in het ophouden van werk, maar in den tijd der opstanding". Hoornbeek merkt op, dat Ambrosius bij ps. XLVII te kennen geeft, dat door en met Christus onze dag is geheiligd in plaats van den ouden Sabbat. Hij spreekt daar uit, dat de ware rust niet bestaat in het ophouden met het werk, maar aanduiding is van heel den tijd der opstanding. Hoornbeek zegt naar aanleiding daarvan: dat de oude Sabbat is afgeschaft en dat de Christenen geestelijk moeten Sabbat houden, is allen bekend.

Gregorius van Nyssa bestraft het volk, dat op den Zaterdags-Sabbat niet samen kwam, en schrijft dan: „met wat voor oogen ziet gij des Heeren Dag aan, gij, die den Sabbat hebt versmaad; weet gij niet, dat die dagen zusters zijn; indien gij den eenen smaadheid aandoet, kwetst gij den anderen." Dit ziet, volgens Koelman, op de gewoonte, om Zaterdags een voorbereiding te maken tot den Dag des Heeren. Hoornbeek bestrijdt de gedachte, dat onder den Sabbat dit leven, en onder den Dag des Heeren het toekomende leven moet worden verstaan[1]). De andere partij voert deze plaats echter gaarne aan ter bevestiging van eigen opvatting; er zou uit blijken, dat de Zaterdag evenzeer in eere was als de Zondag.

Clemens Romanus, bij wien overigens veel dwalingen voorkomen — zegt Koelman —, wekt dringend op (Constit. apost.), om op den Sabbat en op den Dag des Heeren vlijtiger op te gaan naar des Heeren tempel, om God te dienen; ook tot den privaten godsdienst op dien dag wekt hij op. Hij zegt, dat de dienstboden niet moeten werken op des Heeren Dag, of op Zaterdag, ze moeten vijf dagen in de week werken. Op weer een andere plaats zegt hij, dat niets geoorloofd is te spreken of te doen, dan hetgeen heilig is.

Hieronymus schreef over den Zondag (op Marc. 16): deze dag is alleen de eenige, eigen Dag des Heeren, en beter dan ontelbare andere dagen; en op een andere plaats (ad Helv. qu. 4): de apostel Paulus gebiedt bijna alle kerken, dat er inzamelingen voor de armen zouden zijn op den eersten dag der week, welke is des Heeren Dag. Hoornbeek schrijft over hem[2]): Als Hieronymus, sprekend van die verscheidene dagen, op welke de Christenen hun bijeenkomsten, gebeden en vasten houden, zegt, dat daardoor de eene dag niet vermaarder wordt dan de andere, is dat juist, als hij het neemt van die dagen op zich zelf; maar niet, zoo hij het bedoelt van des Heeren Dag ten opzichte van de andere dagen, want niemand schrijft aan die meerdere celebriteit toe dan aan deze. Hieronymus schrijft van Paula en de haren, dat zij Zondags uit de kerk komend, weer tot haar werk gingen, en kleedingstukken maakten. Deze plaats werd natuurlijk vooral door de andere partij gaarne gebruikt. Hoornbeek schrijft er over, dat dat van Paula zoo prijzenswaard niet was en dat beter is, wat Hieronymus in zijn brief aan Eustochius over de Egyptische monniken verhaalt: op des Heeren dagen zijn zij alleen bezig met bidden en lezen, iets, dat zij ook altijd na gedane werken doen, dagelijks lezen zij iets uit de heilige Schrift. Ook verder gaf Hieronymus wel stof tot eenige discussie. Hij handelde bij Gal. 4 over de afschaffing van den Joodschen Sabbat en schreef, dat de Christenen, die nog enkele dagen houden, dat niet doen op Joodsche wijze. Hoornbeek merkt daarover op: Als hij spreekt van verscheidene dagen, waarop de Christenen hun bijeenkomst hebben, en zegt, dat daardoor de eene dag niet celebrior wordt dan de andere, is dit in zeker opzicht waar, als hij het maar niet verstaat van den Sabbat ten aanzien van de andere dagen.

Hieronymus werkt het verschil uit tusschen Joodsche en Christelijke ordinantiën. De Sabbat hoort tot de eerste, de Dag des Heeren tot de laatste. Hij verdedigt krachtig de Christelijke instelling van den Dag des Heeren tegen de beschuldiging van Judaïsme[1]).

Augustinus zegt (Contra Faust. Man.), dat we spreken van des Heeren Dag, omdat de Heere dien dag gemaakt heeft; door Christus is het des Heeren Dag geworden, en dat, omdat onze Zaligmaker op dien dag uit de dooden is opgestaan; die dag (serm. de tempore) wordt daarom des Heeren genoemd, opdat wij op dienzelven van alle aardsch werk aflatende, alleen in den godsdienst zouden bezig zijn, gevend de eer aan dezen dag, vanwege de hoop der opstanding, dien wij op denzelven hebben.... want het is de eerste dag der eeuw, waarin de hoofdstoffen der wereld gemaakt zijn, op denzelven zijn de engelen geschapen, is Christus uit de dooden opgestaan, is de Heilige Geest van den hemel op de aposte-

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 326.
[2]) Hoornbeek, a.w., bl. 328, 329.

[1]) Hessey, l.c., p. 73.

len neergekomen, het manna in de woestijn van den hemel gegeven; door dit alles steekt de Dag des Heeren uit, en daarom hebben de heilige leeraars besloten, al de eer van den Joodschen Sabbat op denzelven over te brengen; laat ons, schrijft hij, dan des Heeren Dag houden, broeders, en laat ons dien heiligen, gelijk den ouden geboden is aangaande den Sabbat, zooals de wetgever zegt: van den avond tot den avond zult gij uw Sabbaten houden; laat ons toezien, dat onze ledigheid niet ijdel zij; laat ons van alle landwerk, ver van alle bezigheid afgezonderd, alleen in den godsdienst bezig zijn. Zoo heiligen wij recht des Heeren Sabbat, gelijk de Heere zegt: geen werk zult gij op denzelven doen. Hij wekt ernstig op, dat ieder, die kan, toch tot de vergadering kome, en niet thuis blijve, noch met jagen zich ophoude, en in duivelsdienst bezig zij, velden en bosschen omloopend, tierend en razend, en niet zuchtingen en gebeden uit het binnenste hart tot God voortbrengend. Nog leelijker is — zoo schrijft hij —, dat sommigen naar de kerk komen, maar er niet in gaan, en niet bidden, noch wachten tot na de celebratie, maar als binnen gelezen wordt, zijn zij buiten bezig met praten, lasteren, met teerlingen of onnoodige jokkernijen (hom. in Matth.). Van den Joodschen Sabbat zegt hij: zoo wie dien dag onderhoudt, gelijk de letter luidt, die is vleeschelijk wijs.

Door de andere partij wordt gaarne gewezen op de uitspraak van Augustinus, waarin hij zegt, dat er maar negen moreele geboden zijn; Augustinus, aangehaald door Vlak, schreef[1]): „Ideoque inter omnia illa decem precepta, solum ibi quod de Sabbatho positum est figurate observandum praecipitur.... illud autem unum de Sabbatho.... et in mysterio praeceptum fuit et quodam sacramento figurabatur, ut hodie a nobis non observetur, sed solum quod significabat intuemur."

Koelman zegt in verband hiermee[2]), dat er van de kerkleeraars maar twee waren, die zeer buiten het spoor gingen: Augustinus, die maar negen geboden telde, die ons naar den letter verbinden, en Hesychius, die ook wilde, dat het vierde gebod in het lezen zou nagelaten worden, iets, dat, naar hij zegt, Vlak zes maal vermeldt.

Chrysosthomus: Laat ons deze onbewegelijke wet ons zelven en onze vrouwen en kinderen voorschrijven, dat wij een dag in de

[1]) Vlak, „De heilige Sabbath", bl. 95, 96.
[2]) Koelman, in zijn „Wederlegging-Vlak", pag. 3 v.v.

week, en dien geheel, doorbrengen in het hooren en bewaren van het gehoorde, laat uw oogen en handen dien heelen dag tot God uitgebreid zijn. Over 1 Cor. 16 : 2 stelt hij de vraag, waarom de apostel geboden heeft, de inzameling op dien dag te doen, en antwoordt: omdat ze op dien dag van alle werk zich onthielden; omdat door de rust van dien dag hun ziel vroolijk gemaakt werd, en, hetgeen het grootst is, omdat ons van God op dien dag oneindige goederen gegeven zijn; indien wij den dag van onze geboorte eeren, moeten wij veeleer dezen dag eeren, die genoemd kan worden de dag der geboorte van het gansche menschelijk geslacht; daarom is het zeer betamelijk, dat wij dien met geestelijke eer versieren, niet door maaltijden te houden, of wijn te drinken.... maar met de armen te verkwikken. In een preek op Gen. 2 zegt hij: hier geeft God in den beginne deze leer, dat binnen den cirkel van zeven dagen een gansche dag voor geestelijke oefening moet worden afgezonderd en besteed, want daarom heeft God na zes dagen den zevenden geheiligd. Van de private oefeningen verklaart hij: Gij behoort niet, scheidende uit de kerk, tot andere bezigheden u te begeven, die met de daarvóór verrichte in strijd zijn, maar zoo haast als gij thuisgekomen zijt, den Bijbel ter hand te nemen, vrouw en kinderen te roepen om het gehoorde te bespreken en dan te gaan tot de dingen dezes levens. Dit laatste, zegt Hoornbeek[1]), moet niet verstaan worden van allerlei wekelijksche arbeid, want hij heeft die dingen, als contrarie aan de dingen van den godsdienst, verworpen, dit moet verstaan van de dingen, die noodzakelijk zijn tot levensonderhoud.

Verder worden genoemd en gegeven getuigenissen van *Hilarius, Basilius, Epiphanius, Sedulius Hybernensis, Isidorus Hispalensis, Gregorius Magnus* enz.; de laatste schreef: op des Heeren Dag moet men van alle arbeid rusten; hij kantte zich scherp tegen hen, die zeiden, dat men op des Heeren Dag mocht werken. Gregorius had ook gehoord, dat sommigen leerden, dat men zich op den Dag des Heeren niet mocht wasschen of baden. Waarop hij antwoordde, dat dat ongeoorloofd was, zoo iemand het deed uit dartelheid, zooals dat ook op andere dagen ongeoorloofd was, maar dat het mocht, als het noodzakelijk was.

Isidorus Hispalensis sprak uit, dat de apostelen geordonneerd hebben, dat de Dag des Heeren met godsdienstige solemniteit

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 330.

zou gehouden worden, omdat onze Verlosser daarop van de dooden is opgestaan; deze dag wordt dáárom des Heeren Dag genoemd, opdat wij, op denzelven rustend van alle aardsche daden, en van de tentatiën der wereld, in Gods heiligen dienst zouden bezig zijn.

Terwijl het bovenstaand overzicht van getuigenissen vooral een indruk geeft van de argumenten, door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod aan de oude kerkleeraars ontleend, willen we van de andere partij Coccejus laten hooren. Deze is in het citeeren en concludeeren bij dit onderdeel vrij uitvoerig. We geven de voornaamste conclusies, die hij opstelde nadat hij een reeks van uitspraken had gegeven. Coccejus concludeert dan [1]):

Niemand van de oude kerkleeraars zegt, dat Adam in den staat der rechtheid bevel had, om geen werk te doen, noch dat Adam of een der patriarchen zich onthouden heeft van te werken op zekeren dag uit kracht van eenig gebod, vóór Mozes; sommigen zeggen, dat Adam, Henoch, Noach e.a. den Sabbat niet gehouden hebben en bewijzen daaruit, dat de Sabbatsrust niet hoort tot die dingen, die altijd onveranderlijk goed zijn. De oorzaak van de zegening en heiliging van den zevenden dag stellen ze daarin, dat de zevende dag een getuige is van de volmaaktheid van het werk Gods, dat in de schepping van den mensch volbracht is; daarin, dat hij het begin is van den tijd, dien de mensch verder altijd leven moest, in oprechte vreeze Gods; daarin, dat de Heere dien dag, van welken men niet leest, dat de avond gekomen is, tot een voorbeeld gemaakt heeft van de zalige rust; en daarin, dat de Heere dien dag voor den Zaligmaker heeft bestemd, om te rusten van het werk der verzoening.

De zegening van den Sabbat stellen zij in de rust van God Zelf; maar zij leeren, dat de rust of ledigheid op den zevenden dag door Mozes geboden is en dat zeer nauw; uitzondering werd alleen gemaakt voor het werk der priesters in het heiligdom en voor dat der besnijdenis. Deze ledigheid beschouwen ze als een deel van den godsdienst, n.l. als ze uit gehoorzaamheid in het geloof ledig waren. Maar ze zeggen niet, dat de ledigheid zelf godsdienst is, eer het tegendeel. Ze geven deze redenen, dat God den Sabbat of ledigheid geboden heeft: de Israëlieten moesten zoo

[1]) Voorkomend achter in zijn „Investigatio". Zie ook zijn „Defensio investigationis".

leeren, dat de ware heiliging des gemoeds bestond in rust, d.i. in liefde; 2. ze moesten zoo bekennen, dat ze altijd zondigden. Ook andere soortgelijke redenen geven ze nog; maar niemand meent, dat God door het vierde gebod den tijd, om Hem te dienen, bepaald heeft. Alleen Chrysosthomus heeft gezegd, dat de kerk in het gemeen en overal ten minste iederen zevenden dag gebruiken moet om samen te komen; ze ontkennen, dat de Sabbat aan het nieuwe schepsel is opgelegd. De algemeene opvatting is, dat den Christenen de ledigheid der handen of de solemneele ledigheid, op geen dag geboden is; men maakt de tegenstelling tusschen menschelijke Sabbaten en Sabbat Gods. Ze laten het gebod om te rusten alleen gelden voor den zevenden dag, noemen nooit den rustdag des Heeren Sabbat, en maken scherp onderscheid tusschen den Sabbat en den Dag des Heeren.

Ze zeggen, dat de Christenen niet belast zijn met eenig juk, maar dat ze God dienen door het betrachten van die dingen, welke onveranderlijk en goed zijn, die in de tien woorden begrepen zijn, en die zij stellen in geloof en liefde.

Ze zijn van oordeel, dat de oefening der godzaligheid het eigen werk der Christenen is en dat het behoorlijk is, dat zij alle dagen, zooveel mogelijk, niet alleen in het bijzonder zich hierin oefenen, maar ook in de bijeenkomsten en vergaderingen.

De Christenen zijn doorgaans gewoon geweest alle dagen bijeen te komen en Avondmaal te houden.

Omdat de eerste Christenen waren uit Joden en heidenen, teekenden ze aan, dat ze voornamelijk ook op Sabbaten bijeenkwamen; maar zij, die den Sabbat nog in waarde hielden, werden voor ketters gehouden.

Den eersten dag der week noemden de Christenen Dag des Heeren; door dezen naam hielden zij den dag van Christus' opstanding in eere, maar niemand der ouden zegt, dat deze dag zoo genoemd is, omdat Christus zou geboden hebben, dan te rusten, gelijk eertijds de Joden.

Op den eersten dag erkenden zij, dat de vorige dagen en de dienstbaarheid een einde hadden. Zij hielden het daarvoor, dat die dag, en de weldaad, op denzelven ons geschonken, in de wet voorbeduid was door den achtsten dag der besnijdenis.

De Christenen, de Christelijke vrijheid gebruikend, hebben dien dag genomen, om op denzelven vreugde te bedrijven en alzoo tot verkwikking en opschorting van arbeid. Zij prezen den rustdag wel aan om dan de goddelijke wetten te overdenken en te betrach-

ten, maar niet om ledig te zijn van den arbeid. Men kwam voornamelijk op dien dag samen, en oordeelde dat noodzakelijk, niet, omdat God dien tijd tot den godsdienst verheven en geordonneerd had, maar omdat er velen waren, die het niet alle dagen konden of wilden doen.

Toen de Christenen een volk en een republiek begonnen te worden, gingen de bisschoppen en overheden met dwingende macht verbieden, eerst sommige, daarna alle werken, opdat zij, die de bijeenkomsten verzuimden, niets zouden hebben voor te wenden, waarom ze niet kwamen. Allengs nam de macht en pracht der bisschoppen toe, geleerdheid, kennis der Schrift en geloof namen af; een volk ontstond, dat uit gewoonte de tijden verdeelde door te werken en te rusten, dat in de vergaderplaatsen inbracht opgepronkte kleeren; de meening, dat men God diende, door slechts te rusten, ging heerschen.

Tegen deze afbuiging van de ware lijn moet met kracht worden gestreden [1]).

Voor de besluiten van *concilies,* de *constituties* en *wetten der eerste keizers,* die Koelman daarna behandelt, verwijzen wij naar § 3 der Inleiding; eveneens voor de Scholastiek. Op deze plaats daarover nog slechts een enkele opmerking.

Van de conciliebesluiten, in § 3 genoemd, komen er zeer vele bij het beroep op de historie ter sprake. Koelman, en de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod halen ze met instemming aan.

Over enkele uitdrukkingen was er discussie, b.v. over de bepaling van Laodicea, dat de Christenen op den Sabbat des Heeren behooren te rusten, zoo ze kunnen (eige dunainto). Deze uitdrukking werd, evenals het feit, dat de synode toeliet, dat Zaterdags Schriftgedeelten gelezen werden, door de tegenstanders van de moraliteit van het vierde gebod onderstreept. Men trok er de conclusie uit, dat het Sabbatsgebod niet beschouwd werd als onvoorwaardelijk bindend, maar meer als een regel, die, als de gelegenheid daarvoor gunstig was, moest worden nageleefd [1]). Daartegenover werd opgemerkt, dat deze uitdrukking ziet op de bezwaren, die er voor ondergeschikten uit voort konden komen vanwege hun heeren, en op andere belemmeringen.

Over Nicea (325) merkte Vlak tegen Koelman op, dat de bepaling, dat ook tusschen Paschen en Pinksteren, evenals op de Zondagen, niet knielend mocht worden gebeden, hem wel niet aan zou staan [2]). Telkens komt ook weer terug de bepaling in de wet van Constantijn, waarin toegelaten werd het land en den wijngaard te bewerken; deze bepaling werd door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod afgekeurd of verzacht: zoo zegt Walaeus [3]), dat deze bepaling alleen ziet op regenachtig weer, of op een ander geval van noodzakelijkheid. Afgewezen werd ook de gedachte, van andere zijde geopperd, dat Constantijn den Zondag ingesteld heeft.

Hoornbeek trekt [4]) de conclusie, dat het dus onjuist is, te zeggen, dat het bezwaar tegen arbeid op Zondag een nieuwe theologie is; de kerk heeft verstaan in haar synoden, dat men des Heeren Dag heilig moest houden en niet doorbrengen met lichamelijk werk, veel minder met niets doen.

Koelman: men heeft dus den Dag des Heeren in hooge eere gehouden, en zich tegen de Sabbatsschennis gekeerd.

Dat door iemand als Coccejus daarover heel anders werd geoordeeld, hebben we reeds gezien.

Koelman heeft hier ook een bewijs in wat hij noemt de *toestemming der ketters.* De inhoud van dit argument is als volgt:

Van de rechtzinnigen heeft noch kerk, noch schrijver ooit in twijfel getrokken, dat men één dag van de zeven dagen moet houden, dien dag moet rusten van het werk, en doorbrengen in den godsdienst, maar zelfs deed niemand van de oude ketters dat; hoeveel ze ook in twijfel trokken — er zijn allerlei dwalingen geweest —, maar des Heeren Dag is door allen erkend, zelfs de Ebionieten, die den Zaterdags-sabbat onderhielden, hebben, zegt Eusebius, met ons des Heeren Dag onderhouden. Men zal uit de kerkhistorie niemand kunnen noemen, noch een ketter, noch iemand anders, die geloochend heeft, dat de Dag des Heeren van der apos-

[1]) Koelman gaf in het tweede boek van zijn „Historie", waarin hij den Sabbatsstrijd in Engeland en Nederland behandelt, een korte critiek op Coccejus' getuigenissen (bl. 343); die critiek is: dat Coccejus er niet bij zegt, of zij, die hij aanhaalt, tegen het houden van den Joodschen Zaterdags-Sabbat spreken, of over den Christelijken Sabbat; dat Coccejus conclusies trekt zonder aan te wijzen uit welke woorden hij ze trekt; dat hij onjuist interpreteert e.d. Zie ook de critiek van Hoornbeek, in „De Observando", pag. 149 sqq.

[1]) Zie b.v. Vlak, „Nareden", bl. 54, 55. Ook Coccejus in zijn Testimonia achter in zijn „Indagatio".

[2]) Vlak, „Nareden", bl. 57.

[3]) Walaeus, „Opera omnia", t. I, p. 306.

[4]) In „Heiliging", bl. 343.

telen tijden af altijd is onderhouden en geheiligd in de Christenheid, hetzij dat die dag door Christus en de apostelen is ingesteld, of dat hij moet onderhouden worden als Sabbat. Eerst de Wederdoopers en Socinianen begonnen dat te loochenen. Vlak's antwoord hierop is, dat, al is dit zoo, er toch niemand in dien tijd te vinden is, die de stellingen van Koelman huldigt.

De leer der *Scholastiek* en van de *kerk* in de *Middeleeuwen* wordt door verschillende schrijvers behandeld als ze de leer der Roomsch-Katholieke kerk bespreken. Aangetoond wordt, dat verschillende „Paapsche" synoden tegen schending van den Christelijken Sabbat, als zonde tegen het vierde gebod, wetten hebben gemaakt. Ook vele „paapsche" Scholastieken worden genoemd. Ze disputeeren, zegt Hoornbeek [1]), of de onderhouding van den Dag des Heeren is van goddelijk of van kerkelijk recht; sommigen willen het eerste, en doorgaans staan ze toe, dat in 's Heeren Dag iets is van goddelijk, natureel recht, n.l., dat in de week eenige tijd voor den godsdienst geheiligd en afgezonderd wordt. Hij maakt ook de opmerking, dat door het opkomen der feestdagen de Dag des Heeren is verdonkerd, maar dat toch met name kort voor de Reformatie over den Zondag op vrij zuivere wijze is geschreven. Hij noemt den naam van Jakobus de Paradiso, die op heiliging van dezen dag aandrong. Hij besluit zijn hoofdstuk over „Het gevoelen der Papisten" met te zeggen: Het „Pausdom" heeft hier dus veel gezegd, maar minder gedaan; niemand zal zeggen, dat ze te scherp en te zuiver waren; wij moeten toezien, door hen niet beschaamd gemaakt te worden.

In denzelfden geest laat Koelman zich hooren. Hij toont aan, dat de ware leer van den Sabbat nog in eenige voetsporen onder de „Papisten" gevonden wordt, en haalt daartoe aan een enkele der synoden en der scholastieken, bovenvermeld, en tevens den Roomschen Catechismus, die uitspreekt, dat de apostelen den Dag des Heeren hebben ingesteld, om dien te vieren als Sabbat; maar wijst er ook op, dat men in het algemeen, om de autoriteit van de kerk en van menschelijke overleveringen staande te houden, de goddelijkheid van den Dag des Heeren prijsgegeven heeft. Hij stelt vast, dat de Roomsch-Katholieken, behalve dat ze den Dag des Heeren doen rusten op de autoriteit der kerk nog verschillende

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", cap. VII, „Het gevoelen der Papisten in het bijzonder en in Synoden van 1282—1612. En eenige placcaten dien aangaande".

andere onjuiste gevoelens hebben, b.v., dat de kerk feestdagen instellen mag; dat er een vorborgenheid en heiligheid is in den Zondag en in de feestdagen; dat op dien dag alleen de „ordinaire" werken en oefeningen, of de heel erg slaafsche, en de grovere, maar niet alle werken verboden zijn; dat men van Zaterdagsavonds tot den avond van den Dag des Heeren moet rusten. De onzen, zoo verklaart hij, verwerpen al die stellingen.

Door Hoornbeek worden ook enkele interessante uitspraken gegeven van Roomsch-Katholieke synoden in ons land en enkele overheidsbepalingen, waarin ook sterk tegen de Zondagsontheiliging positie genomen werd.

Ook de tegenpartij heeft eenige aandacht geschonken aan de leer der Middeleeuwsche doctores.

Vlak schreef in zijn boekje ook een „afdeeling" hierover. Hij geeft een breed citaat uit R. Martini's „Pugeo fidei", dat tegen de Joden geschreven is en waarin deze leert, dat het gebod van den Sabbat eenigszins moreel is, voor zooveel daarin geboden wordt, dat de mensch eenigen tijd rusten zal, om in de goddelijke dingen bezig te zijn; maar dat de bepaling van tijd of dag ceremonieel is. Ook van Thomas geeft hij een citaat, waarin uitgesproken wordt, dat het gebod naar den letter ten deele moreel is, ten deele ceremonieel; moreel is, dat Gode tijd afgezonderd wordt tot den godsdienst; ceremonieel is de bepaling van den bijzonderen tijd tot een teeken der schepping; ook verklaart Thomas, naar Vlak onder meer meedeelt, dat de onderhouding van des Heeren Dag in de nieuwe wet gevolgd is op den Sabbat, niet uit kracht van het gebod, maar door de inzetting der kerk en de gewoonte des volks; niet als een schaduw en daarom niet met zoo strenge rust.

Toegekomen aan den tijd der *Reformatie* wijzen de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod gaarne naar de eerste Reformatoren; deze hebben, zeggen ze, terwijl de Roomsch-Katholieke kerk de feest- en heilige dagen verhoogde en den Dag des Heeren verlaagde, getoond, dat de Dag des Heeren moest worden onderhouden krachtens het vierde gebod. Herhaaldelijk treffen we een beroep op de *Waldenzen* aan. Aangehaald wordt (uit de Historie der Waldenzen, beschreven door Joh. P. Perrin), dat ze in een van hun boeken, genaamd „Het Boek der deugden", een verklaring hadden van de tien geboden; die van het vierde gebod luidde: degenen, die den Sabbatdag der Christenen, dat is den Zondag, willen vieren en onderhouden, moeten bijzonder op vier

deugden letten; 1, dat zij zich onthouden van alle aardsche en wereldsche zaken; 2, dat ze niet zondigen; 3, dat ze niet ledig zijn, wat aangaat de goede werken; 4, dat ze zoodanige werken doen, die de ziel profijtelijk zijn. Al eeuwen lang hadden bij hen enkele artikelen der leer gegolden, die zij op hun synode te Angrogien, 1535, bevestigden, en waarvan het achtste is: op den Zondag moeten wij rusten van onzen arbeid, gedreven door ijver voor de eer en heerlijkheid Gods, door liefde tot onze dienstbaren en om ons te schikken tot het hooren van Gods Woord.

De *Bohemers,* nazaten der vrome Waldenzen, hadden hetzelfde gevoelen en dezelfde praktijk omtrent den Dag des Heeren. In hun „Ratio disciplinae" spreken zij aldus: Onder de feestdagen geven wij de eerste waardigheid aan den zevenden dag, aan 's Heeren Dag, welken niemand onder eenig voorwendsel van Christelijke vrijheid tot uiterlijke en slaafachtige werken mag gebruiken en dat daarom, dewijl deszelfs instelling niet een ceremonie is, maar een deel van de moreele wet, die voor eeuwig ongeschonden moet zijn. Als argumenten worden opgegeven:

1. De zevende dag is, vóór de wet beschreven was, al van de schepping der wereld ingesteld, aan de heele wereld opgelegd, en met bijzondere zegening ingewijd, Gen. 2 : 2,3.

2. De zevende dag staat in de wet niet onder de ceremonieele inzettingen, maar in de tien geboden; deze tien geboden zijn niet door Mozes, den verkondiger van de ceremoniën en schaduwen, maar door God Zelf van den hemel, door een majestueuze stem afgekondigd, en door Gods vinger in steenen tafelen geschreven.

3. Wij vinden niet één gebod zoo dikwijls door de wet en profeten herhaald en zoo ernstig afgeëischt, als het gebod van den Sabbat; het is niet waarschijnlijk, dat God een ceremonie zoo hoog heeft kunnen achten.

4. Nergens beroept God Zich zoo dikwijls op Zijn eigen exempel als in dit gebod.

5. God toornt zoo zeer tegen overtreders van dit gebod, dat Hij hen met den dood wil gestraft hebben; daarentegen worden aan de onderhouders van dit gebod belooningen toegezegd.

6. God zegt ook waarom, n.l. omdat Hij de Heere is, die hen heiligt.

7. Christus, hoewel de Heere van den Sabbat, heeft nochtans op den Sabbat gerust, niet op een pharizeesche ceremonieele wijze, maar zoo, dat Hij bijna altijd op de Sabbaten Gods Woord leerde, werken van barmhartigheid verrichtte, zieken gezond maakte.

Eveneens onderhielden de apostelen die dagen nauwkeurig, hebbende de heerlijkheid van den Sabbat overgebracht op den eersten dag, n.l.: om heilige vergaderingen te houden, en daarop oefeningen van godzaligheid te doen, zoodat ze dikwijls ook 's avonds en tot middernacht samen vergaderd bleven; waarvandaan zij ook dien dag den naam hebben gegeven van 's Heeren Dag.

Wij heiligen des Heeren Dag door:

1. te rusten van uiterlijke werken. Ook was de gewoonte, inzonderheid onder een Overheid, die de kerk beschermde, Zaterdags vóór zonsondergang van uiterlijke werken af te laten, en met het komen van den avond de heiliging van den Gode heiligen dag aan te vangen.

2. Het doen van geestelijke werken, n.l. psalmen zingen, Schrift lezen, reeds Zaterdagsavonds; in de vergaderingen komen, niet alleen een of tweemaal, maar vier of vijf maal. Want daar God dezen heelen dag uit de rij van de andere uitgenomen, en voor Zich alleen als Zijn heiligen dag toegeëigend heeft, zoo achtten onze voorouders het 't allerbeste, dat het voornaamste deel ervan in de vergadering der geloovigen werd doorgebracht, en dat er alzoo gelegenheid mocht zijn het overtollig zwerven, ledigheid en andere ijdelheden te voorkomen; daarom moet men niet op dien dag inkomsten overzien, rekeningen van ontvangst en uitgaven nazien, schulden invorderen.

De R.K. Aeneas Sylvius zegt (schrijft Koelman) in zijn „Hist. Bohem." van hen: nullo die ab opere cessandum, nisique nunc Dominica appellatur. Bellarminus verhaalt in „lib. de cultu sanctorum" van de Petrobrusianen, Waldenzen, Wicklefisten, dat ze alle feestdagen wegnamen, daar die tot de ceremoniën der Joden alleen behoorden, en dat zij daarbij gebruikten de teksten Rom. 14 : 5, e.a.

Essenius schreef vóór in zijn „Vindiciae" een dedicatie aan Joh. Amos Comenius en Johannes Leger, van welke de eerste een Boheemsch leeraar was geweest, de andere een Piemontois, terwijl ze toen leeraars waren resp. te Amsterdam en te Utrecht, dat deze beide verklaarden, dat dit gevoelen en deze praktijk der Boheemsche Broeders en van de kerken in de valleien van Piemont, aangaande den Christelijken Sabbat en des Heeren Dag, geheel in overeenstemming was met dat van de Gereformeerde kerken in Nederland.

Witsius, in zijn „Twist des Heeren", teekende bij de bespre-

king van enkele uitspraken over den Sabbat[1]) aangaande de Boheemsche Broeders aan, dat die kerk bij de oude Gereformeerde theologen hoog in aanzien was; hij gaf voortreffelijke getuigenissen over hen door, zoo dat van Bucer, die schreef: Ik geloof, dat gij te dezer tijd de eenigsten op aarde zijt, bij welke met de zuivere leer, de zuivere en heilzame orde bloeit.

Zooals vanzelf spreekt, hadden de *drie groote Reformatoren*, en m.n. *Calvijn*, de belangstelling. Aparte geschriftjes verschenen zelfs, waarin de uitspraken van Calvijn, die op den Sabbat betrekking hadden, werden bijeengebracht.

Een voornaam onderdeel in de discussie vormde hier, wat Calvijn geschreven had in zijn „Institutie". Calvijn schrijft daar[2]), lib. II, cap. 8, § 34: niet zonder vrije keuze hebben de ouden den Dag des Heeren, dien wij zoo noemen, gezet in de plaats van den Sabbat, want dewijl in de opstanding des Heeren is het einde en de vervulling van die ware rust, welke door den ouden Sabbat afgeschaduwd werd, zoo worden de Christenen door den dag zelf, die aan de schaduwen een einde toegebracht heeft, vermaand, dat ze niet mogen blijven hangen in de schaduwachtige ceremonie; Calvijn zegt, niet zoozeer te staan op het zevental der dagen, dat hij de kerk aan deszelfs slavernij zou willen binden en dat hij de kerken niet veroordeelt, die andere plechtige dagen hebben voor hun samenkomst, als ze zich slechts van superstitie vrijhouden. En verder: Zoo verdwijnen de beuzelachtigheden der valsche profeten, die het volk in de voorgaande eeuwen een Joodsche opinie hebben ingedrukt, want dit is niet anders, dan tot der Joden smaad den dag veranderen, en dezelfde heiligheid van den dag in het gemoed behouden: overmits ons blijft (n.l. naar hun gevoelen) een even gelijke beteekenis van een verborgenheid in die dagen, als er bij de Joden was.

Degenen, die een vrije opvatting van het Sabbatsgebod voorstonden, onderstreepen, dat Calvijn hier uitspreekt, dat hij de kerk niet aan het zevental wil binden; en dat het niet zoo is, dat wel de dag is verplaatst, maar dat alles verder gelijk gebleven is. Echter wordt er ook van die zijde op gewezen (Heylin)[3]), dat,

[1]) Witsius, „Twist des Heeren", bl. 292 v.v.

[2]) We geven de vertaling, te vinden in Koelman's „Historie".

[3]) Hier wordt b.v. verwezen naar Bellarminus (zoo door Hoornbeek, „Heiliging", bl. 384, 427, 428), die schreef (De cultu sanct. c.x.): „Festa Christianorum non solum ratione ordinis et politiae sed etiam ratione mysterii celebrantur, suntque dies festi vere aliis sanctiores sacratiores,

wat het tweede deel van de bovengegeven uitspraak aangaat, Calvijn daarmee ingaat tegen de Roomsch-Katholieke kerk, die aan den Zondag en aan de feestdagen een verborgen heiligheid toekende. Dit nu wordt door de andere partij met kracht onderstreept, en gezegd wordt, dat Calvijn zich hier waarlijk niet keert tegen hen, die de moraliteit van het vierde gebod voorstaan. Over Calvijn's opmerking over het zevental wordt gezegd[1]): Ook voor ons geldt, dat wij numerum septimum non moramur; wij houden het voor een vrije constitutie Gods. Wij willen de kerk niet binden aan de servitus van het getal, maar aan de gehoorzaamheid Gods. Verder wordt gezegd, dat, als Calvijn spreekt van andere dagen, die andere kerken houden, Calvijn dat niet bedoelt met vrijlating van den Zondag.

Van eerstgenoemden kant wordt ook gaarne aangevoerd Calvijn's verklaring van Coloss. 2 : 16, waar hij zegt: het paste voor de Joden, dat ze voorgeschreven dagen heilig hielden, die van anderen afzonderende; onder Christenen is zulke deeling opgehouden. Maar, zal iemand zeggen, wij behouden nog eenige onderhouding der dagen. Ik antwoord, dat wij geenszins dagen houden, alsof in de vierdagen eenige godsdienst is, of alsof het niet geoorloofd was, alsdan te arbeiden, maar dat wij het oog hebben op politie en orde, en niet op dagen.

Ook wijzen ze op wat Calvijn schrijft op Gal. 4 : 10, 11: als wij heden onderscheid der dagen hebben, zoo leggen wij geen strik van noodzakelijkheid op de conscienties; wij onderscheiden de dagen niet, alsof de eene heiliger was dan de andere, wij stellen daar de religie of godsdienst niet in, maar wij bezorgen alleen de orde en eendracht. Alzoo is de onderhouding bij ons vrij, en van alle superstitie zuiver.

Men geeft wel toe, dat Calvijn op onderscheidene plaatsen in zijn commentaren anders spreekt, maar merkt op, dat Calvijn de uitspraken in zijn „Institutie" nooit veranderd heeft, en dat hij zijn „Institutie" gedurig zoo bewerkte, dat, wat hij daarin schreef, nauwkeurig zijn gevoelen uitdrukt.

---

et pars quaedam divini cultus". Dit stelt hij tegen de Lutheranen en Calvinisten „qui docent dies determinatos ad feriandum non debere haberi caeteris sanctiores quasi mysterii aliquid, vel piam significationem continerent, sed solum haberi tanquam determinatio disciplinae et ordinis, de politiae causa.....".

[1]) Essenius, „Vindiciae", pag. 222.

De andere partij schrijft daarover als volgt: Al ware Calvijn hier eens niet geheel zuiver, dan zou men dat zoo kunnen beschouwen, dat Calvijn hier fout is geweest; het is immers menschelijk te dwalen, en God pleegt wel in groote mannen, van wie Hij het meest gebruik maakt, iets te laten, waardoor men zou zien, dat ook zij menschen en feilbaar waren; Calvijn is niet volkomen „opgeklaard" geweest omtrent het stuk van den Sabbat, en zegt hier en daar wel iets, dat de tegenpartij schijnt te begunstigen; toch heeft hij veel geschreven, waaruit klaar kan worden getoond, dat hij instemde met hen, die de moraliteit van het vierde gebod handhaven.

Daartoe wijst men er al dadelijk op, dat Calvijn in de „Institutie" ook anders schrijft, n.l. lib. II, cap. 3, § 9: Niets eischt de Heere strenger, dan dat wij Zijn Sabbat zeer godsdienstig zouden onderhouden, n.l. rustende van onze werken; maar niets wordt van ons bezwaarlijker verkregen, dan dat wij, onze werken latende varen, aan Gods werken de rechte plaats geven.

Als oorzaken van het vierde gebod noemt hij daar: 1. de rust van den zevenden dag moest aan Israël afbeelden de geestelijke rust; 2. God wil, dat er een vastgestelde dag zij, om samen te komen, om de wet te hooren en de ceremoniën waar te nemen, of ten minste, om de werken Gods te overdenken; 3. de rust voor hen, die onder ons staan. Hij zegt, dat de twee laatste oorzaken niet onder de oude schaduwen moeten worden gesteld, maar dat ze op alle eeuwen evenzeer passen. De Sabbat afgeschaft zijnde, heeft evenwel dit alsnog onder ons plaats, dat wij op gezette dagen tot het gehoor des Woords enz. samenkomen; ook, dat aan de dienstknechten en arbeidslieden vrij gegeven wordt. Wie kan ontkennen, dat die beide zoowel op ons als op de Joden passen? Beter ware het, dat we elken dag samenkwamen, opdat het onderscheid der dagen weggenomen worde. Maar, schrijft hij, indien zulks door veler zwakheid niet kan verkregen worden, waarom zouden we ons dan niet houden aan Gods gebod? Ik word, schrijft hij, gedwongen hier wat langer te zijn, omdat heden eenige ongeruste geesten geraas maken wegens 's Heeren Dag; zij klagen, dat het Christenvolk in het Jodendom gekoesterd wordt, omdat het eenige onderhouding der dagen behoudt; maar, zegt Calvijn, die dagen worden door ons zonder Jodendom onderhouden; wij verschillen in dezen deele ver van de Joden, want wij vieren die dagen niet als een ceremonie met een zeer nauwgezette godsdienstigheid, waardoor wij zouden meenen, dat er een geestelijke

verborgenheid door afgeschaduwd werd, maar wij nemen ze aan als een remedie, die noodig is om in de kerk orde te houden. Calvijn bespreekt daar ook de tegenwerpingen der Wederdoopers uit Coloss. 2 : 16, 17; Gal. 4 : 10, 11; Rom. 14 : 5. Paulus keurt hier af, dat zij die dagen als schaduwen van geestelijke zaken behielden; zoo verduisterden zij Christus' heerlijkheid en het licht van het evangelie; zij rusten niet daarom van hun werk, omdat het aftrok van heilige oefeningen en meditaties, maar omdat ze droomden, dat ze, door te rusten van werk, de verborgenheden herdachten, die weleer aanbevolen waren. De apostel keurt hier af de verkeerde onderscheiding der dagen, niet de wettige verkiezing der dagen, die nuttig is voor de Christelijke samenleving.

Verder wijst men op Calvijn's commentaar op Gen. 2 : 2, 3. Hier verklaart Calvijn onder meer: God heiligde den zevenden dag, terwijl Hij dien voortreffelijk maakte opdat deze door een bijzonder recht uit zou steken onder de andere.... Want Hij heeft een dag (van de andere afgenomen) tot dit bijzondere gebruik gedestineerd.... Zoo heeft God dan eerstelijk gerust, daarna heeft Hij die rust gezegend, opdat deze onder de menschen in alle eeuwen heilig zou zijn, ...want God heeft niet simpelijk den mensch geboden, elken zevenden dag van het werk te rusten, alsof Hij lust had in ledigheid; maar opdat de menschen, van alle bezigheden losgemaakt, hun harten tot den Schepper der wereld zouden opheffen, ...men moet weten, dat deze oefening niet alleen voor een eeuw of volk, maar voor het gansche menschelijk geslacht gemeen is. Daarna is in de wet een nieuw gebod van den Sabbat gegeven, hetwelk de Joden, en dat voor een tijd, eigen zou zijn; want het is een wettische ceremonie geworden, afschaduwende de geestelijke rust, waarvan de waarheid verschenen is in Christus. ....Derhalve wanneer wij hooren, dat de Sabbat door Christus' komst is afgeschaft geworden, moeten wij een distinctie maken, onderscheidende wat behoort tot de gedurige regeering van het menschenleven, en wat eigenlijk past op de oude schaduw, die teniet is gedaan, toen de waarheid is vervuld geworden.

Daarbij wordt opgemerkt, dat Calvijn's commentaar op Genesis zijn laatste gedachten over dit stuk bevat, want dat hij dat boek heeft uitgegeven een jaar voor zijn dood, in 1563, terwijl zijn „Institutie" is van 1536. Nog vele andere plaatsen uit Calvijn worden aangehaald; zoo zijn commentaar op Ex. 20 : 3, waar Calvijn zegt, dat we wel elk oogenblik Gods deugden moeten opmerken, maar dat God, om onze zwakheid te hulp te komen, een dag

van de anderen heeft afgezonderd, en dat Hij gebiedt, dat de menschen dan van alle aardsche bezigheden en zorgen vrij zullen zijn, opdat niets de heilige oefening belette. De bedoeling is niet slechts, dat de menschen dan thuis rust houden, maar dat ze dan in het heiligdom samenkomen, tot eeredienst; dit deel van het gebod hebben wij, schrijft Calvijn, met het oude volk gemeen, n.l. om een Sabbat te hebben, opdat wij een dag vrij zijn, en zoo meer bereid zijn, om te leeren, en om ons geloof te betuigen.

Bij Exod. 20 : 11 zegt hij, dat uit de woorden: „want in zes dagen heeft de Heere enz." een gissing wordt gehaald, dat de heiliging van den Sabbat is geweest vóór de wet, ...en dewijl God aan de heiligen overgegeven heeft de wijze van offeren, zoo is het niet te gelooven, dat de onderhouding van den Sabbat is nagelaten geweest; maar hetgeen naar de verdorvenheid van den menschelijken aard bij de profane heidenen geheel uitgebluscht was en in het geslacht van Abraham bijna verouderd en vergaan, heeft God door Zijn wet vernieuwd; God heeft voor Hemzelven den zevenden dag genomen, en tot een heilig gebruik afgezonderd, als de schepping der wereld voltrokken was, opdat Zijn dienaars, van alle andere bekommernissen vrij zijnde, zich zouden ophouden met het overdenken van de schoonheid en heerlijkheid van Zijn werken.

In zijn preeken over Deut.:

Wij moeten rusten van de werken, welke de werken Gods en de aanroeping van Gods naam hinderen, of die ons stuiten in de oefening van ons zelf in Gods heilig Woord. Hij, die den Sabbat in verachting stelt, heeft al Gods ordinantiën onder de voeten geworpen, zoo veel als in hem is, en indien de Sabbat niet wordt onderhouden, is de rest niets waard. Op andere dagen begeven wij ons, omdat wij te zeer bezet zijn door onze wereldsche handelingen, zoozeer niet tot God als op dien dag, welke geheel voor deze dingen is bestemd; daarom moet ons de Dag des Heeren dienen tot een toren, om tot het gericht en de werken Gods van verre op te klimmen; als wij de dingen Gods op den Dag des Heeren recht betracht hebben, zullen wij al den overigen tijd genegen zijn, dat te doen; dewijl de wereld zoo verdorven is, behooren wij zooveel te meer den dag der rust te onderhouden; de schaduw heeft opgehouden, n.l. waarvan Paulus spreekt, Coloss. 2, maar hetgeen der politie is, duurt nog, n.l. dat wij samenkomen in den naam Gods; het is waar, dat dit wel elken dag moest geschieden, maar om onze zwakheid en traagheid behoort een dag verkoren te worden; indien wij zoo vurig waren tot den dienst Gods, gelijk wij behoorden te zijn, zou het niet noodig zijn, dat ons alleen een dag in de week voorgeschreven werd; hebbende dan die zwakheid in ons, zoo weten wij, dat die politie niet alleen aan de Joden is gegeven, dat ze een zekeren dag hadden, op welken zij zouden bijeenkomen, maar insgelijks ook aan ons, en dat wij dit met hen gemeen hebben.

En in serm. 35: het gebod is zoo gesteld, dat ons duidelijk wordt gemaakt, dat we niet er over te klagen hebben, dat wij een zekeren dag aan Hem geven; zes dagen te arbeiden is ons gegeven bij wijze van toelating. God zegt, dat Hij tevreden is, als wij Hem één dag toewijden, maar Hij verwijt dan ook menschen hun ondankbaarheid, als zij den Dag der rust niet onderhouden en heiligen. Die dag is bevorderlijk voor het overige der week; alle occasiën, om het gebod der rust te overtreden moeten worden weggedaan, opdat deze dag met grooter eerbiedigheid worde onderhouden.

Wat de genoemde plaats uit de „Institutie", lib. II, cap. 8, betreft: door mannen als Koelman, Essenius wordt betoogd, dat Calvijn met de Ouden, over wie hij daar spreekt, de apostelen bedoelt; en als Calvijn schrijft: dat hij niet op het zevental staat, om de kerk aan deszelfs slavernij te binden, wil hij, zeggen zij, alleen, dat het niet ongeoorloofd is, ook op andere dagen dan op des Heeren Dag, samenkomsten te houden; dat dit de zin van zijn woorden is, blijkt uit wat daarop volgt, n.l.: ik zou de kerken niet willen veroordeelen, die andere solemneele dagen mochten hebben tot hun samenkomsten, indien zij maar van superstitie vrij blijven. Dat dit niet verstaan wordt noch verstaan kan worden van kerken, die des Heeren Dag verlaten zouden hebben en in plaats van dien andere solemneele dagen hadden, is duidelijk, want zulke Gereformeerde kerken waren er niet en zijn er ook nooit geweest, en zij zouden gewis de apostolische inzetting dan moeten verworpen hebben; alleen de Wederdoopers zijn zoo tegen 's Heeren Dag geweest en tegen hen heeft Calvijn zich op scherpe wijze gekeerd. Calvijn sprak van kerken, die boven des Heeren Dag nog eenige plechtige dagen hielden, Kerstmis, Paschen, etc., in tegenstelling met de kerken, die alle feestdagen hadden verworpen en alleen 's Heeren Dag behielden, zooals de kerk van Geneve.

Wat aangaat de beuzelingen der valsche profeten, hier heeft Calvijn, zoo zeggen ze, het oog op de monniken in het „pausdom",

die, hoewel zij zeiden, dat de zevende dag veranderd was, nochtans wilden, dat een zelfde verborgenheid, die bij de Joden was, ons in onzen tijd nog was gebleven. Hiervan zegt Calvijn met recht, dat dat niet anders was, dan tot der Joden smaad den dag veranderen, en dezelfde heiligheid van den dag in het gemoed houden.

Walaeus [1]) geeft toe, dat Calvijn hier wat ruim schijnt, maar merkt daarbij o.m. op: hoewel Calvijn de kerk niet absoluut aan dat getal bindt, toont hij het toch meer geraden en overeenkomend met Gods Woord te vinden, dat men binnen dat getal bleef; Calvijn schrijft deze woorden tegen eenige Papisten en Scholastieken, die leerden, dat de traditie van den zevenden dag als ceremonieel teniet was gedaan, en dat ondertusschen een dag van de zeven, en m.n. des Heeren Dag, op zulk een wijze en tot zulk een einde moest worden onderhouden, als de Joden hun Sabbat onderhouden hebben; die woorden over beuzelachtigheid der valsche profeten passen niet op de Gereformeerden, maar op de paapsche sophisten, die nieuwe verborgenheden en nieuwe beteekenissen en heiligheden in hun dagen dringen.

Over Calvijn's commentaar op Coloss. 2 : 16 schrijft Essenius [2]), dat Calvijn hier verwerpt de Joodsche onderhouding der dagen, maar dat hij een wettig onderscheid der dagen heeft gehandhaafd.

Koelman wijst er op, dat de Sabbatsbestrijders in Engeland aan Calvijn hebben willen opdringen, dat hij des Heeren Dag hield voor een menschelijke, kerkelijke inzetting; dat hij van oordeel was, dat die dag door de kerk kon worden veranderd; dat ze uit Barcley verhalen, dat Calvijn eens een consultatie hield, om den Dag des Heeren over te brengen op Donderdag; dat Calvijn op den Dag des Heeren alle spel en recreatie had toegelaten, welke te Geneve openlijk op den Dag des Heeren beoefend werden; en zij beschuldigden de anderen, dat zij van Calvijn afvielen. Koelman verwijt hun, die zoo spreken, dat ze zich in het geheel niet bekommeren, om wat Calvijn schrijft.

Essenius vraagt: als Calvijn, die de paapsche superstities moest bestrijden, wat te veel naar het andere uiterste doorgeslagen was,

---

[1]) Walaeus, „De quarto praecepto", pag. 85 sqq, aangehaald bij Koelman, „Historie", bl. 61, 62.

[2]) Essenius, „Vindiciae", pag. 222, Koelman, „Historie", bl. 64.

zou dat vreemd zijn? Maar, zegt hij, het is niet noodig, dat aan te nemen.

Koelman [1]) wijst op Baxter, die opmerkt: men moet in aanmerking nemen, dat Calvijn c.s. schrijven tegen het superstitieuse ceremonieele Sabbatshouden. Zij kwamen pas uit het pausdom, en hadden gezien, dat des Heeren Dag en een menigte andere, menschelijke-heilige dagen de kerken opgelegd waren, om die ceremonieel te onderhouden, en zij onderscheiden allen zoo klaar niet, als zij behoorden te doen, des Heeren Dag van die heilige dagen; wat Calvijn aangaat, hij bracht iederen dag als een 's Heeren Dag door, met veel studeeren, bidden, schrijven van boeken, en publiek prediken, enz., zoodat hij licht kon verzocht worden, om minder onderscheid te maken tusschen des Heeren Dag en andere dagen.

Zoo spraken hierover ook Cawdrey en Palmer.

Ook wordt telkens het verhaal aangetroffen, dat, toen Knox Calvijn op Zondag bezocht, hij hem bezig vond met balspel. Echter wordt daartegenover opgemerkt, dat nooit is bewezen, dat deze mededeeling historisch juist is.

Begrijpelijkerwijs was het debat over *Luther en Zwingli* in het algemeen veel minder uitvoerig, hoewel ook aan hen toch wel de aandacht is gewijd, ook in aparte verhandelingen.

Voor de meening van *Luther* werd door Coccejus een uitvoerig citaat uit den „Catechismus major" gegeven.

Luther spreekt daar onder meer als volgt:

Nun hat Gott im alten Testament den siebenden Tag auszgesondert, und auffgesetst zu feyren, und gebotten, denselbigen fürallen andern heilig zu halten. Und dieser eusserlichen Feyer nach ist disz gebott alleine den Juden gestellet.... Darumb gehet nun disz gebott nach dem groben Verstandt uns Christen nichts an, denn es ein gants eusserlich ding ist, wie andere Satzunge dess alten Testaments an sonderliche Weise, Person, Zeit und Stätte gebunden, welche nu durch Christum alle freygelassen sind. Aber einen Christlichen Verstandt zu fassen für die Einfältigen, was Gott in diesem Gebott von uns fordert, so mercke, dasz wir Feyertag halten, nicht umb der verstendigen und gelehrten Christen willen, den diese dürffens niergend zu, sondern erstlich auch umb leiblicher Ursach und Nottufft willen, welche die Natur lehret,

---

[1]) Koelman, „Historie", bl. 65.

und fordert, für den gemeinen Hauffen, Knecht und Mägde, so di gantze Wochen ihrer Arbeit und Gewerbe gewartet, dasz sie sich auch einer Tag eynziehen zu ruhen und erquicken. Darnach allermeist darumb, dasz man an solchem Ruhetage (weil men sonst nicht dazu kommen kan), Raum und Zeit nemme Gottesdiensts zu warten, ..solhs aber (sage ich) is nicht also an Zeit gebunden, wie bey den Jüden, dasz es müsse eben dieser oder jener Tag sein, ..aber wie es der Hauffe nicht warten kan, musz man je zum wenigsten einen Tag in der Woche dazu ausz schieszen. Weil aber von Alters her der Sontag dazu gestellet ist, sol mans auch dabey bleiben lassen.

Hierop wordt geantwoord [1]), dat Luther ook heel anders sprak, en dat men ook zijn andere uitspraken niet voorbij mag gaan.

De voornaamste uitspraken, die gesteld worden tegen die, welke boven gegeven is, zijn:

Zijn commentaar op Gen. 2 : 3; hier schrijft Luther: dat uit dezen tekst blijkt, dat als Adam in onschuld was staande gebleven, hij toch den zevenden dag als een heiligen dag zou behouden hebben, dat is, dat hij op dien dag zijn nakomelingen over den wil en den dienst van God zou onderwezen hebben, hij zou God hebben geprezen en gedankt, op de andere dagen zou hij den hof hebben bebouwd en het vee hebben verzorgd; ja, ook na den val heeft hij dien zevenden dag als een heiligen dag gehad, d.i. hij heeft op dien dag de zijnen onderwezen, wat blijkt uit het offer van zijn zonen Kain en Abel; derhalve is de Sabbat van het begin der wereld bestemd tot den cultus Dei.

In zijn „Exhortatio ad Nobiliss. Germanorum" zegt hij: het is goed en noodzakelijk, dat een bijzondere dag in de week gehouden worde, om Gods Woord te hooren lezen en te leeren, want een ieder kan het niet alle dag doen; ook eischt de natuur, dat een dag in de week in rust gehouden worde, en dat menschen en beesten zich dan van werk onthouden.

Op grond daarvan en van een zin uit den „Catechismus Major" wordt vastgesteld [2]), dat Luther, hoewel hij den Dag des Heeren onbepaald herleidt tot onze voorouders, en tot de gewoonte der ouden, toch geleerd heeft, dat de wekelijksche Sabbat in het paradijs is ingesteld, en zelfs, dat deze ook in den staat der rechtheid had moeten onderhouden worden, ja zelfs, dat tot

[1]) Koelman, „Historie", bl. 83, 84.
[2]) Essenius, „Vindiciae", pag. 261.

nu toe gebleven is en blijft de goddelijke inzetting over één dag in de week, die moet worden waargenomen, en plechtig gewijd aan den cultus Dei. Maar door iemand als Essenius werd ook verklaard, dat Luther's opvatting, waarin het moreele in den Sabbat niet onderscheiden wordt van het ceremonieele in den Sabbat van den zevenden dag, de zijne niet is.

Om te bewijzen, dat Luther de meer vrije opvatting over den Zondag heeft voorgestaan, wordt verder, behalve op de genoemde plaatsen, b.v. gewezen op zijn „Tafelgesprekken", waarin hij onder meer zegt: De Dag des Heeren moet geplaatst worden in de categorie van die ordinantiën, welke, als zijnde onverschillige zaken, elke particuliere of nationale kerk mag vaststellen, veranderen of wegnemen [1]). Luther doet daar ook de uitspraak, dat, als ergens de dag werd geheiligd om den dag zelf, en de heiliging gezet werd op Joodschen grondslag, hij zou bevelen op dien dag te gaan werken, reizen, dansen, feesten, en alles te doen, om deze belemmering der Christelijke vrijheid weg te werken.

Van *Zwingli* worden door Koelman de woorden aangehaald: vele menschen zeggen, dat de Sabbat ook een ceremonie is, hetwelk zij niet weten. De Sabbat heeft fundament in de eerste twee groote geboden, op welke de gansche wet en de profeten gegrond zijn; de Sabbat is gefundeerd op het eerste gebod, hetwelk ons met het heele hart, met heel onze ziel en alle krachten tot den eenigen God brengt.... Ook wordt de Sabbat gefundeerd op het andere gebod, hetwelk gebiedt den naaste lief te hebben als ons zelf.

Anderzijds wordt gewezen op deze uitspraak van Zwingli (in zijn schriftelijk gesprek met Val. gent.): wij zouden den Sabbat tot een ceremonie maken, als wij den dag hielden als de Joden, of zouden denken, dat de Dag des Heeren zóó gebonden is aan eenigen tijd, ut nefas sit illum in aliud tempus transferre.

We zouden nu kunnen vervolgen met het gevoelen der Reformatorische belijdenisgeschriften weer te geven, en apart daarna het gevoelen der theologen der Reformatie; Hoornbeek geeft in „Heiliging van Gods naam en dag" een verzameling van uitspraken van reformatorische belijdenisgeschriften over den Sabbat; maar het bezwaar is, dat we onder het bovenaangegeven hoofd

[1]) Hessey, l.c., p. 165.

niet kunnen brengen semi-officieele uitspraken van kerken over den Sabbat, allerlei beslissingen, in concrete gevallen genomen, enz. Daarom volgen we liever de methode van Koelman, die de verschillende kerken (Fransche, Zwitsersche, Nederlandsche enz.) apart bespreekt, en dan in de verschillende paragraphen alles samenbrengt, wat hier van belang is, m.n. ook uitspraken van theologen. De verschillende uitspraken in catechismussen, kerkenordeningen enz. kunnen uit dit overzicht desgewenscht gemakkelijk worden samengebracht.

Voor het gevoelen der *Fransche kerken* moet gewezen op: Den Franschen *Catechismus,* opgesteld door Calvijn; deze antwoordt in de Zondagen 26 en 27 op de vraag, of het vierde gebod gebiedt zes dagen per week te werken, om op den zevenden dag te rusten: niet simpelijk; maar toelatende zes dagen te werken, zondert het den zevenden uit, op welken het niet geoorloofd is te werken. Dit gebod heeft een bijzondere consideratie, want de onderhouding van de rust is een deel van de ceremoniën van de oude wet, dat daarom bij de komst van Christus is afgeschaft. Voor zooveel het ceremonieel is, behoort het tot de Joden voor den tijd van het Oude Testament. Het is gemaakt om drie redenen: om de geestelijke rust af te schaduwen; om de kerkelijke politie en tot verkwikking der dienstbaren. De geestelijke rust moet men niet slechts betrachten op één dag in de week, maar voortdurend; de zevende dag is in het vierde gebod aangewezen, omdat het getal zeven in de Schrift volmaaktheid beteekent en is daarom gepast om de gedurigheid te beduiden; ook worden we er aldus aan herinnerd, dat onze geestelijke rust gedurende dit leven nog maar begonnen is, en niet volmaakt zal zijn, voordat wij uit deze wereld gaan. Men moet al zijn dagen Gods werk overdenken, maar om onze zwakheid is een zekere dag speciaal daartoe afgezonderd. Dan moeten vergaderingen der geloovigen worden gehouden. Op de vraag, in hoever dit gebod ons aangaat, wordt geantwoord: de ceremonie is teniet gedaan, want wij hebben de vervulling in Christus. Ons resteert, dat wij onderhouden de orde, in de kerk ingesteld, om des Heeren Woord te hooren, en dat wij niet ingaan tegen de geestelijke politie, die onder de geloovigen is.

Koelman stelt inzake dezen Catechismus vast, dat erkend wordt de goddelijke autoriteit van den wekelijkschen Sabbat, en de noodzakelijkheid van dien Sabbat, ook in de Nieuwe Bedeeling. Nog andere gedachten, in dezen Catechismus neergelegd, worden door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod onderstreept, terwijl eveneens de andere partij zich op uitdrukkingen, die daarin voorkomen, beriep.

Behalve deze Catechismus, worden door Koelman c.s. de uitspraken van vele *vooraanstaande theologen* gegeven.

Van enkelen geven we in het kort, uit Koelman, iets van hun uitspraken weer:

Beza, de collega van Calvijn, zegt op Openb. 1 : 10, met verwijzing naar 1 Cor. 16 : 2, Hand. 20 : 7, dat het blijkt, dat tóén al door de Christenen op dien dag vergaderingen plachten gehouden te worden, gelijk de Joden op den Zaterdag in de synagogen samenkwamen; zoo blijkt het, dat het vierde gebod om elken zevenden dag te houden, ceremonieel is geweest wat betreft den dag en de wettische ceremoniën, maar dat het, voor wat den godsdienst aanbelangt, een gebod is van de moreele wet; de Sabbat duurde van de schepping der wereld tot de opstanding van Christus; het is ongetwijfeld door de ingeving van den Heiligen Geest en door de apostelen, dat voor den Sabbat op den zevenden dag van de eerste wereld de eerste dag van de nieuwe wereld is aangenomen, naar aanleiding van Christus' opstanding; de vergaderingen op des Heeren Dag zijn van apostolische en waarlijk goddelijke overlevering; zoo nochtans, dat de Joodsche afhouding van alle werk geenszins onderhouden moet worden, aangezien dat zou zijn een bevestiging van het Jodendom, het zou slechts zijn een verandering aanbrengen wat den dag betreft. Later werd dat ophouden met werk ingesteld, zegt hij, door Constantijn, en daarna door volgende keizers met al meer bepalingen bevestigd, zoodat, wat eerst gedaan werd met goede bedoeling, n.l., dat men vrij zou zijn van wereldsche bezigheden, tot nieuw Judaïsme ontaardde. Elders schrijft hij vager over den oorsprong van de waarneming van den Zondag: wij verklaren het voor superstitie, te gelooven, dat de eene dag heiliger is dan de andere, en dat rust van dagelijksch werk op zich zelf God behaagt. Nochtans houden wij één dag van de zeven heilig, zooals God heeft geboden.

Deze laatste uitspraken geeft echter niet Koelman, maar Cox [3]),

Gellasius, eveneens een collega van Calvijn, zegt: wij hebben die instelling, n.l., dat des Heeren Dag in de plaats van den Sabbat

---

[1]) Cox, l.c., vol. I, p. 134.

zou gesteld worden, niet van menschen ontvangen, maar al van de apostelen, dat is, van den Geest Gods, door welken zij geregeerd werden; hoewel, zegt hij, wij niet gebonden zijn aan de onderhouding der dagen, zoo behoort nochtans deze noodzakelijke orde onderhouden te worden, opdat er geen verwarring in de kerk kome.

Antonius Fajus, die Calvijn opvolgde, zegt, dat de verandering van den zevenden in den eersten dag door de apostelen, geleid door den Heiligen Geest, geschied is; „zoo moet dan de onderhouding van dezen dag niet voor een middelmatige zaak geacht worden, maar zij moet als een altijd-durende apostolische overlevering onderhouden worden". Het Sabbatsgebod is, zegt hij, niet eerst gegeven, toen de Heere de wet gaf op den berg Sinai, maar bij de schepping der wereld; want ook al was de mensch niet gevallen, zoo zou toch het menschelijk geslacht eenigen vorm van uiterlijken godsdienst van noode hebben gehad; de val heeft teweeggebracht, dat God, dit gebod vernieuwende, waar het allengs onder de menschen verouderd was, ook andere redenen voor dit gebod bijbracht, ten deele enkel moreel en tot voleinding der wereld durend, ten deele ceremonieel en tijdelijk, terwijl ze ten deele in dit gebod, ten deele ook in andere plaatsen door Mozes zijn beschreven.

In dienzelfden geest spreken ook de anderen, van wie we alleen de *predikanten en professoren van Genève* nog noemen.

Deze spreken in hun kantteekeningen bij de Fransche vertaling van den Bijbel op Openb. 1 : 10: op den Dag des Heeren, welke gekomen is in de plaats van den Sabbat der Joden, overmits, alzoo Jezus Christus op dien dag uit de dooden was opgewekt, de apostelen door de ingeving van den Heiligen Geest denzelven verkoren hebben, om de Christelijke vergaderingen te houden, ter gedachtenis aan de opstanding van onzen Zaligmaker; en op Hand. 20 : 7: op welken dag de kerk veel liever samenkwam, dan op den dag des Sabbats, zijnde, om voorts zoo te doen, aangezet door de ingeving van den Heiligen Geest.

Koelman besluit, kennelijk met eenigen trots, vanwege de duidelijkheid der door hem aangevoerde citaten[1]): „uit het aangehaalde ....blijkt, hoe de Fransche theologanten omtrent het wezen van den Sabbat en van des Heeren Dag, en omtrent de goddelijke verbintenis derzelve, gezondelijk gevoelt hebben; en daar is niet een Leeraar uit de Fransche kerk bij te brengen (ik sluyt David Primerose nu uyt, waar van hier na), die niet alzo gevoelt heeft; alleen schijnt bij veele twijffelachtig, of de groote Calvijn in dit stuk al zuiverlijk geleert heeft". Wat hij dan direkt hierna over Calvijn laat volgen, gaven we reeds.

De *Zwitsersche kerk.*

Allereerst komt ook hier weer in aanmerking de Zwitsersche *Confessie;* deze spreekt aldus: hoewel de godsdienst aan geen tijd gebonden is, zoo kan ze toch niet geplant en geoefend worden zonder tijd; zoo heeft dan elke kerk zich een zekeren tijd verkozen tot de publieke gebeden, de verkondiging van het evangelie en de bediening der sacramenten. Het is een ieder niet geoorloofd, naar zijn goedvinden deze verordening van de kerk omver te stooten; tenzij een behoorlijk ledige tijd verleend worde aan de oefeningen van den uiterlijken godsdienst, worden de menschen gewis door hun bezigheden daarvan afgetrokken; waarom wij zien, dat in de oude kerken niet alleen zekere uren in de week voor de vergaderingen zijn vastgesteld, maar dat ook al van de apostolische tijden af des Heeren Dag voor dezelve en voor heilige ledigheid is toegewijd.... wij geven niets toe aan de Joodsche onderhouding en superstitiën, want wij gelooven niet, dat de eene dag heiliger is dan de andere, en wij meenen niet, dat de ledigheid op zich zelf Gode aangenaam is, maar wij vieren ook 's Heeren Dag, niet den Sabbat, door een vrije onderhouding.

Koelman onderstreept verscheidene uitdrukkingen, met welke hij instemt, en neemt deze confessie in bescherming; wel zegt ze niet, dat des Heeren Dag door de apostelen onder ingeving van den Heiligen Geest is ingesteld, en dergelijke, maar ze loochent dat ook niet. Ook de andere partij had hier wel enkele uitdrukkingen, waarop ze ter verdediging van eigen standpunt de aandacht kon vestigen.

De Zwitsersche *Catechisatie,* of onderwijzing der kinderen spreekt aldus: Wat eischt God in het vierde gebod? Antw.: Dat ik voornamelijk op Zijn Sabbat of Rustdag in de kerk Zijn Woord hoore, de sacramenten gebruike, Zijn weldaden overdenke, Hem prijze en danke, den naaste in liefde diene, en van alle lichamelijke bezigheden, die mij daartoe zouden hinderen, mij onthoude.

Verder is hier het beroep op een aantal *theologen.* Van Zwingli gaven we reeds uitspraken.

---

[1]) Koelman, „Historie", bl. 51.

H. Bullinger zegt: de Sabbat is wel ceremonieel, voor zooveel hij met de offeranden en andere ceremoniën der Joden vereenigd is, maar voor zooveel de religie en godzaligheid op den Sabbat wordt voortgezet, de rechte orde in de kerk behouden en de liefde tot den naaste bevorderd wordt, is de Sabbat altijd-durend, en niet ceremonieel.... De oude kerk heeft den dag des Sabbats veranderd, opdat ze niet zoude schijnen te judaiseeren, en aan de ceremoniën vast te blijven houden en zij heeft vergaderingen en heilige rust gehouden op den eersten dag der week...; hoewel men nergens in de apostolische geschriften leest, dat des Heeren Dag geboden is, zou het toch, omdat door dit vierde gebod der eerste tafel de zorg voor den godsdienst, en de oefening van den uiterlijken dienst geboden wordt, verre zijn van de Christelijke liefde, des Heeren Dag niet te willen houden, inzonderheid dewijl die uiterlijke dienst zonder een gezetten tijd en zonder een heilige rust niet bestaan kan.

P. Martyr zegt op 1 Cor. 16:2: Paulus bedoelt hier den dag der heilige samenkomst. God kon wel alle of vele dagen tot Zijn dienst afzonderen, maar Hij heeft een dag in de week vereischt,.... en gelijk in alle ceremoniën iets blijvends en eeuwigs is, en iets veranderlijks, zoo blijft vast en zeker, dat een zekere dag in de week voor den godsdienst moet worden besteed. Nu is des Heeren Dag in gebruik.... doch wanneer deze verandering gemaakt is, staat ons in de Schrift niet uitgedrukt. Elders schrijft hij (epist. ad Rom. c. 14), dat het een zwakheid van bekeerde Joden was, te meenen, dat de dagen moesten onderhouden worden naar de oude wet, n.l. Paschen, Pinksteren, nieuwe manen en Sabbaten; doch voor des Heeren Dag maken wij een uitzondering, want het behoort tot de wet der tien geboden, dat één dag uit de geheele week tot den godsdienst worde toegeëigend; later is des Heeren Dag ingevoerd, en dat door de apostelen zelf, zooals de Schrift verhaalt.

Op een andere plaats (loc. comm. class. 3 cap. 7) zegt hij, dat de onderhouding van den eersten dag niet is begonnen, toen de wet op Sinai gegeven werd, die dag werd al tevoren gevierd, gelijk blijkt uit Ex. 16.

Volgens Heylin[1]) antwoordde Martyr, toen hem werd gevraagd, waarom de Christelijke kerk den ouden Sabbat niet hield, dat wij op dien dag en op alle andere dagen moeten rusten van de

[1]) Heylin, bij Hessey, l.c., p. 170.

werken der zonde. De keuze van een bepaalden dag liet Christus aan de vrijheid der kerk, en de kerk deed wel, dat ze de herinnering aan de opstanding verkoos boven de herinnering aan de schepping.

Cox deelt over *Bullinger* mede[1]), dat deze over de Christelijke feesten schrijft, dat deze moeten onderhouden worden, want Christelijke vrijheid maakt de kerkelijke ordonnantiën niet los. Hij staat op den rustdag alleen werken van noodzakelijkheid en barmhartigheid toe, en rekent hieronder ook het inhalen van den oogst bij regenachtig weer. Toch zegt Bullinger ook weer (3e decade): de heilige dagen zijn ingesteld voor het welzijn van den mensch, want heilige dagen zijn geen last, maar vermindering der lasten... De wet des Heeren is er, om den mensch tijd te geven voor recreatie, en staat den dienstbaren toe, vroolijk te zijn op de heilige dagen, in heiligheid en gematigdheid.

Simler zegt (op Exod. 20), dat op des Heeren Dag verboden zijn het verzuimen der predikaties, overdaad in spijs en drank; van de schepping der wereld af is de Sabbat gezegend en geheiligd. Wel zegt hij op een andere plaats: „dat een dag tot de godsdienst wordt toegewijd, vloeit uit de wet der natuur, maar dat deze is de zevende, niet de achtste of negende of tiende, vloeit uit het goddelijke maar ceremonieele recht". Maar veel bezwaren heeft Koelman tegen deze uitspraak niet: wij allen erkennen, zegt hij, dat het gebod van den wekelijkschen Sabbat niet behoort tot een recht, dat Gode zelf „natuurlijk" is, maar tot het vrije en positieve recht.

J. Breitinger, predikant te Zürich, schreef na thuiskomst van de Nationale Synode te Dordrecht een tractaat, waarvan de titel in vertaling luidt: „Fundamenteele onderwijzing van den Christelijken Sabbat", waarin hij ook vele getuigenissen aanvoert van Zwitsersche theologen. Hij schrijft daar, dat de duivel zich door goddelooze menschen zeer tegen dit gebod kant; maar onze vrome voorouders en alle theologen der Gereformeerde kerken, hebben eenparig gezegd, dat het vierde gebod, voor zoover het ceremonieel is, vervuld is en weggenomen, maar voor zoover het niet ceremonieel is, is het eeuwig; al hebben de geloovigen in het Nieuwe Testament geen uitdrukkelijk bevel inzake het getal, toch houdt het geheele Christendom elken zevenden dag vast en onbewegelijk. Hij acht het allerwaarschijnlijkst, dat de patriarchen

[1]) Cox, l.c., vol. I, p. 132, 133.

den zevenden dag hebben gevierd; wij vieren onder de dagen der week niet meer den Zaterdag, maar den Zondag.

Van de *Hoogduitsche Theologen* noemt Koelman verschillende namen. Ook hier geven we weer van enkelen hunner een aangevoerd citaat.

M. Bucer schreef in „De Regno Christi": God heeft voor al de Zijnen, waar zij ook woonden, een dag wekelijks geconsacreerd, opdat zij daarop in Zijn dienst bijzonder bezig zijn, en Hij heeft allen, die Zijn volk zouden zijn, of bij Zijn volk zouden wonen, zeer streng geboden, dien dag aan Hem te heiligen; want wij leven door het geloof in God; dat geloof nu moet veelszins en gedurig versterkt worden.... dewijl dan nu onze God naar Zijn bijzondere liefde te onswaart van de zeven dagen één heeft geheiligd, tot bevordering van ons geloof en onze zaligheid, en dien dag daartoe gezegend, zoo toont hij, die dien dag niet zoekt te heiligen, zich een desperaat verachter van zijn zaligheid, en van Gods wonderlijke weldadigheid, want hoewel wij vrij zijn van de kindertucht van Mozes, nochtans, dewijl wij (aan wie het koninkrijk Christi beter geopenbaard is), datgene, wat dienen kan tot vordering van het geloof in Christus vlijtiger moeten gebruiken, is het onze plicht, een dag in de week publiek in Gods dienst te heiligen ...; dat nu de apostelen en de oude kerken liever den eersten dag der week dan den zevenden aan Gods dienst hebben toegewijd, daarvoor worden twee oorzaken genoemd: ze wilden zoo betuigen, dat de Christenen niet meer gehouden zijn aan de kindertucht van Mozes, en ze wilden zoo gedachtenis van Christus' opstanding houden.... Op den zevenden dag, heeft God gezegd, zult gij geen werk doen; geen werk, dan hetgeen de Heere daarop geboden heeft te doen; nu, de Heere heeft geboden, dat Gods volk op die dagen in Zijn naam zal samenkomen, Zijn woord hooren, bidden, danken, sacramenten gebruiken enz. Wat is het dan een goddeloosheid en verachting van de goddelijke majesteit, zelfs niet één dag in de week zich tot deze betrachtingen van de zaligheid te begeven. Op Matth. 12 schreef hij: voor zooveel de vierdagen den menschen eenig profijt hebben kunnen toebrengen, zoo zullen zij bij de Christenen plaats hebben; nu kan niemand twijfelen, of het is nuttig, op gezette dagen heilige vergaderingen te hebben; daarenboven is het zeer billijk, elken zevenden dag aan zijn huisgezin rust te verleenen, dewijl God het billijk geoordeeld heeft.... ik twijfel niet, of daarvandaan is het, dat des Heeren Dag door gemeen consent der Christenen, al van den tijd der

apostelen is toegewijd aan de publieke vergaderingen der gemeente en tot de publieke rust.

De meening van *Ursinus* was een punt, waarover in de verschillende debatten telkens weer strijd was. We geven de voornaamste citaten:

Ursinus zegt in: „Exposit. quarti praecepti": Het moreele deel van het vierde gebod verbindt alle menschen van het begin der wereld tot het einde, n.l. om eenigen Sabbat te houden, dat is, om eenigen tijd te besteden voor prediken, bidden en bediening der sacramenten; de zevende dag is al van het begin aangewezen door God, om te kennen te geven, dat de menschen door Gods exempel moesten rusten van hun werken, dat is, van hun dagelijksch werk, tot dit leven behoorend, inzonderheid van de zonden: maar daarna is dit gebod herhaald in de wet van Mozes, en tegelijk is die ceremonie om te rusten op den zevenden dag een sacrament of teeken der heiligmaking geworden.... hoewel wij toestaan, dat de oefeningen van den godsdienst op den zevenden dag uit kracht van Gods gebod moesten worden onderhouden, zoo wel indien de menschen niet gezondigd hadden (gelijk de oefening van onthouding van den Boom der kennis des goeds en des kwaads) als nadat ze gezondigd hadden, nochtans, nadat God door de nieuwe wet, door Mozes gegeven, deze ceremonie onder de schaduwen van den Messias gebracht heeft, zoo heeft Hij dezelve veranderlijk gemaakt met de andere ceremoniën.

In „Explicatio Catechetica", ad qu. 103, spreekt hij: De ceremonieele, of uiterlijke Sabbat is een zekere tijd, in de kerk geordonneerd, tot de bediening des Woords en der Sacramenten, of tot den publieken godsdienst en tot onthouding van werk; en die is tweeërlei, onmiddellijk of middellijk; de onmiddellijke, die rechtstreeks door God was ingesteld en aan de kerk in het Nieuwe Testament geboden; middellijk, welke God door de kerk in het Nieuwe Testament heeft geordonneerd, zoodanig als is de eerste dag der week, die Zondag of beter des Heeren Dag genoemd wordt, welken de Christelijke kerk al van den tijd der apostelen af, in plaats van den zevenden dag, onderhoudt, wegens de opstanding des Heeren. Korter, de ceremonieele Sabbat is tweeërlei, de eene van het Oude, de andere van het Nieuwe Testament; de oude was aan den zevenden dag verbonden, en deszelfs onderhouding was noodig, en hij was godsdienst; de nieuwe hangt van het welgevallen der kerk af, die den eersten dag om zekere redenen verkoren heeft en die moet ordeshalve onderhouden worden,

maar zonder dat het noodzakelijk is, alsof deze en geen andere door de kerk onderhouden moest worden.... Hoewel de ceremonieele Sabbat in het Nieuwe Testament afgeschaft is, zoo duurt nochtans de moreele Sabbat, en deze behoort tot ons, ... namelijk dat men tijd moet geven aan den predikdienst: want daar moet niet minder in de Christelijke kerk als weleer in de Joodsche een zekere dag zijn, op welken het Woord Gods en de Sacramenten bediend worden; ondertusschen zijn wij niet verplicht, om den Donderdag, Zaterdag, Woensdag, of eenigen anderen dag te houden; zoo heeft dan de apostolische kerk, om zich van de Joodsche te onderscheiden, naar de vrijheid, haar in Christus gegeven, in plaats van den zevenden, den eersten verkoren, om een gegronde reden, te weten, omdat op dien dag de opstanding van Christus geschied is, door welke de geestelijke en inwendige Sabbat in ons begonnen wordt. Elders (in „De Scriptura sacra", ad qu. 4 th. 4) zegt hij: Wij gelooven, dat de onderhouding van des Heeren Dag van apostolische traditie is; deze dag is nuttig, en een heel andere, dan de meeste van die dagen zijn, welke de papisten ons onder den apostolischen naam willen opdringen.

In „Tract. theol. de praec": twee deelen zijn er in dit gebod, waarvan het eerste is moreel en blijvend, n.l., dat er een Sabbat geheiligd worde, dat is, een zekere tijd gegeven worde aan den predikdienst der kerk, dat is, aan den publieken godsdienst; het andere deel is ceremonieel en voor een tijd, n.l., dat die tijd zij de zevende dag.

In „Theses Ursini": de uiterlijke Sabbat dient, om den inwendigen Sabbat in ons te beginnen en te volmaken. De Heere verbiedt op den Sabbat niet alle werken, maar die den godsdienst verhinderen. Hij wil, dat de kinderen rusten, opdat zij door hun ouders in den godsdienst onderwezen, en ter kerk gezonden zouden worden. De Sabbat is niet eerst door Mozes aan de Israëlieten, maar van het begin der wereld door God aan alle menschen geboden; daarna is het gebod in de wet van Mozes herhaald, en de ceremonie van rusten op den zevenden dag is tot een teeken der heiligmaking gemaakt; daarom is de ceremonieele Sabbat van den zevenden dag nu afgeschaft.

Burman wijst er op [1]), dat Ursinus zegt, dat de Dag des Heeren mediatelijk door God is ingesteld, n.l. door de kerk; dat deze hangt

[1]) Burman, „Bericht", bl. 48; „Disquisitio", pag. 12.

aan het goeddunken van de kerk, en ordeshalve moet onderhouden worden, zonder opinie van noodzakelijkheid. Verder wordt er op gewezen, dat de viering van den dag door Ursinus tot de ceremoniën gerekend wordt.

Bij Koelman vinden we weer vrijwel volledige weergave van wat van de andere zijde werd opgemerkt.

Koelman schrijft, dat men moet erkennen, dat Ursinus in dit stuk niet volkomen is „opgeklaard" geweest, maar dat, als men zijn werk inziet, men toch moet bekennen, dat hij over het geheel genomen het zuivere gevoelen is toegedaan. Hij oordeelt toch — zie de gegeven citaten —, dat de Sabbat in het paradijs is ingesteld en dat alle menschen van het begin tot het einde der wereld aan het moreele ervan gebonden zijn. Ook den Sabbat van het Nieuwe Testament, die middellijk door God door de kerk is ingesteld, n.l. den eersten dag der week, noemt Ursinus ceremonieel, zoodat hij tweeërlei ceremonieele Sabbat erkende, een van het Oude, een van het Nieuwe Testament; hij verstaat onder ceremonieel: veranderlijk, voorbijgaand, hangend aan Gods welbehagen; niet hetgeen voorbeeldend is. Ursinus schrijft wel, dat 's Heeren Dag door God door middel van de kerk is ingesteld, maar hij loochent daarmee niet, dat God dien dag verordineerd heeft; hij verstaat dit zoo, dat de apostelen die zoo besloten, daarbij door Gods onfeilbaren Geest geregeerd werden. Ursinus zegt wel, dat de kerk naar haar goedvinden den eersten dag om zekere redenen verkozen heeft, maar het blijkt duidelijk, dat hij van meening is, dat het één van de zeven dagen moest wezen; als hij van den zevenden dag spreekt, die den Joden alleen geboden was te vieren, bedoelt hij niet den zevenden in getal, maar in orde, of den laatsten dag der week; hij oordeelt, dat de kerk ook den Woensdag, Donderdag of een anderen dag mag verkiezen, maar binnen het getal van zeven.

H. Zanchius (in quartum praec. decalogi): De Sabbat heeft twee deelen, één moreel en natuurlijk, en derhalve ook tot ons en tot alle volken behoorend, een ander ceremonieel; het gebod is moreel, voor zooveel het gebiedt, dat wij één dag van de zeven zouden toewijzen aan den uiterlijken godsdienst; want dat leert de natuur alle menschen, en derhalve voor zooveel het een zoodanig gebod is, is het nooit afgeschaft geworden. Verder zegt hij onder meer, dat met „gedenkt" in den tekst van het gebod, God te kennen heeft willen geven, dat dit gebod niet toen eerst door den Heere aan Zijn volk werd voorgeschreven, want dat het al van

de schepping der wereld was gegeven; het hoort niet tot het wezen van het gebod, voor zooveel het moreel is, en alle volken aangaat, dat wij precies den zevenden dag, op welken God van de werken der schepping gerust heeft, zouden heiligen, maar den dag, die tot rust is toegeëigend, òf door God Zelf onmiddellijk, òf middellijk door de kerk, die immers door den Heiligen Geest wordt geregeerd; God heeft gewild, dat tot Christus' tijd de Sabbatdag zou wezen de zevende dag, maar na Christus' komst heeft God niet gewild, dat wij verbonden zouden zijn dien dag te heiligen, gelijk blijkt uit de boeken van het Nieuwe Testament, maar dat wij den dag van de heilige rust zouden onderhouden, die door de apostelen is gebruikt, en door de heele kerk goedgekeurd en aangenomen; volgens Zanchius is het dan ook niet zonder reden, dat in de substantie van het gebod niet gezegd wordt: gedenkt, dat gij den zevenden dag heiligt, maar dat daar genoemd wordt de Sabbatdag, de rustdag, want aldus houden wij ook dit gebod, terwijl wij des Heeren Dag houden.

Door Burman wordt er op gewezen [1]), dat Zanchius bij zijn verklaring van het vierde gebod zegt, dat Paulus in Col. 2 : 16, 17 duidelijk uitspreekt, dat naast andere ceremoniën ook de Sabbat een schaduw is geweest. Essenius [2]) verklaart het daarmee eens te zijn, n.l., voor wat aangaat den Sabbat van het Oude Testament.

Ook Piscator spreekt als zijn stellig gevoelen uit, dat des Heeren Dag door den Heere in het Nieuwe Testament tot den godsdienst is ingesteld (Explic. aphor. in Ex. 20; in Luc. 14) [2]).

Wat de *Luthersche theologie* betreft, is vóór alles de *Confessio Augustana* in dispuut geweest.

Op deze confessie wordt door de bestrijders van de moraliteit van het vierde gebod gaarne een beroep gedaan. Burman, over de Confessio Helvetica en Augustana tezamen sprekend, zegt [3]): Quarum prior reformata est, et a reformatis ecclesiis multis sua facta, ab omnibus approbata, sicut posterior approbata est a Reformatis Gallis, Anglis, Belgis, itemque iis, qui in Polonia et Bohemia sunt. Hij wijst erop, dat het in de confessie luidt: Wat is echter te denken over den Zondag en soortgelijke tijdsbepalingen? En dat het antwoord, dat daarop wordt gegeven, is: dat

[1]) Burman, „Vindiciae disquisitionis", bij Essenius, „Vindiciae", pag. 287, 288.
[2]) Essenius, „Vindiciae", pag. 288.
[3]) Bij Essenius, „Vindiciae", pag. 274, 275.

het bisschoppen en predikanten vrij staat bepalingen te maken, opdat de zaken in de kerk ordelijk geschieden; zoo bepaalde Paulus, dat in de samenkomsten de vrouwen het hoofd bedekken; zulke bepalingen zijn goed, maar moeten de conscientiën niet belasten, als waren ze noodzakelijk ter zaligheid en als zouden zij zondigen, die ze overtreden zonder anderen aanstoot te geven; men vergelijke het daarmee, dat niemand zegt, dat de vrouw zondigt, die niet met bedekten hoofde in de samenkomst verschijnt; zoo is het met de waarneming van den Zondag, Paschen, Pinksteren, en soortgelijke feiten en ritus. Want zij, die oordeelen, dat de waarneming van den Zondag ingesteld is door de kerk in plaats van den Sabbat, als noodzakelijk, dwalen zeer. De Schrift staat toe, dat de onderhouding van den Sabbat nu vrij is, dat Mozes' ceremoniën, na de openbaring van het Evangelie, niet noodig zijn. Nochtans, omdat het noodig was, een zekeren dag te stellen, opdat het volk zoude weten, wanneer het moest samenkomen, zoo is openbaar, dat de kerk daartoe des Heeren Dag gesteld heeft, die daarom te meer schijnt aangenaam geweest te zijn, opdat de menschen een voorbeeld zouden hebben van de Christelijke vrijheid, en zouden weten, dat noch de Sabbat, noch de waarneming van een anderen dag noodig is.

Het luidt daar ook nog: Daar zijn uitgegaan zeldzame disputen, van de verandering der wet, van de ceremoniën van de nieuwe wet, van de verandering van den Sabbat, die alle gesproten zijn uit den valschen waan, dat in de kerk een dienst moet zijn, als de Levitische; dat Christus aan de apostelen en opzieners macht gegeven heeft, tot de ceremoniën, die ter zaligheid zouden noodzakelijk zijn: eenigen disputeeren, dat de onderhouding van des Heeren Dag niet van goddelijk recht is, maar gelijk als, „quasi"; ze willen bepalen, hoe verre het geoorloofd is, te werken: maar wat zijn die disputen anders dan strikken der conscientie.

De tegenpartij bleef het antwoord op deze argumenten niet schuldig. Ze zeide [1]), dat hier in aanmerking genomen moet worden Erasmus' uitspraak: „in huiusmodi multis veteris illi cum candore, nonnumquam cum venia, legendi sunt: quod haec tum temporis nondum in quaestionem venerant". Verder, dat dit stuk in de Confessio Augustana daar niet een artikel van

[1]) Zie bij Essenius, „Vindiciae", pag. 255 sqq.

geloof of leer vormt, maar hoort tot de articuli de abusibus, qui in externis ritibus mutati sunt, en dat daar niet alles zuiver is; dat de Reformatie daarin niet ver genoeg doorwerkte, is te bewijzen met wat daar staat over de mis, n.l. Falso accusantur Ecclesiae nostrae, quod missam aboleant. Retinetur enim Missa apud nos, et summa reverentia celebratur: servantur et usitatae ceremoniae fere omnes. De approbatie eindelijk [1]) gaat over de geloofsartikelen tegen de Roomsch-Katholieken, ten aanzien van de haeresiën, niet over alle onderdeelen, dat blijkt uit art. 10, de gemeenschap met Christus en Zijn ontvangst in het Avondmaal e.a. Daarom hebben de andere kerken eigen confessies geschreven. Behalve Luther komen vele andere theologen ter sprake:

Ph. Melanchton zegt in zijn „Loci communes": Het gebod van den Sabbat is moreel quoad genus, d.i. wat betreft de hoofdmeening van het gebod, ceremonieel is het quoad speciem, n.l. de waarneming van een bepaalden dag, en de manier van rusten. Consentaneum est, zegt hij, dat de apostelen om deze oorzaak den dag veranderd hebben, om een exempel te geven van de afschaffing van de ceremonieele wetten.

Volgens Vlak zegt Melanchton in zijn „Loci", dat het vierde gebod een gebod is over de ceremoniën, omdat de Sabbat de voornaamste ceremonie is, en de andere bevat, en aanvaardt Melanchton het onderscheid tusschen moreel en ceremonieel. Ceremonieel is de Joodsche onderhouding van den zevenden dag, dit is evenals de besnijdenis en andere Joodsche ceremoniën afgeschaft. Moreel is in deze wet, dat hier te kennen gegeven wordt, dat de ceremoniën door God gegeven zijn voor de onderhouding van den dienst des Woords, die eenigen tijd vereischt.

Vele anderen worden verder door Koelman c.s. geciteerd:

N. Hemmingius, N. Selnecceus, Th. Thummius, J. Danhawerus, Joh. Gerardus, F. Balduinus, I. Schuppius, A. Pruknerus e.a., die alle het onderscheid maken tusschen het moreele en ceremonieele in dit gebod; den Sabbat dateeren vanaf het paradijs; zich erg kanten tegen de meening, dat het gebod geheel ceremonieel zou zijn; en de instelling van den Zondag tot de apostelen herleiden.

Ook op niet-theologen wordt door Koelman een beroep gedaan: B. Carpzovius, Aeg. Strauchs, H. Enstius, Salmuthus.

Dat aan de historie van de *Sabbatsbeschouwing in Engeland* goede aandacht werd besteed, is begrijpelijk. Vandaaruit toch zou de puriteinsche Sabbatsopvatting in Nederland zijn binnengekomen, en ze zou daar een product zijn van de 17e eeuw. De Puriteinen trachtten daarentegen te bewijzen, dat deze beschouwing in Engeland van veel ouder datum is. Daartoe werd gewezen op:

1. Enkele *oude* concilies:

Het concilie Clovishove (747) bepaalde, dat de Dag des Heeren door een ieder moest worden gevierd, en alleen aan den godsdienst gewijd. Abten en predikers moesten op dezen allerheiligsten dag binnen hun kloosters en kerken blijven; nalaten uiterlijke bezigheden, wereldsche vergaderingen, reizen, tenzij onvermijdelijke oorzaak hen dwong; ze moesten prediken.

Het 2de concilie, (784) schreef: Christus leed voor ons in de zesde eeuw van de wereld, op den zesden dag der week, en herschiep den verloren mensch door Zijn lijden, en Zijn wonderen gedaan hebbend, rustte Hij in Zijn graf op den Sabbat, en heiligde den Dag des Heeren door Zijn opstanding, want des Heeren Dag is de eerste der wereld, is de dag van Christus' opstanding en de dag van Pinksteren, daarom is hij heilig.

Het 3de concilie (1009): laat ieder devoot houden het feest van den Zondag en hetgeen daartoe behoort; men onthoude zich dan van koophandel, wereldsche vergaderingen, alsmede van jagen en wereldsch werk.

Van den Engelschman Beda, die in de achtste eeuw leefde, zijn de woorden: De apostelen ordonneerden des Heeren Dag met godsdienstige plechtigheid te houden, omdat onze Verlosser op dien dag van de dooden is opgestaan; deze dag wordt 's Heeren Dag genoemd, omdat wij, op denzelven rustend van alle aardsche zaken en van de verzoekingen der wereld, zouden bezig zijn in den godsdienst, dezen dag bijzondere eer gevend, wegens de hoop der opstanding, die wij daarin hebben.

2. *Politieke ordonnantiën* van het Parlement, en van koning Eduard VI, koningin Elisabeth, koning Jacobus en koning Karel:

Na de Reformatie kwamen er overheidsbepalingen voor de viering van 's Heeren Dag:

koning Eduard VI besloot in 1553 met het Parlement: het is een heilzame bepaling, dat zekere dagen zijn gesteld, waarin de Christenen zich van allerlei werk zouden onthouden, en zich alleen geven aan heilig werk, behoorend tot den godsdienst;

koningin Elisabeth beval heiliging van des Heeren Dag. Wel

[1]) Essenius, „Vindiciae", pag. 275.

gebood ze ook heilige dagen te onderhouden, en liet toe, dat in den oogst gewerkt werd; maar dat laatste maakt haar breede bepalingen niet ongedaan, en ze liet oogstwerk op Zondag niet onbepaald toe.

De „voorrede" van de „acte van het parlement", gemaakt ten tijde van Eduard VII, waarin aangaande het aantal der heilige dagen staat, dat dit wordt gelaten door de autoriteit van Gods Woord aan de autoriteit van Christus' kerk, ziet, volgens Koelman en Twissus, op de heilige dagen; dat wordt verdedigd tegen Heylin, die hier ook den Dag des Heeren bedoeld wil hebben.

Jacobus VI gaf aan zijn zoon Hendrik den raad: hoewel spelen en geoorloofde recreaties en vroolijkheid op Kerstmis zonder superstitie mogen gebruikt worden, mits de Sabbat heilig onderhouden worde, en dan geen ongeoorloofd tijdverdrijf gebruikt wordt, ... verder: Si modo diem dominicum ludicris istis exemptum, Deo soli consecremus (indien wij maar den Dag des Heeren aan die spelen onttrekken, en Gode alleen toewijden).

Koelman schrijft hierbij, dat Jacobus hier wel spreekt over Kerstmis, maar dat diezelfde Jacobus ook gezegd heeft, van de kerk van Genève, „nam illi observant Pascha et Pentecostes, qua authoritate id faciant, ipsi viderint".

Jacobus gebood, toen hij in Engeland kwam, bij proclamatie de heiliging van den Sabbat, verbood beer- en stiergevechten, comediespelen, en dergelijke ongeregelde en ongeoorloofde exercitiën en tijdverdrijven. Hij stelde den Sabbat boven de heilige dagen, op welke deze spelen toegelaten werden. Wel liet hij in 1618 in de ordonnantie veel vrijheid in dezen.

Koning Karel I maakte een wet, waarin werd uitgesproken, dat, waar God niets aangenamer is dan ware en oprechte godsdienst, en de heilige onderhouding van des Heeren Dag een principaal deel daarvan is, de Zondag ernstig geheiligd moest worden; ten aanzien van die heiliging werden bepalingen gemaakt: voortaan mochten geen samenkomsten of vergaderingen van volk op 's Heeren Dag gehouden worden, om eenig spel of tijdverdrijf; bepaaldelijk wordt het werk aan voerman en slachter verboden. In Schotland ordonneerde hij in 1640, dat de wekelijksche markt te Edinburgh verlegd moest worden, omdat anders de daaraan voorafgaande Sabbat ontheiligd werd en de menschen van den godsdienst afgetrokken werden.

8. *Kerkelijke geschriften:*

„De onderwijzing van een christenmensch", door de heele clergy geschreven en goedgekeurd, door de autoriteit van Hendrik VIII in 1543 uitgegeven, en door de beide huizen van het parlement geapprobeerd, bepaalde, dat de geestelijkheid ernstig moest leeren, dat zij zondigden tegen het vierde gebod, die zich niet onthielden van vleeschelijke vermaken, en zich op dien heiligen dag niet geheel tot heilige en godsdienstige werken overgaven; en dat niet alleen in de kerk, maar ook in de huizen.

„De liturgie" of het „formulierboek", van de Engelsche kerk; daarin staan de tien geboden, en ook het vierde, zoo letterlijk als het aan de Joden gegeven was, en daarbij schuldbelijdenis en het gebed: neig onze harten, om deze wet te onderhouden.

Het „Boek der homilien", in 1551 onder Eduard VI uitgegeven, gemeenlijk de leer van de Engelsche kerk genoemd; deze homilie is, zeggen Cawdrey en Palmer, zóó voor den Christelijken Sabbat, dat al de Puriteinen in de wereld samen geen grooter striktheid zouden kunnen of behoeven te eischen. In dit „Boek der Homilien" staat ook: door dit gebod worden wij aan een eenigen tijd gebonden, n.l. om één dag in de week aan heilige oefeningen te wijden, op welken wij van alle, ja ook geoorloofde en noodige werken, moeten rusten.... zoo heeft God ook aan allen in dit gebod uitdrukkelijk geboden, dat ze op den Sabbatdag, dien men gemeenlijk Zondag noemt, van alle wekelijksch werk zouden rusten, ten einde, gelijk God zelf zes dagen gewerkt, en den zevenden dag gerust, denzelven gezegend en geheiligd heeft en tot rust toegewijd, ook alzoo Gods gehoorzame volk den Zondag heilig en godsdienstig zou besteden, en van de gemeene, dagelijksche bezigheden rusten, en derhalve zich geheel tot godsdienstige oefeningen begeven.... Dit exempel en gebod Gods begonnen de godzalige Christenen onmiddellijk na Christus' hemelvaart te volgen.... zoo zijn dan te bestraffen allen, die die heilige rust, zonder eenige noodzakelijkheid breken, door rijden, reizen, drijven, dragen, roeien, varen, koopen, verkoopen.... ook door hoovaardiging en pracht, door kijven en vechten, ... wulpschheid, ijdel geklap e.d.

De „kerkelijke canones" of „regels van de kerk van Engeland", 13de canon: de leden der kerk zullen des Heeren Dag, gemeenlijk Zondag genoemd, en andere heilige dagen vieren, naar Gods heilige wet en welbehagen; hier wordt, zooals Hoornbeek onderstreept, eenig onderscheid gemaakt tusschen 's Heeren Dag en de

andere heilige dagen, en de toelating van werk in den oogst weggelaten.

4. *Ettelijke voorname Engelsche Theologen,* van den tijd voor de twist begon:

Hier worden door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod de namen genoemd van J. Hooper, L. Andrews, Dr. Lake, Greenham, Perkins, Bound e.a.

Over J. Hooper, Tyndal en Fryth, martelaren voor het geloof, ontstond nogal eenig geschrijf. Burman gaf van hen citaten, waarin ze uitspreken, dat we nu aan geen dag meer gebonden zijn. Essenius verklaart echter, dat hij deze uitspraken niet heeft kunnen vinden, hoezeer hij zocht en liet zoeken; evenmin vond Koelman deze uitspraken. Koelman merkt nog op: de tijd der eerste reformatie in Engeland was de beste niet, er bleef nogal wat over van het „pausdom"; al had Tyndal iets soortgelijks gesproken dan zou dat nog zoo verwonderlijk niet zijn.

Ook het gevoelen van de *kerk van Schotland en Ierland* kreeg aparte behandeling. Koelman wijst op:

1. de besluiten van ettelijke *nationale synoden:*

Verschillende synoden in de 16de eeuw (in 1565, 1575) vroegen wetten tegen Sabbatsschennis, m.n. ook tegen markten op 's Heeren Dag; die van '75 vroeg ook afschaffing van de feesten, bepaaldelijk van die van 25 Dec.; alleen 's Heeren Dag, als zijnde van goddelijk recht, moest onderhouden worden.

De Synode van 1602 bepaalde, dat allerlei visscherij op dien dag moest worden verboden. Vooral de Synode van Glascow handelde hierover; met verwijzing naar 1602 werd de vraag beantwoord, of zalmvisscherij op dien dag mocht worden toegelaten. Deze Synode zette ook enkele bisschoppen af, onder meer wegens Sabbatsontheiliging. Eveneens een predikant, mede, omdat hij dikwijls publiek had verklaard, dat men allerlei slaafsch werk op 's Heeren Dag doen mocht, en omdat een van hen door zijn exempel zijn toehoorders was voorgegaan, in het binnenhalen van den oogst op dien dag, en leerde, dat het vierde gebod geenszins moreel was.

De Synode van 1643: de canones aangaande Sabbatsschennis door visscherij e.a. zullen niet alleen uitgevoerd worden ten opzichte van degenen, die het werk deden, maar ook ten opzichte van de heeren en meesters. Een bepaling werd gemaakt tegen schippers, die dien dag het anker lichtten en zee kozen.

2. *Wetten van het Parlement:*

Het Parlement gaf een placcaat in 1579: het verbood op 's Heeren Dag markten, landwerk, spelen, drinkerijen enz. In 1639 kwam de wet van het Parlement, op verzoek van de Synode, waarin wordt bevolen, dat de markten van Zaterdag en Maandag moeten worden verplaatst; malen, visschen e.d. worden verboden.

3. Uitspraken van een aantal *theologen,* waarna Koelman besluit: de moraliteit van 's Heeren Dag is gestadig in de Schotsche kerk onderhouden, vanaf de eerste Reformatie, en is nooit in geschil gebracht of tegengesproken, hoezeer de bisschoppen in de praktijk vaak Sabbatsschenners waren.

Van de *kerk van Ierland* wordt aangevoerd:

de „confessie of artikelen", samengesteld door de geestelijkheid te Dublin in 1615: de eerste dag der week, die 's Heeren Dag genoemd wordt, moet geheel den godsdienst worden toegewijd; derhalve zijn wij verplicht, alsdan van ons dagelijksch werk te rusten, en dien tijd in heilige oefeningen, zoo publieke als private, door te brengen.

Vóór wij nu tot het gevoelen der Nederlandsche kerken komen, zooals men dat heeft weergegeven, willen we nog enkele buitenlandsche synodebesluiten en kerkenordeningen noemen, op welke meermalen een beroep is gedaan, en die door Koelman onder de synodebesluiten der Nederlandsche kerken worden gegeven.

In *Polen* besloot een *Synode* te Cracou in 1573, koophandel en openlijke markt op des Heeren Dag niet toe te laten, noch arbeid van boeren. Soortgelijke bepaling maakte de Synode te Petricou in 1578; ze verbood op dien dag in haar gebied alle jaar- en weekmarkten, alle bijeenkomsten in herbergen, drinkgelagen, kaartspel en dergelijke, muziek, instrumentspelen, dansen enz.; vooral op den tijd, dat in de kerk de prediking en de godsdienst geschiedde.

In *Duitschland* bepaalde de *Brunswijksche kerkenorde* van 1569 „en ten einde de Zondag, en geordineerde vierdagen, voor den godsdienst des te meer mogen gebruikt worden, en de Sabbat alzoo geheiligd worden en het gemeene volk oorzaak hebbe, om Gods eer en eigen zaligheid te zoeken en te bevorderen, zoo zullen de predikanten dikwijls in de verklaring van het derde gebod Gods, en buiten dat, het volk vermanen aangaande het rechte gebruik en de heiliging van den Sabbat, dat zij op denzelven Gods Woord hooren en leeren, God te vlijtiger aanroepen, en allen arbeid nalaten, op denzelven vermijden de kroeg, en al wat hen in den godsdienst hinderen mocht, ten ware de nood of de liefde tot den naaste anders gebood".

De *Hessische kerkenorde* sprak uit: „Zoo hebben de apostelen in de plaats daarvan des Heeren Dag verordineerd, welke.... dewijl hij ook de zevende dag is, geheel overeenstemt met het vorig gebod Gods, alzoo dat aan het gebod zelf geen verandering geschiedt, alleen aan zijn omstandigheden...."

Uitvoerig kwam eindelijk het gevoelen der *Nederlandsche kerken* in discussie. Hier gold het beroep van de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod:

De *Catechismus van de Nederlandsche kerk,* in de kerk *te Londen* in gebruik, de Grootere genoemd, voorzien van een voortreffelijke voorrede van Joh. Uittenhove. Deze antwoordt op de vraag, hoe de uiterlijke Sabbat gehouden wordt: Wanneer Gods gemeente in haar ambt en predikdienst naar Christus' bevel ingesteld wordt. Het gebeurt door het hooren van het Woord, het gebruik der sacramenten, toename in de kennis Gods, door het doorbrengen van den ganschen dag in den dienst van onzen naaste, godzalige oefeningen, het onderhouden van de dienaars (herders, ouderlingen, diakenen, scholen). Het heele gezin moet hier toegelaten worden, de oefeningen moeten tezamen met de gemeente worden verricht. Gebroken wordt de Sabbat, als wij den dag, tot leering en dienst der gemeente verordonneerd, in slaafsche werken, in ledigheid, lichtvaardigheid, dronken drinken enz. doorbrengen.

De *kleinere Catechismus,* van Maarten Micron, met een voorrede van à Lasco, stelt de vraag: Waartoe heeft God het vierde gebod van de heiliging van den Sabbat gegeven? Het antwoord is: Opdat wij niet door onze verdorvenheid of door de gestadige bekommernis dezes levens ooit Zijner vergeten, of Hem slap dienen, zoo heeft Hij gewild, dat wij op den zevenden dag vrij van alle werken ons geheel zouden begeven om de godzaligheid te leeren. Hoe wordt dit gebod onderhouden? Wanneer wij, ons zelf verloochend hebbend, God door Zijn Geest in ons laten werken; ten andere, wanneer wij, den heelen Sabbatdag van onze dagelijksche werken vrij zijnde, ons geheel begeven, zooveel dat mogelijk is, om Gods Woord in de vergadering te hooren; eindelijk, wanneer elkeen zijn kinderen en dienstbaren meebrengt en stuurt naar de Christelijke gemeente.

De *Oostfriesche* of *Embdensche Catechismus* (1554) zegt, dat ons in het vierde gebod geleerd wordt: dat ik tezamen met mijn huisgezin den Sabbat of de rust des Heeren, die tot welvaart van ons lichaam en van onze ziel is ingesteld, niet in lichamelijken arbeid, noch in onnutte ledigheid, ijdele handelingen, of werken des vleesches doorbrenge, maar dat ik denzelven door oefening des geloofs, heilige betrachtingen, en goede werken van God bevolen, tot prijs van Zijn naam moet heiligen, en tot welstand van ziel en lichaam besteden.

De vierde catechismus, die in dit verband besproken werd is de *Heidelbergsche.*

Hier was al dadelijk de naam, waarmee deze Catechismus werd aangeduid, een punt van discussie. Oorzaak daarvan was, dat de Duitsche en Latijnsche tekst van den Zondag, die op den Sabbat betrekking heeft, Zondag 38, niet gelijkluidend waren; de Nederlandsche tekst was het meest gunstig voor de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod, voor de andere partij daarentegen de Duitsche en Latijnsche tekst. Daarom spreekt b.v. Burman van den Catechismus Heidelbergensis, Essenius van de Catechesis Belgica, omdat deze editie door de kerken in ons land aanvaard was.

De voorstanders van de moraliteit [1]) van het vierde gebod zijn van meening, dat hun opvatting in dezen Catechismus wordt uitgesproken. Ze wijzen erop, dat de uiteenzetting van de wet, en ook van dit gebod, komt, nadat in vraag en antwoord 91 gehandeld is over de conditie der goede werken, waarbij als tweede conditie wordt genoemd, dat die goede werken moeten geschieden naar de wet Gods. In vr. 115 wordt van de wet gezegd, dat God ons die alzoo scherpelijk laat prediken, en de uiteenzetting in antwoord 103 („Eerstelijk, dat de kerkedienst of het predikambt, en de scholen" enz.) wordt gegeven na deze vraag: „Wat gebiedt ons God in het vierde gebod"; het antwoord wordt dus gegeven als inhoud van het vierde gebod; er wordt gesproken van den „Sabbat, dat is den rustdag", en daarmee wordt dus ook voor de kerk van het Nieuwe Testament een Sabbat erkend; gezegd wordt, dat het gebod gebiedt, dat ik inzonderheid op dien dag „tot de gemeente naarstiglijk kome, om Gods Woord te hooren" enz.; hier is de erkenning, dat dit gebod moreel is, en altijd verbindend, daar uitgesproken wordt, dat het een gebod Gods is, dat men op den rustdag, die onderscheiden wordt van de andere dagen, zal rusten van ander werk en zich wijden aan de oefeningen van den godsdienst. Verder is er sprake van onderhouding

[1]) Zie voor dit debat, behalve Koelman, bv. Essenius, „Vindiciae" cap. VI.

van den kerkedienst, het predikambt, de scholen, als behulp voor de publieke onderhouding van den rustdag; en eindelijk wordt de vrucht genoemd van de onderhouding van den rustdag, n.l. dat we zóó vorderen in de heiligmaking, dat we ook de andere dagen van onze booze werken vieren.

De andere partij wijst erop, dat in den origineelen, hoog-Duitschen, Catechismus niet staat „Sabbat", „rustdag", maar „Am Feiertage" in de Latijnsche overzetting „festis diebus", dus „op de feestdagen", en dat daarnaar onze Catechismus moet worden verklaard. En dan is het dus niet zoo, dat hier uitsluitend aan den Zondag is gedacht, en aan den Sabbat, die ook nog zou gelden voor de Nieuwtestamentische kerk, maar wordt het gebod zóó opgevat, dat hier een uitspraak ligt voor de vier- en feestdagen der kerk.

Hiertegen wordt van de andere zijde echter opgemerkt, dat niet de Duitsche of Latijnsche, maar de Hollandsche tekst van den Catechismus is aangenomen en dat dat niet zóó maar is geschied.

Verder wijst eerstgenoemde partij erop, dat de Catechismus schrijft: „inzonderheid", waaruit blijkt, dat hier zoowel de vier- en feestdagen, als de rustdagen geboden zijn, terwijl wij toch niet durven zeggen, dat deze direkt en onmiddellijk door God geboden worden. Is nu dit niet het geval met de feestdagen, dan dus ook niet met den Zondag.

Het antwoord, hierop gegeven, luidde: dat dat woord „inzonderheid" uitdrukt, dat dit het principale is, hetwelk het vierde gebod eigenlijk, direkt, onmiddellijk en voornamelijk gebiedt, n.l. den rustdag te houden, en te heiligen, als den tijd van den godsdienst, doch dat door analogie indirekt daartoe ook gebracht worden, als behulpsels, eenige andere tijden, buiten den rustdag voor den godsdienst bestemd; een Christen is uit kracht van het generale oogmerk van het gebod gehouden, ook wel op werkdagen de vergaderingen te bezoeken, als hij daartoe gelegenheid heeft.

Ten derde wordt opgemerkt, dat in die woorden van den Catechismus slechts uitgedrukt wordt het generale moreele fundament, hetwelk ligt onder het vierde gebod, n.l. God op een zekeren tijd te dienen; als dan een dag door de kerk gesteld wordt, moet men gelooven, dat hij ons door God geboden is, zooals God ons gebiedt Avondmaal te houden, wanneer de kerk een zekeren dag daartoe bepaalt, terwijl Christus het maar in het algemeen geboden heeft.

Maar, zoo wordt daartegenover opgemerkt, dit strijdt tegen den tekst van den Catechismus, want de woorden daar drukken niet het algemeene fundament onder het vierde gebod uit, maar de zaak zelf; Christus gebood het Avondmaal te vieren, maar schreef niet den tijd voor, Hij liet dat aan de kerk over, naar gelegenheid van de omstandigheden.

Ten vierde wijst men er op, dat de Catechismus de woorden van het gebod aldus verklaart: „dat ik al de dagen mijns levens van mijn booze werken viere", het werk, dat in het gebod is bedoeld is dus, naar de opvatting van den Catechismus, de zonde; verder staat er: „en den eeuwigen Sabbat in dit leven aanvange", dus blijkt hier, dat niet aan de uitwendige onderhouding van een dag moet worden gedacht, maar aan den tijd van het Nieuwe Testament. — Maar onjuist is (zoo luidt het wederwoord hierop), dat de Catechismus onder het werk, dat in dit gebod verboden wordt, verstaat de zonde; dat de Catechismus den eeuwigen Sabbat noemt, is een mooie greep, want die Sabbatsviering is de vrucht van het vieren van den wekelijkschen Sabbat.

Eindelijk wordt opgemerkt, dat de Catechismus nooit gewag maakt van den dag, noch van de rust, slechts van publieke vergadering, en zeker niet van die uiterlijke, rigoureuse en mysterieuse rust, die door de andere partij wordt voorgestaan.

Hierna komen de *synodale besluiten* ter sprake. Daar in ons inleidend hoofdstuk hierover uitvoerig gesproken is, gaan we dit onderdeel verder voorbij.

Wel moeten we hier stilstaan bij de *Synode van Dordt* (1618, 1619), waarover we reeds handelden; we moeten nu iets zeggen over de discussie, die gevoerd is over wat op deze Synode aangaande den Sabbat is verhandeld.

Door Koelman worden verschillende uitdrukkingen onderstreept van het besluit, in sess. 14 genomen. Onder meer wijst hij er op, dat men dus volgens het oordeel der Synode den ganschen Dag des Heeren moet heiligen, niet een klein deel ervan; dat die dag geheiligd moet worden met heilige betrachtingen; en wel als onze Sabbat of rustdag; niet alleen door zondige, maar ook door dagelijksche werken wordt die dag ontheiligd.

Vooral echter de *Post-Acta* zijn in discussie geweest. Het ging er daarbij niet alleen over, hoe de zes artikelen van die Post-Acta te beschouwen waren (zie daarover boven, bl. 68 v.v.), maar ook over den inhoud. Totdat het zoover kwam, dat een der partijen zich tegen die artikelen verklaarde, trachtten beide

ze naar eigen gevoelen uit te leggen, en verzekerden ze met deze artikelen in te stemmen.

Merkwaardig is, dat tegen de onderscheiding moreel-ceremonieel in deze artikelen gemaakt, van twee zijden verzet rees; dat verzet kwam n.l. van uiterst „rechtsch"; dáár poneerde men namelijk, dat het vierde gebod moreel was, als de andere; men zei daar, dat als er iets ceremonieels in dit gebod was, dit geheel bijkomstig was. Ook door uiterst „linksch" werd de onderscheiding, in dit gebod door deze artikelen gemaakt, verworpen, daar men oordeelde, dat het gebod ceremonieel was.

Hiermee raken we al de verklaring van den tekst van deze artikelen.

Essenius zegt: als in artikel 1 staat: „in het vierde gebod is iets ceremonieels en iets moreels", beteekent dat niet, dat het vierde gebod allereerst en vooral ceremonieel zou zijn, maar dat er ook iets ceremonieels in is. Burman: als hier staat, dat in het vierde gebod iets moreels is, wordt het gebod genomen in ruimeren zin, met zijn moreel fundament, en zeker blijkt hier, dat de meening onhoudbaar is, dat het vierde gebod moreel is, zonder meer.

Zoover over artikel 1.

Voor artikel 2 wil Koelman, dat, waar hier wordt gezegd, dat er iets ceremonieels in dit gebod is, dit woord hier beteekent veranderlijk, voor een tijd, „immers, dewijl zij het niet verklaren, zoo kan en mach men het alzoo nemen". Onder de strenge onderhouding door de Joden moet volgens Koelman worden verstaan, dat ze geen manna op dien dag mochten bereiden, dat het hun dan geboden was, dubbele offerande te brengen, en verboden, te werken; dat was veranderlijk, of ceremonieel in ruimeren zin. Dat men onder ceremonieel niet verstaan kan voorbeeldend den Christus, blijkt daaruit, dat de Sabbat al vóór de zonde was. Is er uit kracht van den aard der Oudtestamentische Bedeeling iets bij den Sabbat gekomen, dat maakt noch den Sabbat, noch het vierde gebod zelfs ceremonieel.

Bij art. 3 wijst Burman er op, dat het moreele is, dat een bepaalde dag aan den cultus Dei wordt gewijd, terwijl Essenius zegt, dat het moreele is, dat één uit de zeven dagen moet worden geheiligd. Essenius merkt daartegen op, dat, zooals hij het zegt,

[1]) Bij Essenius, „Vindiciae, pag. 212, 399.

het wel iets meer gespecialiseerd is, maar dat het in niets in strijd is met het meer algemeene. En dat, wat art. 3 meer algemeen zegt, in de volgende artikelen wordt vastgesteld op den Zondag.

Art. 4. Hier begint volgens Burman iets geheel nieuws: de canones van Dordt zeggen eerst in drie artikelen, wat in het vierde gebod ceremonieel is en wat moreel. Daarna zeggen ze in een heel nieuw artikel dat, nadat de Joodsche Sabbat is afgeschaft, door de Christenen de Zondag moet worden geheiligd. Wáár zeggen ze, zoo vraagt hij, dat dit moreel is, of verbinden ze dit met het voorgaande artikel, waarin ze over het moreele van het vierde gebod hebben gesproken? Hij trekt een vergelijking: als iemand zegt: dat het Avondmaal moet worden gevierd is een onmiddellijk bevel van Christus; en daarna zegt: nadat het Joodsche Pascha is afgeschaft, moeten de Christenen op een anderen tijd, b.v. op Zondag, Avondmaal vieren; zegt zoo iemand dan, dat Christus onmiddellijk bevolen heeft, dat wij precies op dien dag Avondmaal vieren? De Post Acta maken geen melding van een gebod Gods en zeggen niet, dat de Sabbat der Joden is overgebracht op den Zondag, maar dat hij is afgeschaft.

Zie ook art. 5: hier wordt, zegt hij, een feit geconstateerd, niet van een gebod gesproken. Essenius ziet het zoo: In de Post Acta is in art. 1 aangegeven, dat bij het vierde gebod iets ceremonieels behoort en iets moreels; wát, wordt in de volgende artikelen verklaard; wat ceremonieel is in art. 2, wat moreel is in art. 3, en wat meer speciaal op het Nieuwe Testament betrekking heeft in de volgende artikelen; art. 4 zegt niet in het algemeen: na afschaffing van den Sabbat der Joden moeten de Christenen een anderen dag, b.v. den Zondag heiligen, maar bepaald: na afschaffing van den Sabbat der Joden moet de Zondag door de Christenen worden gehouden; niet wordt de mogelijkheid opengelaten, dat een andere dag wordt gevierd; de waarneming van den Zondag is ordinis causa, maar door de apostelen theopnousioos bepaald; de Joodsche Sabbat of de Sabbat van het Oude Testament quatenus tale erat, of voor zooveel deze ceremonieel en typisch was, is afgeschaft en niet overgebracht; maar de vaste dag, dien de moreele wet eischt, is overgebracht op een anderen dag van de week; in art. 5 wordt niet bepaald melding gemaakt van een apostolisch bevel, maar wordt voldoende aangeduid de oudheid van den dag; we vinden dien dag al in het Nieuwe Testament; daar blijkt, dat hij onderhouden werd, en dat hij van

apostolische ordinatio is; daar komt ook de naam Dag des Heeren voor. Wat officii necessitas heeft en ad mores pertinet, al onder het Oude Testament, is niet ceremonieel typisch, maar moreel, en behoort tot de lex moralis.

ad art. 6: Burman: ik erken de rust, hier geëischt, sed quid hoc ad rigorem Sabbati juxta quartum praeceptum; die rigor betrof niet alleen ploegen, oogsten, e.d., graviora opera, maar ook aren lezen, vuur aansteken, spijs bereiden, en tot zulke werken uitgaan, Num. 15 : 32, Ex. 16; Ex. 35. Dit was de rigor van het Oude Testament, behoorde tot het juk van het Oude Testament, en is te Dordt niet bekrachtigd. Essenius: zooveel rust wordt geëischt, als noodig voor den cultus Dei en de meditatio; wij vragen geen andere.

Ook wordt gewezen op het request, door het Moderamen der Synode opgesteld, sess. 177, waarin over Sabbatsontheiliging geklaagd en op Sabbatsheiliging aangedrongen werd.

De *volgende synoden* hebben, schrijft Hoornbeek in „Heiliging van Gods naam en dag" [1]) op deze zaak altijd aangehouden, met klachten en verzoeken aan magistraten. Hij geeft enkele citaten uit de acta; er wordt over geklaagd, dat schepenen op Zondag onder de predikatie vergaderen, dat dan boelhuizen worden gehouden, enz. Het is ons nu voldoende, aangestipt te hebben, dat men hierop wees en er een argument aan ontleende. Na die klachten te hebben gememoreerd, schrijft Hoornbeek, dat het dus belachelijk is te zeggen, dat de Dag des Heeren niet Sabbatsgewijs moet worden onderhouden, waar de synoden zulke strenge besluiten namen. De synoden hebben wel opinies verworpen, die te zeer schenen over te hellen naar superstitie, maar hebben vastgesteld, dat we moeten rusten uit kracht van het vierde gebod.

In den tijd, dat het dispuut over den Sabbat gaande was, kwamen ook de Kantteekeningen uit, welke naarstig over de verschillende Schriftplaatsen, die bij het dispuut in het geding waren, werden onderzocht. Onder meer beroepen Essenius en Koelman zich er op. De laatste bewijst met deze Bijbelsche Annotatiën en behalve met deze, ook met synodebesluiten en politieke placcaten, „de onveranderlykheydt van 't gevoelen der Nederlandtsche Kerk te dier tijdt ontrent de Sabbathleer". Hij schrijft: over Openb. 1 : 10 zeggen ze: „Op den Dag des Heeren", dat is, den eersten dag der week, alzoo genoemd, omdat Christus op dien

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 379.

dag is opgestaan van de dooden, en omdat de dienst des Heeren alreeds op dien tijd door de Christenen in plaats van den Sabbat werd waargenomen, gelijk alle Oude Leeraars getuigen, en ook blijkt uit Hand. 20 : 7 en 1 Cor. 16 : 2. Op dien dag dan, die tot den godsdienst was geheiligd, is aan Johannes, die met heilige overleggingen bezig was (omdat hij in een plaats was, waar alsnog geen vergaderingen schijnen geweest te zijn) deze openbaring geschied. In Hand. 20 : 7 verstaan zij onder den „eersten dag der week" de dag, die in Openb. 1 : 10, „des Heeren" genoemd wordt en onder „brood te breken": met malkander te eten en het Avondmaal des Heeren houden, Hand. 2 : 42, 46; 1 Cor. 11 : 20, 21, 22. Over 1 Cor. 16 : 2 zeggen zij: Deze „eerste dag" wordt door Johannes genoemd „des Heeren Dag", Openb. 1 : 10, omdat de Heere Christus op dien dag uit de dooden is opgestaan. Op dezen dag pleegden de apostelen hun vergaderingen te houden, Joh. 20 : 19, 26; Hand. 20 : 7. Over Coloss. 2 : 16 zeggen ze: onder het woord „Sabbaten" worden daar verstaan de Sabbaten der jaren, en bijzonder de wekelijksche, voor zooveel deze ceremonieel waren, Exod. 20 : 11, Levit. 19 : 3. Doch in de plaats van den wekelijkschen Sabbat is van de tijden der apostelen af de eerste dag der week altijd onderhouden geworden; zie Hand. 20 : 7, 1 Cor. 16 : 1, 2; Openb. 1 : 10.

Koelman wijst er op, dat zij Openb. 1 : 10, Hand. 20 : 7, 1 Cor. 16 : 2 verklaren zooals hij, en anders dan Gomarus; dat de Dag des Heeren naar hun oordeel van de tijden der apostelen af altijd door de kerk is onderhouden in de plaats van den wekelijkschen Sabbat, en tot hetzelfde einde; dat volgens hem die dag al ten tijde van den apostel Johannes den godsdienst was toegewijd; dat de godsdienst door de Christenen toen ter tijd op dien dag werd beoefend en dat Johannes op dien dag in heilige meditaties bezig was; dat zij evenals de Post-Acta onderscheid maken tusschen het moreele en het ceremonieele in den Sabbat, en niet willen, dat de wekelijksche Sabbat in het Oude Testament geheel ceremonieel was.

Meest na de Synodale besluiten vinden in het beroep op de historie ook de *Politieke Ordonnantiën* een plaats [1]). Bij wijze van proeve nemen we iets uit een enkel placcaat, waarop wel een beroep werd gedaan.

Het Placcaat van de Staten van Zeeland en van den Prins (1582)

[1]) Zie hiervoor ook de opmerking, gemaakt op bl. 35.

sprak over den Sabbat in art. 3 uit, dat in de Heilige Schrift de Sabbat des Heeren, of de Zondag, en andere biddagen, ons zeer „hooglijk werden geboden te onderhouden....".

De stad Leiden stelde in 1626 vast, „dat den Sondag, wesende de Sabbath des Heeren, door verscheyden Neringen, Ambachten.... ontheyligt wert, tegen expres gebod van Godt Almachtig...." [1]).

Te Haarlem werd in 1653 de ontheiliging van den Sabbat verboden; onder meer werd bepaald, dat arbeidsloon voortaan Vrijdagsavonds of Zaterdagsmorgens moest worden uitbetaald, terwijl het vóór dien Zondagsmorgens of Zaterdagsavonds werd gegeven, met welk geld dan Zondags inkoopen werden gedaan [2]). We zouden de gegeven citaten uit de placcaten met vele andere kunnen vermeerderen. Ze hadden de belangstelling van de kerk en van de theologen. Dat blijkt ook daaruit, dat iemand als Coccejus er mee instemde, dat de Overheid door die maatregelen zorgde, dat de Christelijke godsdienst geen verhindering ondervond, maar ook schreef (op Hebr. IV): „Het is der Leeraars plicht, de Magistraten te waarschuwen, dat door zulke placcaten geen superstitie ingevoerd worde, hetwelk geschiedt, wanneer hetgeen alleen een menschelijk gebod is, gelast wordt met bedreiging van straf uit dien hoofde, alsof God zulk een bevel gegeven had; dat ook door die placcaten geen aanstoot gestelde worde, zoodat de menschen, uit vrees van te zondigen, met bekommernis of scrupule zouden doen, hetgeen geoorloofd is".

Tenslotte moet nog gewezen worden op het beroep, dat werd gedaan op uitspraken van *professoren* en *predikanten* in Nederland. Ook hier is onder de voorstanders van de blijvende geldigheid van het vierde gebod Koelman weer het uitvoerigst, al is m.n. Essenius in zijn „Vindiciae" op dit punt ook breed en noemt deze, en ook Hoornbeek, enkele namen, die bij Koelman niet voorkomen en toch wel van belang zijn.

Koelman volgt deze orde, dat hij citaten geeft uit de geschriften van de professoren aan de verschillende academiën in Nederland, en van ettelijke voorname leeraars, voor sommige verwijzend naar zijn beschrijving van de historie van het dispuut. Essenius brengt orde aan in de namen der predikanten, die hij onder bepaalde provincies en steden samenbrengt [3]).

[1]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 405, 406.
[2]) Hoornbeek, „Heiliging", bl. 411 v.v.
[3]) Essenius, „Vindiciae", pag. 321 sqq.

Wij behoeven de meeste van de aangevoerde uitspraken niet te geven, daar zij voorkomen in de boven gegeven beschrijving van het dispuut. We volstaan er daarom mede, de namen te noemen dergenen, die werden aangehaald: Franeker: Maccovius, (disp. theol. miscell.); J. Cluto, (Idea theol.); J. Cloppenburg, (Gangraena Anabaptistica); N. Arnoldus, (Adversus Catech. Racovianum); Amesius, (verschillende werken). Hierbij moet worden opgemerkt, dat Koelman in ander verband de citaten uit de werken van Cloppenburg en Arnoldus geeft, n.l. daar, waar hij over de leer der Anabaptisten over den Sabbat handelt, hij noemt hier slechts hun namen, en verwijst naar de citaten, die hij elders geeft. Leiden: Junius; Kuchlinus; Trelcatius; Walaeus; Thysius; Hoornbeek; Spanheim; Hornius. Van hen worden citaten gegeven uit werken, die we in onze beschrijving van de historie al opnamen of aanduidden; voor Rivet, Heidanus, Coccejus verwijst Koelman naar zijn „Historie".

Utrecht: Voetius; Essenius.

Harderwijk: Colonius; H. A. van Diest; Floccenius.

Groningen: H. Alting; Maresius; J. Alting; van den laatstgenoemde merkt Koelman op, dat hij wel enkele eigenaardige stellingen voorstond, maar toch de principieele zaken vasthield. Voor Gomarus verwijst Koelman, evenals voor Essenius, naar zijn dispuut.

Voor de leeraars wordt een beroep gedaan op: R. Acronius, predikant te Schiedam; deze gaf een verklaring over den Catechismus, en schreef disputaties tegen de Anabaptisten; W. Teellinck: de reeds eerder genoemde werken; G. Udemans; C. Streso; J. Spiljardus; G. Apollonius; P. Wittewrongel; P. de Witte; F. Ridderus; J. v. Lodenstein; O. Belcampius; Jac. Laurentius; Lansbergen; C. Mylius.

Van enkelen der bovengenoemden, die door ons in onze beschrijving van den Sabbatsstrijd niet werden genoemd, geven we hier nog iets uit wat van hen werd aangehaald: Maccovius stelde in Disput. Theol. Miscell. quaest. disp. 23 de vraag over den oorsprong van den Sabbat, daar hierover onder de rechtzinnigen gedisputeerd wordt; hij stelt die oorsprong bij de schepping der wereld en brengt daarvoor bewijzen bij. Op de vraag, of de Sabbat iets ceremonieels of moreels is, antwoordt hij: wij onderschrijven het laatste gevoelen. Hij betoogt verder, dat door dit gebod één van de zeven dagen geboden wordt te heiligen, en dat des Heeren Dag door Christus is ingesteld.

J. Cluto spreekt uit, dat de kerk aan het zevental gebonden is, en aan den eersten dag der week; die dag kan alleen door God veranderd worden en de kerk heeft niet het recht, een anderen dag der week te kiezen.

N. Arnoldus: In dit gebod is iets ceremonieels, maar het is ook moreel, n.l. om een dag in de week in den godsdienst bezig te zijn.

F. Spanheim (Dub. Evangelic.): Inzake den Sabbat zijn er twee uitersten, n.l. dat het gebod geheel ceremonieel zou zijn (Socinianen), of geheel moreel (Joodsch). Het zuivere gevoelen is, dat het ten deele moreel, ten deele ceremonieel is. Als men het positieve ceremonieel noemt, zoo is er geen gezond theoloog, die niet iets ceremonieels in dit gebod erkent, te weten den zevenden dag, die veranderlijk is.

G. Hornius (Kerk. Historie): wij gelooven uit Gen. 2, dat de zevende dag, door God Zelf na de volbrenging van de schepping tot rust en heilige betrachting is geordonneerd, door onzen eersten Vader, Adam, ook onderhouden is, want dat eenige geleerde mannen willen drijven, dat de plaats van den Sabbat aldaar alleen door een voorverhaal ingevoegd werd.... is een gevoelen, dat door geen vaste argumentatie ondersteund is.

H. v. Diest (Mellefic. Catechet.). Deze onderscheidt ook bij dit gebod tusschen moreel en ceremonieel; wij zijn aan den zevenden dag niet meer gebonden; de moreele of geestelijke Sabbat blijft en is altijd-durend. Ook blijft, dat er een dag aan den predikdienst moet gegeven worden; maar wij zijn aan geen zekeren dag gebonden; nochtans onderhouden wij den eersten dag der week, naar het exempel der apostelen. De Sabbat vóór den val kan geen voorbeeld zijn van de weldaden van den Messias, die toen nog niet beloofd was, maar is na den val in de wet van Mozes een voorbeeld geworden van de weldaden van den Messias, en daardoor is zij met de andere ceremoniën veranderd geworden.

Flocenius (Theol. Elenct.) bestrijdt óók de leer der Socinianen, dat het gebod om den Sabbat te heiligen, geheel afgeschaft is in het Nieuwe Testament.

Van de citaten, die gegeven worden uit geschriften van predikanten herhalen we iets van P. Wittewrongel, predikant te Amsterdam. Deze schreef in Oeconomia Christiana: Dit moet buiten twijfel gesteld worden, dat er tien moreele geboden zijn, aan welke wij, als aan het eeuwigdurende richtsnoer onzes levens, zijn verbonden, en dat het vierde gebod van de wet des Heeren ten tijde van het Nieuwe Testament niet is afgeschaft; dat wij

ook uit kracht van het vierde gebod in de moreele wet onzes Gods onzen Sabbat of Dag des Heeren hebben, dien wij moeten heiligen, en dat wij uit kracht van het vierde gebod in de koninklijke moreele wet onzes Gods zijn verbonden, één dag van de zeven tot Zijn dienst te besteden, en denzelven in het gehoor van Gods Woord en diergelijke oefeningen door te brengen....

P. de Witte, predikant te Leiden (Catechisatie over den Catech.): Het summier van het vierde gebod is, dat wij een heelen dag in de week tot godsdienst afzonderen, met de onzen rusten van alle werken, die hinderlijk zijn, en dien dag publiek en privaat, met lichaam en ziel waarnemen. De Sabbat is een oude instelling (Gen. 2 : 3). De Sabbat behoort geenszins tot de ceremonieele wet, wel is er iets ceremonieels in, n.l. de onderhouding van den zevenden of laatsten dag der week, met de uitdrukkelijke omstandigheden (Ex. 16 : 23, 29. Ex. 35 : 3). Het moreele in het vierde gebod is, dat één van de zeven dagen wekelijks in publieke oefeningen van godsdienst wordt besteed, terwijl men zich onthoudt van alle slaafsch werk. De verandering van den dag is van de apostelen. De strenge onderhouding van den eersten dag af is geenszins Joodsch; daar is niets ceremonieels in; de onderhouding van een dag is moreel. In Rom. 14 : 5, Gal. 4 : 10, Coloss. 2 : 16 wordt niet gehandeld over de substantie van het vierde gebod, maar over de Joodsche feestdagen en andere ceremoniën. Ook geeft Koelman een citaat van hem uit zijn boek: „Wederlegging der Socin. dwalingen".

Het is bij dit overzicht over het beroep op de historie tenslotte nog van belang te letten op de meeningen der Roomsche Kerk, en op die der Socinianen, Wederdoopers, Remonstranten, Familisten en dergelijke richtingen, die in het debat telkens ter sprake kwamen, en wier meeningen door Koelman aan het eind van diens hoofdstuk over het beroep op de historie worden gegeven. Koelman doet dat met vele verwijzingen naar- en citaten uit andere schrijvers (Hoornbeek, Voetius, Cloppenburg en vele anderen), zoodat duidelijk uitkomt, dat hij ook hier voornamelijk een samenvatting en overzicht geeft van wat anderen vóór hem al schreven.

Over de opvatting der „Papisten", zooals het bij Koelman heet, behoeven we niet breed te zijn, daar we over hen al spraken in de Inleiding. De opvatting van Koelman en van de Gereformeerde theologen in die dagen was, dat van de ware leer van den Sabbat en den Dag des Heeren nog iets onder hen gevonden werd; maar dat ze in het algemeen, om de autoriteit van de kerk en van de

menschelijke overleveringen staande te houden, de goddelijkheid van den Dag des Heeren verloochend hebben en deswege door de Gereformeerden zijn bestreden.

Het eerste wordt bewezen uit den Roomschen Catechismus, die uitspreekt, dat de apostelen den Dag des Heeren hebben gesteld, om dien te vieren als Sabbatdag. Vervolgens uit verschillende Synoden, die wetten maakten tegen de schending van den Christelijken Sabbat (Vienne 1311, Keulen 1536, Parijs 1557 e.a.). Een derde argument is een uitspraak van Paus Alexander den Derden. Een vierde, de leer van vele Scholastieken.

Voor het tweede worden uitspraken van Scholastieken aangevoerd, die zeggen, dat de onderhouding van den Dag des Heeren een ongeschreven traditie is en kerkelijke instelling. Zoo Thomas Aquinas, die leerde, dat het in de macht der kerk was, dagen voor den godsdienst in te stellen, en dat we door de Schrift niet méér tot den eenen dag dan tot den anderen verbonden zijn. De canonist Covarruvias stelde de viering van den rustdag met die van de feestdagen gelijk, enz. De bezwaren van Koelman en vele anderen tegen de Roomsch-Katholieke beschouwing over den Dag des Heeren zijn: dat ze de autoriteit van des Heeren Dag doen rusten op de kerk; dat ze leeren, dat er een verborgenheid van heiligheid is in den Dag des Heeren en in andere feestdagen; dat op dien dag alleen de gewone werken en oefeningen of de heel slaafsche en grove, niet alle werken, die den godsdienst verhinderen, verboden zijn.

De leer der Socinianen kreeg van de zijde der Gereformeerde theologen der 17de eeuw felle bestrijding. Zeer velen van hen, die wij in de beschrijving van den Sabbatsstrijd hebben genoemd, hebben ook tegen de Socinianen geschreven, en daarbij kwam ook telkens weer hun Sabbatsbeschouwing ter sprake. We geven enkele van hun uitspraken, die Hoornbeek, en verder o.a. ook Koelman heeft samengebracht, om het Sociniaansche standpunt te leeren kennen.

De Racousche Catechismus zegt: wat zal men denken van het vierde gebod? Antwoord: Dat het, als de andere ceremoniën, in het Nieuwe Verbond is afgeschaft. — Maar waarom is het dan ingevoegd in de tien geboden? Opdat het blijken zou, dat het absolute deel van de wet van Mozes niet volmaakt is geweest. — Heeft Christus niet ingesteld, dat men den Dag des Heeren zou waarnemen in plaats van den Sabbat? Neen, want de Christelijke religie heeft het onderscheid der dagen, evenals andere ceremoniën, geheel weggenomen, zie Colos. 2 : 16, 17.

Bekende Socinianen, als Smalcius, Volkelius en Jonas Schlichting lieten zich in dezen zelfden geest in hun geschriften uit. De tweedegenoemde schreef (lib. de Relig.):

Het vierde gebod van den Sabbat was eertijds den Israëlieten gegeven en is ceremonieel, niet moreel. Daar zijn er, die meenen, dat God den Dag des Heeren, dat is den Zondag, in de plaats van den Sabbat heeft ingesteld, hetgeen voor een dwaling moet worden gehouden, daar daarover geen gebod is. Dit gebod schijnt onder de moreele te zijn geschreven, daar de onderhouding van den Sabbat een bewijsteeken was van het verbond tusschen God en de Israëlieten.... hoewel ook dit de reden ervan kan zijn, dat God naar Zijn opperste wijsheid zoo heeft willen te kennen geven, dat de wet der tien geboden niet zonder alle onvolmaaktheid is.

De Wederdoopers leerden in denzelfden geest. Zoo luidde het in de Bekentenis van Claasz., dat Christus als profeet, koning en hoogepriester aan het vieren van den uiterlijken Sabbat een eind heeft gemaakt, en die viering van Zijn volk heeft weggenomen.

Wat de Arminianen betreft: Arminius en Curcellaeus hadden in hoofdzaak het rechtzinnige gevoelen. Zoo schreef eerstgenoemde (Disp. de quarto praecepto): wat nu aangaat den zevenden dag, daarin is dit gebod moreel en altijd-durend, dat de zevende dag, dat is één van de zeven tot den godsdienst toegeëigend wordt.... Ook Curcellaeus, de opvolger van Episcopius te Amsterdam, dacht zoo; alleen oordeelde hij, dat de onderhouding van den Zaterdags-Sabbat niet had moeten worden afgeschaft, hoewel hij de onderhouding van dien dag nu niet weer wilde invoeren. De Remonstranten hebben, zegt Koelman, in het algemeen genomen Arminius in dezen echter niet gevolgd, maar S. Episcopius, die zeer tot de Socinianen neigde; deze heeft het gevoelen in de „Apologie" in Sociniaanschen geest uitgedrukt. We lezen daar: De gansche wet der tien geboden wordt gezegd de moreele wet te zijn en alle moreele geboden te bevatten, maar het is zeker, dat het vierde gebod met zijn preciese onderhouding van den zevenden dag geheel en al ceremonieel is. In hun Catechismus hebben ze zich beter uitgedrukt, maar niet zoo, dat men van hun gezond gevoelen zeker is. Ze zeggen daar op de vraag, welke Gods meening is in het vierde gebod, voor zooveel het de Christenen aangaat: Nu de preciese onderhouding van den zevenden dag en het Joodsche ceremonieele onderscheid der dagen weggenomen is, worden wij door dit gebod verplicht, in het bijzonder den Zondag, die daartoe door

de heele Christenheid eendrachtig, al van de tijden der apostelen af, is geheiligd, met Christelijke bijeenkomsten en godsdienstige oefeningen, naar Gods Woord door te brengen.

Vele secten als: Antinominianen, Familisten, Enthusiasten, Libertijnen, Schwenkfeldisten, Quakers, erkennen in het geheel geen uiterlijken Sabbat, maar verwerpen dien geheel, oordeelend, dat men altijd Sabbat moet houden.

HOOFDSTUK VIII.

OVERZICHT VAN DE VERDEDIGDE OPVATTINGEN EN GEBRUIKTE ARGUMENTEN.

Wij willen nu nog trachten een overzicht te geven van de vraagstukken, die in het dispuut aan de orde zijn gekomen, van de opvattingen, die zijn verdedigd en van de argumenten, die zijn gebruikt. We doen dat in nauwe aansluiting aan Koelman's werk. Koelman toch heeft in zijn uitvoerig werk de verschillende opvattingen naar voren gebracht; hij heeft die, welke hij voorstond, verdedigd en de andere bestreden met breede reeksen argumenten. Hij beroemt er zich zelfs op, al de kwesties, die op dit punt van den Sabbat bestaan, grondig te behandelen en zijn werk verdient ook zeer veel lof. Waar noodig, hebben we zijn overzicht aangevuld.

Nog twee opmerkingen willen we vooraf maken.

De eerste is, dat we niet al de argumenten geven, die zijn aangevoerd. Soms scheen men zijn kracht te zoeken — en m.n. Koelman wekt in zijn boek sterk dien indruk — in het aantal argumenten, waardoor verschillende argumenten erg onbeduidend zijn.

Onze tweede opmerking is, dat wel in het oog dient te worden gehouden, dat de argumenten uit de geschriften van verschillende schrijvers zijn samengebracht; een voorstander van een bepaalde opvatting over een der vraagstukken inzake den Sabbat mag dus niet geacht worden te staan achter al de argumenten, die ten gunste van deze meening hier worden opgesomd.

De groote vraag bij dit dispuut was, *of het vierde gebod in de wet des Heeren over den Sabbat ook in het Nieuwe Testament geldt, en zoo ja, in hoeverre.*

Deze vraag kan ook zoo worden gesteld, of *het Sabbatsgebod moreel is, dan wel ceremonieel.*

Met de laatstgenoemde formuleering van de kwestie had men in het dispuut telkens weer te doen, maar ze leverde toch moeilijkheden op, daar er geen eenstemmigheid was over de vraag: *wanneer is een gebod moreel, wanneer ceremonieel.* Degenen, die

bestreden, dat het Sabbatsgebod moreel was, begrensden het *begrip moreel* zeer eng. Zoo leerde Burman, dat een merkteeken van een moreele wet is, dat de daden, daar ge- of verboden, in hun natuur goed of kwaad zijn, vóór er een uiterlijke wet bijkomt; het zouden voorts zulke wetten zijn, die zelfs door het licht der verdorven natuur bekend worden; moreel zou zijn, wat uit Gods beeld vloeit, hetzij vóór den val den mensch ingeschapen, hetzij na den val door genade hersteld. De moreele geboden zouden door het evangelie zijn geratificeerd en bevestigd.

Degenen, die voorstonden, dat het Sabbatsgebod moreel is, bedoelden daarmee, dat dit gebod van blijvende geldigheid is, of ook, dat het de mores vivendi universeel voorschrijft en dat het dus universeel is. Ze hielden vol, dat er positief-moreele geboden zijn, d.w.z. geboden, die niet direkt vloeien uit de natuur Gods, noch uit die van den mensch en die toch van zedelijken en blijvenden aard zijn. Beroep wordt hier gedaan b.v. op het gebod, in Christus te gelooven en op dat van de evangelische bekeering; het verbod van het trouwen met nabestaanden of binnen bepaalde graden; het verbod, meer dan één vrouw te hebben; het verbod van lichtvaardige echtscheiding; het verbod: gij zult niet stelen; dit laatste gebod b.v., zoo zeide men, veronderstelt het bestaan van eigendom en het ware mogelijk geweest, dat dit door God niet was verordend; verder wordt onder meer gewezen op het vijfde gebod: hier wordt het gezag ingesteld, doch God had alle menschen onmiddellijk aan zich kunnen onderwerpen; er zijn andere moreelpositieve geboden, b.v. die van het gebruik van Doop en Avondmaal, van het lezen van Gods Woord, van het houden van vast- en bededagen; het tweede gebod is moreel en gebiedt God op zulk een wijze te dienen als Hij voorschrijft; maar toch behoort de aldus ingestelde wijze van godsdienst niet noodzakelijk tot 's menschen natuur.

Laatstgenoemden handhaven echter ook met kracht, dat het Sabbatsgebod wel naturale is, d.i., dat de natuur van den mensch er op is aangelegd, iets, dat de anderen ontkenden, die juist onder meer tegen de moraliteit van het vierde gebod aanvoerden, dat het niet naturale is.

Zij, die verdedigden, dat het vierde gebod naturale is, deden dat als volgt:

Het is overeenkomstig de natuur, dat een mensch God dient; de natuur eischt, dat tot dien dienst tijd worde afgezonderd; de natuur leert, dat God gemeenschappelijk moet gediend worden; de wet der natuur bepaalt ook eenigermate hoe lang en hoe vaak; de natuur eischt, dat wij elken dag God dienen en meermalen; de natuur bepaalt, dat een heele dag moet besteed worden in den dienst van God; de natuur leert, dat een solemneele tijd om God te dienen moet worden bepaald, en dat God dit doen moet; de natuur leert, dat minder dan een dag wekelijks niet genoeg is; Adam's natuur kon dien tijd kennen, de onze niet.

De *tegenargumenten* zijn o.a.

Dit gebod beveelt den zevenden dag na zes werkdagen te rusten; het gebod was aan Adam in het paradijs niet bekend; het gold alleen voor Israël.

Elk der argumenten, hier genoemd, is haast weer een vraag op zichzelf. Een der eerste is wel:

Wat gebiedt dit gebod letterlijk genomen.

Twee antwoorden worden hierop gegeven.

Het eene is: Bij letterlijke opvatting van dit gebod, wordt hier geboden de onderhouding van den zevenden dag, en wat hier geboden wordt is het rusten van den arbeid. Er staat toch: gedenk den Sabbatdag, dat gij dien heiligt, en dan wordt aangewezen, waarin die heiliging heeft te bestaan, n.l. daarin, dat men na den arbeid der zes dagen op den zevenden geen werk doe; dat onderhouden van den zevenden dag nu is schaduwachtig, en eveneens dat rusten. Er zijn bij Gods volk vrijwillige vergaderingen en samensprekingen der geloovigen geweest; zoo b.v. in de steden der Levieten, in de kamers van den tempel en in de scholen der profeten, 2 Kon. 4 : 23; Jes. 8 : 16, maar er zijn geen wekelijksche, universeele en vaste vergaderingen der Israëlieten door God bevolen en door Gods volk gehouden dan na de Babylonische gevangenis, dus meer dan 1000 jaar na de wet. Natuurlijk mochten de Joden op Sabbat vergaderingen houden en behoorden ze dat te doen, maar dat ontstond uit een ander gebod, als n.l. dat al onze tijd Gode toekomt, en dat alzoo de tijd, in welken wij niet mogen werken, moet besteed worden ter eere Gods, en tot stichting van onzen naaste.

Het andere antwoord is: Hier wordt geboden de onderhouding van één dag uit de zeven. Er staat immers niet: gedenk den zevenden dag na zes werkdagen, maar: gedenk den *Sabbat*dag, dat ge dien heiligt. Die dag is door aanwijzing van Godswege, door de orde, door God Zelf gesteld, vanaf de Schepping de zevende dag geweest, maar de viering van een anderen dag der week in plaats van den laatsten is door dit gebod niet uitgesloten. Dit ge-

bod gebiedt verder niet alleen het rusten, maar ook de heiliging van de rust, ja, dit vooral: „gedenk den Sabbatdag, dat ge dien heiligt", staat er; wat daarna volgt, is aanduiding van de wijze, waarop het tot de heiliging komen kan, n.l., dat men geen werk doe.

In direkt verband daarmee deed zich de vraag voor: *is het bepalen van een tijd voor den godsdienst moreel.*

De tegenstanders van de moraliteit van dit gebod zeiden: neen, de bepaling van tijd en plaats staan gelijk, en zijn volstrekt bijkomstig.

De andere partij is van heel andere gedachte en betoogt, dat het onderhouden van den solemneelen tijd van den godsdienst waarlijk een deel is van den godsdienst; wij moeten God wel altijd dienen, maar onderscheid moet toch gemaakt worden tusschen middellijken en onmiddellijken dienst; het is niet juist, dat wij God evenzeer dienen, wanneer wij voedsel en kleeding zoeken te verkrijgen, als wanneer wij God solemneel bidden. Koelman maakt onderscheid tusschen iets, dat een deel, en iets, dat een bijvoegsel van den godsdienst is; wat een omstandigheid was in zichzelf, kan een deel van den godsdienst worden.

Een vraag, die veel de aandacht heeft gehad, is geweest: *wanneer is de Sabbat ingesteld.*

Bijna algemeen meenen, zij, die de moraliteit van het Sabbatsgebod verdedigen, dat het gebod dateert van het paradijs, en dat dit zoo klaar blijkt is voor hen een zeer krachtig bewijs voor de moraliteit van het gebod.

De andere meening is, dat het Sabbatsgebod pas later is ingesteld, in Mara, in de woestijn Sin, of bij de wetgeving op Sinaï. Hoofdargument voor de *eerstgenoemde* meening is Gen. 2 : 3; daar staat, dat God den zevenden dag heeft gerust, d.i. heeft opgehouden met werk; dat Hij dien zevenden dag heeft gezegend door bijzondere privileges, en geheiligd, d.i. van het gemeen gebruik heeft afgezonderd. Zij, die leeren, dat de Sabbat ingesteld is in het paradijs, leggen er den nadruk op, dat deze opvatting door de woorden van Gen. 2 onmiddellijk aan de hand wordt gedaan. Nadere argumenten naast dezen tekst zijn, zeggen ze, eigenlijk niet noodig, en als dit argument niet overtuigt, zullen andere het stellig ook niet doen; ook willen ze, wat ze verder aanvoeren, niet zoozeer bewijzen noemen; maar er is toch volgens hen nog wel een en ander te noemen, dat hun opvatting bevestigt:

Elders lezen we niet van een inzetting van het Sabbatsgebod; niet kan aangenomen worden, dat tot de wetgeving of Ex. 16 (den tijd, waarop anders het Sabbatsgebod heet ingesteld te zijn) de patriarchen geen vasten tijd voor den godsdienst hebben gehad, en het is niet aan te nemen, dat ze andere tijden hebben gekozen; uit Ex. 16 blijkt, dat het Sabbatsgebod al was ingesteld. Als slechts probabile wordt aangevoerd Gen. 8 : 10: Noach wachtte zeven dagen met het uitzenden van een raaf en een duif, en tusschen de eerste en de tweede uitzending van de duif; hier zou dus blijken, dat de indeeling van den tijd in weken bekend was; het is het meest waarschijnlijk, dat Noach op den zevenden dag heeft gerust, en op den eersten dag der week die vogels heeft uitgelaten.

Verder wijst men op: Job 1 : 4: „ieder huis op zijn dag; op vrs. 5, hier heeft de Chaldeeuwsche overzetting: „totdat de dagen vervuld werden"; v. 6: „daar was nu een dag, als de kinderen Gods kwamen, om zich voor den Heere te stellen"; dit wordt verstaan van den Sabbat.

De tekst van het gebod: „gedenk den Sabbatdag", wijst aan, dat deze wet niet voor het eerst gegeven werd, maar vernieuwd is; en wanneer er op volgt: „want in zes dagen" enz., dan wordt dus de onderhouding van den Sabbat daarmede gemotiveerd, dat God in zes dagen Zijn scheppingswerk verrichtte en op den zevenden dag rustte.

De viering van den Sabbat was zulk een goed middel om te bevorderen, dat de menschheid zich de schepping der wereld zou herinneren; als daarentegen de laatste dag der week niet aan de rust was gewijd, hoe kon de onderscheiding in weken dan worden in acht genomen, en de herinnering aan de schepping worden bewaard.

De meesten denken er zoo over.

Voor het Nieuwe Testament beroept men zich vooral op Hebr. 4 : 3 v.v. Hier is, zeggen ze, sprake van drieërlei rust, waarin de menschen ingingen en ingaan, één van het begin der wereld, een andere in het land Kanaän, een derde, welke de geloovigen door het evangelie verkrijgen; hier wordt gezegd, dat de rust van den Sabbatdag begonnen is terstond, nadat Gods werken op de eerste zes dagen volbracht waren en dat de menschen van het begin af in die rust zijn ingegaan; ze besluiten daaruit, dat de Sabbat van het begin af is ingesteld geweest. Zij, die ontkenden, dat de Sabbat in het paradijs is ingesteld, wilden deze woorden verstaan hebben, niet van des menschen

rusten op den Sabbatdag, maar van Gods rust, Gode eigen. Iemand als Gomarus gaf wel toe, dat er hier van drieërlei rust sprake was, maar hij wilde, dat de eerste was van God alleen, de twee andere door God den mensch gegeven, één lichamelijk, die God door Jozua aan de Israëlieten gaf, de andere geestelijk, n.l. de rust van zondig werk.

Zij, die *den Sabbat na het paradijs dateeren*, verklaren Gen. 2 : 3 aldus: óf: van den zevenden dag staat niet verhaald, dat deze weer eindigde; met dien dag is daarom bedoeld heel den tijd, die na de scheppingsdagen gevolgd is; óf: wel heeft God den zevenden dag geheiligd, maar er staat niet, dat Hij dat toen als een voorschrift gegeven heeft aan den mensch; óf — en dit is de meest verdedigde opvatting —: we hebben hier te doen met een anticipatie of voorverhaal, d.w.z. deze woorden zijn neergeschreven met het oog op de instelling van den Sabbat, die later plaats hebben zou. God heeft dien dag gezegend, doordat Hij het manna gaf, Ex. 16, de wet, Ex. 20. Coccejus, die er op wijst, dat in Gen. 2 : 3 niet staat, dat God tot Adam gezegd heeft: gij zult op den zevenden dag geen werk doen, verklaart deze plaats aldus: àl Adam's tijd was heilig, en moest doorgebracht worden met God te dienen. Overmits God heeft opgehouden met iets nieuws te maken op den zevenden dag, even daarmede, met dat ophouden en rusten, heeft Hij dien dag gezegend en geheiligd, d.i. op dien dag heeft Hij zich geheiligd in den mensch, hem toonend, dat wel alle dingen gemaakt waren om den mensch te dienen, maar dat de mensch gemaakt was, opdat hij God alleen dienen zou. God heeft den zevenden dag geheiligd, omdat Hij dien dag gezegend heeft, op denzelfden rustend. — *Hiertegen* wordt opgemerkt, dat deze verklaring ingaat tegen den eenvoudigen zin der woorden; er staat niet: God rustte op den zevenden dag, en zegende en heiligde dien voor onzen tijd; zooals de feiten van schepping, val, voortplanting van den mensch enz. hebben plaats gehad, worden ze verhaald. God heeft dien dag gezegend, door aan dien dag Zijn naam te geven, er Zijn dienst op in te stellen; waarom, zoo vroeg men, zou het hier een voorverhaal zijn; de gedachte dat het anticipatie was, kwam nooit op bij hem, die geen vooroordeel had inzake de waarneming van den Dag des Heeren; er is geen voorbeeld van zulk een prolepsis, noch in de Schrift, noch elders; ook niet in het gebod, om het manna te zetten voor het aangezicht des Heeren, in Ex. 16, want dit gebod gaf God, toen Hij het manna gaf, en het moest worden nagekomen, zoodra de tabernakel gebouwd was; het is ook direkt nagekomen; en, zou het zijn nagekomen kort daarna, toen de tabernakel gebouwd was, er is verschil tusschen enkele en 2000 jaren; evenmin is 1 Sam. 15 : 34 voorbeeld van anticipatie, noch een andere Schriftplaats.

Dat de *Sabbat* dateert van *na het paradijs* wordt verder als volgt verdedigd:

1. Zegenen geschiedt door lof, votum of daad; van geen van deze lezen we terstond na de schepping; het wordt niet gebruikt voor consecratie of sanctificatie.

2. Er staat niet in Gen. 2, dat God aan Adam gezegd heeft: gij zult geen werk doen op den zevenden dag.

3. We lezen elders over de instelling van den Sabbat, n.l. in Ex. 16; hier moet gelezen worden: morgen zal het zijn enz.

4. Verschillende Schriftplaatsen zeggen, dat God den Sabbat aan de Israëlieten gaf (b.v. Ex. 16 : 29; Ezech. 20 : 12; Neh. 9 : 14; Deut. 5 : 2, 3), dat God het verbond met de Israëlieten maakte en dringen op de onderhouding van den Sabbat aan met een reden, die alleen voor Israël gold.

5. Vóór den val hadden de menschen den Sabbat niet noodig, want zij dienden God toen voortdurend en hun werk was voor hen geen last, waarvan ze moesten rusten.

6. De heidenen hebben den Sabbat niet gekend.

7. De heidenen zijn door God over het niet houden van den Sabbat niet bestraft, wel over andere zonden.

8. De patriarchen waren met den Sabbat onbekend en hielden dien niet.

9. Als het Sabbatsgebod inderdaad van het begin der wereld is ingesteld, is ook de omstandigheid van den tijd niet afgeschaft, maar van blijvende geldigheid; bij Adam in den staat der rechtheid paste immers niets ceremonieels.

10. De reden, die bijgebracht wordt door Mozes bij het bekend maken van dit gebod, ziet op de bevrijding van Israël uit Egypte.

De belangrijkste *tegenopmerkingen* tegen de voornaamste van bovengenoemde argumenten laten we hierop onmiddellijk volgen:

ad. 2: zulk een bevel, om geen werk te doen, is aan Adam toch wél gegeven, wat daaruit blijkt, dat de rust Gods aan Adam en zijn nakomelingen ter navolging wordt voorgesteld; ook wordt van God gezegd, dat Hij dáárom den zevenden dag zegende en heiligde, omdat de mensch op dien dag moest rusten en dien heiligen.

ad 3.: alle vertalingen hebben in Ex. 16 „is", en moet het vertaald worden „zal zijn", dan moet nóg bewezen worden, dat dit van bevelende kracht is.

ad 4: Het is onjuist, dat de Sabbat, omdat gezegd wordt, dat hij den Israëlieten gegeven is, daarom niet vanaf de schepping is; „gegeven", „bekend gemaakt" beteekent ook wel „vernieuwd", vgl. de regenboog: uit Gen. 9 volgt niet, dat deze er daarvóór niet was. Zie vooral Ez. 20 : 12, hier wordt gezegd, dat de Sabbat gegeven is als andere inzettingen en rechten, maar van die waren er al uit de wet der natuur en uit de traditie bekend; ook van de andere moreele geboden geldt het, en wordt het gezegd, dat God ze aan Mozes heeft bekend gemaakt; God kan een algemeene plicht opleggen met een speciale reden.

ad 5: de menschen hadden den Sabbat inderdaad ook in het paradijs wel noodig; wel werd de mensch toen niet vermoeid door opera servilia, maar de hof moest in cultuur worden gebracht, en de mensch had corpus animale, hij genoot den omgang met God, maar moest God toch dienen door bepaalde ritus e.d.

De discussie over het zesde punt is zeer interessant: door de andere partij werden vele citaten bijgebracht, die het tegendeel zouden bewijzen.

ad 7: er zijn nog andere zonden tegen moreele geboden, waarover ze eveneens niet bestraft zijn; ook wijst een enkele op Klaagl. 1 : 7, waar van de tegenpartijders van Jerusalem gezegd wordt: zij spotten met hare rustdagen; hiertegen wordt echter weer opgemerkt, dat de heidenen niet bestraft worden, omdat ze deze feestdagen niet zelf onderhielden, maar omdat ze met de feestdagen der Israëlieten spotten.

ad 8: al waren de patriarchen met den Sabbat onbekend en hielden ze dien niet, dan zegt dat nog niets, b.v. bij hen was ook polygamie, terwijl God monogamie wil; maar wie bewijst, dat ze geen Sabbat hebben gehad; in een kort bestek wordt een zoo lang tijdperk behandeld; ook in het Richterentijdperk lezen wij van geen Sabbat; het tegendeel kan daarentegen door redeneering vast komen te staan: als ze den Sabbat niet hebben gehad, moeten ze toch andere solemneele tijden hebben onderhouden, want dit was ook volgens hen, die de moraliteit van het Sabbatsgebod loochenden, moreel. Zullen ze dan een tijd verzonnen hebben? Dat kan niet worden aangenomen, teminder, daar we weten, dat ze den wekelijkschen cirkel hebben gekend, zie b.v. Gen. 8 : 10, 12; Gen. 29 : 27, 28.

ad 9: ook de boom des levens had een sacramenteel doel; heeft macht, de tijden, die Hij stelt, ook weer te veranderen,

ad 10: Mozes noemt ook een speciale reden voor het volk Israël, maar als eerste die van de heiliging en rust door God na al-werk der schepping.

Dat *de Sabbat moreel, en niet geheel ceremonieel* is, wordt dus verdedigd:

Het gebod is een deel van den decaloog; deze is moreel eeuwig, en omvat tien geboden, zie Ex. 34 : 28; Deut. 4 : 13; 10 : 4, dus ook het Sabbatsgebod.

Daartegen wordt opgemerkt, dat ook b.v. in Hand. 15 : 20 verschillende geboden worden samengevoegd, die niet van natuur zijn.

Dit is op zich zelf weer een apart punt in het debat geworden: *wat is het karakter van de wet, waarin dit gebod voorkomt.*

De eene partij antwoordt:

Die wet draagt *een moreel karakter*, en omvat de stof van het verbond der werken; wel staat die wet in verband met het verbond der genade, want de bedoeling was niet, dat de mensch, die wet te volbrengen, zalig zou worden, doch dat de Israëlieten zoo zouden worden gewezen op de gerechtigheid in Christus; reel is deze wet, daar ze bijzondere privileges heeft (God heeft ze uitgesproken; de wet is verkondigd op plechtige wijze; in steenen tafelen door God Zelf gegrift; deze wet werd in ark bewaard); Christus heeft deze heele wet bevestigd, zie Matth. 5 : 17—20; het summier van deze wet is moreel; aan deze hangt de gansche wet en de profeten; deze wet verbindt Joden en heidenen. Om te bewijzen, dat deze wet het formulier van het verbond der werken is, wijst men erop, dat deze wet het bevat van het verbond der werken, en de geboden behelst, welke degene, die ze doet, zal leven; voorts, omdat deze wet plaats had in den staat der rechtheid en er zou geweest zijn, al was Adam niet gevallen; verder, dat hier niet gewag wordt gemaakt van Christus, en geloof niet voorgeschreven wordt de actie van het genadeverbond.

Daartegenover wordt de meening verdedigd, dat de wet is mulier of beding van het verbond der genade; dat de wet der geboden het kort begrip is van het verbond, dat God met Israël maakte, waartoe ook de ceremonieele en politieke wet behoorden, daarom was het billijk, dat er een ceremonieele wet onder de geboden voorkwam. Ten bewijze van de gedachte, dat de wet

kort begrip is van het verbond Gods met Israël, wijst men onder meer op de voorrede: de Heere noemt zich daar Jehova; de reeds gegeven weldaad, n.l. de uitleiding uit Egypte, wordt daar verhaald, welke uitleiding geschied is door tusschenkomst van het bloed des Lams; de wet spreekt van genade, aan geloovige ouders beloofd tot het duizendste geslacht; God stelde in de wet het teeken der heiligmaking: den Sabbat, en daarbij ook het pand van de hemelsche erfenis, n.l. de aardsche erfenis in Kanaän. De wet der tien geboden wordt dan ook het verbond genoemd. De Joden merkten de wet der tien geboden aan als het formulier van het verbond der werken, vandaar hun val.

Dat het Sabbatsgebod wel *moreel, en niet geheel ceremonieel* is, wordt verder aldus verdedigd:

Anders zouden we maar negen geboden hebben; dit argument werd wel op deze wijze gebruikt, dat predikers de gemeenten opwekten, liever een der vingers te laten afhouwen, dan een der tien geboden weg te laten nemen. De inhoud van dit gebod is niet ceremonieel, want het eischt rust van het werk, maar niet alsof daar de heiliging in bestond, doch als noodig middel tot heiliging; „zes dagen arbeid" bevat iets moreels, dus ook „den zevenden dag zult gij geen werk doen".

Anders is er in het Nieuwe Testament geen goddelijk gebod inzake den tijd van den publieken godsdienst, en staat het aan de kerk, dezen te bepalen.

Niets is billijker, dan dat in de week, de grondslag van onzen tijd, een zevende dag na zes dagen Gode gegeven worde; welke die zevende is, is positief, of moreel-positief, of ceremonieel.

Ook de heidenen hebben altijd een zekeren tijd voorgeschreven om hun goden te dienen.

De andere opvatting is Sociniaansch.

Wel zijn er inzake den Sabbat vele ceremoniën ingesteld, maar die maken de waarneming van den Sabbat niet ceremonieel; de aanpassing van het gebod aan den status Judaicus maakt dit gebod niet meer ceremonieel dan de belofte van het land Kanaän het vijfde gebod ceremonieel maakt, of de inleiding van de wet de wet zelf. Een scherpe waarneming van den Sabbat was in den tijd bevolen, zoo was er aanpassing aan dien tijd van paedagogia en servitus, dit geldt niet voor alle eeuwen, maar verhindert niet, dat de waarneming zelf plane morale is, en voor alle eeuwen.

We geven ook *enkele tegenopmerkingen.* Op het argument, dat er zoo maar negen geboden blijven, werd geantwoord: neen, er blijven tien geboden, want het gebod blijft staan als een gedeelte van Gods Woord; wel zijn er zoo niet tien moreele geboden, maar dat wordt ook nergens in Gods Woord gezegd; wel wordt de wet der tien geboden genoemd de tien „woorden", maar nergens wordt ze in heel de Schrift genoemd de tien „geboden", en dat komt juist daarom, dat het gebod van den Sabbat geen eigenlijk gezegd gebod (mizwa) is, d.i. een gebod van het verbond der werken, maar een leer (thora) is. Er zijn daarom toch wel tien geboden in de wet, als onder „gebod" verstaan wordt, hetgeen God opgelegd of belast heeft, zooals ook de instelling van de besnijdenis en het Pascha en alle ceremonieele ordonnantiën geboden kunnen worden genoemd. Ook werd wel geantwoord, dat hetzelfde — n.l. dat er zoo maar negen geboden blijven — van de tegenpartij gezegd kan worden, daar deze het vierde gebod geheel verminkt.

Op het bezwaar, dat er anders in het Nieuwe Testament geen goddelijk gebod voor den publieken godsdienst is, werd geantwoord, dat uit kracht van de eerste drie geboden hiervoor behoorlijk tijd moet worden genomen, en dat het geen bezwaar is, dat het aan de kerk overgelaten wordt, dit nader te bepalen; zoo is het ook met den tijd van het Avondmaal en de publieke bededagen.

Het bezwaar van Socinianisme werd aldus weerlegd: láát het Sociniaansch zijn, als het maar waar is; door anderen werd de beschuldiging van Socinianisme afgewezen, en het verschil aangewezen, n.l. dat de Socinianen er niet voor voelen, den Zondag in eere te houden als dag van de opstanding van Christus.

Door degenen, die verdedigden, dat de Sabbat *louter ceremonieel was,* werden de volgende argumenten naar voren gebracht:

1. Het voornaamste, dat hier geboden wordt, is heiliging van de rust. 2. De Sabbat was den Israëlieten een teeken, Ex. 31, Ezech. 20; in laatstgenoemde plaats wordt de Sabbat van de moreele geboden onderscheiden. 3. De Israëlieten moesten den Sabbat houden in hun geslachten, Ex. 31 : 13—17; in v. 15 staat, dat hij, die eenig dienstwerk deed op dien dag, moest gedood worden. 4. Ex. 35, vuur mocht op Sabbat niet worden aangestoken. 5. Num. 15 : 32, waar verboden wordt uit te gaan. 6. Uit Hebr. 3 : 4 blijkt, dat de rust van den zevenden dag niet is geweest de ware, doch alleen heeft uitgebeeld de rust des gemoeds, die Christus zou teweegbrengen. 7. De wekelijksche Sabbat was van nature één met de andere Sabbaten. 8. De Sabbat was geen gebod van geloof en

liefde. 9. De Sabbat vloeit enkel uit Gods welbehagen. 10. Door dit gebod wordt de Zaterdag geboden, en dit is niet moreel, want de dag is veranderd. 11. De Sabbat was aan Adam niet ingeschapen. 12. De Sabbat kon veranderd worden. 13. De Sabbat is onthouding van wat in zichzelf geoorloofd is. 14. De priesters mochten dien dag ontheiligen. 15. Daar er geen moraliteit is van plaats, zoo is ook de bepaling van den tijd niet moreel. 16. De tijd van den godsdienst is middelmatig en niet moreel, en is alleen een zaak van orde. 17. Noch de bepaling van den dag, noch de rust, noch de heiliging van de rust is moreel, de rust is niet moreel, ook niet als in aanmerking genomen wordt de daarmee gepaard gaande heiliging, want men mag niet moreel noemen, wat tot een moreel doel is ingesteld. 18. De rust wijkt voor de werken van barmhartigheid en noodzakelijkheid. 19. Het onderscheid der dagen is wettisch, ceremonieel. 20. Al wat wij doen, moet geestelijk zijn. 21. Een gebod kan niet tegelijk moreel en ceremonieel zijn; men wijst wel op den regenboog, die iets natuurlijks is, én een teeken, dat de wereld niet zal vergaan, maar naturale is niet hetzelfde als moreel. 22. Adam heeft van den Sabbat niet geweten bij het licht der natuur, de heidenen weten niet van de onderhouding van den rustdag; de patriarchen hebben den Sabbat van de schepping tot de wet niet onderhouden. 23. Alle menschen in de wereld kunnen denzelfden dag niet houden; het is bij ons dag, als het bij anderen nacht is, en er zijn streken, waar de zon ongeveer vier maanden niet onder de kim daalt; als twee menschen rond de wereld reizen, de één Oostwaarts, de ander Westwaarts, haalt de één een dag in, de ander verliest een dag. 24. In het Nieuwe Testament wordt er niet nadrukkelijk gewag van gemaakt, dat we een Sabbat moeten hebben, terwijl de moreele plichten, in de wet geboden, daar dikwijls worden bevestigd; Christus bepaalde geen dag voor het Avondmaal, ergo ook niet voor andere oefeningen. 25. De Sabbat is gegeven om op Christus te zien. 26. De Sabbat is een gebod van Gods welbehagen. 27. Matth. 12 : 5—7 noemt den Sabbat onder de ceremoniën; hier staat, dat de Zoon des Menschen een Heer is ook van den Sabbat, en zoon des menschen beteekent hier: mensch; deze wordt dus heer van den Sabbat genoemd. 28. Marc. 2 : 27: De Sabbat is gemaakt om den mensch, niet de mensch voor den Sabbat. Matth. 17 en parallelle plaatsen: de moreele geboden wijken niet voor den mensch of voor lichamelijke noodwendigheid, de Sabbat wel. 29. Jes. 66 : 23: „van den eenen nieuwen maan tot den anderen, en van den eenen

Sabbat tot den anderen". Hieruit blijkt, dat de Sabbat een voorbeeld is: de nieuwe maan is een voorbeeld, en daarmee wordt ook aangeduid de aanstaande afschaffing van het gebod van den Sabbat. 30. Coloss. 2 : 16, 17; Gal. 4 : 9—11; Rom. 14 : 5, 6. Over deze laatste Schriftplaatsen zeggen we hieronder apart nog iets.

We willen nu eerst de voornaamste *tegenopmerkingen* geven, die tegen deze argumenten werden ingebracht. ad 2. In Ex. 31, Ezech. 20 is geen sprake van het vierde gebod, maar alleen van den Joodschen Sabbat; men moet onderscheid maken tusschen de geboden op zich zelf en diezelfde geboden, zooals ze opgelegd waren naar de bedeeling van het Oude Testament. Er waren verschillende Sabbaten, er waren ook Sabbaten, die ceremonieele teekenen waren, de wekelijksche Sabbat was zedelijk en altijd durend. Ook is niet elk teeken enkel ceremonieel.

ad 3. Al moesten de Israëlieten den Sabbat houden in hun geslachten, ze waren er daarom niet nauwer aan gebonden dan wij; overspel moest met den dood gestraft worden, ook dat gebeurt nu niet meer; toch geldt het verbod van overspel ons nog.

ad 4. Deze plaats, Ex. 35, over het vuur aansteken, moet verstaan worden met Ex. 16 : 23; het simpel vuur aansteken was niet verboden, maar zulk vuur aansteken, om er werk mee te doen. Dat men vuur aan mocht steken, blijkt daaruit, dat men spijs mocht bereiden, en dat Christus te gast is geweest; het is immers niet aan te nemen, dat toen geen vuur is gebruikt.

ad 5. Het uitgaan op zich zelf was geen zonde, zooals blijkt uit Num. 15 zelf, want die den houtlezer vonden, waren ook uitgegaan en worden niet bestraft; dit heeft hij óf gedaan met opgeheven hand, uit bijzondere verachting van Gods wet, óf het is te verstaan in verband met den arbeid.

Hoornbeek zegt er van: Wil men staande houden, dat deze dingen den Joden in het algemeen en altijd zijn verboden, dan moeten ze worden beschouwd als bijkomende ordinantiën, die tot de Mozaïsche paedagogie behooren; om geestelijke zaken mogen we op Zondag wel uitgaan, Lev. 23; ook koken, spijs bereiden mag, voor zoover het geschiedt zonder nadeel voor de heilige godsdienstige oefeningen, zie Luc. 14 : 1. Uit Luc. 13 : 15 blijkt, dat het geveinsdheid is, het Sabbatsgebod zoo uit te leggen, dat ook zulke dingen moeten worden nagelaten, die zonder aanstoot te geven op dien dag kunnen geschieden.

ad 7. Uit Lev. 23 : 37, 38 blijkt het tegendeel. De Sabbat was ingesteld vóór den val, de andere feesten niet; van den Sabbat

wordt speciaal gewag gemaakt in de tien geboden, van de andere feesten niet.

ad 8. Ook vele andere geboden zijn, formeel genomen, geen geboden des geloofs.

ad 9. Paulus zegt ook de begeerte niet geweten te hebben zonde te zijn, als God niet gezegd had: gij zult niet begeeren, en tóch is het tiende gebod moreel.

ad 11. Zoo is ook het huwelijk aan Adam eerst na de schepping gegeven en bekend geworden; ook in het Nieuwe Testament zijn niet alle geboden, die tot zaligheid noodig zijn, geschreven in het hart der geloovigen, b.v. het gebruik der sacramenten; de ervaring leert, dat het gebod om den wekelijkschen Sabbat te onderhouden, geschreven is in het hart der geloovigen.

ad 12. Niet alwat veranderd is, is ceremonieel; een lex naturalis kan veranderd worden, n.l. de veranderlijke bepaling er van. En een moreel of zedelijk gebod kan verandering ondergaan: de eerste menschen zijn met hun zusters getrouwd; in het Oude Testament moest de broeder zaad verwekken bij de weduwe van zijn broeder; de moreele wet zegt, vader en moeder, koningen enz. te eeren, dat is eeuwig onveranderlijk, maar wie ik als zoodanig moet bejegenen, is veranderlijk en hier krenkt de verandering niet de moraliteit van het gebod.

ad 13. Maar de Sabbat is méér dan onthouding van wat in zich zelf geoorloofd is; en: zoo zou ook een heilig vasten ceremonieel zijn.

ad 14. Dat de priesters den Sabbat mochten ontheiligen, zegt niets, want men mag ook geen ceremonieel gebod schenden, zoolang het van kracht is. Verder spreekt Christus daar naar den gedachtengang der Pharizeërs, die meenden, dat de Sabbat geschonden werd door uiterlijke werken.

ad 15. Tijd en plaats zijn niet gelijk.

ad 16. De tijd, door God bepaald, is niet middelmatig, en de onderhouding van den tijd is niet alleen een omstandigheid of middel van den godsdienst, maar ook een deel er van.

ad 19. Het onderscheid der dagen is evenmin ceremonieel als dat van spijs en drank, b.v. brood en wijn bij het Avondmaal zijn onderscheiden van gewoon brood.

ad 22. Zie boven bl. 348 e.v.

ad 23. De bedoeling is, dat we onzen tijd door de zon moeten laten regelen, en dan een zevende deel aan den Heere geven. In de streken van Noord- en Zuidpool is het nu niet bepaald dicht bevolkt, en daar, waar de zon gedurende maanden niet gezien wordt, is toch ook bij de bewoners dier streken zekere afwisseling van arbeid en rust.

ad 24. Hetgeen weleer ingesteld was, heeft geen nieuwe instelling noodig; er wordt in het Nieuwe Testament wél graag gewag gemaakt van de instelling van den Sabbat, Matth. 24 : 20; Openb. 1 : 10; er staat inderdaad in het Nieuwe Testament geen nadrukkelijk gebod aangaande den Sabbat, maar dat staat er ook niet inzake trouwen van bloedverwanten; omdat er geen gewag gemaakt wordt van een dag voor het Avondmaal, daarom is het nog niet zoo, dat ook geen melding gemaakt wordt van een dag voor andere plechtige handelingen.

ad 25. Dit wordt echter anderzijds krachig ontkend. Dáár wordt gevraagd: Wie bewijst dat? De Sabbat is gegeven tot heiliging van den godsdienst; de ceremonie en analogie daarbij gekomen, ter gelegenheid van de zonde en Christus' verlossing, nemen het eerste karakter niet weg.

ad 26. De Sabbat is niet méér een gebod van Gods welbehagen dan verscheidene andere moreele geboden.

ad 27. Dat Matth. 12 den Sabbat noemt onder de ceremoniën, maakt den Sabbat nog niet ceremonieel; ook worden hier moreele dingen genoemd (schaap uit den put trekken); zie verder boven. Dat Christus Heer is van den Sabbat beteekent, dat het Hem vrij stond, den Sabbat in te stellen en bij gevolg aan te wijzen, welke werken men op dien dag mocht doen en welke niet. Nooit beteekent de uitdrukking Zoon des Menschen „mensch", zonder meer.

ad 28. De Sabbat is gemaakt voor den mensch, als dag van uiterlijke rust; als men onder Sabbat verstaat de ware heiliging van den Sabbat tot heilige rust, zoo blijft het, dat de mensch om denzelve is gemaakt; Christus spreekt hier over den Sabbat in eerstgenoemden zin. Aangaande Matth. 17 wordt opgemerkt, dat de eene moreele plicht voor den anderen wel wijkt: de geboden van de tweede tafel wijken voor die van de eerste; de plichten, die uitstel kunnen lijden voor die, welke noodzakelijk zijn. Zoo kunnen soms plichten van de eerste tafel stil staan, en wijken voor de plichten van de tweede tafel.

ad 29. Uit Jes. 66 : 23 mag niet besloten worden, dat de Sabbat een voorbeeld is. Veeleer gaf de profeet door deze woorden den plechtigen tijd van het Nieuwe Testament te kennen. De Sabbat wordt hier wel met de ceremoniën samengevoegd, men kan niet op

grond daarvan zeggen, dat de Sabbat ceremonieel was; zulke samenvoeging komt méér voor in de Schrift, b.v. Jes. 1 : 11—18.

Apart zouden we nog even stilstaan bij Coloss. 2 en andere plaatsen (zie boven arg. 30). Tientallen bladzijden zijn aan de discussie over deze plaatsen gewijd. Iets daaruit teekenen we aan:

Zij, die voorstaan, dat het Sabbatsgebod ceremonieel is, wijzen er op, dat de Sabbat hier tegelijk genoemd wordt met spijs en drank, feestdagen en nieuwe manen, die absoluut ceremonieel zijn. Maar, zoo wordt daartegenover opgemerkt, daaruit volgt niet, dat de wekelijksche Sabbat een schaduw was; spijs en drank zijn niet eenvoudig en absoluut ceremonieel, maar alleen in eenig opzicht. Ook in Gal. 4 : 9, 10 en Rom. 14 : 5, 6 veroordeelt de apostel niet alle onderscheid en onderhouding van dagen.

Zij, die voorstaan, dat het Sabbatsgebod moreel is, verdedigen dus, in 't kort gezegd, dat Paulus hier alleen spreekt over het ceremonieele onderscheid der dagen en der spijzen. Zij leeren nader, dat onder den Sabbat in Coloss. 2 eenige plechtige ceremonieele rustdagen der feesten kunnen worden verstaan; men zegt wel, zoo merken ze op, dat de apostel in den tekst die Sabbaten van deze feesten onderscheidt, en van de nieuwe manen, maar toch kan Paulus met de Sabbaten die bijzondere solemneele dagen van die feesten bedoelen, want deze dagen worden in de Schrift zelf van de feesten onderscheiden, Deut. 23 : 12.

Een tweede antwoord is: hier kunnen de Sabbaten der jaren zijn bedoeld.

Daartegen wordt ingebracht:

a, die Sabbaten der jaren zien alleen op het land Kanaän, dáár waren ze bevolen, Lev. 25; en:

b, de heidensche keizers zouden nooit toegelaten hebben, dat de Christenen hun land een jaar onbebouwd lieten.

c, hier kunnen de wettelijke Sabbaten zijn bedoeld, voor zoover ze met de ceremoniën en met de bedeeling van het Oude Testament te maken hebben, op b wordt geantwoord, dat de Rabbijnen zeggen, dat het Sabbatsjaar ook buiten Kanaän werd onderhouden, en: niet wordt beweerd, dat ze die Sabbatsjaren ook werkelijk onderhouden hebben.

Niet minder groot is het aantal argumenten, waarmee de opvatting wordt gestaafd, dat *de Sabbat moreel* is.

We willen ook hiervan de voornaamste noemen:

De Sabbat komt met de zedelijke natuur van den mensch als zoodanig overeen. Men zegt wel, dat die overeenkomst door het ingeboren instinct niet wordt gemerkt, maar het is genoeg als ze openbaar wordt door uitwendig licht; het komt met de zedelijke natuur overeen, dat het zevende deel van onzen tijd Gode toegewijd is, al kunnen wij die overeenkomst niet duidelijk zien zonder het uitwendig licht der wet.

Dit gebod was aan Adam in den staat der volmaaktheid ingeschapen.

Het is in alle eeuwen nuttig en het is niet afgeschaft. Christus heeft de geheele moreele wet der tien geboden bevestigd en van die wet is het gebod van den Sabbat een deel. Het is niet gegeven tot een voorbeeld en de reden, waarop het steunt, is moreel.

Het verbindt blijvend en alle menschen.

Het is aan onze eerste ouders zonder nadere bepaling gegeven, en kan in alle eeuwen in praktijk worden gebracht.

Het is nu niet minder noodig dan toen het gegeven werd.

Het vereischt hetgeen altijd heilig en billijk is.

We willen de plaatsen, die daarbij worden aangevoerd, niet slechts noemen, maar ook het argument, aan deze ontleend, iets nader bezien:

Jes. 56 : 2, 4, 6. Volgens de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod zegt deze plaats, dat er een Sabbat zal zijn in de Nieuwe Bedeeling, omdat de Heere daar veel evangelische goederen belooft aan degenen, die den Sabbat zullen onderhouden. Dat deze profetie op de komst van den Messias ziet, blijkt daaruit, dat ze spreekt van een tijd, wanneer de vreemden, die onder het Oude Testament van Gods volk waren afgescheiden, nu zouden worden aangenomen, én daaruit, dat gesproken wordt van een tijd, wanneer de gesnedenen ook een plaats in Gods huis zullen hebben. Wel wordt nog gesproken van brand- en slachtoffer, maar het is de gewoonte der profeten, over den evangelischen godsdienst op deze wijze te spreken, dat termen van den wettischen dienst gebruikt worden.

Jes. 58 : 13, 14. Indien hier verklaard wordt wat God van ons eischt, wordt ons ook voor de Nieuwe Bedeeling eenige tijd aangegeven, die geheiligd moet worden. Die dag kon niet bepaald worden door den mensch, want geen dag, door een mensch ingesteld, kan een heilige dag genoemd worden. Ook is hier niet sprake van den jaarlijkschen vastedag of zoendag.

Jes. 66 : 22. Hier is sprake van de dagen van het Nieuwe Testament. Uit „van Sabbat tot Sabbat, van nieuwe maan tot

nieuwe maan" blijkt, dat er óók in de Nieuwe Bedeeling onderscheid tusschen de tijden zijn zal. Niet volgt er uit, dat er dan ook nieuwe manen zullen zijn, zie vrs 21; daar wordt gesproken van priesters en levieten, met wie bedoeld zijn de herders en leeraars.

Ez. 46 : 1, 3, 4, 12. Hier wordt van den Sabbat en van andere solemneele tijden gesproken en hier spreekt de profeet van de tijden van den Messias.

Ps. 118 : 24. Van den Dag des Heeren — want over dezen dag gaat het hier — wordt op deze plaats gezegd, dat hij is een dag, dien de Heere gemaakt heeft, d.i. op bijzondere wijze geëerd en voortreffelijk gemaakt.

Openb. 1 : 10. Hier is met den „Dag des Heeren" volgens de meeste voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod de Zondag bedoeld. Ze betoogen, om dat te staven, dat kuriakon in het Nieuwe Testament alleen nog maar voor het Avondmaal wordt gebruikt, n.l. in 1 Cor. 11 : 20 en daar beteekent dat woord ook: door den Heere ingesteld. Hemera kuriakè is dus de Dag des Heeren, door Christus zelf ingesteld.

De andere partij geeft echter een heel anderen zin aan deze woorden en verklaart dat kuriakon als: de dag van Christus' verschijning, of nog anders. We komen op deze Schriftplaats nog nader terug, als we de verschillende opvattingen over de instelling van den Zondag bespreken. Eveneens bespreken we dan nog de Schriftplaatsen Hand. 20 : 7, Joh. 20 : 19, 26, 1 Cor. 16 : 1, 2, maar nu reeds moet ervan gezegd, dat de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod zich hierop beroepen, omdat er uit blijkt, dat de apostelen den eenen dag boven den anderen hebben gesteld.

Onder degenen, die de moraliteit van het vierde gebod verdedigden, was echter verder weer niet algeheele eenstemmigheid. De meesten verdedigden, dat het gebod *niet louter moreel was,* maar *deels moreel, deels ceremonieel;* ze wezen daartoe op verschillende Schriftgegevens, die ook werden aangevoerd door degenen, die leerden dat het gebod uitsluitend ceremonieel is ten gunste van hun opvatting.

Dat het Sabbatsgebod *uitsluitend moreel* is, wordt aldus verdedigd (we geven bij de verschillende argumenten telkens aanstonds, wat daartegenover werd opgemerkt, en maken den overgang door een gedachtestreep):

De andere geboden van den decaloog zijn alle moreel, dus ook het vierde gebod Gal. 3, Jac. 2 : 8, 10. — Hiertegen wordt opgemerkt, dat dat ook van de andere geboden niet volstrekt geldt, zie de inleiding van den decaloog en het vijfde gebod: in de inleiding is sprake van de uitleiding uit Egypte, in het vijfde gebod van wonen in Kanaän; dus kan het heel goed zijn, dat het vierde gebod, hoewel moreel, iets typisch bevat, dat op den toestand van Israël sloeg; men erkent trouwens, dat het vierde gebod niet van dezelfde natuur is als de andere geboden, daar toegegeven wordt, dat de dag in dit gebod veranderlijk is.

De rationes en fines van dit gebod zijn louter moreel, dus ook het gebod zelf — maar een ratio moralis maakt het gebod zelf nog niet louter moreel.

De Sabbat is vóór den val ingesteld en iets, dat dateert van voor den val kan niet ceremonieel zijn; dat de Sabbat vóór den val voorbeeld was van de eeuwige rust moet bewezen worden; al werd daarna aan den Joodschen Sabbat iets schaduwachtigs toegevoegd, daaruit volgt niet, dat het vierde gebod daarom ten deele moreel, ten deele ceremonieel genoemd kan worden; — de Sabbat was in den staat der rechtheid onder de leges positivae sacramentales; de boom der kennis en die des levens waren, van dezen staat sacramenten, zoo was ook de Sabbat sacramenteel type van de eeuwige rust; en: de Sabbat was vóór den val natuurlijk niet type van Christus, maar dit kan er later krachtens instelling Gods zijn bijgekomen. Zoo waren ook vóór Mozes' wetgeving bij de patriarchen vele ceremoniën, die later ceremonieele beteekenis hebben gekregen, vgl. ook den boom des levens, deze kon natuurlijk eerst de verlossing door Christus niet beteekenen, maar is later door den Heiligen Geest daarop betrokken, Openb. 22 : 21 v.v. Soortgelijk is het volgende antwoord: er is onderscheid tusschen de ceremoniën; die, welke zijn ingesteld om schaduw te zijn van toekomende zaken, vooral na de zonde, pasten niet in den staat der onschuld; zoo ook de waarneming van den Sabbat, voor zooveel die zag op de bevrijding uit Egypte; maar de uiterlijke ritus, pertinentes ad politiam ecclesiasticam en op zekere omstandigheden van den cultus divinus, mispasten niet aan dien staat, en toen waren er ook eenige sacramenten (boom des levens); daarom is het ook niet waar, dat zulke inzettingen onveranderlijk zijn, en dat God die wetten niet kan afschaffen. Deze wet is n.l., evenals het eten van den boom, moreel.

Matth. 24 : 20; uit deze tekst blijkt, dat de Heere den rustdag blijvend onderhouden wil hebben. —Maar dit kan gezegd zijn van-

wege het moreele in dit gebod; of ook: dit kan verstaan worden van de ultima oppressio, die er was t.t.v. de belegering van Jerusalem door de Romeinen, waardoor de geloovigen, die onder de Joden leefden, wegens de rust van menschen en vee zich niet konden bereiden voor de vlucht, of ook: Christus spreekt hier synecdochisch over elken, voor de vlucht ongeschikten tijd, zooals Hij zijn sermo over de zaken van het Nieuwe Testament soms aan de ritus der oude kerk aanpast, zie Matth. 5 : 23 „wanneer gij uw gaven op het altaar brengt".

Hier moeten ook genoemd de argumenten, die werden aangevoerd om te bewijzen, dat dit gebod *bij uitstek moreel* is.

Men wees er daartoe op:

Dat dit gebod met meer woorden is uitgedrukt dan eenig ander; dat dit gebod zoowel ge- als verbiedender wijs wordt voorgesteld; dat alleen voor dit gebod het woord „gedenken" staat.

Dat het vierde gebod uitsluitend *moreel is*, wordt verder aldus verdedigd:

Hoewel de ceremonieele geboden generale billijkheid hebben, blijven zij evenwel ceremonieel; zoo is het ook omgekeerd.

Men moet onderscheid maken tusschen hetgeen direkt en voornamelijk, en tusschen wat „gevolgelijk" in dit gebod geboden wordt. Het tweede gebod, dat moreel is, gebiedt direkt en voornamelijk God te dienen naar Zijn voorschrift, maar gevolgelijk is daardoor de ceremonieele dienst van het Oude Testament geboden; zoo wordt in het vierde gebod voornamelijk en direkt geboden een dag te heiligen, terwijl de bepaling van den dag meer bijkomstig is.

Men moet onderscheid maken tusschen veranderlijk en ceremonieel; de zevende dag was veranderlijk, maar niet ceremonieel.

Men moet onderscheid maken tusschen een zaak, welke door het gebod geboden wordt en de bijgevoegde beweegredenen en verklaringen. De zaak van het vierde gebod is de onderhouding van den solemneelen tijd, door God ingesteld, n.l. van elken zevenden dag. Nu is het de vraag, of deze substantie van het gebod ten deele moreel, ten deele ceremonieel is; niet, of er in het lichaam van het gebod iets is, dat ten deele moreel, ten deele ceremonieel is. Welnu, de substantie van het gebod is uitsluitend moreel.

Voorts wordt nog aangevoerd:

Er is geen enkel voorbeeld in de Schrift van een zoodanig ander gebod, dat ten deele moreel, ten deele ceremonieel is; moreel en ceremonieel zijn zoo onderscheiden, dat ze niet kunnen

tesamengevoegd worden; wanneer men wijst op de omstandigheden en doeleinden: deze komen van buiten af er bij en veranderen de substantie niet; als een ceremonieele wet niet ten deele moreel is, al heeft zij ook eenig moreel doeleinde, dan is ook een moreele wet niet ten deele ceremonieel, als er eenig ceremonieel doeleinde bijgevoegd wordt.

Op deze plaats willen we ook melding maken van wat Koelman antwoordt op een bedenking tegen de moraliteit van het vierde gebod. Deze bedenking is: dat *de tijd van den godsdienst middelmatig* is. Hierop luidt het antwoord: dat de tijd van den godsdienst een zaak van belang is; aan geen mensch, alleen aan God komt het toe, den tijd voor den plechtigen godsdienst te bepalen; den solemneelen tijd van den godsdienst te onderhouden is waarlijk een deel van den godsdienst.

Koelman handhaaft, ter verdediging van zijn Sabbatsopvatting, met kracht, *dat onder de Nieuwe Bedeeling alle tijden niet gelijk* zijn. Hij wijst er daarbij op, dat zelfs zijn tegenstanders hem in de praktijk bijvallen, want ook zij geven toe, dat voor den godsdienst voldoende tijd bepaald moet worden. Koelman wijst er verder op, dat het vierde gebod anders geheel van de baan zou zijn, want dit beveelt een genoegzamen tijd aan God te geven. God heeft van het begin af zulk een tijd gesteld. Zelfs de heidenen hebben dit door hun praktijk bevestigd. Verschillende Schriftplaatsen in het Oude Testament voorzeggen, dat er in de Nieuwe Bedeeling afgezonderde tijden zullen zijn Jes. 56 : 2. 4, 6; 58 : 13, 14; 66 : 23; Ez. 46 : 1, 3, 4, 12; ps. 118 : 24; onder het Nieuwe Testament is er een tijd, die des Heeren wordt genoemd, Openb. 1 : 10; het zou wel schandelijk zijn, zoo de Christenen niet zoowel als de Joden den Sabbat hadden; de apostelen en de apostolische kerk hebben de dagen niet gelijk geacht, Hand. 20 : 2, Joh. 20 : 19, 20. De andere opvatting is Sociniaansch.

Hiertegen werd ingebracht: dat het onderscheid der dagen wettisch is; dat ook het Sabbatsjaar ceremonieel was; dat er ook geen onderscheid is van plaatsen; dat het Koninkrijk Gods niet bestaat in spijs, zoo ook niet in dagen; dat wij nu een gedurigen Sabbat moeten hebben Jes. 66 : 23; dat al wat wij doen, geestelijk moet zijn; dat de Schrift zich tegen dit onderscheid uitspreekt.

Daarop werd op de volgende wijze *geantwoord:*

Niet alle onderscheid der dagen is wettisch, evenmin als dat van spijs en drank; daaruit, dat het Sabbatsjaar ceremonieel is, volgt niet, dat daarom ook de wekelijksche Sabbat ceremo-

nieel zou zijn; de natuur leert niets over het onderscheid der jaren, wel over dat der dagen; het Sabbatsjaar was niet bij het begin ingesteld, de Sabbat wel; uit de uitspraak, dat het Koninkrijk Gods niet bestaat in spijs en drank, volgt niet, dat het Koninkrijk Gods het onderhouden van eenige solemneele tijden niet kent; de beteekenis van Jes. 66 : 23 is niet, dat de Christelijke Sabbat blijvend zal zijn; men moet onderscheid maken tusschen middellijken en onmiddellijken dienst; onjuist is, dat wij God evenzeer dienen wanneer wij voedsel en kleeding zoeken als wanneer wij solemneel bidden.

Koelman verdedigt, dat het *onderhouden van een bepaalden tijd en dag voor den godsdienst een deel is van den godsdienst.* Hij wil hier onderscheid gemaakt hebben tusschen een deel en een bijvoegsel van den godsdienst. Wat een omstandigheid was op zichzelf, kan een deel van godsdienst worden. Hij verdedigt zijn stelling met deze argumenten:

dat God dien bepaalden dag van den godsdienst voor Zich Zelf voorbehoudt; dat dien tijd recht door te brengen, is: gehoorzaam zijn aan een moreel gebod van de eerste tafel; dat het onderhouden van den tijd speciaal geboden wordt; dat het onderhouden van dien tijd een bijzonder middel is, om God te dienen.

Door Walaeus wordt dit ontkend; maar Burman erkende, dat zijn tegenpartij op haar standpunt gelijk had; hij betoogde tegen Essenius: waar de godsdienst verricht wordt op een bijzonderen dag, naar het gebod, daar is moraliteit in den ruimeren zin van het woord, en: indien de rust onmiddellijk geboden is uit kracht van het vierde gebod, zoo zal ze een deel van den godsdienst zijn, want de dingen te onderhouden uit kracht van de geboden, die tot de eerste tafel behooren, is godsdienst; hij geeft toe: de rust onder het Oude Testament was niet alleen een behulp van den godsdienst, maar ook een deel ervan. Zoo ook Coccejus; indien gerust moet worden wegens het gebod, zoo is de rust, die men op grond van het gebod in acht neemt, godsdienst.

De vraag, of dit gebod moreel is of niet, hangt nauw samen met deze andere *wat dit gebod gebiedt.*

Deze vraag kan weer in tweeën worden gesplitst:

ten eerste: *gebiedt dit gebod de onderhouding van den zevenden dag, of die van één van de zeven dagen.*

Voor het *eerstgenoemde* beriep men zich op den letterlijken zin van den tekst van het vierde gebod. Zoo deden ook zij, die het laatstgenoemde voorstonden; zij zeiden: er staat niet: gedenk den

zevenden dag, maar: gedenk den Sabbatdag, dat ge dien heiligt.

Door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod werd veelal gehandhaafd, dat het *moreel is, een van de zeven dagen* te onderhouden. Argumenten zijn: het vierde gebod is een deel van den decaloog, die de lex moralis et perpetua bevat; de Sabbat is ingesteld bij de schepping, is dus blijvend moreel; als er geen maat was voorgeschreven, zou de grootste willekeur heerschen; als het niet een op de zeven is, kan geen aantal dagen worden vastgesteld op goeden grond. Verder komen hier weer naar voren de argumenten, gebruikt om aan te toonen, dat de dag wel veranderlijk, maar niet ceremonieel is.

Daar wordt tegenover gesteld: *het zevental is ceremonieel* als de zevende dag zelf; Coloss. 2 : 16, Rom. 14 : 5, Gal. 4 : 10: alle onderscheid der dagen is door Christus weggenomen; de decaloog, voor zooveel door Mozes aan Israël gegeven, gaat ons niet aan, maar slechts voor zoover die met de natuurwet overeenkomt, die allen volken gemeen is en door Christus bekrachtigd; als dat nu nog van gewicht was, zouden we dienzelfden dag moeten onderhouden.

Een tweede verschilpunt, dat zich hierbij openbaarde, ging over de vraag: *welke de heiliging was, die dit gebod gebiedt.*

Eenerzijds werd betoogd, dat dit gebod naar den letter geen andere heiliging van den Sabbat vereischt dan rust, hetgeen, zachter, ook zoo werd uitgedrukt: zich onthouden van den arbeid is, indien niet het eenige, dan toch het voornaamste van dit gebod.

De andere opvatting was: dit gebod vereischt rust van ons dagelijksche werk, omdat het gebiedt, Gode een dag te wijden; die rust is, voor zooveel zij door God bevolen is als noodig tot Zijn dienst, een deel der gehoorzaamheid, welke tot den godsdienst behoort, hoewel die rust in zich zelf, niet is, noch ooit geweest is, een deel van den godsdienst. Hoewel zij den Sabbat ontheiligen, die dan niet rusten van hun dagelijksch werk, is de rust op zich zelf geen principaal deel van de heiliging van den Sabbat.

Over de vraag of dit gebod *ook godsdienst* vereischt, dan wel *alleen rust,* werd uitvoerig gehandeld. De voorstanders van de moraliteit van het Sabbatsgebod *verdedigden* het *eerste;* argumenten er voor waren onder meer:

de woorden van het gebod; de werken worden verboden als hindering van de heiliging van den dag; de Sabbat zou anders evenzeer geheiligd worden door het vee; op geen dag is het geoor-

loofd, ledig te zijn; Lev. 23 : 3 zegt uitdrukkelijk, dat op den dag der rust een heilige samenroeping zal zijn.

Daartegenover werd o.a. het volgende aangevoerd (ook hier geven we bij enkele argumenten aanstonds de tegenargumenten): het woord Sabbat beteekent rust; — maar dat wil niet zeggen, zoo werd daarop geantwoord, dat de Sabbat niet méér beteekent dan uitwendige rust; van den Sabbat staat in de Schrift, dat hij den Heere geheiligd moet worden.

Het gebod gebiedt allermeest de rust, maar in het gebod wordt gansch geen gewag gemaakt van de heiliging dezer strenge rust. Het fundament van dit gebod is Gods rust Ex. 31 : 17, dus is het voornaamste van dit gebod: rust; — op de onderhouding van den Sabbat wordt wel aangedrongen met verwijzing naar Gods exempel, maar dit exempel Gods bestond niet in rusten alleen.

Deze rust was een heiligheid den Heere, zie Ex. 31 : 15, zoo was ze dan niet een middel slechts tot wat anders, maar datgene, wat hier voornamelijk geëischt wordt.

In Ex. 31 : 15 staat: de zevende dag is de Sabbat der rust, d.w.z. de zevende dag moet door strenge rust worden geheiligd; — maar Mozes zegt niet, dat de rust, maar dat de Sabbat moet onderhouden worden.

De schending van de rust werd met den dood gestraft Ex. 31, Num. 15; — niet ieder, die eenig uiterlijk werk deed, moest gedood worden, niet die de besnijdenis verrichtte, offerde, zich kleedde, het lichaam verkwikte met spijs e.d., maar die het werk deed, dat de heiliging van den Sabbat verhinderde.

Ze zijn niet gesteenigd, die op den Sabbat niet tot de vergadering kwamen; — het vierde gebod gebiedt meer dan dat men op den Sabbat in de vergadering moet komen, het gebiedt n.l. den solemneelen tijd te heiligen; deze rust wordt een teeken genoemd; dit gebod geeft niet de wijze van de heiliging te kennen; de dienst van God wordt in de voorafgaande geboden gelast; dit gebod gebiedt onderhouding of heiliging van den solemneelen tijd, door God bepaald, en de rust wordt geboden als middel daartoe, zoo is de rust niet alles, noch het voornaamste.

De heiliging heeft in de rust bestaan; zie het gebod zelf. — Neen, de rust is in het vierde gebod middel tot het doel, n.l. de heiliging.

Het kan niet uit de Schrift bewezen worden, dat dit gebod den Joden beval op den wekelijkschen Sabbat saam te komen, deel te nemen aan den eeredienst, of aan de lezing en verklaring der wet; mikra kodesh in Lev. 23 : 3 kan ook beteekenen: een uitroeping van heiligheid, zoodat ook gedacht kan worden daaraan, dat op dezen dag moest worden uitgeroepen „heiligheid", of: „deze dag is heiligheid".

Ook werd breed onder oogen gezien, of dit gebod den *laatsten dag der week* direkt en in de eerste plaats gebiedt, dan wel *één van de zeven dagen.*

Argumenten voor de *tweede genoemde opvatting* zijn:

de zevende dag kan zonder de minste schade voor de religie veranderd worden; het vierde gebod zou anders geheel afgeschaft zijn en zou niets over den tijd van den godsdienst gebieden, dat moreel is; de uitdrukking zes dagen te werken ziet niet op de orde, maar op het getal; dit gebod zou anders ten onrechte onder de moreele staan; er is opmerkenswaard onderscheid tusschen de woorden van het gebod en Gen. 2 : 2, 3; in Gen. 2 : 3 staat n.l., dat God den zevenden dag heeft gezegend en geheiligd, hier: omdat God den zevenden dag heeft gerust, heeft Hij den Sabbatdag geheiligd; het was zelfs den Joden onmogelijk, juist den zevenden dag te houden, blijkens den stilstand der zon onder Jozua, en haar teruggaan ten tijde van Hiskia; daardoor is er verandering in den loop der natuur en successie van den tijd geweest.

Daartegen wordt aangevoerd (wij voegen hier en daar na een gedachtenstreep weer een tegenopmerking toe, die gemaakt werd):

De reden van het gebod spreekt alleen van den zevenden dag in de orde der dagen, — maar wij moeten eer de reden verklaren naar het gebod, dan omgekeerd.

God heeft geboden den zevenden dag te heiligen, omdat Hij dien dag geheiligd heeft, op welken Hij gerust heeft — maar er staat niet: God heeft den zevenden dag gezegend en geheiligd, maar: Hij heeft den Sabbatdag gezegend en geheiligd.

Anders waren de Joden niet méér gebonden dien zevenden dag, dan een anderen te heiligen — onjuist, de Israëlieten waren, uit kracht van het gebod, aan Adam gegeven, hetwelk uitdrukkelijk genoeg was, verbonden, precies den zevenden dag te onderhouden.

Het woord Sabbat wordt hier niet onbepaald genomen, blijkens het lidwoord „*he*" en blijkens het feit, dat door het woord Sabbat elders de zevende dag wordt aangeduid — het woord Sabbat wordt hier onbepaald genomen; al wijst het woord Sabbat, als over den wekelijkschen Sabbat wordt gesproken, op den zevenden dag na de

schepping, dan wil dat niet zeggen, dat het woord Sabbat in het vierde gebod zoo moet worden opgevat; dat he wijst niet aan, dat met het woord Sabbat bedoeld is de zevende of laatste dag, ja, het is niet eens altijd aanwijzend, en al was het een teeken van aanwijzing, zoo wijst het niet noodzakelijk aan den zevenden dag in orde, maar dien dag der rust, welken God als Sabbat wil gehouden hebben. God spreekt van den zevenden, die op de zes andere volgt.

God gebiedt den zevenden, op welken Hij gerust heeft. — Die woorden bevestigen niet de orde, maar het getal. Dat de zevende dag vroeger de Sabbat was, is juist, maar niet, dat het vierde gebod niet anders kan verstaan worden, dan van den zevenden dag in de orde der dagen. Ja, de laatste woorden van het gebod bewijzen het tegendeel, want die verandering van spreken is van beteekenis; God heeft den Sabbat als Sabbat geheiligd, niet den zevenden dag als zevende, maar als Sabbat.

Ook over de vraag, *hoe lang de Sabbat duurt,* werd gediscussieerd. Onder de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod was hierover geen eenstemmigheid; sommigen zeiden: van avond tot avond; anderen: van morgen tot avond; derden: van morgen tot morgen; nog weer anderen: van middernacht tot middernacht. De argumenten voor de laatste opvatting zijn gegeven door Koelman; hij staat deze opvatting zóó sterk voor, dat hij het afkeurt, dat iemand op den rustdag vroeger naar bed gaat dan op andere dagen. Hij, die dat doet, zondigt, daar hij daarmee minder God beoogt dan zich zelf; zijn ziel minder dan zijn lichaam; zijn geestelijk-minder dan zijn lichamelijk wel zijn. We mogen ons hier ook herinneren, hoe van geestverwante zijde, trouwens ook door Koelman zelf, er op aangedrongen werd, om op den rustdag tijdig te ontwaken en op te staan (Teellinck). De argumenten, die hij aanvoert, zijn voornamelijk:

Dit gebod vereischt een heelen „natuurlijken" dag, d.i. een dag van vier en twintig uur (er is ook een burgerlijke dag, dat is een dag, onderscheiden van den nacht); men zegt, zoo merkt hij hier op, dat wel de Joden, maar niet wij zoo'n dag moeten houden; ze zeggen: het moet een genoegzame tijd zijn, en dien beperken ze tot den publieken godsdienst; naar gelang de oefeningen worden uitgestrekt, wordt ook de tijd langer of korter; daartegenover handhaaft hij met vele anderen, dat de heele natuurlijke dag, dat deel uitgezonderd, dat noodig is voor slapen, eten, en werken van barmhartigheid, of, de heele dag, op welken wij plegen te waken en anders ons werk te doen, moet worden gerust en geheiligd volgens

het gebod. Ook de wet der natuur, zegt Koelman, vereischt een heelen dag;

God alleen komt de macht toe, de lengte van den tijd te bepalen; het gebod gebiedt een dag te heiligen, en niemand zal zeggen, dat het gebod in dezen ceremonieel was, want welke verborgenheid of ceremonie kan de tijd van vier en twintig uur in zich bevatten;

de zevende dag is een dag, niet langer noch korter dan een van de werkdagen;

de Joodsche Sabbat was een heele, natuurlijke dag; het gebod gebiedt een dag, niet enkele uren o.i.d.;

de dag des Sabbats moet wezen als Gods rustdag, en Gods rustdag was als de werkdagen daarvóór, van dezelfde lengte; God heiligde en zegende een heelen dag, niet een deel ervan;

het gebod zou anders niets bepalen over den duur van den tijd, die Gode moet worden gewijd;

anders wordt van allen niet een even lange tijd vereischt, als n.l. alleen een burgerlijke dag vereischt werd, want op sommige plaatsen is de tijd, n.l. van de zon, in sommige tijden van het jaar zeer kort; in sommige streken is het ettelijke maanden in het geheel geen dag en geen nacht;

anders zou hij dit gebod niet schenden, die nauwelijks een uur in heilige oefeningen besteedt, want waar geen wet is, is ook geen overtreding;

anders zou hier niets méér vereischt worden, dan hetgeen in de vorige geboden vereischt werd.

Verschillende argumenten voor een der *andere gevoelens* zijn:

Onze dag van rust moet zijn naar de proportie van de andere dagen, en onze werkdagen zijn artificieele of burgerlijke dagen, niet natuurlijke, zie ps. 104 : 23: de mensch gaat uit tot zijn werk, en naar zijn arbeid tot den avond toe; Joh. 11 : 9: zijn er niet twaalf uren in den dag; Joh. 9 : 4: de nacht komt, wanneer niemand werken kan. — Hiertegen wordt opgemerkt, dat inderdaad onze rustdag moet zijn naar onze werkdagen, maar deze zijn natuurlijke, geen burgerlijke dagen, want God laat ons toe heele vier en twintig uur te werken, behoudens tijd voor privaten godsdienst en verkwikking; wat de aangevoerde teksten betreft: ps. 104 spreekt van het werk, dat buiten op het land geschiedt, waartoe het daglicht vereischt is; Joh. 11 van de wijze, waarop de Joden den burgerlijken dag rekenen; Joh. 9 zegt niet, dat men 's nachts niet werken mag.

Verder wijzen zij, die ontkennen, dat de Schrift een Sabbat van

vier en twintig uur vordert, er op, dat de Schrift ons niet zegt, wanneer we den Sabbat moeten beginnen en dat de nacht er niet bij behoort, omdat deze anders ook geheiligd zou moeten worden. Daarop wordt geantwoord, dat dat ook zeer zeker moet in dien zin, dat we dan beslist niet werken mogen; andere nachten mag dat wel; ook moet de nacht met heilige slaap Gode worden gewijd; niet wordt vereischt, dat we dien nacht niet naar bed zouden gaan.

Degenen, die de moraliteit van het vierde gebod handhaafden, zagen zich ook genoodzaakt de *verandering van den Sabbat in den Zondag* te verdedigen; al van ouds werd het bestreden, dat die verandering geoorloofd was, door Ebionieten enz., en in den Sabbatsstrijd der zeventiende eeuw werd deze meening ook weer verdedigd door verschillende theologen, in Engeland, en in ons land m.n. door den Remonstrant Curcellaeus; terwijl degenen, die ontkenden, dat de Zondagsviering rechtstreeks gegrond was op het vierde gebod, niet de onderhouding van den Zaterdag eischten, maar wel verdedigden, dat de verandering van den Zaterdag in den Zondag niet geoorloofd was.

Van de verandering van den Zaterdag in den Zondag werd daarentegen door Koelman betoogd, dat deze was: 1. mogelijk; 2. voorzegd en afgeschaduwd; 3. welvoegelijk; 4. daadwerkelijk geschied; 5. billijk.

ad 1. De laatste dag der week kon veranderd worden, zonder nadeel voor de religie, of strijd tegen eenige wet; deze verandering streed, nader gezegd, niet tegen de wet der natuur, noch tegen die van het vierde gebod, noch tegen de oude bepaling van den zevenden dag door God, want, wat Hij vrijelijk heeft bepaald, kan Hij veranderen.

ad 2. Lev. 23 handelt over Loofhutten; dat was afschaduwing van het wonen van Christus onder Zijn volk; in de andere feesten, die zeven dagen duurden, was de eerste en zevende dag heilig; in dit feest werd de achtste dag een Sabbat genoemd, vgl. ook Zach. 14 : 16—19, waar voorzegd wordt, dat de tijd komen zal, dat de vromen het feest van Loofhutten zullen vieren op bevel van den koning; Joh. 7 : 37, 38: op den laatsten dag van het Loofhuttenfeest sprak Christus: zoo iemand dorst heeft enz. Ezech. 43 : 26, 27: De profeet spreekt hier van den tijd van het Nieuwe Testament, volgens alle rechtzinnige uitleggers. Onder de zeven dagen moet hier een week worden verstaan; hieruit volgt, dat de achtste dag is de eerste dag der week, en dat deze dag — zie den tekst — daarna gedurig zou moeten worden gevierd. Ps. 118 : 22—24, de

dag, waarover hier gesproken wordt, is de dag van de opstanding; hiervan wordt gezegd: dit is de dag, dien de Heere gemaakt heeft.

ad 3. De Schrift onderscheidt sterk den tijd vóór Christus' dood, en dien daarna, Hebr. 1 : 2 v.v., 2 : 5 v.v.; daar al de Oude Bedeeling haar Sabbat heeft gehad, is het betamelijk, dat de Nieuwe dien ook hebbe. Het werk der verlossing is even heerlijk en geeft ons even groote stof tot troost als het werk der schepping. Indien er een ander fundament is, hetwelk even opmerkelijk is en moet worden herdacht, is het billijk en gevoegelijk, dat die dag des Sabbats veranderd wordt; welnu: Christus' rust na het eindigen van het werk der verlossing is even opmerkelijk als Gods rust op het eind van het werk der schepping.

Er waren aan den Sabbat van den zevenden dag eenige ceremoniën verbonden, die niet zoo gemakkelijk konden teniet gedaan worden, als die dag niet werd afgeschaft.

Uit kracht van de macht, aan Christus gegeven, hebben we een nieuw ingestelden godsdienst, zoo ook een nieuwen dag. Het werk der schepping was mismaakt geworden door de zonde, zoo was het dan niet gevoegelijk, dat de dag, tot gedachtenis van de schepping ingesteld, blijvend werd onderhouden, maar dat deze veranderd worden zou.

ad 4. Een stellige, niet moreele wet, aan de oude wereld gegeven, verdwijnt, wanneer die oude wereld een einde neemt, tenzij zij van nieuws geordonneerd wordt.

De reden van de wet van den Sabbat houdt op, n.l., dat bijzondere eere aan dien dag is gegeven, doordat God rustte na zes werkdagen en gedachtenis hield van de schepping; de Sabbat moest blijven, tot een grooter werk komen zou, en tot een fundament van een anderen dag gelegd werd.

Door dezelfde autoriteit, die de wet van de onderhouding van den Sabbat heeft geordonneerd, is een nieuwe dag gesteld. Wij zijn gehouden, gedachtenis te vieren van Christus' rust na de werken der herschepping; dat kan niet op den zevenden dag, want toen heeft Hij niet gerust, en twee dagen in de week vieren kan niet, want slechts één dag moet naar het vierde gebod worden gerust.

Indien de wet van den ouden Sabbat in kracht was gebleven, zouden de apostelen geen anderen dag wekelijks onderhouden hebben.

Te allen tijde is dit gevoelen voorgestaan tegen Ebionieten, Cerinthiërs, Nazarenen, Apollinaristen.

ad 5. Deze dag is boven andere met verscheidene privileges geëerd, en door onderscheiden merkteekenen van de andere afgescheiden, n.l.: op dezen dag stond Christus op en triumpheerde over Zijn vijanden, verscheen Hij aan Zijn discipelen, die dag was de dag van Zijn overwinning en van Zijn rust na den arbeid, en op dien dag zond Hij den H. Geest uit, deze dag wordt des Heeren Dag genoemd; op dien dag hielden de apostelen en de Christelijke kerk samenkomsten, voor dezen dag heeft Paulus eenige voorschriften gegeven.

De oude schepping had haar Sabbat, en die Sabbat paste niet op de nieuwe schepping.

Gelijk weleer door Gods exempel de Sabbat moest worden onderhouden, zoo nu door Christus' exempel de Dag des Heeren.

Christus heeft door Zijn werk te voleindigen en in Zijn rust in te gaan, de fundamenten gelegd voor den nieuwen Sabbat.

Indien na de afschaffing van den Sabbat niet de eerste dag tot Sabbat was ingesteld, maar de derde of vierde, zou het vierde gebod geschonden zijn geworden, er zou dan n.l. een werkweek zijn geweest met niet meer of minder dan zes dagen. Zeker kwam er door de instelling van den eersten dag groote verandering, nu éérst de Sabbat, daarna zes werkdagen, vroeger omgekeerd; deze verandering brengt geen ongemak met zich mee, want altijd wordt een van de zeven dagen Gode toegewijd.

Tegen deze verandering wordt ingebracht (wij geven weer na een gedachtenstreep hier en daar een opmerking, die werd gemaakt):

Gen. 2 : 2, 3: de instelling was in den staat der rechtheid gegeven, en was dus altijd-durend; — daaruit, dat het Sabbatsgebod al in het paradijs gegeven is, volgt, dat het niet ceremonieel is, maar onjuist is het, dat al wat toen ingesteld is en aan dien staat niet eigen was, noodzakelijk altijd moest duren; ook stellige wetten kunnen in dien staat gegeven zijn, b.v. het gebod om niet te eten van den boom der kennis des goeds en des kwaads; dit is verdwenen; zoo was ook het gebod van den zevenden-dags Sabbat niet eigen aan dien staat, maar veranderlijk.

Ex. 31 : 16: De Sabbat is gegeven tot een eeuwig verbond; — onderscheiden moet worden tusschen den Sabbat van den zevenden dag en den Sabbat als een dag wekelijks; de laatste blijft verbindend tot het einde der wereld.

Jes. 66 : 23 — hieruit volgt wel, dat in de Nieuwe Bedeeling een wekelijksche Sabbat onderhouden wordt, maar niet, dat de Sabbat van den zevenden dag blijvend onderhouden moet worden.

Ex. 20, Deut. 5: dit gebod is moreel; — inderdaad, maar onjuist is, dat dit gebod direct en onmiddellijk de onderhouding van den zevenden dag vereischt.

Christus heeft den zevenden dag gestadig onderhouden, evenzoo deden de apostelen; — maar Christus was ook besneden en hield ook Joodsche feesten en andere ceremoniën. Hij deed het alleen vóór Zijn dood, niet na Zijn opstanding. Dit argument zou dan óók gebruikt kunnen worden voor het gaan naar de synagoge der Joden. De apostelen hielden den Sabbat van den zevenden dag bij de nog niet bekeerde Joden, gelijk ze ook ettelijke Joodsche ceremoniën onderhielden; ook hebben ze niet zoozeer uit kracht van de wet den zevenden dag gehouden, als wel, opdat ze de gelegenheid zouden waarnemen, het evangelie te verkondigen. Ook moest de zevende-dags Sabbat langzaam begraven en niet terstond verlaten worden. We lezen niet, dat Paulus den zevenden dag bij de heidenen evenals bij de Joden onderhouden heeft; als er geen hoop meer was op bekeering der Joden, kwam hij niet meer in hun synagogen, maar hield afzonderlijke vergaderingen bij de Christenen, en de Christenen hebben den eersten dag gestadig onderhouden.

Nergens in het Nieuwe Testament is de wet van den Sabbat van den zevenden dag afgeschaft; — maar een wet kan ophouden, ook al is ze niet formeel afgeschaft.

Men staat toe, dat de Sabbat van het vierde gebod moreel is en altijddurend; — maar het vierde gebod vereischt direct en in de eerste plaats de heilige onderhouding van een dag in de week.

Nog vele andere argumenten worden genoemd, waarop het antwoord zich vrij gemakkelijk vermoeden laat, zoo: de Sabbat was ter gedachtenis van de schepping, en dat hebben we nog noodig; God rustte op den zevenden dag; Christus rustte op dien dag van het werk der verlossing.

De vraag, *door wie deze verandering is bewerkt,* werd weer verschillend beantwoord, naar gelang aan de moraliteit van het vierde gebod al dan niet werd vastgehouden. De verandering werd toegeschreven aan Christus, aan de apostelen of aan de Christelijke kerk; maar deze antwoorden zijn weer tot twee terug te brengen: van de bedoelde verandering werd òf gezegd, dat ze krachtens goddelijke autoriteit (door Christus of de apostelen of de apostolische kerk), òf door vrije ordonnantie der kerk geschied was.

Dat de Dag des Heeren *van goddelijk recht* is wordt aldus verdedigd:

Anders zou er geen dag zijn, die door goddelijk recht moet onderhouden worden. Onze conscientie zou anders niet gehouden zijn des Heeren Dag te houden, want alleen God heeft over de conscientie gezag.

Anders zou de onderhouding van den dag geen deel van den godsdienst zijn en ten eenen male ongeoorloofd.

In het Oude Testament is voorzegd, dat er in de Nieuwe Bedeeling een Sabbat zal zijn.

Anders zouden de paapsche tradities gelden, want dan wordt 's Heeren Dag onderhouden krachtens ongeschreven traditie.

Wat afgebeeld was, was ook voorgeschreven door God: De Zondag nu was afgebeeld in den achtsten dag, waarop de besnijdenis moest geschieden.

Anders is de weg tot profaniteit gebaand, want moet de dag niet vanwege Gods wet worden onderhouden, waarom moet het dan?

Anders is de onderhouding van des Heeren Dag niet nuttig ter zaligheid, maar eigenwillige godsdienst.

Zij, die daarentegen het goddelijk gezag van den Zondag loochenen en verdedigen, dat de *viering* van dien dag rust op *louter menschelijk, kerkelijk* gezag, redeneeren als volgt (hier en daar geven we weer na een gedachtenstreep een tegenopmerking):

Het vierde gebod gebiedt de onderhouding van den zevenden dag en daaraan zijn de Christenen niet meer gebonden; al wordt toegegeven, dat niet precies de zevende dag geboden wordt, dan blijft toch, dat het vierde gebod zoozeer met allerlei ceremoniën is verbonden geworden, dat de Christenen van het Nieuwe Testament moeten geacht worden, van dat gebod vrij te zijn; en de eerste dag wordt ons in het gebod niet opgelegd.

Het blijkt niet, dat de apostelen dien dag tweemaal achtereen hebben onderhouden.

De goddelijke instelling van dien dag strijdt met Rom. 14 : 6, Gal. 4 : 10, Coloss. 2 : 16.

Hier was een uitdrukkelijk gebod noodig, maar dat is er niet. — Tegen dit laatste werd opgemerkt: Het voorbeeld van Christus en de apostelen heeft kracht van een gebod. Aangaande den doop was zulk een gebod méér noodig, wegens de groote verandering in vergelijking met de besnijdenis; toch is zelfs hier niet zulk een gebod, dat de in de plaats-stelling rechtstreeks uitspreekt.

Het vierde gebod laat niet toe de overbrenging van den Sabbat op den eersten dag. — De andere partij ontkende dit, op grond daarvan, dat het onjuist is, dat het vierde gebod precies den zevenden dag na de schepping eischt. De schepping moet herdacht, maar dat kan ook op een anderen dag dan op den zevenden.

Het moest in het Woord zoo klaar staan als over den doop. — Het staat God vrij, Zijn wil te openbaren zoo, als Hij wil. En, het staat er klaar genoeg.

Vele superstitieuse dingen werden weleer als apostolische overleveringen in de kerk gebruikt, als: een wit kleed, melk en honig bij den doop, bidden naar het Oosten e.d.

Nader verdedigen zij, die leeren, dat de onderhouding van den eersten dag geschiedt krachtens goddelijke autoriteit, dat de verandering geschied is *door Christus* en dat, als die verandering geschied is *door de apostelen of de apostolische kerk,* deze dag evenwel door goddelijk recht moet worden onderhouden.

Dat deze dag *door Christus* is ingesteld, wordt aldus bewezen:

Eerste bewijs: Hij is op dien dag opgestaan, heeft toen eerst gerust van Zijn smartelijken arbeid; deze dag is Hem toegewijd, en Hij heeft door Zijn rust het fundament gelegd voor den Sabbat van den eersten dag. Het is zeker, dat Christus niet bij geval op den eersten dag is opgestaan, maar krachtens weloverwogen keuze en beslissing.

Hiertegen wordt ingebracht:

a. Ook de hemelvaartsdag en andere dagen zijn door Christus' werken eenigermate geheiligd; daar is geen gebod om den eersten dag te heiligen.

b. Het werk der verlossing is niet teweeg gebracht door de opstanding van Christus, daar werd nog meer vereischt tot volmaking van dat werk.

c. Christus heeft op den dag der opstanding niet gerust, want Hij verscheen aan Zijn discipelen en gaf onderwijs.

d. Het werk der verlossing is door Christus' lijden volbracht.

e. De vrouwen en discipelen rustten dien dag niet, en Christus gaf hier geen bevel.

De volgende tegenopmerkingen zijn waard vermeld te worden:

ad a. Christus heeft niet op hemelvaartsdag gerust, en de rust des Sabbats, die door menschen moet onderhouden worden, ziet op Gods rust en na de werken der eerste of tweede schepping. God heeft na de schepping van alles op den zevenden dag gerust, maar we lezen van geen uitdrukkelijk gebod, en nochtans was Adam met zijn nakomelingschap tot de wekelijksche onderhouding van den zevenden dag verbonden.

ad b. Tot de volmaking van Christus' werk werd inderdaad meer vereischt dan de opstanding, maar toch heeft Christus op dien dag gerust, evenzeer als God dat deed op den zevenden dag, hoewel het werk der voorzienigheid doorging en doorgaan moest.

ad d. Al heeft Christus den volmaakten prijs in den dood betaald, zoo was Hij toch van de smart des doods nog niet bevrijd.

ad e. Christus gaf wel geen bevel, om den eersten dag te onderhouden, maar dat behoefde ook niet; wel heeft Hij door Zijn opstanding en bijgevolg door Zijn rust na de werken der verlossing, die Hij volbracht had, het fundament gelegd van deze instelling. En wat aangaat, dat de vrouwen en discipelen dien dag niet rustten: de arbeid der vrouwen was niet in strijd met de onderhouding van den God toegewijden dag, in aanmerking genomen hoe de zaken stonden; en al was dat wel zoo, wat wonder, daar ze nog niet wisten, dat Christus was opgestaan, veel minder, dat deze dag geheiligd moest worden.

Tweede bewijs: Christus' verschijningen op den eersten dag. Het staat zoo: de oude Sabbat was verouderd; er moet altijd een dag van de week uit kracht van het vierde gebod worden onderhouden. Welke die dag moet zijn, wordt klaar aangewezen door Christus' verschijningen; door dit exempel van Christus hebben we een uitdrukkelijk gebod. Twee verschillende eerste dagen is Christus aan Zijn discipelen verschenen en met hen in heilige oefeningen geweest. We lezen daarentegen niet, dat Christus op elk der veertig dagen aan Zijn discipelen verscheen, en nog minder, dat Hij dat op een anderen dag twee- of meermalen deed. De twee malen, dat Christus op des Heeren Dag aan Zijn discipelen verscheen, hielden deze vergadering; Christus hield, met hen vergaderd zijnde, Sabbat, door heilige samensprekingen. Sommigen zeggen (o.a. Junius), dat Christus op elken eersten dag gedurende die veertig dagen aan Zijn discipelen verscheen, anderen, dat althans de verschijning bij het meer van Galilea op den eersten dag plaats had; zie over Openb. 1:10 later.

Van de *tegenwerpingen* hiertegen noemen we:

a. Het is disputabel, of het de eerste dag was, toen Christus aan Zijn vergaderde discipelen verscheen.

b. „Na acht dagen" bewijst, dat het niet de eerste dag was.

c. De verschijning was 's avonds, toen de dag ten einde was.

d. Christus verscheen elken dag, Hand. 1 : 3, 9.

e. Op twee andere dagen, die geen Sabbaten waren, verscheen Hij ook.

f. Christus en de discipelen, naar Emmaus gaande, rustten niet.

Deze argumenten werden weer als volgt afgewezen:

ad a. Het staat letterlijk in de Schrift, dat het de avond was van den eersten dag.

ad b. Bij het argument, ontleend aan de uitdrukking „na acht dagen" gaat het om de verklaring van „meta"; dit woord geeft niet altijd te kennen, dat de tijd, door welken het gevolgd wordt, al volkomen voorbij is, v.g.l.: „de Zoon des menschen moet veel lijden, en na drie dagen weer opstaan" e.d.

ad c. Christus verscheen ook 's morgens en 's middags op dien dag. 's Avonds was die dag nog niet ten einde, want ook toen was het nog de eerste dag der week, Joh. 20 : 19.

ad d. Christus verscheen inderdaad dikwijls gedurende die veertig dagen, maar op geen dag zoo vaak als op den eersten dag. Hand. 1 : 3 bewijst niet, dat Christus elken dag verscheen. Het is waarschijnlijk, zie Johannes 20, dat Christus na den eersten dag eerst weer op den achtsten verscheen.

ad e. Zeker verscheen Christus ook op dagen, die geen Sabbaten waren, zie ook 1 Cor. 15:5, maar die dagen worden niet genoemd, wel de eerste dag; dat geeft iets bijzonders te kennen. De discipelen hebben Donderdags geen vergaderingen gehouden, gelijk wij lezen, dat ze op den eersten dag der week deden.

ad f. De twee discipelen verstonden nog niet, dat het de Christelijke Sabbat was. Aangaande de reizen van onzen Zaligmaker, zoo ver op een dag, zegt Cawdrey, een der Engelsche woordvoerders voor een strenge Zondagsviering: mogelijk is Hij bij hen gekomen, niet ver van Emmaus, en daar Hij nu verheerlijkt was, vermocht Hij snel en met veel gemak weer terug naar Jerusalem te komen.

Derde bewijs: De zegening van den Pinksterdag: Christus heeft op dien dag den Heiligen geest uitgezonden, Petrus heeft gepredikt, enz. Dat nu die dag de eerste der week is geweest, blijkt uit Lev. 23 : 10—16, Deut. 16 : 9, 10, Num. 28 : 26.

Daartegenover wordt opgemerkt, dat het niet zeker is, dat de Pinksterdag was op den eersten dag; dat het toeval was, dat Pinksteren op dezen dag viel e.d.

Vierde bewijs: Hand. 20:7: De Apostelen hebben des Heeren Dag heilig gehouden, en dat gedaan in hun ambt; ze zouden dien dag niet gehouden hebben, als het geen goddelijke instelling was; dat ze het deden, blijkt uit Joh. 20 : 26, Hand. 2 : 1; 20 : 7; Openb.

1 : 10. Uit Hand. 20 : 7 blijkt, dat op 's Heeren Dag samenkomsten werden gehouden, om godsdienst te oefenen, nog zonder toedoen der apostelen. Paulus heeft dien dag met hen gevierd, en strekte toen zijn rede uit tot middernacht, van plan 's morgens daarna te vertrekken. Paulus heeft ongetwijfeld meermalen met de discipelen daar gesproken, maar van dezen dag wordt het verhaald.

Tegenwerpingen hiertegen zijn (we geven na een gedachtenstreep enkele opmerkingen, waarmee ze werden weerlegd):

a. De woorden van den grondtekst behoeven niet noodzakelijk te worden verstaan van den eersten dag der week: „en de tei miai toon sabbatoon" kunnen een onbepaalden dag te kennen geven; Erasmus vertaalt: op een dag der Sabbaten: Calvijn verstaat eronder: den dag naast aan den Sabbat, of ook: een zekeren Sabbat; al vertaalt men miai door eerste, is dit de zin: op dien eersten dag des Sabbats, n.l., die in die zeven dagen van Paulus' verblijf voorkwam, en zoo merkt men, dat Paulus op den eersten dag der week gekomen is, en nadat hij op den zevenden, t.w. den Sabbat, geleerd had, wederom op den eersten is weggegaan. — Daartegen werd geantwoord: de algemeene spreekwijze in het Nieuwe Testament toont, dat het moet zijn: op den eersten dag der week, Matth. 28 : 1; Marc. 16 : 2, e.d. De omstandigheden van den tekst toonen, dat hier niet een willekeurige dag van de week bedoeld kan zijn.

b. Al moet vertaald worden „op den eersten dag der week", blijkt het niet, dat men gewoon was, dien dag te houden. — Hiertegen: Maar ze waren gewoon, saam te komen, en toen kwam Paulus.

c. Het was maar een bijeenkomst ter gelegenheid van Paulus' vertrek. — Eenvoudige lezing van den tekst, zoo werd daarop geantwoord, doet anders zien.

d. Paulus preekte elken dag. — Dat wordt niet ontkend.

e. Het was een vergadering bij nacht. — Dat staat er niet. Al waren ze eerst aan het einde van den dag samengekomen, dan hebben ze toch ongetwijfeld ook den tijd daarvóór in godsdienstige oefeningen doorgebracht.

f. Ze hielden dien dag zonder goddelijke instelling. — Maar hier is de apostolische approbatie van den eersten dag der week.

Vijfde bewijs: Openb. 1 : 10. Hier is sprake van den Dag des Heeren, d.w.z. dat de Heere de Auteur er van is. Verder is alleen sprake van 's Heeren Avondmaal, 1 Cor. 11:20, 23, 26, dat door Christus is ingesteld. Johannes spreekt hier van een zeer bepaalden en wel bekenden dag: „en tei kuriakei hemerai"; dat is niet de oude Sabbat, of laatste dag der week geweest, die wordt nooit zoo genoemd, en was al afgeschaft; ook niet de dag van Christus' geboorte, want hier is sprake van een welbekenden dag, terwijl de dag van Christus' geboorte niet onderscheidenlijk aan allen bekend was, en door de apostelen niet elk jaar werd gevierd; ook beteekent deze uitdrukking niet: de extraordinaire tijd, waarop de Heere aan Johannes verscheen, want hier is sprake van een zekeren en bepaalden dag; Christus verscheen meermalen aan Zijn discipelen, waarom zou dan alleen hier die dag daaraan den naam te danken hebben; *een* Dag des Heeren en *de* Dag des Heeren is niet hetzelfde, zie ook „Avondmaal des Heeren". Daarom is deze naam ook geschikt voor den eersten dag der week, die door Christus is afgezonderd, evenals brood en wijn bij het Avondmaal.

Tegenwerpingen:

Nergens beteekent „'s Heeren Dag" de dag der opstanding; „Dag des Heeren" is de dag van des Heeren toekomst of verschijning. — Van de andere zijde werd erop gewezen, dat Jom Jahveh door de Septuaginta nooit wordt vertaald met hemera kuriake, maar door hemera kuriou, zoodat men daaruit mag besluiten, dat Johannes iets anders door kuriake heeft willen aanduiden.

In Amos 5:18 is „Dag des Heeren" die dag, op welken Hij Zich geopenbaard heeft door een onverwacht licht, of door duisternis, of straffen. — Maar, „Dag des Heeren" is niet hetzelfde als „'s Heeren Dag"; 's Heeren Dag is een bepaalde dag, in Amos 5 en elders is bedoeld de dag des oordeels; dat past hier niet.

„'s Heeren Dag" kan zijn de dag van Christus' geboorte, of de dag, waarop Jezus aan Johannes verscheen, en zich openbaarde, of de zevende dag der week, of de dag van het laatste oordeel, of de jaarlijksche Paaschdag.

Als de naam komt van Christus' opstanding, waarom is dan de dag van het sterven en de hemelvaart niet zoo genoemd.

Iets kan des Heeren genoemd worden, al is het niet door den Heere geordonneerd, maar slechts tot Zijn eer en dienst. — Maar niets wordt in de Schrift „des Heeren" genoemd, dan hetgeen door den Heere is ingesteld.

De gevolgtrekking uit 1 Cor. 11 : 20 is niet goed, want de Ouden hebben niet alleen de dagen, maar ook de plaats kuriake, „des Heeren", genoemd, vandaar ons „kerk".

Wij lezen wel duidelijk de instelling van des Heeren Avondmaal, maar niet de instelling van des Heeren Dag. — Dat komt, omdat het eerste noodig was, het tweede niet.

Zesde bewijs: 1 Cor. 16 : 1, 2. De apostel gebiedt hier collecte te houden op den eersten dag der week, dus ook, dat men op den eersten dag der week een solemneele vergadering zou houden, en dan ook barmhartigheid oefenen. Paulus wijst voor die collecte een bepaalden dag aan; als dat niet was de dag van de plechtige en publieke samenkomst, waarom zou Paulus voor dien dag dan dit voorschrift hebben gegeven? Paulus zegt, hetzelfde ook aan de kerk van Galatië voorgeschreven te hebben. Hij schrijft het met autoriteit, „dietaxa", en als de apostel zoo gebiedt, doet hij dat, als voorzien met goddelijke autoriteit, zie 1 Cor. 11:23, 1 Cor. 14:37. Paulus heeft hier de onderhouding van den eersten dag niet ingesteld, maar onderstelt die. Hij spreekt hier niet over iets voor één keer, maar over een regel. De praktijk der kerk, zoo der oude als der nieuwe, bevestigt deze gewoonte, om op des Heeren Dag de aalmoezen te geven.

Tegenwerpingen:

a. De grondtekst kan ook zóó worden vertaald: op eenigen dag, of, op zekeren dag der week, of, op elken dag der week. Het gebod zag maar op een particuliere collecte, en bevat geen algemeene order. — Daartegen werd opgemerkt: inderdaad heeft een particuliere collecte de aanleiding gegeven tot dit bevel, maar dat beteekent niet, dat dit gebod niet geldt voor andere kerken, dan zou men het grootste deel der Schrift verwerpen; het geval was particulier, maar zoolang de oorzaken ervan duren, duurt het ordinaire gebod; al was het geval particulier, zoo ziet toch de regel op andere soortgelijke gevallen. Collecte te houden is niet eigen aan 's Heeren Dag en een bevel dienaangaande behoort tot het achtste gebod.

b. De apostel spreekt hier niet van elken eersten dag.

c. Al hadden de apostelen dien dag ingesteld, dan hebben zij dat gedaan zonder bevel van God.

d. Hier gebood de apostel meer een werk, dan rust.

Behalve wat tegen a werd ingebracht, is nog van belang, wat tegen c van de andere zijde werd opgemerkt. Het is kort saamgevat het volgende: De apostelen ordonneerden niets, als het hun niet bevolen was; anders kon men alles verwerpen, wat de apostelen bevolen hebben; zelfs de bevelen der apostelen, die gaan over de goede orde der kerk, moesten worden aangenomen als de bevelen van God Zelf, zie 1 Cor. 14 :27; 15 :19. Zie hierover verder hieronder.

Nog andere bewijzen zijn:

7. De verandering moet van Christus zijn, want de Schrift zegt zelf, dat Hij Heer is van den Sabbat.

8. Christus is in heel Zijn Huis getrouw geweest, als Mozes, zegt de Schrift, dus zal Hij ook gezorgd hebben voor den dag, die door Zijn Kerk moest onderhouden worden, Hebr. 3 : 2, 6.

Interessant is ook het volgende bewijs:

9. De instelling van den Dag des Heeren kan wellicht teruggebracht worden tot de dingen, die tot Gods Koninkrijk behooren, welke Christus besprak tijdens de veertig dagen na Zijn opstanding. Hand 1:4.

10. Als in Handelingen over de onderhouding van dezen dag gesproken wordt, blijkt uit niets, dat deze dag kort daarvóór is ingesteld, veeleer wordt de indruk gewekt van een al lang bestaande praktijk.

11. Als Christus den dag niet heeft ingesteld, is de kerk een tijd lang zonder een bepaalden dag voor den godsdienst geweest.

Door verschillende vooraanstaande figuren onder de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod, worden de bewijzen, dat Christus den dag heeft ingesteld, niet overtuigend geacht; de verandering wordt gesteld op naam van *de apostelen*, maar dan aldus, dat hun daad hier goddelijk gezag heeft. Ten *bewijze* worden uit de Schrift de reeds genoemde plaatsen aangevoerd uit Joh. 20, 1 Cor. 16, e.a.

Hiertegen wordt ingebracht:

a. Er is geen uitdrukkelijke en klaarblijkende instelling van des Heeren Dag door de apostelen.

b. Uit de praktijk en het exempel der apostelen kunnen wij niet altijd veilig besluiten tot een apostolische inzetting.

c. Als de apostolische instellingen goddelijk zijn, waarom zegt dan Paulus 1 Cor. 7 :12: „Den anderen zegge ik, niet de Heere".

d. Al de bepalingen en constitutiën der apostelen zijn niet van goddelijk recht, noch ons altijd verbindend, zoodanig zijn de liefdemaaltijden, de gemeenschap van goederen, de onthouding van het bloed en het verstikte, de diakonessen, de heilige kus.

e. Als men den Zondag niet houdt door speciaal bevel Gods, maar door hun voorbeeld, is dat Roomsch.

Tegen deze bezwaren werd de instelling van den Dag des Heeren *door de apostelen* o.m. door de volgende tegenopmerkingen *gehandhaafd:*

ad a. Wij houden vele dingen voor goddelijke inzetting, welker

eerste instelling wij niet lezen, b.v. die van regeer-ouderlingen; toch besluiten wij, dat deze naar goddelijk recht voorgangers zijn, Rom. 12 : 8; 1 Cor. 12 : 28; 1 Tim. 5 : 17; evenmin lezen we de formeele en expresse instelling van ouderlingen, die genoemd worden zulken, die arbeiden in het Woord en in de leer.

ad b. Het gaat hier niet om allerlei daden van de apostelen, onder welke er ook zondige waren, maar over zulke, die van moreele natuur waren, op moreel fundament steunden en niet behoorden tot een kerk afzonderlijk of tot een kerk in één eeuw.

ad e. De Roomsche tradities zijn onapostolisch, onchristelijk, onschriftuurlijk. Wij houden die dingen onder de apostolische voor obligatorisch, die uit een moreele billijkheid vloeien en van blijvende beteekenis voor de Christelijke kerken zijn. Zoo ook den kinderdoop. Er staat nergens een formeele instelling, maar de apostelen hebben die waarheid geleerd en door hun doen bevestigd. De kwestie met de Roomsch-Katholieke kerk is een andere, n.l. of de kerk, buiten Gods Woord om, nieuwe artikelen des geloofs mag instellen, of voor artikelen mag aannemen, wat uit Gods Woord niet blijkt of bevestigd wordt.

Zij, die de goddelijke instelling van den eersten dag der week verdedigden, *bestreden* met kracht de opvatting, dat de *onderhouding van den Dag des Heeren een vrije ordonnantie van de kerk* zou zijn. Argumenten:

De Dag des Heeren is noch door een bijzondere, noch door de algemeene kerk ingesteld.

De kerk heeft geen macht feestdagen in te stellen.

Dan zou die dag van dezelfde natuur zijn als de feestdagen.

Dan zou 's Heeren Dag veranderd of afgeschaft kunnen worden.

Onze consciëntie zou dan aan dien dag niet gebonden zijn.

Het kan dan niet worden verklaard, hoe het komt, dat de viering van den Zondag zoo algemeen is.

Ook de *naam,* waarmee de eerste dag der week werd genoemd, kwam in dit debat in het geding, en dit ging niet buiten de kwestie zelf om, die over het vierde gebod gerezen was. Hier vermelden we eerst even, dat door verschillende strenge voorstanders van de moraliteit van het gebod bezwaar werd gemaakt tegen den naam Zondag, daar deze heidensch was. Koelman wil b.v. dien naam niet gebruiken, en spreekt meest van Dag des Heeren; anderen, die op soortgelijk standpunt stonden als hij, wilden zich echter in het gebruik van dien naam voegen (Voetius).

Van meer belang was de strijd over *den naam Sabbat.*

Zij, die de moraliteit van het vierde gebod loochenden, wilden den naam Sabbat voor den eersten dag der week niet gebruiken; ze leerden, dat de Sabbat had afgedaan. Zoo verscheen in Engeland een boekje ten tijde van den strijd daar, van Pocklington, „Sunday no Sabbath"; zoo was ook de gedachte van sommigen in Nederland, b.v. van Burman, hoewel hij toegeeft, dat door gelijkenis er eenige overeenkomst is in eenige dingen en dat de dag, waarop wij rusten, de Sabbat of rustdag kan genoemd worden, zooals ook de Catechismus doet. Maar, zegt hij, de Dag des Heeren kan niet rustdag worden genoemd, alsof hij de eigenlijke Sabbat of rustdag van het vierde gebod was.

Dat de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod dezen naam zelfs bij voorkeur gebruikten, laat zich verstaan.

Ook de vraag, *wanneer de Dag des Heeren geacht moet worden te beginnen en te eindigen,* werd besproken. Noch over den duur, noch over den aanvang van den dag was eenstemmigheid. Wat den duur betreft: sommigen wilden, dat de dag van morgen tot avond zou duren, anderen hielden er sterk aan vast, dat de Dag des Heeren een dag van vier en twintig uren is. We verwijzen hiervoor naar bl. 244 v.v., en willen nog de bewijzen geven, die Koelman naar voren brengt om te verdedigen, dat de Dag des Heeren niet 's avonds of 's morgens begint, maar *'s middernachts.* Zijn redeneering is:

Die dag begint:

niet 's avonds, d.i. niet even na zonsondergang, want: die dag begint op denzelfden tijd, als de eerste dag begon, en die dag begon met enkel duisternis; dus begint de Sabbat niet als het donker wordt, maar met den nacht zelf. Als die dag 's avonds zou beginnen, zou hij niet altijd hetzelfde begin hebben; ook zou zoo het begin van den dag niet opgemerkt worden in die landen, waar het ettelijke maanden lang geen avond is. In sommige streken begint de avond om vier uur, in andere streken en tijden om negen uur 's avonds. Hetzelfde bezwaar geldt voor het einde van den dag.

Niet in den morgenstond:

Ook de allereerste dag begon toen niet, want de morgenstond begon, toen het eerste licht geschapen werd, maar de eerste dag was al begonnen vóór het eerste geschapen licht.

De oude Joodsche Sabbat begon ook niet met den morgenstond. Onjuist is het, zich hier te beroepen op Christus' opstanding, want Christus is niet in den morgenstond, maar vóór den morgenstond opgestaan. Ook behoeft een dag, waarop iets herdacht wordt, niet

op hetzelfde tijdstip te beginnen, als waarop dat werk geschied is.

Toen de oude Sabbat geëindigd was, begon 's Heeren Dag; welnu, de oude Sabbat was ten einde vóór den morgenstond, zie Marc. 16 : 1, Joh. 20 : 1.

BESLUIT.

Wanneer wij aan het einde van deze studie den daarin behandelden strijd nog eens in zijn geheel aan onze gedachten laten voorbijgaan, meenen we te mogen zeggen, dat we blij mogen zijn, dat dit dispuut is gevoerd. Het vraagstuk van den Sabbat is er belangrijk genoeg voor, dat er door de kerk der Reformatie in ons vaderland eens speciale aandacht aan werd gewijd en dat door het tegen elkaar opwegen van verschillende opvattingen gepoogd is, tot een zuivere beschouwing van de beteekenis van het vierde gebod voor het Christelijke leven te komen. De opvattingen over dit vraagstuk in de kringen der Reformatie en der reformatorische kerken waren van dien aard, dat nadere bezinning hier eisch was.

Het kan niet worden gezegd, dat de verschillende opvattingen over den Sabbat in het dispuut niet tot hun recht zijn gekomen. Walaeus, Thysius, Gomarus, Voetius, Coccejus, Koelman — zoovele namen, zoovele beschouwingen.

Zooals werd gezegd, zijn die verschillende opvattingen echter tot twee te herleiden, en allengs meer zien we, dat deze tegenover elkaar komen te staan. Die tegenstelling is er wel van het begin af geweest, en toen Teellinck met ernst en bewogenheid Walaeus om hulp vroeg, heeft hij een goed inzicht gehad in het gewicht van de zaak. Maar eerst heeft men toch getracht, dien ernst zooveel mogelijk te ontwijken, en de eenheid te bewaren. Het kwam echter al meer uit, dat er principieele verschilpunten waren, en gaandeweg gaf men dat van beide zijden toe.

Wat de beschouwing van den Sabbat betreft, zien we, dat bij de eene partij de althans schijnbaar onschuldige gedachte, dat het Sabbatsgebod dateerde van de wetgeving op Sinai, hand in hand ging met de andere, dat het gebod als zoodanig ons niet meer betrof; het moreele en het ceremonieele in het gebod werden als gelijkwaardig naast elkaar gesteld en tenslotte werd het gebod vóór geheel ceremonieel verklaard. Gomarus, die de eerste verdediger van beteekenis in ons land is geweest van de opvatting, dat Gen. 2 : 2, 3 prolepsis is, en dat het Sabbatsgebod op den Sinai voor het eerst gegeven is, handhaafde zelf wel de blijvende geldigheid van het vierde gebod, maar verreweg de meesten dergenen,

die met hem van meening waren, dat het Sabbatsgebod op den Sinai gegeven was, deden dat niet. Ook daarbij, dat het geheele gebod voor ceremonieel werd verklaard, bleef het niet: heel de wet der tien geboden verloor haar kracht van oorspronkelijke zedewet en uitgesproken werd, dat deze wet voor de kerk van het Nieuwe Testament had afgedaan.

Tegen deze beschouwing is door het krachtig getuigenis der andere partij een sterke dam opgeworpen. Deze partij heeft wel eens, om tegenweer te bieden, meer voor haar rekening genomen dan verdedigbaar was. De beschouwingen en gedachten, die Teellinck en Koelman ten beste gaven, zullen door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod heden ten dage zeker niet alle worden overgenomen. Ze deden het ook in die dagen niet, blijkens de critische aanmerkingen, die Voetius schreef op het werkje van Bayly; hoewel anderzijds het feit de aandacht verdient, dat Voetius niets dan lof heeft voor Teellinck's opvattingen, ook voor die inzake den Sabbat. Op grond daarvan meenen we ook te mogen zeggen, dat, als Voetius het werk van Koelman over den Sabbat had kunnen en moeten beoordeelen, diens oordeel zeker over het algemeen gunstig zou zijn geweest.

Gingen dus degenen, die de moraliteit van het vierde gebod verdedigden, wel eens te ver, daarbij moet het volgende worden bedacht. Allereerst, dat men tot het uiterste, waartoe de Puriteinen in Engeland kwamen, hier niet verviel. Dat uiterste is m.n. het wettisch karakter, dat daar aan de Zondagsviering werd gegeven.

En verder merken we op, dat niet moet worden onderschat de beteekenis daarvan, dat men een scherp en vaak te streng standpunt ingenomen heeft; al was het wel eens wat te streng, het is daaraan vooral te danken, dat de Gereformeerden voor een oppervlakkige Sabbatsbeschouwing zijn bewaard, en dat verschillende dwalingen, door welke de kracht van het vierde gebod wordt ondermijnd, werden onderkend.

Merkwaardig is, dat men in beide kampen er toe kwam, de uitspraak te verwerpen, dat het vierde gebod moreel en ceremonieel beide is. Dit werd verworpen door iemand als Koelman, die het er voor opnam, dat dit gebod moreel is, zonder meer, het werd evenzeer verworpen door iemand als Vlak, die het gebod voor louter ceremonieel verklaarde en de onderscheiding moreel-ceremonieel als heilloos, en als een overblijfsel van de Middeleeuwsche Scholastiek, verwierp. Inderdaad was hier een diep ingrijpend meningsverschil, dat, indien de zaak tot een beslissing gekomen was, stellig tot scheuring zou hebben moeten leiden.

Dat de partijen toch nog eenigermate bij elkaar gebleven zijn, is te danken daaraan, dat de kerken al meer de artikelen van Dordt als een soort officieele uitspraak hebben aanvaard, zich angstvallig bij die uitspraak hebben gehouden en er zich tegen hebben verzet, dat men de kwesties, in die zes artikelen behandeld, verder oploste.

Dat men deze houding aannam, heeft zegenrijk gewerkt. Immers is het de vraag, of, toen de strijd zoo fel woedde, het wel de tijd was, zijn conclusies op te stellen; maar ook zijn de kwade gevolgen niet uitgebleven. Deze kwade gevolgen zijn onder meer deze, dat noch het uiterste van het puriteinsche standpunt, noch dat, waarin de blijvende geldigheid van het vierde gebod werd ontkend, volstrekt afgewezen is, als niet met deze zes artikelen in overeenstemming, zoodat de twee uiteenloopende opvattingen, of althans zulke, die daarmee nauwe overeenkomst vertoonen, beide tot op zekere hoogte bestaansrecht hebben. Over de vraagstukken inzake den Sabbat heerscht groote onzekerheid, een vaste, welomschreven belijdenis inzake het vierde gebod is er niet. Het vaste punt zijn hier de artikelen van Dordt, die geen kerkelijke uitspraak bevatten, en van deze artikelen kan het al van te voren vaststaan, dat ze niet de oplossing van de kwesties geven, daar ze niet zijn opgesteld aan het eind van den strijd, maar op een tijd, toen deze eerst recht beginnen zou.

Vooral valt het op, hoe pover het concrete resultaat is, dat werd verkregen, als we het vergelijken met de uitkomst van den Sabbatsstrijd in Engeland. Dit resultaat is de leer over den Sabbat, zooals die is vastgesteld op de Synode van Westminster. Het daar bepaalde is belangrijk genoeg, om het in deze studie kort weer te geven.

In de Confessie van Westminster luidt het[1]) (we vatten kort saam):

Terwijl het een wet der natuur is, dat, in het algemeen, een bepaald gedeelte van den tijd afgezonderd wordt voor den dienst van God, heeft God door een positief, moreel gebod, dat van blijvende geldigheid is en alle menschen in alle tijden bindt, in het bijzonder één dag van de zeven dagen der week aangewezen als Sabbat; deze dag was van het begin der wereld tot de opstanding van Christus de laatste dag der week, en is sinds dien veranderd in den

---

[1]) Zie bv. weergave en bespreking daarvan bij Levy, l.c., IV 4.

eersten dag; deze dag wordt in de Schrift genoemd de Dag des Heeren, Openb. 1 : 10, en moet tot het einde der wereld worden gevierd als een Christelijke Sabbat.

De Sabbat wordt dan den Heere geheiligd, als de menschen, na hun hart bereid en hun zaken van te voren bezorgd te hebben, een heilige rust in acht nemen van hun gewone eigen werken, woorden en gedachten over het wereldsch werk en vermaak, heel den dag door, en heel dien tijd gebruiken voor publieken en privaten godsdienst en voor het vervullen van plichten van noodzakelijkheid en barmhartigheid.

In denzelfden zin luidde het ook in den, uitsluitend in de Engelsche taal gestelden, Catechismus, die voor het gebruik van het volk was bestemd.

Wanneer wij de ontwikkeling van den strijd in Engeland nagaan, en zien, tot welke uitspraken de Puriteinen daar gekomen zijn, mogen we dankbaar zijn, dat wij in ons land voor de puriteinsche excessen zijn bewaard geworden. Ook ter Synode van Westminster zijn uitspraken gedaan, die we niet gaarne voor onze rekening nemen. Toch komt aan de confessie van deze Synode de lof toe, dat daar over het stuk van den Sabbat klare taal wordt gehoord. We onderschrijven wat Schaff hierover opmerkt. Hij zegt over de Westminster-confessie, dat deze inzake den Zondag, zonder de excessen van de puriteinsche praktijk te sanctioneeren, den Christelijken rustdag stelde onder drieërlei aspect: 1. als een jus divinum naturale, geworteld in de natuur van den mensch en ingesteld bij de schepping (gelijk ook het huwelijk); 2. als een jus divinum positivum, gegeven door Mozes, met het oog op de eerste instelling en de typische verlossing van Israël uit de slavernij; 3. als middel ter gedachtenis van de nieuwe schepping en de verlossing door Christus, vandaar de verandering van den laatsten in den eersten dag der week en de benaming Dies dominica.

Toch zijn er wel enkele punten te noemen, waarover in den loop van het debat al meer klaarheid gekomen is. Over andere stukken werden opmerkingen gemaakt, die waard zijn, dat ze niet in het vergeetboek komen. Over een en ander geven we nog in het kort enkele opmerkingen, en dat in aansluiting aan de vragen, die we in het begin van § 1 der Inleiding hebben gesteld.

Het Sabbatsgebod moet gehandhaafd worden als één van de tien geboden der moreele wet; in hoofdzaak althans van hetzelfde karakter als de andere negen geboden; Coccejus gaf aan het vierde gebod een uitzonderlijke plaats in de wet des Heeren, maar dat

werd door de woordvoerders der Gereformeerde opvatting afgewezen.

De onderscheiding tusschen moreel en ceremonieel in dit gebod werd door de meesten aanvaard, n.l. als men onder ceremonieel verstaat veranderlijk. Het woord ceremonieel kan n.l. ook worden verstaan in den zin van schaduwachtig, ziende op Christus. Dat in dien zin het vierde gebod ceremonieel zou zijn, had voor de voornaamste voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod onoverkomelijke bezwaren; als ceremonieel in eerstgenoemden zin werd gebruikt, wilde men er doorgaans wel van weten.

Bovengenoemde onderscheiding werd echter door verschillende verdedigers van de moraliteit van het vierde gebod afgewezen; men vreesde, dat dit gebod zoo zou worden verzwakt; ze zeiden het zóó: is er iets ceremonieels in dit gebod, dan is het in allen gevalle bijkomstig. Dat dit gebod ceremonieel zou zijn en in de wet der tien geboden de lex ceremonialis vertegenwoordigt, kon, zooals dus wel begrijpelijk is, in het geheel geen instemming vinden. Maar ook de meening, dat de ceremonieele wetten aan het vierde gebod vastzitten, werd door velen verworpen.

Dat dit gebod geheel ceremonieel is en met Christus' verschijning afgeschaft, en dat de viering van den Zondag dus op heel andere gronden berust, is een meening, die in dezen strijd door de Gereformeerden volstrekt is verworpen. Deze gedachte is die der Socinianen; men sprak er zijn verbazing over uit, dat er Gereformeerden gevonden werden, die in dezen met de Socinianen meegingen. Tegenover hen hield men vast, dat het Sabbatsgebod ons wèl aangaat; en dat het een gebod is van blijvende geldigheid. De gedachte van een wekelijks weerkeerenden rustdag is, zoo hield men vol, niet oudtestamentisch, maar is voor alle tijden.

Over den grond der Zondagsviering dacht men verschillend. Sommigen zochten dien bij Christus, n.l. óf in diens voorbeeld, óf in diens uitdrukkelijk bevel; anderen bij de apostelen, weer anderen bij de kerk. Maar hoe men het construeerde, bij allen was goddelijk gezag de grond der Zondagsviering. Intusschen dient wel opgemerkt te worden, dat niet algemeen werd aanvaard, dat wij nog aan één dag van de zeven der week gebonden zijn. Eveneens dient aangeteekend, dat Voetius de voorstelling verwierp, dat wij vanwege de opstanding van Christus den eersten dag der week vieren. Voetius wilde van geen nauw verband weten tusschen Christus' opstanding en onze Zondagsviering.

De duur van den Zondag werd verschillend aangegeven. Door-

gaans zeide men, dat de Zondag in duur aan de andere dagen gelijk was. Maar, werd de meening voorgestaan, dat de Zondag vier en twintig uur duurt, anderen leerden wel — en hier moet weer Voetius worden genoemd, — dat de Zondag duurt van morgen tot avond.

Wat het karakter der Zondagsviering betreft, de praktijk der Zondagsviering heeft in het dispuut niet de grootste belangstelling gehad. Het dispuut heeft zich vooral bewogen rondom de principieele vragen. Toch kwam de praktijk ter sprake. Ook hier is er wel eenige schakeering in de opvattingen. Teellinck en Koelman, die leeren, dat de Zondag geheel in godsdienstige oefeningen, in de kerk en daarbuiten, moet worden doorgebracht, zijn hier het eene uiterste. Het andere uiterste, dat alle vermaak op dien dag geoorloofd is, vond onder de vooraanstaande verdedigers der Gereformeerde waarheid geen verdedigers. Ze staan over het algemeen veel dichter bij Koelman en Teellinck. Maar van wettische Zondagsviering waren ze afkeerig. Bepaaldelijk recreaties werden toegestaan, eveneens werk van noodzakelijkheid en dergelijke. Bij de werken van noodzakelijkheid wijst men meest op: het huis in orde houden, e.d., een kalf uit den put halen als het daarin is gevallen en zoo meer. Opmerking verdient hier, dat de Synode van Rotterdam in 1626 hieronder ook begreep het binnenhalen van koren bij regenachtig weer, maar deze bepaling staat alleen, en drukt geenszins de Gereformeerde gedachte inzake de Zondagsrust uit.

Als voorname verdedigers van de Gereformeerde Zondagsbeschouwing moeten gelden: Teellinck, Voetius, Thysius, Walaeus, Hoornbeek, Essenius, Koelman, à Marck, Brakel; ook anderen zouden hier genoemd kunnen worden; zij, die echter boven werden vermeld, treden wel zeer op den voorgrond. Verder mogen hier ook niet worden vergeten: Witsius, Ridderus, Lodenstein, Leydekker. Maresius zouden we aan de reeks toe willen voegen, daar hij door een gezond tusschenstandpunt, dat hij innam, zeker genoemd kan worden als type voor de Gereformeerde Zondagsbeschouwing; maar afzonderlijke geschriften heeft hij niet aan de zaak van den Sabbat gewijd. Gomarus laten we hier met opzet weg. Koelman en anderen met hem, hebben hun best gedaan aan te toonen, dat Gomarus in hoofdzaak de „gezonde" leer voorstond, wat het stuk van den Sabbat betreft, maar zijn afwijking in een voornaam onderdeel, n.l. bij de vraag over den tijd van de instelling van den Sabbat is te groot, dan dat deze strijder voor de zuivere Gereformeerde waarheid hier als verdediger der Gereformeerde opvatting kan gelden.

Onder de zoo juist genoemden is nogal eenige schakeering. De opvatting van Koelman vertoont veel overeenkomst met die van Teellinck, en wijkt op verschillende punten van die van Voetius af. Nog verder staat Maresius van Voetius af, maar dan naar de andere zijde; Maresius vond, dat de school van Voetius veel te puriteinsch was. Misschien werkte persoonlijke antipathie er echter wel toe mee, hier dat verschil te zoeken, want veel verschil tusschen Voetius en Maresius inzake den Sabbat is er niet. Het standpunt van Voetius beveelt zich daardoor aan, dat het uitersten vermijdt; ook treft de voorzichtigheid, waarmee Voetius zich over verschillende vragen heeft uitgelaten; toch kan Voetius niet in alle onderdeelen als woordvoerder gelden; wat aangaat zijn opvatting over den duur van den Zondag b.v. is het oordeel van vele anderen anders.

Voetius heeft de puriteinsche overdrijving gemeden, en daar openlijk positie tegen gekozen in zijn uitgave van Bayly; het is onjuist hem tot den woordvoerder van de puriteinsche Sabbatsopvatting in ons land te maken; overigens stond Voetius ook allerminst de „oud-Gereformeerde" Zondagsbeschouwing voor, hij heeft openlijk uitgesproken, dat hij op verschillende punten in dezen van Calvijn verschilde; zijn „Lachrymae", zijn disputaties, en zijn voorwoord in de uitgave van Teellinck's Rom. VII wijzen wel anders uit. Voetius heeft de hoofdzaken zuiver begrepen, en kan daarom over het geheel genomen als vertolker van de zuivere, principieel-Gereformeerde Zondagsopvatting gelden.

Al een en andermaal is de puriteinsche Sabbatsbeschouwing ter sprake geweest. Nog iets moge over de verhouding tusschen die Sabbatsbeschouwing en de Gereformeerde worden gezegd.

Om de vraag te beantwoorden, hoe deze twee zich verhouden, hebben we een duidelijke omschrijving noodig, van wat de puriteinsche beschouwing is. Volgens Bronkema [1]), die een studie over het Puritanisme leverde, is het kenmerkende van, en het bezwaar tegen de Puriteinen, en ook tegen hun Sabbatsbeschouwing, dat ze een wettischen regel maken van wat louter religieus is. Bij hen wordt het nomisme gevonden. Hij zegt, dat hun Sabbatsbeschouwing niet zonder meer als Joodsch mag worden gekarakteriseerd. Onder meer worden bij hen immers geen offers

[1]) Bronkema, The essence of Puritanism, p. 173—177.

en typische ceremoniën gevonden, die den Sabbat der Joden kenmerkten. Maar wel zijn er, zegt Bronkema, stellig Joodsche elementen in hun theorieën. Als over hen gezegd wordt, dat ze soms leerden, dat werk op Zondag te doen, een even groote zonde is als doodslag, is dat een uiterste, maar is dat toch wel de logische consequentie van hun theorie. De Puriteinen zeiden, dat we den Sabbat moeten houden door ons, evenals de Joden, te onthouden van alle wereldsche bezigheid en recreatie. Het verschil nu tusschen Puritanisme en Calvinisme, wat aangaat den Zondag, is niet incidenteel. Het is een verschil in beschouwing van de wet, welk verschil bij den Sabbat het meest duidelijk uitkomt. Dat verschil is, dat de Puriteinen de Sabbatsrust zelf als doel beschouwen, de Reformatoren als middel tot het doel. De Puriteinen zeggen, dat de Sabbat een moreele wet is, en moreel is voor hen: gebaseerd op de natuur van den mensch. Het puriteinsche ideaal is: een heele dag wekelijks gewijd aan religieuse rust.

Bronkema's hoofdbezwaar inzake den puriteinschen Sabbat is, dat, hetgeen bedoeld is als een religieus middel, een moreel doel krijgt. Voor de Calvinisten is, zegt hij, de moraal gegrond op de religie. De Sabbat is niet middel om religieus te worden, maar is iets, waardoor de religieuse mensch zijn dankbaarheid uitdrukken moet. Het religieuse doel predomineert in het Calvinisme. Zoo is er verschil inzake den Sabbat: de Puriteinen vragen rust van alle wereldsche werk, uitgezonderd dat van noodzakelijkheid en barmhartigheid, de Calvinisten slechts voorzoover die werken de geestelijke hinderen. De Puriteinen leggen den nadruk op de afzondering van één dag van de zes andere der week, zoodat, wat mag op werkdagen, zondig wordt op den Zondag. De Calvinist vraagt niet één dag voor den godsdienst, maar alle dagen. En de heiliging van den Dag des Heeren heeft niet alleen beteekenis voor dien dag, maar voor alle dagen. Sabbat houden is navolgers Gods te wezen in heel het leven. Zoo grijpen we de geestelijke beteekenis van den Sabbat. Deze geestelijke opvatting van Calvijn overtreft verre de puriteinsche.

Wat is dan in engeren zin de moreele zijde van het uitwendig Sabbathouden? Ook de Reformatoren zeggen: rust van den arbeid moet er zijn, en God moet worden gediend. Maar de Reformatoren beschouwen den Sabbat ook als middel, om lichaam en ziel te verkwikken. Sabbatsrust is voor den Calvinist niet iets louter negatiefs. De rust is activiteit in den dienst van God.

Tot zoover Bronkema.

Deze typeering van de puriteinsche Sabbatsbeschouwing laat althans aan degenen, die in ons land deze beschouwing voorstonden, of geacht werden dat te doen (Teellinck, Amesius, Koelman), niet voldoende recht wedervaren. De Sabbatsviering van Teellinck is door en door religieus. Wel is ze overdreven; de wijze, waarop Teellinck zich denkt, dat de Zondag moet worden doorgebracht, is nagenoeg niet uitvoerbaar en heeft ook andere, meer principieele bezwaren, b.v., dat het element van de verkwikking, dat ook in den Sabbat ligt, niet genoeg naar voren komt. Maar hetzelfde geldt b.v. ook van de wijze, waarop oude praktizijns over de voorbereiding voor het Avondmaal hebben geschreven. Zooals zij zich die denken, komt heden ten dage geen goed-Gereformeerde dat meer na, terwijl hij zich toch eensgeestes met hun beschouwingen acht. Anderzijds is ook de Calvinistische beschouwing niet geheel zuiver gegeven. Wanneer Bronkema schrijft, dat de Puriteinen eischen, dat gerust worde op den Sabbat van alle wereldsch werk, uitgezonderd de werken van noodzakelijkheid en barmhartigheid, terwijl de Calvinisten slechts de rust van de werken zouden eischen voor zoover die werken de geestelijke hinderen, geeft dit de Gereformeerde gedachte van het doel der Zondagsrust niet precies weer. Dat het Calvinisme niet één dag voor den godsdienst vraagt, maar alle dagen, kan zoo niet gezegd worden. Evenmin, dat voor den Calvinist Sabbathouden is: navolgers Gods te worden in ons heele leven. De Calvinistische Sabbatsbeschouwing mag niet uit Calvijn worden opgesteld, en dan zeker niet uit den Calvijn van de Institutie. Gerekend moet worden met de ontwikkeling van de Sabbatsbeschouwing bij de Gereformeerden.

Indien we dat doen, zullen we, althans in ons land, zulk een scherpe tegenstelling tusschen de Puriteinsche en de Calvinistische Sabbatsbeschouwing niet maken. We zullen de Puriteinen de eer toekennen, dat zij voor de handhaving van het vierde gebod hebben gewaakt. Wel moet hun te wettische opvatting van de Zondagsviering als niet-Gereformeerd worden afgewezen.

Ook over het beroep op de historie willen we nog iets opmerken. Dit beroep is van veel belang. Het zijn vrij belangrijke vragen, of het inderdaad was, zooals door de tegenstanders van de moraliteit van het vierde gebod werd opgemerkt, dat het een uitvinding was van het Puritanisme, te spreken van den Christelijken Sabbat, en te zeggen, dat de Sabbat van het Oude Testament was overgebracht op den Zondag van het Nieuwe Testament, en dat heel de beschouwing, die door de andere partij werd voorgestaan, van de laatste jaren was.

Interessant is het, voor wat de Oude Kerk en de Middeleeuwen betreft, de argumenten en de beschouwingen, die de strijdende partijen naar voren brachten te vergelijken met de resultaten, waartoe mannen als De Vries en Levy zijn gekomen bij het speciale onderzoek, dat zij respect. over Overheid en Zondagsviering, en over den Sabbat in Engeland hebben ingesteld. Het blijkt dan, dat het juist is, wat door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod werd betoogd, dat de opvattingen, door hen gehuldigd, al lang vóór hun tijd verdedigd waren en dat hun theorieën allerminst nieuw zijn, ja, zelfs vroeger de zeer gangbare waren geweest. Zelfs de uitersten, waartoe men inzake de Zondagsviering in de zeventiende eeuw kwam, vindt men in de Middeleeuwen terug. Iemand als Koelman heeft vele uitspraken en besluiten op opvallende wijze verdraaid, zoodat voor zijn opvatting schijnt te pleiten wat toch inderdaad niet ten gunste van zijn meening is; maar het beroep, door de voorstanders van de moraliteit van het vierde gebod op de historie gedaan, is goeddeels gegrond.

In de Oudheid vinden we al bepalingen der kerk over niet werken op Zondag, en in de Middeleeuwen zijn deze en soortgelijke bepalingen met vele vermeerderd, zoo over niet reizen op Zondag, over den duur der Zondagsviering en dergelijke. De puriteinsche Zondagsviering gaat zeer ver in de historie terug, en dies ook de Gereformeerde, die met de Puriteinsche veel gemeen heeft, n.l. het vasthouden aan den eisch van Zondagsrust en andere meer. De Gereformeerde beschouwing kenmerkt zich hierdoor, dat men de principieele zaken streng vasthoudt, ook wat betreft de praktijk der Zondagsrust, maar dat men er zich voor wacht, in uitersten te vervallen. Als echter, wat dit laatste betreft, de Puriteinen zich verklaren tegen onnoodig reizen op Zondag en onnoodigen arbeid — wanneer er noodzaak is, wegens ziekte b.v., en de arbeid in het gezin en daarbuiten, omdat het leven voortgang heeft, wordt deze arbeid allerwege geoorloofd geacht — dan gaan de Gereformeerden, ook blijkens hun Zondagsviering op den huidigen dag, met hen accoord. En het zal noodig zijn, dat dit zoo blijve. Het zou een ramp zijn, als zij, wat betreft de Zondagsviering en -beschouwing, in Coccejaanschen koers gingen. Dit heeft den schijn van leven naar de vrijheid, waarmee Christus vrijgemaakt heeft, maar het is inderdaad het afwerpen van het juk, waarvan Christus heeft gezegd, dat het zacht is, en van Zijn last, die licht is.

Voor de zuivere handhaving van de Zondagsviering nu is het noodig, dat er eenstemmigheid en klaarheid zij wat betreft de principieele vragen. Als het niet vaststaat, dat het vierde gebod behoort tot de wet der tien geboden, die van blijvende geldigheid is, en dat de Zondag rechtstreeks rust op dat vierde gebod, kan de praktijk der Zondagsviering niet gehandhaafd worden. Immers ontbreekt dan het beroep op God en Zijn Woord, en alleen deze binden ons. De praktijk der Zondagsviering en de historie, waaraan deze studie is gewijd, bewijzen dan ook, dat de Zondagsviering verslapt, als ze los is gemaakt van de wet Gods. Daarom is van belang, dat door dezen strijd is vast komen te staan, dat volgens Gereformeerde opvatting de Zondag gevierd wordt in Christelijke vrijheid naar de wet Gods; en dan niet de wet Gods in het algemeen genomen, maar de wet Gods, zooals deze in den Decaloog te vinden is, welke wet rust en heiliging van den Sabbat voorschrijft.

We hebben bij de opmerkingen over de Historie de Reformatoren en de kerk der Reformatie buiten beschouwing gelaten. Het overzicht, dat we hebben gegeven over de argumenten, die uit de Reformatoren naar voren werden gebracht, wettigt onzes inziens de uitspraak, dat een grondig en zelfstandig onderzoek naar de leer der Reformatoren in dezen wenschelijk moet worden geacht. Als onze persoonlijke gedachte voegen we hieraan toe, dat een uitspraak, door iemand als Walaeus over de Reformatoren gedaan, acceptabel moet worden geacht, dat de Reformatoren op dit punt nog niet tot een volledig doorgedachte overtuiging zijn gekomen; en dat ook juist is, wat door hem en anderen is gezegd, dat zij waarlijk niet zoo vrij over den Sabbat hebben gedacht, als wel eens wordt voorgesteld. Het lijkt me daarom zeer de vraag, of we wel mogen spreken van een oud-gereformeerde opvatting, die later correctie heeft gekregen.

Met deze enkele opmerking over de historie van de Sabbatsopvatting, zooals die door Geesink is gegeven, bedoel ik echter niet zoozeer critiek te leveren op wat door hem over deze materie is geschreven, dan wel een aanknoopingspunt te vinden, om nog een enkele opmerking te maken over diens overzicht van de historie van den Sabbat. En wel deze, dat de bladzijden, door hem aan dit onderwerp in zijn „Van 's Heeren Ordinatiën" gewijd, tot het beste moet worden gerekend, dat hierover is geschreven. We hebben hiervan in de Inleiding een zeer kort overzicht gegeven. Zijn ontleding, ook van de reformatorische belijdenisgeschriften, is uitnemend. Op scherpzinnige wijze heeft hij de juiste lijnen getrokken.

In hoeverre er dan van eenige afbuiging van de zuivere lijn bij de Reformatoren sprake moge zijn, zeker is op overtuigende wijze

door Koelman en anderen aangetoond, dat men daarna de principieele lijn weer goed getrokken heeft; zeker is ook, dat in den strijd, zooals die door de Gereformeerden in de zeventiende eeuw is gevoerd, verschillende beginselen inzake den Sabbat weer duidelijker voor de aandacht zijn komen te staan, en dat dit beginselen zijn, die in de Christelijke kerk aller eeuwen zijn verdedigd, en m.n. in de Middeleeuwen al, zooals Van den Berg heeft gezegd en aangetoond, klaar waren uitgesproken. De Gereformeerde kerken in onze dagen zullen goed doen, in hun beschouwing over het vierde gebod aan de resultaten, die de Sabbatsstrijd in de zeventiende eeuw heeft gebracht, — al waren die alleen maar het stellen der kwesties en het aanwijzen der consequenties van bepaalde opvattingen — niet voorbij te gaan.

LIJST VAN GEBRUIKTE BOEKEN.

Bij de boeken, waarvan de titels in het werk zelf volledig worden gegeven, wordt verwezen naar de desbetreffende bladzijde. Bij vrij zeldzame exemplaren is de Bibliotheek genoemd, uit welke ze door mij werden betrokken.

Aa, A. J. van der, Biographisch Woordenboek der Nederlanden. Haarlem, 1852—1877.

Acronius, Ruardus, Enarrationes Catecheticae: quibus Quaestiones et Responsiones Catechismi Ecclesiarum Belgicarum et Palatinatus .... explicantur, ac brevis .... Hypotyposis continetur .... Schiedami 1606.

Acta academiae Ultrajectanae, t. I. (Gemeente Arch. Utrecht).

Acta Classis Dordracenae 1621—1641 (Syn. Archief).

Acta Classis Gorinchem 1626 (Archief Classis Heusden).

Acta Classis Walcheren 1663—1673 (Rijksarchief Zeeland).

Acta Provinc. Synoden van Overijssel 1667 v.v.

Acta Provinc. Synoden van Utrecht (Archief Staten van Utrecht no. 604).

Acta Synodi Nationalis, in nomine Domini nostri Iesu Christi .... Dordrechti habitae anno MDCXVIII et MDCXIX .... Typis Isaaci Elzeviri, Lugd. Batav. 1620.

Allinga, P., Korte bedenckingen .... Enkh. 1674 (Sted. Bibl. Leeuwarden). Zie blz. 212 [1]).

Allinga, P., Seker oudt. In waerheyt bevestigt, van de kladde van aenst. nieuw. Amst. 1673 (Sted. Bibl. Leeuwarden).

Allinga, P., Sedige verdedigingh .... Amst. 1672 (Sted. Bibl. Leeuwarden). Zie blz. 210.

Allinga, P., Van de Voldoeninge Iesu Christi tegen de Socinianen.... Utrecht 1675 (K.B. Den Haag). Zie blz. 214 [1]).

Allinga, P., Uitvaard van D. Leonardus Ryssenius, ... dat is grondig en klaar berigt .... tot bewijs van de ontrouw .... van D. Leonardus Ryssenius .... Utrecht 1676 (Knuttel 11448).

Alting, H., Catechizatie over den Heydelberghschen Catechismus .... Steenwyck 1662 (U.B. A'dam).

Alting, H., Theologia Problematica nova. Amstelod. 1662.

Alting, J., Opera Omnia, t. V. Amstelod. 1687.

Amesius, G., Sententia de Origine Sabbati et Die Dominico, quam ex ipsius mente concepit et publice disputavit Nathanael Eatonus Angl. Amstelod. 1658.

Amesius, G., Medulla Theologica Editio Novissima .... Amstelod. 1659.

Amesius, G., De Conscientia et ejus jure vel casibus .... Editio nova .... Amstelod. 1660.

Amesius, G., Christianae Catecheseos Sciagraphia .... Amstelod. 1660.
Antwoort op het Nader-Beright .... Leyden 1675. (U.B. A'dam). Zie blz. 220 [1]).
Apologia pro Samuele Maresio, ... Hagae-Comitis 1674 (Knuttel 11233).
Appeldoorn, P. van, Cras credo hodie nihil .... Z. n. v. pl. en v. dr. 1667 (Knuttel 9601). Zie bl. 218 [2]).
Archief Classis Walcheren 2 A no. 92—95, 129, 172.
Archief, Nederlandsch — voor Kerkgeschiedenis, n. serie, dl. XXVIII.
Archief, Nederlandsch — voor kerkelijke geschiedenis, dl. IV, 1844.
Audi alteram partem: sive trias scriptorum exhibitorum .... Curatoribus Academiae Groning.-Omlandicae, a Samuele Maresio et Jacobo Altingio, ... Edente suis sumptibus Professore Maresio, ad meliorem informationem .... Amstelod. .... 1669 (U. B. Groningen).
Barenzonius, Nicolaus, Noodige Verdediginge van de missive des E. Classis van Zuyd-Bevelandt, geschreven aan de E. Classis van Walcheren: Raeckende de Hedendaegsche Aenstootelijcke .... Nieuwigheden. Tegen .... Timotheus Verinus .... Middelb. 1674 (Knuttel 11235).
Bastingius, H., Verclaringe op den Catechisme der Christelicker Religie, so die in den Belgischen oft Nederlantschen geunieerden Provincien en inder .... Pals .... gepredict en geleert wort .... in de Neder-duytsche sprake ghebracht door Henricum vanden Corput .... Dordrecht 1591.
Bavinck, H., De Ethiek van Ulrich Zwingli. Acad. Proefschr. Kampen 1880.
Bayly, L., zie Voetius.
Bekker, Balthasar, Defensio Justa et Necessaria .... Franekerae 1673 (Knuttel 11020). Zie bl. 208 [1]).
Bekker, Balthasar, De Friesche Godgeleerdheid. Begrijpende alle desselfs Werken in Friesland uitgegeven en 't gene daar af geoordeeld en daar over voorgevallen is. Amsterdam 1693. (U. B. Leiden).
Berg, P. W. J. van den, De viering van den Zondag en de Feestdagen in Nederland voor de Hervorming. Acad. proefschr. Amersfoort 1914.
Bie, J. P. de, en J. Loosjes, Biographisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland. Den Haag z. j.
Biesterveld, P., en Dr. H. H. Kuyper, Kerkelijk Handboekje bevattende de Bepalingen der Nederlandsche Synoden en andere stukken van beteekenis voor de regeering der kerken. Kampen 1905.
Boekzaal der geleerde waereld, 1765, 101ste deel.
Boeles, Mr. W. B. S., Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker. Eerste deel Leeuwarden 1878; tweede deel Leeuwarden 1889.
Borsius, J., zie: Ned. Arch. voor kerkelijke gesch. IV (1844).
Bouman, H., Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare Hoogleeraren .... In twee deelen. Utrecht 1844, 1847.
Bouwman, H., Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid. Kampen 1928.

Brakel, Wilhelmus à, *ΛΟΓΙΚΗ ΛΑΤΡΕΙΑ*, Dat is Redelijke Godsdienst, 2e deel, 6e druk. Rotterdam 1715.
Brakel, Wilhelmus à, Hallelu-jah, ofte Lof des Heeren over het Genaden-verbondt .... By occasie van de Verklaringe van den achtsten Psalm. Den derden Druck, Rotterdam 1687.
Brandt, G., Historie der Reformatie .... in en omtrent De Nederlanden. Het derde deel. Rotterdam 1704.
Braun, J., Doctrina Foederum sive Systema Theologiae didacticae et elencticae. Amstelod. 1688.
Braun, J., Idem Editio II auctior. Amstelod. 1691. (U.B. Leiden).
Broderus, Th., Tractatus de Sabbatho, in quo Doctrina Ecclesiae primitivae declaratur ac defenditur .... ad exemplar anni 1627. Amstelod. 1659. (U.B. Leiden).
Bronkema, Ralph, The Essence of Puritanism. Diss. Amsterd. 1929.
Burman, F., Disquisitio de Moralitate Sabbati .... Ultraj. 1665. (U.B. Utrecht). Zie blz. 161 [4]).
Burman, F., Vindiciae Disquisitionis de Moralitate Sabbati. Ultraj. 1665. (U. B. Utrecht). Zie bl. 162 [2]).
Burman, F., Synopsis Theologiae, et speciatim Oeconomiae Foederum Dei, ... Tomus prior .... Editio secunda .... Traj. ad Rhen. 1681.
Campbell, Douglas, The Puritan in Holland, England and America .... In two volumes. New York 1892.
Cartesiaensche Waerheyt, ... Enkh. 1674. (U. B. A'dam). Zie bl. 220 [2]).
Christelyk Temperament, over 't Prediken van den Sabbat, tot Vrede der Kerken. Rotterd. 1673. (U.B. Leiden).
Cloppenburg, Johannes, Theologica Opera Omnia .... Tomus alter .... Franequerae 1684.
Coccejus, J., Opera Anecdota Theologica et Philologica. Amstelod. 1706.
Coccejus, J., Opera Omnia Theologica. Exegetica. Didactica. Polemica. Philologica. Divisa in octo volumina. Amstelod. 1673.
Coccejus, J., Indagatio naturae Sabbati et quietis Novi Testamenti.... Lugd. Batav. 1658. (U. B. Leiden).
Coccejus, J., Ondersoeck ..... des Sabbaths, en der ruste des Nieuwen Testaments .... Leyden 1659. (U. B. Leiden). Zie bl. 127 [2]).
Concept van Nader Reformatie, in de Leer, Ordre en Zeden, opgestelt door Gedeputeerden des Classis van Zuyd-Bevelant, den 17. Maart 1682. Nevens de Resolutie van gecommitteerde Raden van Zeelandt by die gelegentheyt genomen. Uytgegeven .... om de nodige Reformatie te bevorderen. Utrecht 1682. (Knuttel 11829).
Copius, Balthasar, Vier en vijftich Predicatien over den .... Catechismum .... Amsterd. 1590.
Cox, Robert, The Literature of the Sabbath question. Two volumes. Edinburgh 1865.
Cramer, J. A., Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme. Utrecht 1889.

Danaeus, Lambertus, Opuscula omnia Theologica ... Genevae 1583 (U.B. Utrecht).

Danaeus, Lambertus, Ethices Christianae. Genevae 1588.

Diest, S. van, Nodigh en grondigh ondersoek eniger nieuwigheden .... Amst. 1673 (Sted. Bibl. Leeuwarden).

Duker, A. C., Gisbertus Voetius. Leiden 1897—1914.

Elieser, Philalethius, Ontdeckinge van de Quade Trouw en 't Onverstand van Irenaeus Philalethius. 't Amsterdam 1674 (Knuttel 11236). Zie blz. 121 [3]).

Engelberts, W. J. M., Willem Teellinck. Acad. proefschr. Amsterd. 1898.

Essenius, Andreas, Dissertatio De Perpetua Moralitate Decalogi, adeoque specialius etiam Sabbathi; .... Ultraj. 1658 (U.B. Utrecht). Zie blz. 123 [2]).

Essenius, Andreas, Dissertatio De Perpetua Moralitate Decalogi, adeoque specialius etiam Sabbathi, denuo recognita .... Ultraj. 1660 (U.B. Utrecht). Zie bl. 134 [3]).

Essenius, Andreas, Christlike en Een-voudige onderwyzing .... Amsterd. 1663. (U.B. Utrecht). Zie bl. 160 [6]).

Essenius, Andreas, Vindiciae quarti praecepti .... Ultraj. 1666. (U.B. Utrecht). Zie bl. 162 [5]).

Eubulus Christophilus (J. Koelman), De Pointen van nodige reformatie .... Beschreven in een brief aan een Vrient .... Vlissingen 1678. (U.B. Utrecht).

Flier, A. van der, Specimen Historico-Theologicum de Johanne Coccejo Anti-Scholastico .... Traj. ad Rhen. 1859.

Geesink, Dr. W., Van 's Heeren Ordinantien. Tweede deel. Tweede druk. Kampen z.j.

Gentman, C., Aenmerckinge op 't geen hem raekt in twee Boukjes .... Utrecht 1667. (U.B. Gent). Zie bl. 178 [1]).

Gilfillan, J., The Sabbath viewed in the light of Reason, Revelation, and History, with sketches of its literature, sec. edit. 1862.

Gomarus, F., Opera Omnia. Amstelod. 1664.

Gorkum, G. van, Specimen theologicum inaugurale de Joanne Coccejo .... Traj. ad Rhen. 1856.

's Gravezande, A., Geschiedkundig Bericht aangaande Hermannus Faukelius .... Zie Boekzaal 1765.

Gregorius, Frater — Orthodoxus, Gisberti Voetii, predicants ende professors t'Utrecht, Veelvoudige, en sondige Misgrepen, verhinderende de weder oprechtinge van sijne gecontrefeyte onnoselheyt. Amsterd. 1661 (U.B. Leiden).

Hales, Mr. J. en Dr. W. Balcanqual, Korte Historie van het Synode van Dordrecht, vervattende eenige aenmerkelyke en noyt voor-henen ontdekte bysonderheden .... vertaald uit het Engelsch. 's Gravenh. 1671.

Harderwijk, K. J. R. van, Naamlijst en Levensbijzonderheden der Predikanten .... te Rotterdam .... Rotterd. 1850.

Heidanus, A., De Sabbato et Dei Dominico Disputatio ... Lugd. Bat. 1658. (U.B. Amsterdam). Zie bl. 121 [1]).

Heidanus, A., De Sabbato ... Disputatio II ... Lugd. Bat. 1658. (U.B. A'dam). Zie bl. 126.

Heidanus, A., Eenige Stellingen aengaende den Rust-dagh en den Dagh des Heeren .... Amsterd. 1658. (U.B. Leiden). Zie bl. 121 [3]).

Heidanus, A., Consideratien .... Leyden 1659. (U.B. Leiden). Zie bl. 133 [1]).

Henghel, D. van, Onpartijdig receul (sic!) ofte versamelinge van de wederzijts argumenten .... Utrecht 1668. (Knuttel 9709). Zie bl. 177 [1]).

Herhaelinge van het geen D. Corn. vander Vliet en D. Lamb. Sanderus .... nopende den Sabbath gepredickt hebben. Door C.N.V.S.O. Utrecht 1669. (Knuttel 9771).

Hessey, J. A., Sunday: its origin, history and present obligation, considered in the Bampton Lectures preached betw. the university of Oxford in the year 1860, 4th Edition, with a copious index. London, Paris, New-York 1880.

Heylin, P., The History of the Sabbath. London 1636.

Hommius, Festus, Schatboeck der Verklaringen over den Nederlandschen Catechismus, uyt de Latijnsche Lessen van Dr. Zacherias Ursinus, opgemaeckt van Dr. David Pareus, vertaelt ende met Tafelen, etc. verlicht, door Dr. Festus Hommius. Nu van nieuws overzien, ende .... verrijckt .... door Johannes Spiljardus .... Amsterd. 1657.

Honders, J., Andreas Rivetus. 's Gravenh. 1930.

Hoornbeek, J., Summa controversiarum religionis .... Traj. ad Rhen. 1653. (Bibl. Theol. Hoogeschool Kampen).

Hoornbeek, J., Heyliging van Gods Naam, ende Dag. Ofte straffen tegen vloecken en sweeren. Ende van de Onderhoudinge van des Heeren dag. Alwaar met een geantwoord word op 't boeck van Primerose, van den Sabbat ende andere over die materie .... Den tweeden Druck .... Leiden 1659. (U.B. Utrecht).

Hoornbeek, J., De observando a Christianis praecepto Decalogi quarto Die Dominica. Lugd. Batav. 1659. (U.B. Leiden).

Hoornbeek, J., Nader Bewering van Des Heeren Dags Heyliginge ... Leyden 1659. (U.B. Leiden). Zie bl. 135 [2]).

Hoornbeek, J., Disputationum Anti-Judaicarum sub praesidio D. Johannis Hoornbeeck .... (U.B. Utrecht).

Hoornbeek, J., Socinianismi Confutati Tomus Secundus. Amstelod. 1662. (U.B. Leiden).

Hoornbeek, J., Theologiae practicae pars prior. Ultraj. 1666. (Bibl. Theol. Hoogesch. Kampen).

Hoornbeek, J., Vetera et Nova: sive Exercitationum Theologicarum Libri III .... Traj. ad Rhen. 1672.

Hooyer, C., Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde gemeenten (1563—1638). Zalt-Bommel 1865.

Hulsius, Antonius, De Draad van Ariadne.... Leiden 1676. (U.B. A'dam). Zie bl. 220 [3]).
Ireneus Philalethius, Amos, ofte De Siender Israëls, ontdeckend de ghelegentheyt van het Gereformeert drouwich Christenwesen.... Middelb. 1625. (Knuttel 3626).
Ireneus Philalethius, Een Heylige Voorsienigheyt. Middelburgh 1673. (Knuttel 11018). Zie bl. 121 [1]).
Itterzon, G. P. van, Franciscus Gomarus. Acad. proefschr. 's Gravenh. 1929.
Itterzon, Dr. G. P. van, Het Gereformeerde Leerboek der 17de eeuw, „Synopsis purioris theologiae". 's Gravenh. 1931.
Janssen, H. Q., Catalogus van het Oud-Synodaal Archief. Met de Indices der oude Provinciale kerkelijke Archieven. 's Gravenh. 1878.
Junius, F., Opera Theologica. 1608.
Kernkamp, Dr. G. W., Acta et Decreta Senatus. Vroedschapsresolutiën en andere Bescheiden betreffende de Utrechtsche Academie. Eerste deel tot April 1674. Utrecht 1936. (Werken, uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, derde serie, no. 65).
Kernkamp, Dr. G. W., De Utrechtsche Universiteit 1636—1936. Eerste deel: De Utrechtsche Academie 1636—1815. Utrecht 1936.
Kist, N. C., Neerland's Bededagen en Biddagsbrieven. Eerste deel. Leiden 1848.
Knappert, Dr. L., Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw. Amsterd. 1911.
Knuttel, Dr. W. P. C., Acta der Particuliere Synoden van Zuid-Holland 1621—1700.
Knuttel, Dr. W. P. C., Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof. 's Gravenh. 1906.
Koelman, J., Methode en Bestieringen, om klaar te overtuigen de geene, die des Sabbaths, en 's Heeren Dags godlijke verbintenis nu bestrijden. Met aanwijsing van de voornaamste Argumenten voor den Sabbat, en 's Heeren dagh, en oplossing van de Principaalste Tegenwerpingen. Amsterd. 1682.
Koelman, J., Historisch verhael nopende der Labadisten Scheuringh, en veelerley Dwalingen, met de Wederleggingh derselven.... Amsterd. 1683.
Koelman, J., Het Dispuit, en de Historie, mitsgaders de Praktijke van den Sabbath, en 's Heeren-Dag.... Amsterd. 1685. (U.B. Amsterdam).
Koelman, J., Aanmerkingen, tot Ontleding, en Wederlegging van 't Boek van Dr. Johannes Swartte, over den Sabbath.... Spreuk. 26 v. 4. 5. 26. (uitgeschr.) 't Amsterd. 1686. (K.B. Den Haag).
Koelman, J., Wederlegging van 't Boek van D. Johannes Vlak van de Sabbath; dienende tot een Aan-hangsel aan 't Volkomen Dispuit, Historie en Practijk van de Sabbath, en 's Heeren Dag... 't Amsterd. 1686. (K.B. Den Haag).
Koelman, J., Het Vergift van de Cartesiaansche Philosophie grondig ontdekt.... Opgestelt, tot een grondt van de Wederlegging van Bekkers Betooverde Wereldt.... Amsterd. 1692.

Koelman, J., De Wekker der Leeraren, in tyden van verval,.... voorgestelt in een brief, eerst in 't Engels beschreven, door een IJveraar Gods, en vertaalt door Jac. Koelman.... Derde druck. Rotterd. 1733.
Kuchlinus, J., Theses Theologicae Explicantes quartum Praeceptum, quas....., tuebitur David Arnoldi T. B. Lugd. Batav. 1601. (U. B. Leiden).
Kuyper, Dr. A., Tractaat van den Sabbath. Historische Dogmatische studie. Amsterd. 1890.
Kuyper, Dr. H. H., De Post-Acta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden. Amsterdam-Pretoria z.j.
Kuyper, Dr. H. H., De opleiding tot den dienst des Woords bij Gereformeerden. Eerste deel. 's-Gravenh. 1891.
Lachrymae Crocodili abstersae..... Zie bl. 81 [3]).
Lampe, F. A., De Verborgentheit van het Genaade-verbondt..... Amsterd. 1719. Zie bl. 173 [5]).
Levy, Dr. Max, Der Sabbath in England. Wesen und Entwicklung des Englischen Sonntags. Leipzig 1933.
Leydecker, M., Fax Veritatis, seu Exercitationes ad nonnullas Controversias quae hodie in Belgio potissimum moventur..... Lugd. Bat. 1677.
Lodenstein, J., Kort en sedig Ondersoeck van 't Berigt nopende den Sabbat..... Zie bl. 171 [3]).
Lodenstein, Weegschaal van de onvolmaaktheden der Heiligen, uitgegeven door J. H. Donner en W. G. Smitt. Leiden 1882.
Lodenstein, Laatste gedagten over de zedelyckheyt des vierden gebodts....., Utrecht 1681, zie bl. 174 [4]).
Los, F. J., Wilhelmus à Brakel. Acad. Proefschr. Leiden 1892.
Lubbertus, S., Commentarius in Catechesin Palatino-Belgicam. Franicae 1618.
Marck, J. à, Historia Paradisi illustrata Libris quattuor..... Amstelod. 1705.
Maresius, S., Ultima Patientia tandem expugnata, à D. G. Voetio... sive modesta et necessaria defensio tripartita... Groningae, 1645. (U. B. Leiden).
Maresius, S., Bonae fidei sacrum; ... necnon ejusdem seria et Christiana ἐπανορθωτις ad C. V. D. Gisbertum Voetium..... Groningae 1646. (U. B. Amsterdam).
Maresius, S., Expostulatio ad D. G. Voetium, Theol. Ultrajectinum, de violata fide publica..... Groningae 1647. (U. B. Erlangen).
Maresius, S., Catechesis Publica Foederati Belgii..... Groningae 1671 (U. B. Utrecht). Zie bl. 206 [2]).
Maresius, S., Tractatus brevis de afflicto statu Studii Theologici in Foederato Belgio, et commoda illius restituendi ratione..... Groningae 1672.
Maresius, S., Systema Theologicum, editio novissima, ad septimam et ultimam ab authore recognita..... Groningae 1673. (Bibl. Theol. Hoogeschool Kampen).

Maresius, S., Systema Theologicum: hactenus saepius recensum, nunc vero locupletatum prolixis annotationibus,... Groningae 1673. (U. B. Groningen).

Maresius, S., Een kort en Merck-weerdigh Tractaet, Van den bedroefden toestant der H. Theologie In ons Vereenight Nederlandt... Gelijck het selve uyt het Latyn in 't Nederduyts is Vertaelt..... 1673. (Knuttel 11014).

Maurois, Th., Geestelycke Opwecker tot rechte devotie in de ware Godts-dienst..... De oude editie van nieus verbetert en met zes Capittelen vermeerdert. Amsterd. 1693. (U. B. A'dam).

Meertens, P. J., Godefridus Corn. Udemans, zie Ned. Arch. voor Kerkgesch., n.s. dl. XXVIII.

Mey, Johannes de, Alle de Neder-duitsche Wercken,... Middelb. 1681.

Moor, B. de, Commentarius Perpetuus in Johannis Marckii Compendium Theologiae Christianae Didactico-Elencticum.
Pars secunda Lugd. Batav. 1763.
Pars sexta Lugd. Batav. 1771.

Nagtglas, F., De algemeene Kerkeraad der Nederlandsch-Hervormde Gemeente te Middelburg van 1574—1860... Middelb. 1860.

Nauta, D., Samuel Maresius. Acad. proefschr. Amsterdam, 1935.

Nodige naspraak op de Aanspraak van P. Allinga. Enkh. (Sted. Bibl. Leeuwarden).

Owen, John, Oeffeningen aangaande de naam, oorspronk, natuur, gebruik en standhouding van een dag van heilige ruste, waarin de oorspronk des Sabbaths..... de Moraliteit van het Vierde Gebod, nevens de verandering van den sevenden dag ondersogt worden..... Met een..... voor-berigt van Ger[ardus] van Schuylenborgh..... Uit het Engels vertaalt na den sevenden druk. Utrecht 1744.

Parallelia Sententiarum de Sabbato. Vergelyckinge of Nevenstellinge der gevoelens van den Sabbat, 1668. (Knuttel 9710).

Petit, L. D., Bibliographische Lijst der werken van de Leidsche Hoogleeraren van de oprichting der Hoogeschool tot op onze dagen. Faculteit der Godgeleerdheid, eerste aflevering 1575—1619. Leiden 1894.

Petri, Caspar, Noodige Apologie....., Amsterdam 1658. (U. B. Leiden). Zie bl. 125 [2]).

Petri, Johannes, De Causa Dei..... Amsterd. 1658 (U. B. Leiden). Zie bl. 124.

Plakaatboek (Kerkelijk) behelzende de plakaaten, ordonnantiën ende resolutiën over de Kerkelijke zaken, by een gebragt door N. Wiltens... 's-Gravenh. 1722.
Idem, by een gebragt door Mr. P. Scheltens. Tweede deel 's-Gravenh. 1731.

Proost, P. J., Jodocus van Lodenstein. Acad. proefschr. Amsterd. 1880.

M. R., Excusatio Facti. Van de Apologie Tegen Johannes Petri. Amsterd. 1659. (U. B. Leiden).

Raadt, Alhardus de, Apologia Veritatis..... Amstelod. 1673. (K. B. Den Haag). Zie bl. 208 [3]).

Reitsma, Dr. J. en Dr. S. D. van Veen, Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620. Tweede deel: Noord-Holland 1618—1620, Zuid-Holland 1574—1592. Groningen 1893.

Repertorium Synodi Zuid-Hollandiae T. I. H. Q. Janssen. (Cat. Oud-Syn. Arch. III, 43, I).

Resolutie bij de Ed: Mog: Heeren Staten 's Landts van Utrecht..... Utrecht 1660. (Knuttel, 8421). Zie bl. 146 [5]).

Ridderus, Franciscus, Het gevoelen van D. Johan. Calvinus over de Rust-Dagh. Tweede Druck. Utrecht 1854. (Bibl. V. U. Amsterd.)

Ridderus, F., Sevenvoudige oeffeningen over de Catechismus..... Tweede deel. Rotterd. 1671. Zie bl. 187 [1]).

Ritschl, Albrecht, Geschichte des Pietismus in der reformierten Kirche. 3Bde. Bonn 1880—1886.

Rivetus, Andreas, Opera Omnia, Roterodami 1651.

Robinson, John, The works of —, Pastor of the Pilgrim Fathers. Volume III. Boston 1851.

Roessingh, P. H., Jacobus Alting, een Bijbelsch Godgeleerde uit het midden der 17e eeuw. Acad. proefschr. Groningen 1864.

Rutgers, F. L., Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw. 's-Gravenh. 1889.

Ryssenius, Leonardus, De oude Rechtsinnige Waarheyt... Middelburgh z.j. (Knuttel 11239). Zie bl. 213 [1]).

Ryssenius, L., Doot Stuypen der Cartesianen en Coccejanen..... Utrecht 1676. (Knuttel 1144). Zie bl. 214 [2]).

Sabbaths-onrust verandert in Sabbaths-rust..... door een Liefhebber der Waerheydt ende des Vredes. 1664. (Knuttel 8975 a). Zie bl. 176 [5]).

Sarcerius, C., Begravenis der Cartesiaense en Cocceaense nieuwigheden ofte Naeckte, ende klare ontdeckinghe van den Geest, en Practijcke der Cartesiaense en Cocceaense Theologanten..... 1676. (Knuttel 11433).

Schaff, Phil., The Creeds of Christendom..... III vol. New York z.j.

Schelven, Dr. A. A. van, De bewerking van eene Pietistisch-getinte gemeente. Goes 1914.

Schelven, Dr. A. A. van, Het Zeeuwsche Mysticisme. Geref. Theol. Tijdschr. 6 Sept. 1916.

Schoockius, Martinus, Liber de bonis vulgo ecclesiasticis dictis... Groningae 1650.

Schoockius, M., Disquisitio Circa Decalogum..... Groningae 1660. (U. B. Leiden). Zie bl. 184 [2]).

Schoockius, M., Exercitationes Variae, de Diversis Materiis. Quae hac Editione nova tum auctae, tum locupletatae et vindicatae. Traj. ad Rhen. 1663. (U. B. Leiden).

Schotel, Dr. G. D. J., Anna Maria van Schurman. 's-Hertogenb. 1853.

Schotel, Dr. G. D. J., Geschiedenis..... van den Heidelbergschen Catechismus. Amsterd. 1863.
Schotel, Dr. G. D. J., De openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Haarlem 1870.
Schrenk, Gottlob, Gottesreich und Bund im älteren Protestantismus, vornehmlich bei Johannes Coccejus. Gütersloh 1923.
Schurman, A. M. à, *EYKAHPIA* seu Melioris Partis Electio. Alton. ad A. 1673.
Sepp, Christiaan, Het Godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Eerste deel Leiden 1873. Tweede deel Leiden 1874.
Synopsis Purioris Theologiae, Editio sexta (Dr. H. Bavinck). Lugd. Batav. 1881.
Teellinck, Mr. W., Noodwendigh Vertoogh..... Middelb. 1627. (U. B. Leiden); Zie bl. 77 [1]).
Teellinck, Mr. W., De worstelinghe eenes bekeerden Sondaers, ofte grondighe verclaringhe vanden rechten sin des VII capittels tot den Romeynen..... uitgegeven naer sijn doot door sijn sone, M. T. Vlissingen 1631.
Teellinck, Mr. W., Huys-boeck..... Middelb. 1639. (U. B. Leiden). Zie bl. 74 [4]) en bl. 90.
Teellinck, Mr. W., Het eerste stuck van de wercken van —, Utrecht 1659.
Teellinck, Mr. W., Ordere van Mr. W. Teellinck geconcipieert, om bij hem selven alleen, in zijn Huysgesin en bij andere te betrachten. Utrecht 1660. (U. B. Utrecht).
Teellinck, Mr. W., De Rusttijdt ofte tractaet van d'onderhoudinge des Christelijcken Rustdachs..... Zie bl. 75, 76.
Timotheus Philadelphus, Rust-daghs Vermaeck: of Ondersoeck hoe verre een Christen Mensch op des Heeren Dagh sijn Pleysieren, ende Genuchten mach opvolghen..... Dienstigh om in desen tijt wel te worden betracht. (z.n.v. pl. en v. dr.) 1664. (Knuttel 8975).
Timotheus Verinus, Bedenkinge over den eersten Brief geschreven uyt de E.E. Classis van Zuyd-Bevelant. Aen de ... Classis van Walcheren, gedateerd den 5. September 1673. En naderhant tot Middelburgh gedruckt..... Waer in getoont wort Hoe ongefondeert de E. Broederen sommige geëerde Theologanten Heterodoxien en Nieuwigheden te laste leggen. Leyden 1674. (Knuttel 11234).
Toegift op Abrah. Heidani Vonden... Amsterd. 1658. (U. B. Leiden). Zie bl. 125 [1]).
Toegift, Tweede of laatste — op Abr. Heidani Consideratiën... Amsterd. 1659. (U. B. Leiden). Zie bl. 125 [4]).
Trelcatius, L., Antidotum Pestis... Zie bl. 88 [4]).
Udemans, G., Practycke, dat is werckelijcke oeffeninge vande Christelicke hooft-deuchden, gheloove, hope ende liefde. Seer nut ende profijtelick voor alle eenvoudighe Christenen... Den tweeden druck, by den Autheur oversien ende verbetert. Dordrecht 1621. (Bibl. V. U. A'dam).
Udemans, G., 't Geestelyck Roer van 't Coopmans Schip, dat is: Trouw bericht, hoe dat een Coopman, en Coopvaerder hem selven dragen moet en sijne handelingen... Den tweeden Druck, verbetert ende vermeerderd by den Autheur Jac. 3. 4 (uitgeschr.). Dordrecht 1640 (K. B. Den Haag).
Udemans, G., Geestelick Compas, Dat is nut ende nootwendigh bericht voor alle Zee-varende en reysende luyden, om te ontgaen de steenklippen.... der sonde.... ende te verkrijgen eenen saligen gewenschten segen over hare Neringe. Den vierden Druck verbetert ende seer vermeerdert by den Autheur.... Dordrecht 1647. (U. B. A'dam).
Veen, Dr. S. D. van, Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw. Nijkerk z. j.
Verdedigingevan de Ware leere des Sabbats..... 1667. Zie bl. 175.
Visscher, Hugo, Guillielmus Amesius. Haarlem 1894.
Vitringa, Campegius, Doctrina Christianae Religionis..... Editio Sexta.... curante Martino Vitringa.... Pars IV. Lugd. Batav. 1786. (K. B. Den Haag).
Vlak, Johannes, Zegen en Vloek, in Mozes goede, niet goede inzettingen, en het Verbond, in Moabs velden, uit Ezech. XX en Deut. XXIX. en XXX....., Amsterdam 1685.
Vlak, Johannes, De Heilige Sabbath, en Dag des Heeren, aangemerkt in der zelver Godlijke verbintenis, en Christelijke vryheid, tot bevorderinge der ware Godzaligheid, en nodige Eendragt: Als mede..... een Na-reden aan D. J. Koelman P. Amsterdam 1686. (U. B. A'dam).
Vlak, Johannes, Weder Antwoord, op den Brief van D. Jacobus Koelman. Zie bl. 264 [1]).
Vliet, C. van der, Verdedinge tegen seekere onwaarheden en lasteringen..... 1667. (U. B. Gent). Zie bl. 175 [1]).
Voetius, G., De Practycke ofte Oeffeningen der Godtsaligheydt..... Amsterd. 1645. Zie bl. 152 [7]).
Voetius, G., Vragen over den Catechismus..... De derde druk..... Utrecht 1650. Zie bl. 151 [5]).
Voetius, G., Selectarum Disputationum Theologicarum. Pars Tertia. Ultraj. 1659.
Voetius, G., *TA AΣKHTIKA* sive Exercitia Pietatis in usum Juventutis Academicae nunc edita..... Gorinchem 1664.
Voetius, G., Politicae Ecclesiastiae Partis Primae Libri duo Posteriores. Amstelod. 1666.
Voetius, G., Catechisatie over den Heidelbergschen Catechismus naar Poudroyen's editie van 1662 opnieuw uitgegeven, bij ons publiek ingeleid, en met enkele aanteekeningen voorzien, door Dr. A. Kuyper. Rotterd. 1891.
Vriemoet, E. L., Athenae Frisiacae. Leovardiae 1758.
Vries, T. de, Overheid en Zondagsviering. Acad. Proefschr. Leiden 1899.
Vroedschapsnotulen Utrecht 1660—1667 (gem.-arch. Utrecht).

De derde Wachter, brengende tijdinge vande Nacht, dat is vande Verstroyinge van onze Vlote voor Duynkercken. Met eenen heylsamen Raet, wat daer over te doen staet. 2 Cron. 20 vers 37 (uitgeschr.). 's Grav. 1625. (Knuttel 3607a).

Walaeus, A., Opera Omnia. Iterata hac editione auctiora et emendatiora cum Privilegio. Lugd. Batav. 1647, 1648.

Weder-Bericht van den Sabbat..... Utrecht 1668. (U. B. Leiden). Zie bl. 173 [5]).

Wederlegginge der dwalingen van Paulus Colonius..... Amsterdam 1668. (U. B. Leiden). Zie bl. 181 [1]).

Wekker, zie Koelman.

Wiltens, N., en Mr. P. Scheltens, zie Plakaatboek.

Witsius, H., Goede Trouwe: verdedigt tegen de ongegronde schennis van D. Petrus Allinga..... Amsterd. 1673. (Knuttel 11021).

Witsius, H., Het aenstootelycke nieuw, in waerheyt en liefde, ontdeckt. Amst. 1673. (Stud. Bibl. Leeuwarden).

Witsius, H., De Oeconomia Foederum Dei cum Hominibus. Libri quattuor. Leovardiae 1677. (U. B. Leiden).

Witsius, H., Twist des Heeren met zijnen Wijngaert, Dezelve overtuigende van misbruik zijner Weldaden, onvrugtbaarheid in 't goede..... met bedreyginge van zijn uyterste ongenade..... Den zevenden druk. Utrecht 1748.

Wyminga, Dr. P. J., Festus Hommius. Leiden 1899.

Wijngaarden, J. D. de Lind van, Antonius Walaeus. Acad. Proefsch. Leiden 1891.

Wijnne Dr. J. A. en Lucie Miedema, Resolutiën van de Vroedschap van Utrecht betreffende de Academie. Werken van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht. N. s. no. 52. Utrecht 1888—1900.

Ypey, A., Beknopte letterkundige geschiedenis der systematische godgeleerdheid. Haarlem 1795.

Ypey, A. en I. J. Dermout, Geschiedenis van de Hervormde Christelijke Kerk in Nederland. Tweede deel Breda 1822. Derde deel Breda 1824.

Zahn, Dr. Theod., De Zondag voornamelijk in de Oude Kerk. Uit het Hoogduitsch door L. Hestae..... met een voorwoord van C. P. Hofstede de Groot. Amsterd. 1884.

INDEX VAN PERSOONSNAMEN.

Aa, Van der 270 n 2.
Abbot, G. 245, 246.
Abel 310.
Abraham 306.
Acronius, R. 43, 44, 45, 88, 279, 339.
Adam 48, 124, 185, 199, 219, 269, 294, 310, 340, 347, 351, 353, 356, 358, 361, 369, 378.
Ainsworth 259.
Albertus Magnus 294.
Alcuinus 294.
Alexander, Paus 340, 342.
Allinga, P. 7, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 226 n 1, 249, 272.
Alting, H. 190, 339.
Alting, J. 149, 189, *190*, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 203, 204, 253, 257, 339.
Althusius, S. 130.
Ambrosius 279, 289.
Amesius 102, *109*, 110, 111, 112, 114, 136, 138, 158, 183, 277, 279, 339, 395.
Amos 89 n 5, 90 n 1, 381.
Anabaptisten 9, 13, 112, 160, 191, 339.
Andrews, L. 245, 328.
Anslar, G. 147.
Anthemius 17.
Antinominianen 344.
Apostelen 1, 12, 124, 134, 377, 380, 383.
Appeldoorn, P. van 216, 218, 219, 227.
Appollinaristen 191, 374.
Appollonius, G. 186, 279, 339.
Arminianen 9, 92, 247, 343.
Arminius 84, 106, 133, 343.
Arnoldus, N. 48, 206, 339, 340.
Athanasius 279, 285, 289.
Augustinus 47, 169, 279, 291, 292.
Balcanqual, W. 62 n 2, 3.
Balduinus, F. 324.
Bambury 259.
Barenzonius, N. 230, 231 n 1.
Basilius 279, 293.
Bastingius, J. 42, 43, 45, 258.
Bastwick, J. 245, 246.
Bavinck, H. 32, 33.
Baxter, R. 246, 309.
Bayly, Lodovicus 152, 154 n 1, 158, 258, 388, 393.
Beda 294, 325.
Beetz, J. 28.
Bekker Balthasar 152 n 6, 192, 197, 198, 200, 202, *203*, 204, 206, 208, 213, 223, 224, 225, 253.
Belcampius, Otto 280, 339, 341.
Bellarminus 48, 301, 302 n 3.
Berg, F. W. J. van den 15, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30 n, 398.
Bernhard, R. 246.
Bertius 84.
Beza 81 n 1, 84, 99, 230, 313.
De Bie (en Loosjes) 58 n 4, 117 n 1, 123 n 2, 149 n 6, 162 n 1, 186 n 1, 233 n 1, 234 n 1, 238 n 2.
Biesterveld, P. 36 n.
Bilefield, N. 245.
Bilefield, R. 245.
Boeles, Mr. W. B. S. 49 n 1.
Bogaert (Van den) 167, 271.
Bohemers 300.
Bonaventura 24.
Borsius, J. 58.
Bosman, G. 141. ...
Bouman, H. 208 n 2,
Bound N. (Bownd) 9, 10, 245, 259, 328.
Bouwman, H. 75 n 3.
Brabourn 246
Brakel, Th. à 232, 267, 273.
Brakel, W. à 267, 268, 273, 392.

Bramhall 10.
Brandt, G. 61.
Braun, J. 232, *270*, 271.
Breerwoud, E. 245.
Breitinger, J. 278 n 1, 317.
Broad, Th. (Brodeus) 131, 136, 245.
Bronkema 394.
Brower 211.
Brown, John 166, 171 n 1, 200, 235, 262, 263, 268.
Brown, R. 255.
Brownisten 117 n 1, 240, 254, 257, 258, 259, 261, 262.
Bucer, M. 81 n 1, 88, 209, 318.
Bullinger, H. 211, 316, 317.
Burman, F. 126, 148, 149, 150—183 passim, 202, 212, 213, 214, 230, 235, 247, 248, 250, 259, 278, 279, 280, 320, 322, 328, 331, 334, 335, 336, 346, 366.
Burs, Aeg. of G. 7, 58, 72, 104.
Burs, Jacob *79*, 80, 81, 83, 84, 85, 87, 102, 138, 151, 158, 247, 250, 256, 258, 259, 262, 265.
Burton, H. 246.

Calvijn, J. 12, 13, 14, 31, 33, 34, 81 n 1, 132, 147 n 1, 148, 163, 183, 186, 195, 198, 209, 221, 230, 271, 276, 277, 280, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 312, 313, 314, 380, 394, 395.
Campbell, D. 6.
Capellus, L. 123, 242.
Carpentier, Caspar 180.
Carpentier, Roeland 180.
Carpzovius, B. 324.
Cartesius (Descartes) 82 n 1, 115, 201, 202, 213 n 1, 220, 222, 228, 270.
Cawdrey (en Palmer) 6 n 5, 113, 246, 309, 379.
Cerinthianen 191, 374.
Christophilus Eubulus 234.
Christus, passim.
Chrysosthomus 279, 292, 295.
Claasz 343.
Classes 92, 125, 206 (prov. Groningen), 223 (prov. Friesland).
Zuid-Beverland 231.
Bolsward 224.
Delft 141, 226.
Deventer 181.
Dokkum 224.
Dordrecht 101, 141.
Enkhuizen 213 n.
Franeker 224.
Goes 229.
Gorinchem 97, 98.
Gouda 141.
Den Haag 139, 140.
Haarlem 72.
Leeuwarden 224.
Leiden 140.
Rotterdam 94.
Tholen 80.
Walcheren 59, 74, 75, 228, 229, 270.

Claudius 125 n 2.
Cleaver, R. 245, 258.
Clemens van Alexandrië 279, 286.
Clemens Romanus 279, 290.
Clercq, De 271.
Cloppenburg, J. 271, 341.
Cluto, J. 279, 339, 340.
Coccejus 34, 111, 115-149, passim, 150, 153, 179, 180, 182, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 208, 212, 213, 215, 220, 221, 222, 228, 235, 238, 240, 247, 248, 250, 259, 264, 270, 272, 273, 277, 278, 283 n 3, 4, 5, 294, 297, 309, 339, 350, 366, 387, 397.
Colonius, P. 176 n 1, *180*, 181, 182, 241, 279, 339.
Comenius, J. A. 301.
Concilia 17, 19, 20, 21, 22, 28.
Congregationalisten 254.
Constantijn de Groote 11, 13, 16, 18, 22, 47, 73, 74, 80, 86 n 1, 205, 279, 289, 297, 313.
Copius, B. 43, 44, 45.
Corput, H. van den 42.
Covarruvias 342.
Cox, R. 5, 6, 113 n 2, 166 n 3, 281, 285 n 2, 286 n 1, 3; 287 n 3, 288, 313, 317.

Cramer, Prof. Dr. J. A. 115 n 1, 134 n 1, 221 n 3, 222 n 1.
Craford, Math. 165, 166.
Curatoren theol. faculteit Groningen 195; Leiden 145, 196, 221.
Curcellaeus, S. 133, 343, 372.
Cyprianus 279.
Cyrillus van Jerusalem 279.

Damascenus 294.
Danaeus *46*, 47, 158, 258.
Danhawerus 113, 324.
David, J. de 190 n 3.
Dermout (Ypey en) 4, 6, 116 n 1, 157 n 1, 158 n, 170 n 5.
Descartes (Cartesius) 82 n 1, 115, 201, 202, 213 n 1, 220, 222, 228, 270.
Diest, H. A. van 279, 339, 340.
Diest, S. van 211 n 1, 212 n 1, 213 n.
Dionysius van Corinthe 279, 286.
Discipelen 378, 379.
Disputaties 111, 115, 118, 121, 123, 130, 132, 135, 148, 150, 151, 153, 157, 160, 163, 180, 200, 232 v.v.
Dod, J. 245, 258.
Domwille, 287 n 4.
Donner, J. H. (en Smitt) 272 n 1.
Dow, Chr. 246.
Duker, A. C. 97 n 1, 137 n 2, 151 n 4, 159 n 1, 164 n 2.

Eatonus, Nath. 111.
Ebionieten 191, 372, 374.
Eduard VI, Kon. v. Engeland 254.
Elisabeth, Kon. v. Engeland 254.
Eliza, 188.
Engelberts, W. J. 75, 76 n 2, 79.
Engelschen 62, 136.
Enstius, H. 324.
Enthusiasten 344.
Ephrem de Syriër 279.
Epiphanius 293.
Episcopius, S. 271, 343.
Erasmus 380.
Esaussen den Heusden, Frans 89.
Essenius, Andr. 4 n 4, 34, 113 n 1, 123, 124, 125 n 2, 126, 134, 145 n 4, 148, 149, 150—167 passim, 178, 180 n 2, 181, 197, 199, 235, 243, 244, 278, 279, 301, 303 n 1, 307, 308, 309, 310, 311, 322, 323 n 1, 324 n 1, 331, 334, 335, 336, 338, 339.
Eubulus Philometor (J. v. d. Waayen) 214.
Eusebius 279, 289.
Eva 124, 199.

Fajus, Antonius 314.
Familisten 280, 341, 344.
Faukelius, H. 58, 63, 72 n 4.
Floccenius 339, 340.
Fryth 328.

Gaay Fortman, de 74, 228 n 3, 229 n 3.
Gamaliël 125 n 2.
Geesink, Dr. W. 5, 12, 24, 34, 397.
Gellasius 313.
Gentman, C., 167, 178.
Gerardus, Joh. 324.
Gerson 26.
Gilfillan, J. 6.
Girobulus, J. 44 n.
Gomarus, F. 7, 51, 66, 67, 76, 79, 80, 84, 85 102—114 passim, 131, 132, 138, 155, 158, 190, 230, 247, 250, 255, 256, 258, 259, 262, 276, 277, 337, 339, 387, 392.
Gratianus 16.
's-Gravezande, A. 58.
Greenham, Richard 245, 328.
Gregorius 279.
Gregorius, Frater 82 n 1.
Gregorius Magnus 293.
Gregorius Nyssenus 279, 290.
Groenewegen 212, 213, 215, 221, 230.
Grotius, Hugo 112, 271.
Guldemond, S. 141.

Hales, John 62 n 1, 2, 3.
Harderwijk, K. J. R. 98 n 2.

Heidanus, A. 115 n 1, 116, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 131, 133, 134, 135, 136, 138, 142, 146, 147, 149, 150, 198, 205, 213 n, 228, 230, 235, 238, 247, 248, 250, 259, 259, 264, 339.
Hemmingius, N. 324.
Hendrik VIII, kon. v. Engeland 254.
Hengel, D. van den 175, 176, 177 n 1, 178, 179.
Hengstenberg, E. W. 6.
Henoch 294.
Herp, Van 27.
Hervormers (zie Reformatoren).
Hessey, J. A. 9, 10, 20 n 1, 167 n 2, 287 n 1, 2, 291 n 1, 311 n 1, 312.
Hesta, L. 6.
Hesychius 292, 294.
Heylin, P. 10, 27, 131, 245, 246, 278, 283, 316.
Heyngius 65, 68, 69.
Hieronymus 279, 290, 291.
Hilarius 279, 293.
Hiskia 369.
Hochepied, N. 165.
Hofferus, A. 63.
Hommius, Festus 45, 46, 81 n 1, 99, 260.
Honders, H. J. 107 n 1.
Hondius, H. 57.
Honert, J. van den 45 n.
Hoogleeraren theol. faculteit
Groningen 180 v.v.
Leiden 115 v.v. 158, 179.
Utrecht 150 v.v., 160.
Hooper, J. 328.
Hoornbeek, J. 5, 34, 96, 103 n 1, 116, 117 n 1, 118, 119, 120, 122, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 146, 147, 149, 153, 160, 178, 179, 181, 198, 199, 210, 225, 239, 241, 242, 243, 244, 256, 257, 260, 262, 264, 277, 278, 280, 281, 283, 284 n 1, 285 n 1, 286, 288, 289, 290, 293, 296 n 1, 297, 311, 336, 338, 339, 341, 392.
Hooyer, C. 168 n 1.
Hornius 145 n 1, 339, 340.
Hovius, Jacobus 153.
Hulsius, Antonius 215, *220*.
Huygens, Constantijn. 227 n 1.
Ignatius 279, 285.
Independenten 246, 254.
Ireneus 286.
Ireneus Philalethius 90 n 1, 221.
Ironside, G. 246.
Isidorus Hispalensis 293.
Israël passim.
Itterzon, Dr. G. P. van 103 n 1, 107 n 1.
Jacobus I, kon. v. Engeland 254.
Jakobus de Paradiso 298.
Jehovah 353.
Jesaja 142.
Jezus passim.
Joden passim.
Joden-Christenen 11.
Johannes, apostel 337, 381, 382.
Johnson, Nathanaël 136, 238.
Judaïsten 158.
Junius 46, 47, 48, 84, 99, 258, 339, 379.
Justinus Martyr 279, 285.
Kaïn 310.
Karel I, kon. v. Engeland 245, 254.
Kantteekenaars 211.
Kerkeraden van Biggekerke 59.
Den Briel 57, 92.
Delft 226.
Deventer 181.
Dordrecht 57.
Gapinge 59.
Groningen 270.
Den Haag 57, 92.
Harderwijk 180.
Middelburg 58, 59, 227.
Rotterdam 95, 97.
Utrecht 57.
Zierikzee 56, 59.
Zoutelande 59, 170.
Genève 314.
Kerkleeraren, oude.
Kernkamp, Prof. Dr. G. W. 160 n 3, 164 n 1, 165.
Ketters 84.
Kist, N. C. 36 n.
Knappert, Dr. L. 158 n.
Knuttel, Dr. W. P. C. 91 n 1, 92, 93 n 2, 3; 94 n 1, 2, 3; 99 n 1, 100 n 1, 2; 139 n 3, 4; 140 n 1, 141 n 2, 4 5; 142 n 1, 2, 3; 144 n 1, 2; 145 n 3, 202 n 1, 204 n 1, 205 n 1.
Koelman, Jacobus 3, 4, 5, 6, 7, 48 n, 65, 68, 69, 79 n 4, 80 n, 82 n 1, 88 n 1, 97 n 1, 103 n 1, 105 n 1, 111 n 1, 118 n 4, 122, 123, 129 n 1, 130 n 1, 131, 136, 138 n 1, 140, 141, 145 n 4, 147, 158 n, 166 n 3, 167 n 1, 175 n 2, 182, 186 n 1, 2, 4; 198 n 1, 228 n 1, 229 n 4, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 244, 245 n 1, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 280, 281, 283 n 3, 286 n 3, 287, 288, 289, 290, 292, 294, 297, 298, 301, 302 n 2, 307, 308, 309, 310 n 1, 311, 312, 313, 314, 315, 321, 326, 328, 331, 334, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 348, 365, 366, 370, 371, 372, 385, 387.
Krull 233 n 1, 234 n 1.
Kuchlinus 48, 88, 258, 339.
Kuyper, Dr. A. 5, 6, 7, 12, 31, 152 n 1, 3, 6; 204 n 2, 273.
Kuyper, Prof. Dr. H. H. 36 n, 46 n 2, 55 n 2, 56 n 1, 57 n 1, 60, 61 n 1, 3; 62 n 4, 64, 65, 66 n 1, 68, 69 n 1, 2, 3, 5; 70 n 1, 88 n 4, 92 n 1, 230 n 1.
Labadie, Labadisten 3, 232, 249, 254, 266, 267, 268.
Lake, Dr. 328.
Lamotius 90, 263.
Lampe, F. A. 273.
Lansbergen, Ph. 43, 45, 339.
à Lasco 13, 14, 330.
Laud 245, 246.
Laurentius, Jac. 339, 341.
Leger, Joh. 301.
Leo, keizer 17, 279.
Levieten 347.
Levy, Dr. Max. 21, 22 n, 23, 29 n, 32, 34 n, 63, 389 n 1, 396.
Ley, John 113, 246.
Leycester 37.
Leydekker, M. 136, 232, 253, 271, 392.
Libertijnen 50, 51, 191, 344.
Lind van Wijngaarden, J. D. de. 104 n 3.
Lodenstein, J. 159 n 4, 160 n 1, 167, 168 n 3, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 239, 241, 257, 271, 272, 278, 339, 392.
Lombardus, P. 24.
Long, J. le 273 n 5.
Loosjes (zie De Bie).
Lubbertus, S. 43, 46, *49*, 66.
Luther, M. 12, 31, 32, 83, 278, 309, 310, 311, 322, 324.
Maastricht, P. van 271.
Maccovius 279, 339.
magistellus, „meesterke" 84.
Maire, le 186.
Malecoot, A. 163, 164, 165.
Manichei 191.
Marck, J. à. 5, 199, 200, 232, 253, 270, 271, 392.
Marcion 189.
Maresius, Samuel 82 n 1, 127 n 2, 148, 180, 189, 190, 191 n 2, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 205, 206, 207, 208, 225 n 1, 242, 271, 279, 393.
Maria Magdalena 155.
Martelaren 279.
Martini, Raymond 24, 99.
Martinus, J. 127 n 2, 137 n, 141 n 5, 147, 196.
Martyr, P. 148, 183, 316.
Meer, H. van der 211.
Meertens, P. J. 51 n 2, 3; 89 n 3, 4.
Melanchton 12.
Mennieten, Mennonisten 50, 236.

Messias passim.
Metamelemata Catechetica 339.
Mey, J. de 216, 217, 218, 227.
Micron, Maarten 330.
Miedema, Lucie (Wijnne —) 164 n 1, 2, 3, 5.
Mileto 279.
Momma 228.
Moor, De 5, 69 n 4, 70 n 2, 145.
Mozes 9, 11, 43, 103, 148 n 2, 199, 294, 314, 318, 319, 320, 351, 367, 368, 383, 390.
Mylius, C. 339.

Nagtglas, F. 218.
Nauta, D. 148 n 3, 189 n 1, 196 n 4.
Nazareenen 374.
Nehemia 88.
Nellesteijn 170 n 4.
Noach 294.
Nonconformisten 254, 259.

Ockford 246.
Olaus, kon. v. Zweden. 217.
Origenes 279, 288.
Owen, J. 167, 229 n 1.

Palmer, 6 n 5, 113, 246, 309.
Papisten (zie Roomsch-Katholieken).
Patres patriae 85.
Patriarchen 351, 363.
Paulus 11, 32, 80, 86, 87, 129, 161, 230, 290, 307, 316, 322, 358, 360, 375, 380, 382, 384.
Paula 291.
Perizonius, Roelandus 184 n 1, 194, 208, 212, 213 n 1.
Perkins, G. 245, 258, 328.
Perkins, W. 99, 109, 113.
Perrin, Joh. P. 299.
Petit, L. D. 48 n.
Petri, Casp. 125 n 2.
Petrobrusianen 301.
Petrus, apostel 380.
Petrus, Johannes 124.
Pharizeeën 11, 358.
Philalethius Elieser 221.
Philokuriakes Lonchardiensis 246.
Philokuriakes Theophilus (Dr. Th. Young) 131, 146.
Pietersen, Jan 125 n 2.
Pilgrimfathers 90.
Piscator 322.
Plinius 243, 279, 280, 283.
Pocklington, J. 246.
Polyander 66.
Poot, Van 211, 212 n 1, 225, 226.
Poudroyen 152, 203.
Presbyterianen 246, 254.
Preyne, W. 246.
Prideaux 113, 131, 132, 245.
Primerose, David 130, 131, 205, 246, 278, 315.
Prins Willem I 36, 39, 337.
Prins Willem III 228.
Proost, Jan 167 n 3, 5; 168 n 2, 3, 4, 170 n 5, 174.
Propenenten 92, 93, 140, 234.
Pruknerus, A. 324.
Puriteinen 3, 14, 113, 114, 158, 254, 387, 390, 392, 394, 396.

Quakers 268, 280, 344.

Raadt, A. de 7, 208, 209, 213, 249.
Rabbijnen 360.
Reformatoren 8, 12, 13, 14, 15, 30, 31, 32, 33, 34, 80, 81, 83, 230, 243, 260, 263, 276, 277, 278, 282, 311, 324, 394, 397.
Regius, C. 63.
Reitsma, Dr. J. 37 n, 38 n, 72 n 1, 2, 3, 4.
Remonstranten 85, 160, 280, 341, 343.
Rhabanus Maurus 294.
Rhenen, H. van 58 n 4.
Rheterfort, S. 246.
Richteren 352.
Ridderus, F. 3, 141, 186, 187 n 1, 188, 204, 241, 279, 286 n 3, 339.
Ritschl 5, 268 n 1.
Rivet 7, 102, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 138, 198, 256, 259, 262, 277, 339.
Robinson, J. 90, 109, 255, 258, 259, 262.

Roessingh, P. H. 189 n 1, 193 n 1.
Rogers, Th. 245, 259.
Romeinen 363.
Roomsch-katholieken 47, 50, 158, 223, 233, 250, 280, 298, 303, 308, 341, 342, 384.
Rutgers 35 n 2, 36 n, 37 n 1.
Rijcke, L. de 63.
Rijssenius, L. (A. Reynessius) 4 n 4, 184, 185, *212*, 213, 214, 215, 216, 221 n 3, 229.

Sabbattariërs 9, 87, 88.
Saldenus 240.
Salmasius, Cl. 108.
Salmuthus 324.
Sanderus 167, 175, 176, 182, 241.
Sarcerius, C. 221 n 3.
Scheltens 144 n 2.
Schelven, Dr. A. A. van 51 n 1, 81 n 1.
Schlichting, J. 343.
Scholastieken 254, 276, 308.
Schoock, M. 82 n 1, 182, 183, 184, 185.
Schotanus, Chr. 111, 112, 206.
Schotel, Dr. G. D. J. 2, 5, 6, 38, 42 n, 43 n, 158 n, 267 n 1.
Schrenk, G. 127 n 3.
Schuppius, I. 324.
Schuttenius, E. 152, 263.
Schurman, A. M. van 225, 249, 267, 268.
Schuylenborgh, Ger. van 229.
Schwarz 167.
Schwenkfeldt 45.
Schwenkfeldisten 344.
Sedulus Hybernensis 279, 293.
Selnecceus, N. 324.
Seperatisten 254.
Sepp, Chr. 4, 5.
Shephard, Th. 131, 246, 260, 263.
Sibelius 62, 64, 65.
Silvius Aen. 104, 301.
Simler 317.
Smalcius 343.
Smitt, W. G. (zie Donner).
Socinianen 3, 129, 132, 134, 135, 136, 138, 149, 160, 191, 198, 205, 218, 233, 236, 240, 243, 250, 254, 257, 261, 268, 280, 281, 298, 340, 341, 342, 343, 353, 354, 355.
Soter 286.
Spanheim, F. 166 n 3, 230, 279, 339, 340.
Spiljardus, J. 45 n 3, 46, 51, 57, 91, 93, 97, 98, 99, 339.
Sprint, Joh. 90, 245, 258.
Staten (-Generaal) 60, 73, 145.
v. Groningen 196.
v. Holland en West-Friesland 142, 144, 145.
v. Zeeland 39, 110, 337.
v. Utrecht 146, 159.
Steinbergius 206.
Stompwijk, Cornelis 174, 257.
Stompwijk, Gerrit 174.
Strangius (Strang) 200, 242.
Strauchs, Aeg. 324.
Streso 116 n 1, 120, 137, 279, 339.
Studenten 93.
Sunamietische 188.
Swartte, J. 166 n 3, 175, n 2, 232, *237*, 238, 249, 261.

Synodes (Nationale) 328.
v. Dordrecht 36, 50, 51, 58 v.v. 72, 73, 74, 76, 80, 85, 92, 94, 97, 99, 105, 106, 139, 140, 142, 144, 146, 159, 177, 255, 258, 264, 275, 333, 336.
v. Middelburg 36, 42.
v. Den Haag 37, 38.
(Particuliere en Provinciale): 37.
Alkmaar 259.
Amsterdam 259.
Bolsward 225.
Brielle 93, 139 n 1.
Delft 139 n 1.
Deventer 227.
Dordrecht 36, 139 v.v., 225.
Enkhuizen 227.
Goes 255.
Gorcum 139 n 1.
Gouda 144, 146.
Groningen 38, 194.
Den Haag 93.

Holland en West-Vriesland 131, 146.
Noord-Holland 72, 144, 227.
Zuid-Holland 38, 57, 60, 91, 97, 101, 138, 139, 142, 144, 146.
Kampen 229.
Leiden 139 n 1, 141, 256.
Overijssel 60, 222, 227, 229.
Rotterdam 94, 95, 98, 139 n 1, 140, 144, 145.
Sneek 225.
Utrecht 60, 146.
Waalsche 60.
IJsselstein 93, 94, 95, 96, 98, 100, 101, 140.
Zeeland 60.
Zwolle 222.
(buitenlandsche):
v. Emden 36.
v. Glascow 328.
v. Krakau 329.
v. Petricou 329.
Samenkomst v. Wezel 35.

Teellinck, E. 89, 90.
Teellinck, M. 57, 90.
Teellinck, W. 7, 51, *57*, 58, 72, 75—91 passim, 93, 100, 102, 104, 106, 110, 136, 158, 159, 167, 185, 186, 247, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 279, 339, 370, 387, 388, 392, 395.
Tertullianus 279, 287.
Theodosius 16, 17, 279.
Thomas van Aquino 13, 14, 26, 299, 342.
Thummius, Th. 324.
Thysius 66, 80, 84, 102, 103, 104, 132, 133, 138, 248, 255, 256, 258, 339, 387, 392.
Tiliam 246.
Tostatus 26, 27.
Trajanus 279, 283.
Trelcatius filius, L. 88, 339.
Twissus, W. (G.) 113, 131, 245, 246.
Tyndal 328.
Tyrière 88.

Udemans, G. C. 48 n, *51*, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 72, 75, 77, 81, 88, 91, 93, 99, 102, 106, 255, 256, 258, 259, 261, 262, 265, 276, 279, 339.
Uittenhove, Joh. 330.
Ursinus 45, 46, 81 n 1, 84, 99, 172, 278, 279, 319, 320, 321.

Veen, Dr. S. D. van 2, 5, 36 n, 37 n, 38 n, 41 n, 61 n 3, 72 n 1, 2, 3, 4.
Verinus, Th. 230, 231 n 1.
Van der Velde, Th. 159, 167.
Victorinus 279.
Visscher, H. 109 n 1, 110 n 4.
Vigilius, H. (zie Colonius) 182.
Vitringa, C. 4.
Vlak, J. 4, 5, 6, 7, 65, 68, 79 n 3, 80 n, 82 n 1, 84, 88 n 1, 97 n 1, 102 n 3, 131, 136, 138 n 1, 141, 146, 147 n 1, 174 n 2, 189 n 2, 198 n 1, 232—266 passim, 281, 292, 297, 387.
Vliet, C. van der 167, 169, 170 n 4, 175, 176.
Voetius, G. 14, 34, 57, 68, 69, 76, 79, 80 n, 81, 82 n 1, 83, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 97, 98, 99, 111, 115, 116, 123, 131, 141, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 157, 158, 160, 164 n 2, 166 n 3, 178, 181, 182, 197, 198, 203, 204 n, 220, 221, 228, 234, 243, 248, 256, 259, 260, 261, 265, 267, 339, 340, 341, 387, 392, 393.
Vogelsang 179.
Volkelius 343.
Vosbergius 59, 62, 63.
Vriemoet 110 n 2, 136.
Vries, T. de 2, 16, 20, 21, 22 n, 23, 35 n 1, 39 n 1, 40, 41, 396.
Vrijgeesten 51, 254, 257.

Waayen, J. van der 214.
Walaeus 66, 67, 68, 69, 80 n, 81, 102, *104*, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 114, 182, 183, 188, 188, 198, 229, 242, 248, 255,

256, 259, 260, 265, 276, 277, 308 n 1, 339, 366, 387, 392.
Walker, G. 191, 192, 194 n 2, 197, 198, 200, 205, 246, 257, 305.
Wederdoopers 37, 43, 50, 53, 54, 135, 245, 246, 249, 250, 254, 262, 268, 280, 298, 307, 341, 343.
White, Th. 246.
Widmarius 127 n 2.
Willet 245, 259.
Wiltens (zie: Scheltens en-).
Witsius, H. 149, 199, 209, 210, 211, 212 n 1, 213 n, 225, 226, 271, 302 n 1, 392.
Witte, P. de 189, 264, 280, 339, 340, 341.
Wittewrongel, P. 339, 340.
Wittichius 212, 213 n 1, 214, 215.
Wolzogen 212, 213 n 1.
Wijminga, Dr. P. J. 45 n 2, 46 n 1.
Wijngaarden, B. 130.
Wijnne, Dr. J. A. 164 n 1, 2, 3, 5; 165 n 1, 2, 3, 4, 5.

Young, Dr. Th. 131, 147 n 1, 241, 246.
Ypey (en Dermout) 4, 5, 5, 116 n 1, 157 n 1, 158 n, 170 n 5, 253.
Yvon 249, 266.

Zahn, Th. 6, 10.
Zanchius, H. 321, 322.
Zwingli 32, 33, 83, 309, 311, 315.

ZAAKREGISTER.

Actie; — voor strenge Zondagsheiliging in Engeland, 63.

Afschaffing; — van den Sabbat, 9, 42, 67, 86, 103, 120, 122, 124, 133, 134, 135, 137, 143, 193, 212, 254, 257, 267, 270, 321, 335, 340, 342, 343, 381; — van het Sabbatsgebod, 103, 118, 357, 361, 369, 375, 391.

Afslag; — van visch en garnalen op Zondag, 74.

Afzetting; — van Heidanus, 228; van Momma, 228; — van Koelman, 233; — van bisschoppen en predikanten in Engeland, 328.

Akkerwerk; — op Zondag, 41, 52, 222; — in de wetten van Constantijn, 16; in de Frankische wetten, 18 v.; — middeleeuwsche wetten hierover, 21 v.v.; Hommius hierover 46; — bij Danaeus, 158; — bij Ridderus, 188; — bij Augustinus, 292; — in de wet van het Parlement van 1579, 329; — Syn. v. Cracou 1573, hierover, 329.

Apostelen; — en de Zondagsviering, 67, 172, 257; — Koelman over Voetius in deze aangelegenheid, 248. Zie ook onder „Verandering".

Abeid, zie Werken.

Argumenten voor de Zondagsviering, onder „Gronden".

Artikelen; — 6 artikelen van Dordt, 66, 67, 97, 141, 142, 200, 209, 229, 240, 263, 264, 333 v. 389; — Vergelijking van de 6 artikelen met Zondag 38 van den Catechismus, 70; — id. met tractaat van Teellinck, 79; — id. i.v.m. de Resolutie van 18 Dec. 1659, 145; Artikelen van Dublin 1615, 329.

Avondmaal; — op Zondag, 337; — en Zondag, 381; op feestdagen, 139, 140; — Lodenstein hierover, 168; — afhouding van; — wegens Zondagsontheiliging, 228. Zie ook onder Censuur.

Avondmaalsformulier; Sabbatsschenders niet in het — genoemd, 13, 236.

B.

Barmhartigheid; Werken van — op Zondag, 11, 30, 47, 49, 52, 78, 217, 218, 317, 356, 370, 390, 394 v.

Bededagen; Schenders van — niet gecensureerd, 236. Zie ook onder Vastendagen.

Begin; — van den Sabbat, 372, 385.

Begraven; — op Zondag, 19.

Belijdenis; — des geloofs van de Labadie, 266. Zie ook onder Confessie.

Besluit; — van 1656, 140; — van de vroedschap van Utrecht, 179; van Censuur van de Classis Walcheren, 228, 229 noot, 236.

Boerenarbeid; — Zie Akkerwerk en Werk.

Boom; — des Levens een sacrament van het Werkverbond, 199, 352, 363; — der Kennis des goeds en des kwaads idem, 199, 363.

Borduren; — op Zondag, 20, 23, 268.

Bruiloft; — op Zondag, 76, 87, 156, 235.

C.

Canones; — van de Kerken van Engeland en Schotland, 263; — van de Kerk van Engeland, 327. — van Dordt, 335.

Catechisatie; — op Zondag, 168; Zwitsersche Catechisatie, 315.

Catechismus; — van a Lasco, 13; Zondag 38 van de — 42, 204; Vergelijking met de 6 artikelen van Dordt, 70; Hollandsche —, 87; „Verklaring van den Catechismus", 88; Verklaring van den — door Bekker, 203; Witsius over de zienswijze van den —, 209; — en werken op Zondag, 227; Koelman hierover, 235; — gegeven door de Westminstervergadering, 260; — bij Essenius, 279; Fransche —, 312; — v. d. Ned. kerk, in de kerk te Londen in gebruik, 330; Kleinere — v. Maarten Micron, 330; Oostfriesche of Embdensche —, 330; Heidelbergsche —, 331 v.; Roomsche —, 342; Racousche —, 342; der Arminianen, 343; Engelsche —, 390.

Censuur; — wegens ontheiliging van den Sabbat, 96, 228, 236; — op Sabbatsbestrijders in Schotland, 236; — op nalatigheid van predikanten, 61.

Ceremonieel; — Sabbatsgebod ceremonieel of moreel, 10, 113, 222, 353 v., 366 v., 374, 387, 388, 391. Zie verder de persoons-namen.

Classis; — en de Zondagsviering, 202, 223. Zie ook Acta en Synodes.

Commissie; — van Professoren op de Synode van Dordt, 66.

Compromis; artikelen van —, zie Artikelen.

Concept; — van Reformatie van den Sabbat in de Classis Walcheren, 228; — van Reformatie der leden van de Classis Schouwen, 229; van Reformatie van de Classis Zuid-Beveland, 231.

Conciliebesluiten; — betreffende den Zondag, zie Inleiding § 3.

Confessie; Confessiones Reformatorum, 105; Confessie van 1552, 259; — van 1566, 259; — van 1596, 259; Zwitsersche Confessie, 263, 315; Augsburgsche Confessie, 263; Confessio Augustana, 322, 323; Confessie van Dublin 1615, 329; Confessie van Westminster, 389.

D.

Dag des Heeren; —, deze naam grond der Zondagsviering, 380 v. Zie Sabbat en Zondagsviering.

Dansen; — op Zondag, 36 37, 38, 52, 246, 311, 329, 330.

Decaloog; zie Wet.

Doel; — van den Sabbat, 103, 130, 132, 137, 294, 356, 359, 375, 390, 394, — bij Calvijn 305 v.; — bij Lubbertus, 44; — bij de Mey, 217; — bij Bucer, 318.

Dokter; Zondagsarbeid van Dokter, 52, 157, 207, 251, 252.

Dooden; — van vloo of luis op Zondag, 158.

Doodstraf; — op overtreding van het 4e gebod, 19, 368.

Drinken; — op Zondag, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 46, 52, 76, 87, 162, 183, 184, 222, 292, 329.

Duur; — van den Zondag, 370 v., 385, 392; — in Frankische wetten, 19; — in middeleeuwsche wetten, 21, 22, 23; Syn. v. IJselstein, hierover 96; — bij Heidanus 122; — bij Voetius, 156; — bij Schoock, 183; — bij Vlak, 240; — bij Koelman, 242, 265, 370; — bij Augustinus, 292; bij Roomsch-Katholieken (Koelman hierover), 299; — bij Teellinck, 370.

E.

Engeland; Zie Puritanisme en Sabbatsstrijd.

Eten; Zie maaltijd.

F.

Feestdagen; — in Catechismus Romanus, 30; — Koelman hierover, 3, 233, 241; — bij Ridderus 3; — bij Schoock 184; — bij Maresius, 207; — bij Vlak, 259; bij Voetius, 267; — bij Hoornbeek, 117 noot 1; — bij Lodensteyn, 168. Afschaffing van —, 73, 139, 140, 238; — en de Zondag, 21, 53, 87, 300, 360, 384. Paaschfeest en de Zondag, 284. Arbeid op —, 28. Overheid en —, 36. Zondag een kerkelijke feestdag, 19. Heidelb. Cat. hierover, 332.
Feesten; Burs hierover, 86; Bullinger hierover, 317; — op Zondag, 311; — niet boven den Zondag, 120.

G.

Gebed; — van Ds. v. d. Vliet, 75, 176; — op Zondag, hierover Concilium Nicenum, 17; — Concilium Forojuliense, 20; — Catechismus Romanus, 30; — Koelman, 235; — Bucer, 318; — Ursinus, 319.
Gebod; Zie Sabbatsgebod, vierde Gebod, Wet.
Genezingen; — van Jezus op Sabbat, 52. Zie ook Dokter.
Gezag; — der kerk als grond der Zondagsviering, 23, 26, 30, 217, 250, 298.
Gravamen; — van Zeeland, 60; — van de Waalsche Kerk, 60; van de Classis Haarlem 72; — op de Prov. Syn. te Goes, 73; — op de Syn. v. Dordt, 85; — van de Classis Gorinchem, 91; — van de Syn. te Rotterdam, 91, 94, 95, 97; — op de Syn. van IJselstein, 100; — van de Classis Dordrecht, 141; —van de Classis Delft, 141; — van de Classis Deventer (1667), 227.
Grond; — voor Zondagsviering; Zie aldaar.

H.

Heiliging; — van den Zondag, 367, 368, 370; — in Zeeland, 50, 60; — Lubbertus hierover, 49; — verklaring van Udemans, 52; — bij Teellinck, 77 v.; — bij Voetius, 85, 153, 156; — bij Trelcatius, 88; — bij Lodenstein, 167; — bij Heidanus en Coccejus, 142; — bij Schoock, 183; — bij Hoornbeek, 117, 119; — bij Maresius, 207; — bij Vlak, 239, 257; — bij Koelman, 242, 247, 250; — bij Luther, 311; — besluit van Groningen, 1609, hierover 38; — in het request van het moderamen der Syn. van Dordt, 336; — van den Sabbatdag door God, 369.
Herbergen; — en de Zondagsviering, 222. Bezoeken van — op Zondag; Zie drinken.
Herschepping; — fundament van den Sabbat, 199.
Huwelijksbevestiging; — op Zondag; Zie Trouwen.
Huwelijksgemeenschap; — op Zondag, 20, 22.

I.

Instelling; — van den Sabbat.
Sabbat ingesteld: bij schepping, 9, 108, 117, 131, 154, 177, 206, 213, 314, 316, 320, 339, 340, 347, 363, 390; in de woestijn, 10, 107, 117, 127, 154, 177, 205, 211, 255, 314, 316, 320, 348, 387; in het paradijs, 49, 105, 107, 109, 111, 113, 120, 123, 154, 193, 241, 243, 321, 348, 349 v., 357, 374.
Sabbat is;
— goddelijke instelling, 41, 103, 171, 188, 220, 287, 240, 250, 311, 323, 328; 340, 342, 343, 347, 362, 375 v., 379, 384;
— menschelijke instelling, 188, 323, 361, 375;
— door Christus ingesteld. 119, 130; 193, 256, 339, 342, 362, 377, 391;
— kerkelijke instelling, 10, 113, 119, 188, 250, 342, 375, 384, 391;
— door apostelen ingesteld, 81, 106, 119, 130, 256, 342, 391.

J.

Jacht; — op Zondag; —in de Frankische wetten, 18; — bij Voetius, 156; — bij Schoock, 183; — bij Augustinus, 292; — Concilie van Clovishove hierover, 325.

K.

Kaarten; — op Zondag, 222, 329; Zie ook Spel.
Kaatsen; — op Zondag, 37, 39, 52, 76.
Kantteekenaars; — en de Zondagsviering, 211, 336.
Kerkenorde; — gegeven door de Westminster vergadering, 260; — over de Zondagsviering: de Brunswijksche 1569, 329; — de Hessische, 330.
Kerkeraad; — van Dordrecht, 38; — van Zoutelande, 59; — van Middelburg (1616), 59, 78; — id. (1667,) 227; — van Pijnacker, 226. Zie ook Acta.
Kerkgang; — op Zondag, zie onder Zondagsviering: Prediking en ook: Prediking.
Kermis; afschaffing van kermissen: gravamen op de Prov. Synode van Goes 73; — op Zondag, 139, 222, 246.
Kinderdoop; —, 85.
Klokken; — luiden op Zondag, 78, 251.
Koken; — op Zondag, 12, 18, 19, 20, 24, 27, 28, 78, 187, 189, 251, 252, 267, 336, 357.
Koopen; — op Zondag, 19, 21, 22, 36, 37, 38, 39, 52, 62, 76, 88, 156, 222, 228, 234, 251, 325, 327, 329, 338.
Kwestie; Zie Sabbatskwestie.

L.

Ledigheid; — op Zondag, 52, 188, 252, 295, 330, 331.
Liefde; — Werken van liefde, zie Barmhartigheid.
Loopen; — op Zondag, 78.
Zie ook Wandelen.

M.

Maaltijden; — op Zondag, 49, 78, 87, 156, 157, 185, 293, 370.
Markten; — en Zeemanschap, Udemans hierover 54; — op Zondag, 36, 37, 46, 49, 139, 156, 188, 222, 328, 329.
Meening; Zie Beschouwing.
Misbruik; Zie Ontheiliging.
Moraliteit; — van Sabbatsgebod; Zie ceremonieel.
Moreel; Sabbatsgebod —; Zie ceremonieel.
Muziek; — op Zondag, 21, 27, 183, 329.

N.

Naaien; — op Zondag, 20, 23, 185, 268, 291.
Naam; — „Sabbat", 384 v. — van den Zondag, 29, 86, 129, 183, 384, 390; — „Dag des Heeren", grond der Zondagsviering, 380.
Nalatigheid; — van predikanten t.a.v. Catechismusprediking, 61, 87.
Noodzakelijke werken; — op Zondag, 28, 67, 78, 105, 111, 144, 153, 157, 188, 217, 226, 234, 301, 317, 356, 390, 392, 394 v.

O.

Oefening; Geestelijke, publieke, heilige —, etc.; Zie Prediking.
Onderhouding; — van den Sabbat, 375; — van den Sabbat door de apostelen, 375; — van den Sabbat door Christus, 375; — van den Sabbat een Joodsche ceremonie, 59 — van den Zondag: aanteekening van Heyngius bij de 162e zitting van de Syn. v. Dordt, 65; — van den Zondag in de Post-Acta, 65; — van den Zondag in de artikelen van compromis op de Syn. v. Dordt, 67; — van den Zondag op de Syn. te Goes, 73; — van den Zondag bij Teellinck, 77; — van den Zondag bij Burs, 80; — — van den Zondag bij Voetius, 86 v., 95; — van den Zondag bij Trelcatius, 88 noot 4; — van den Zondag op de Syn. te IJselstein 1626, 95; — van den Zondag bij Ds. v. d. Hengel, 178; — van den Zondag bij Koelman, 237, 262; — van den Zondag bij Bekker, 203; — van de feestdagen bij Vlak, 239; — in den Heid. Cat., 332.
Zie ook feestdagen.
Ontheiliging; — van den Sabbat; — op de Nat. Syn. v. Middelburg 1581, 36; — bij Acronius, 45; — in een stuk van den Kerkeraad van Zoutelande, 59; — op de Syn. v. Dordt, 60 v.; — in het „Book of Sports", 63; — op de Syn. te Goes, 73; — in de Kerkel. Vergaderingen van Zeeland, 74; — bij Thysius, 104; — bij Schotanus, 112; — bij Hoornbeek, 116; — in een schrijven van de Staten v. Holland en West-Friesland van 1659, 145; — bij Voetius, 156, 158; — bij Lodenstein, 167; — bij Schoock, 183; — bij Ridderus, 188; — bij de Mey, 217; — Koelman hierover, 235, 236, 242; — Vlak hierover, 257, 259; — in een request van het moderamen der Syn. v. Dordt, 336; — van den Sabbat, grond voor geen gemeenschap hebben met een onreine Kerk bij de Brownisten, 262; — van den Sabbat door priesters, 356, 358.
Ontvangst; — van geld op Zondag, 37, 338.
Oogsten; — op Zondag, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 40, 47, 59, 80, 86, 95, 96, 101, 105, 111, 112, 156, 219, 222, 251, 252, 271, 317, 326, 328, 392.
Oordeel; — Gods over Sabbatsontheiliging, 74.
Oorsprong; — van den Sabbat, Zie instelling; — van de Sabbatskwestie, 259, 261, 265.
Oplossing; Voorloopige oplossing van de Sabbatskwestie op de Syn. v. Dordt, 65.
Opstanding; — van Christus als grond der Zondagsviering, 19, 23, 25, 29, 43, 44, 47, 373, 374, 378, 391; — Thysius hierover, 104, 106; — bij Ryssenius, 213, 263; — bij Koelman, 243; — bij Augustinus, 291; — bij Fransche theologen, 314; — bij Martyr, 317; — bij Bucer, 318; bij Ursinus, 319; — bij Beda, 325; — Concilium Clovishoviae, 784 hierover, 352; — van Christus en de Zondagsviering, 129, 134, 148, 155, 313, 355, 373.
Opvatting; Zie beschouwing.
Ouderling; Meening van — Vosbergius op de Syn. v. Dordt, 63.
Overheid; — en Zondagsviering, 2, 36, 38, 41, 69, 78, 99, 202, 235, 325, 337, 338; Taak der — t.a.v. Zondagsviering: — in de Middeleeuwsche wetten, 22; houding v. Dordt, 61, 64; — in Engeland, 62; — in de Paltz, 62; — houding v. d. Syn. van Goes, 73; uitvaardiging van placcaten door de — tegen Sabbatsontheiliging, 64, 223, 230; — verbiedt Swartte's boek, 238; — en feestdagen, 36.

P.

Paradijs; —, sacrament van het Werkverbond, 199. Zie ook onder instelling.
Particuliere Synoden; — en de Zondagsviering, 60, 202. Zie ook onder Acta en Synoden.
Paschastrijd; — en de Zondagsviering, 283, 284, 335.
Patriarchen; — en de Sabbat, 349, 351, 352, 356; — en de Sabbatsonderhouding; Koelman hierover, 243; Breitinger, 317.
Plezier; — op Zondag, 39, 52, 87, 88, 167, 251.
Ploegen; Zie oogsten.
Post-acta; —, 60, 64, 66, 92, 142, 143, 144, 146, 159, 163, 169, 172, 176, 179, 209, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 236, 247, 259, 260, 333, 335, 337.
Prediking; — van den Catechismus op Zondagmiddag, Dordtsche Syn. hierover, 61; Bijwonen van de — 392; hierover: Concilie van Elvira, 17; Frankische wetten, 18 v.; Bonaventura, 24; Catechismus Romanus, 30; Acronius, 45; Arnoldus, 49; Udemans, 53; Dordtsche Syn., 61; in Engeland, 62; in de Paltz, 62; Amesius, 111; Heidanus, 133; Coccejus, 130; Voetius, 156; Lodenstein, 168; Ridderus, 187; de Mey, 217; Koelman, 234, 235, 237, 251; Vlak, 240; Origenes, 288; Augustinus, 292; Calvijn, 304 v.; Fransche catechismus, 312; Bucer, 318; Ursinus, 319; Concilium Clovishoviae, 325; Boek der Homilien, 327; Grootere en Kleinere Catechismus, 330; Heidelb. Cat., 332; P. de Witte, 341.
Preek; — van Burman, 159, 160, 167; — van Lodenstein, 168, 170; — van Ds. van der Vliet, 175; — van Ridderus, 186; — van Ds. van Poot, 212.
Profanatie; Zie Ontheiliging.
Puritanisme; invloed van het — in ons land t.a.v. het Sabbatsvraagstuk, 2, 3, 14; invloed van het Engelsche — in Zeeland, 51; Puriteinsche opvatting, 14, 63, 393 v.; Puriteinsche invloed, 23, 325.

Q.

Quaestiones; — op de Syn. v. Dordt 1656, 139, 140.

R.

Rapport; — over de Nat. Syn. v. Dordt, 72; — over de Zuidholl. Syn. v. Gouda, 144; — van een commissie, ingesteld door de vroedschap van Utrecht, 170, 173; — van de Classes van Friesland over het boek van Bekker, 223.
Rechtspraak; — op Zondag, 19, 22.
Recreatie; — op Zondag, 52, 67, 104, 105, 110, 157, 308, 317, 326, 392, 394; — op Kerstmis, 326.
Reformatie; — en de Zondagsviering, 30 v.; de Vries hierover, 41.
Zie ook beschouwing.
Regel; Zes Regels van Dordt, Zie artikelen; Regels van de Kerk van Engeland, 327.
Regenboog; — een sacrament, 195.
Reizen; — op Zondag, 20, 22, 27, 37, 40, 49, 52, 56, 80, 87, 183, 185, 188, 207, 234, 236, 251, 252, 253, 311, 325, 327, 396.

Request; Zie verzoek.

Resolutie; — van 1612, 40; — van 1626, 56; — van de Staten van Holland en Westfriesland v. 1659, 69, 78, 144, 145; — van de Syn. v. Z.-Holland, 92; — van 18 December 1659, 145, 146; — van de Syn. v. Dordt, 146; — van de Staten v. Utrecht, 146; — van de Curatoren van de Universiteit van Leiden 1676, 221; — van de Syn. v. Tholen, 228; — van Goes 1620, 262.

Rust; — op den Sabbat, 370, 394 v.; Zie ook hierover: Concilium Laodicense, 17; Karel de Groote, 18; Lubbertus, 44; Acronius, 44, 45; Danaeus, 47; Zes artikelen van Dordt, 67, 336; Teellinck, 77; Burs, 80; Voetius, 87, 154; Walaeus, 105; Amesius, 110, 111; Schotanus, 112; Hoornbeek, 119, 132, 137; Coccejus, 120, 128, 129, 143, 366; Heidanus, 121, 122, 134, 143; Essenius, 124, 336; Schoock, 183; Ridderus, 187, 188, 189; Coccejus als decaan van de theol. faculteit, 196; Maresius, 207; de Raadt, 209; Witsius, 211; de Mey, 217; van Appeldoorn, 218, 219, 220; Koelman, 234, 247, 250, 263, 264; Vlak, 239, 240, 254 v., 257, 258; A. M. v. Schurman, 267; Braun, 271; W. à Brakel, 273; uitspraak v. Tertullianus, 287; — bij de Bohemers, 301; — in de Fransche Catechismus, 311; — bij Martyr, 316; — bij Bucer, 318; — bij Ursinus, 319, 320; — in het Boek der Homilien, 327; — in Kleineren Catechismus v. Maarten Micron, 330; — Heidelb. Cat. hierover, 331, 333; — bij Burman, 336; — Confessie v. Westminster hierover, 390; — Gods fundament van den Sabbat, 108, 131, 199, 257, 272, 349, 368, 369, 375, 377; Onderscheid tusschen moreele en ceremonieele rust, 53.

Rustdag; — te onderscheiden in een uitwendige en inwendige, 172; — instelling des Heeren, 74.

Rijden; — op Zondag, 12, 18, 22, 28, 38, 52, 59, 74, 76, 157, 228, 235, 327.

S.

Sabbat;
Beschouwingen en opvattingen over den Sabbat, zie beschouwing.
Disputen over den Sabbat, zie dispuut en Sabbatskwestie.
Afschaffing van den Sabbat, zie afschaffing.
Doel van den Sabbat, zie doel.
Duur van den Sabbat, zie duur.
Heiliging van den Sabbat, zie heiliging.
Instelling van den Sabbat, zie instelling.
Naam van den Sabbat, zie naam.
Onderhouding van den Sabbat, zie onderhouding.
Oorsprong van den Sabbat, zie instelling.
Ontheiliging van den Sabbat, zie ontheiliging.
Viering van den Sabbat, zie Zondagsviering.
Verandering van den Sabbat, zie verandering.
— en Adam, 185, 199, 200, 269, 271, 351, 356, 361; — een sacrament, 103, 194, 199, 271; stuk van den Sabbat tot een artikel des geloofs gemaakt door de vergadering van Westminster, 258; — als gebod niet in God's Woord vermeld, Vlak hierover, 239; — het woord „Sabbat", 368, 369 v.
Sabbatarisme; —, 10, 14.
Sabbatariërs; —, 9, 87, 88, 104.
Sabbatsbestrijders; —, 247 vv.
Sabbatsjaar; — en Sabbat, 366.
Sabbatskwestie; — in Zeeland, 7, 50; — in Engeland, 389 v.; — in Engeland en de invloed hiervan in ons land, 2, 51; — op de Syn. v. Dordt, 50 v.; oplossing van de — op de Syn. v. Dordt, 62 v.; — na de Syn. v. Dordt, 72 v.; — in Z.-Holland, 91; — te Utrecht, 150; — tusschen Burman en Essenius, 161 v.; — in de Kerk te Utrecht, 169 v.; — bij M. Schoock, 183; — te Groningen, 190 v.; — in Engeland en Nederland; Koelman hierover, 244 v.
Oorsprong van de —, zie oorsprong.
Sacrament; Bediening van de sacramenten vervalscht, 43; Gebruik der sacramenten en 4e gebod, 130; id. en de Zondag 155, 318, 319; Regenboog een sacrament, 195; het woord „sacrament" in den zin van teeken, 196; Paradijs een sacrament van het Werkverbond, 199; Sabbat een sacrament, 194, 199, 271; Boom des levens een sacrament, 199; Boom der kennis des goeds en des kwaads een sacrament, 199.
—, gebruik op Zondag: Grootere catechismus hierover, 330.
Samensprekingen; — op Zondag, 12; — van Deputaten met Professoren, 145; — tusschen Maresius en Alting, 194.
Schaduw; Sabbat een —, 12, 240, 241, 254, 256, 322, 360.
Rust op Sabbat een — van de rust van Christus' graf, 208; Rust van het 4e gebod geen —, 218; 4e gebod gemaakt tot afschaduwing van de geestelijke rust, 313.
Schennis; — van den Sabbat, zie ontheiliging.
Schepping; — als grond voor Zondagsviering, 12, 23, 29, 43, 49, 103, 109, 131, 206, 218, 242, 293, 314, 317.
Scheren; — op Zondag, 21, 22.
Schermen; — op Zondag, 38.
Scholen; de onderhouding van — en het 4e gebod, 130, 330, 332.
Schoonmaken; — op Zondag, 18, 20, 22, 41, 78, 157, 188, 252, 392.
Schrijven; — van brieven op Zondag, 133, 156.
Separatisten; —, 259, 262.
Slapen; — op Zondag, 19, 41, 78, 252, 253, 370.
Spel; — op Zondag, 17, 21, 22, 37, 38, 39, 41, 46, 49, 156, 157, 183, 222, 242, 246, 251, 308, 326, 329.
Spinnen; — op Zondag, 20, 23.
Standpunt; zie beschouwing.
Stellingen; — van Arnoldus, 48; — van Burs, 81; — van Sprint, 90; — van Heidanus, 125 noot; — van Malecoot, 164; dertien — van Burman, 179; — van Walker, 194; een en dertig onjuiste — van Alting, 194, 195; — van Bekker, 203; twintig — in een resolutie van Curatoren van de Universiteit van Leiden, 222; — in een brief van de classis Goes aan de Part. Syn. van Overijsel, 229; — in een brief van de classis Zuid-Beveland aan de classis Walcheren, 229; — van Vlak, 240, 257, 264; — van Koelman, 258; — van Braun, 270; — van Walaeus, 276.
Strijd; — over den Sabbat, zie Sabbatskwestie; — over het Cartesianisme, 149.
Superstitiën; — genoemd op de Syn. te Rotterdam, 93.

T.

Teeken; Sabbat een — van de rust van Christus in het graf, 25; Rust op den Sabbat een —, 128;

O.T. Sabbat — van de heiliging door Christus, 208; Sabbat een — van God's Verbond, 240; Sabbat als —, 254, 355, 357; Rust op den Sabbat — van heiligmaking, 319, 320.
Toezicht; — op proponenten, 94; Grenzen van — door den Kerkeraad, 164.
Tractaat; — van Teellinck, 76; — van Hoornbeek, 117; — van Walaeus, 104; — van Th. Young, 147; — van Craford, 166; — van Robinson, 259; — van Breitinger, 317.
Trouwen; — op Zondag, 21, 36, 37, 126, 185, 207, 235; — op vast- en bededagen, 36.
Tucht; Niet meer onder de kindertucht van Mozes, 318. Zie verder Censuur.

U.

Uitspraak; — van Heyngius, 68, 69; — van Walaeus, 102; — van Hoornbeek in „Des Heeren Dags Heiliging", 239; — van de Professoren van Utrecht in „Laatste gedachten van Lodenstein", 239; — van Yvon, 266.
Uitstorting van den Heiligen Geest; — als grond der Zondagsviering, 19, 29, 374, 379 v.; Koelman hierover, 243.

V.

Vastdagen; —, 3, 36, 37; trouwen op vastdagen, 36; afschaffing van vastelavonden (Syn. van Goes), 73; Schenders van vastdagen niet gecensureerd, 236.
Vasten; —, 17, 87, 287.
Vechten; — op Zondag, 19, 52, 76, 207, 218, 327.
Venten; zie koopen.
Verandering; — van den dag der Sabbatsviering, 9, 44, 46, 47, 70, 74, 91, 109, 110, 124, 137, 153, 154, 188, 192, 207, 219, 220, 313, 314, 316, 318, 320, 324, 329, 337, 340, 347, 356, 372, 375, 376, 283, 389, 390.
Verantwoording; — van 1598, 259.
Vergaderen; — op Zondag, 21, 22, 52, 325, 326, 336, 347.
Verkoopen; — op Zondag, zie koopen.
Vermaken; — op Zondag, 17, 22, 24, 37, 39, 78, 96, 144, 217, 222, 234, 235, 242, 246, 251, 327, 390, 392.
Verpachten; — op Zondag, 37.
Verschijningen van Christus; — als grond voor den Zondag, 243, 362, 374, 378 v.
Vertaling; — van de Post-acta, 229.
Vervoeren; — op Zondag van goederen, 28, 40, 222; — op Zondag van passagiers door schippers, 56.
Verzoek; — van den Kerkeraad v. Zoutelande, 59; — van Maresius aan de Staten, 198; — van Goes 1620, 262; — van het moderamen der Syn. v. Dordt, 336.
Vierde Gebod; — grond der Zondagsviering, 23, 24, 26, 63, 65, 70, 80, 84, 108, 171, 218, 219, 221, 312, 328, 366, 372; —, de verhouding tot de overige geboden, 74, 90, 132, 144, 240, 241, 354, 355, 362, 367, 390, 397; — zijn strekking, de Witte hierover, 341.
Zie ook Sabbatsgebod, beschouwing over den Zondag, viering van den Zondag.
Viering; — van den Zondag, zie Zondagsviering.
Visschen; — op Zondag, 88 noot 4, 156, 183, 222, 251, 328, 329.
Vlasbewerking; — op Zondag, 20, 23, 41.
Voorbeeld; de Sabbat een —, 127, 356, 359.

Voorbereiding; — tot den rustdag; — bij Teellinck, 77; — bij Spiljardus, 99.
Vroedvrouw; Zondagsarbeid van —, Udemans hierover, 52.
Vrijlating van slaven; — in de wetten van Constantijn, 16.
Vruchten binnenhalen; zie oogsten.

W.

Wandelen; — op Zondag, 20, 36, 45, 52, 61, 78, 80, 87, 133, 157, 188, 234, 235, 236, 251.
Wasschen; — van kleederen en vaten op Zondag, 12, 18, 27, 41, 222.
Weldadigheid; zie Barmhartigheid.
Werken; — op Zondag, 370, 371, 394 v.
Hierover: Romeinsche wetten, 16 v.; Concilium Laodicense, 17; Frankische wetten, 18; Concilium Forojuliense, 20; Middeleeuwsche wetten, 21; Thomas, 25; Gerson, 26; van Herp, 27; Beetz, 28; Catechismus Romanus, 29; Reformatoren, 32 v.; Provinciale Syn. v. Dordt 1571, 36, 333; Besluiten van Groningen 1609, 38; Placcaat van de Staten v. Zeeland 1583, 39; Acronius, 45; Hommius, 46; Danaeus, 47; Lubbertus, 49; Udemans, 52; gravamen van de Waalsche Kerk; 6 artikelen v. Dordt, 67; in de Acta v. d. Syn. te Goes, 73; Teellinck, 77, 78; Voetius, 86, 153, 156, 157; Coccejus, 120, 128 v., 143; Heidanus, 121, 143; Syn. v. Gouda 1659, 144; Hoornbeek, 149; Essenius, 160, 163; Lodenstein, 168; Kerk van Utrecht, 169; Schoock, 183; Ridderus, 187, 188; Maresius, 207; Witsius, 209, 225; v. Appeldoorn, 219; Ds. v. Poot, 226; Koelman, 234, 235, 236, 242, 247, 268; de Labadie, 266; Braun, 271; de uitspraken van Origenes, 288; id. v. Tertullianus, 287; id. v. Chrysostomus, 293; id. v. Gregorius Magnus, 293; Luther, 311; Fransche catechismus, 312; Beza, 313; Zwitsersche catechisatie, 315; Bullinger, 317; Bucer, 318; Ursinus, 319, 320; Concilium Clovishoviae, 325; Boek der Homilien, 327; Syn. v. Glasgow, 328; Brunswijksche Kerkenorde, 329; Catechismus van de Ned. Kerk te Londen, 330; Oostfriesche Catechismus, 331; Heidelb. Cat., 333; Confessie van Westminster, 390.
— Werken van dieren op Zondag, 19.
Wet; — der tien geboden, haar karakter, 354.
Hierover: Bekker, 204, 205, 206, 223; Theol. fac. v. Franeker, 205; Witsius, 209, 211; Allinga, 210; de Mey, 218.
Wet der tien geboden en genadeverbond, 137.
Wetten betreffende den Zondag.
Zondagswetten van Constantijn, 11, 13, 16, 74, 80, 86, 297; Romeinsche wetten, 13, 16, 17; Frankische wetten, 13, 17 v.; Middeleeuwsche wetten, 13, 21 v.; van het Parlement 1579 en 1639, 329.
Weven; — op Zondag, 20, 23.
Winkelsluiting; — op Zondag, 39, 40, 62, 184, 222.

Z.

Zaaien; zie oogsten.
Zang; zie muziek.
Zeemanschap; — en Zondagsviering, 24, 38, 39, 40, 53, 54 v., 80, 327, 328; — en marktdagen, 54.
Zondag; zie Sabbat.
Zondagsviering; zie ook onderhouding, heiliging, etc.

— in Zeeland, 50; invloed v. het Eng. Puritanisme op de — bij de Zeeuwen, 51; — op zee, 52 tót 55; — in Engeland, 75; — door kooplieden, 88; — en schepping, 187; doel van de —, 103; oorsprong van de —, 287; — bij de Labadisten, 268; — bij de Waldenzen, 299; ouderling Vosbergius op de Syn. v. Dordt over de —, 63; Teellinck over de —, 75; Spiljardus, 99; Syn. v. IJselstein, 97; A. M. v. Schurman, 267.
Grond der Zondagsviering, 14, 19, 23, 24 v., 26, 42, 44, 47, 63, 65, 70, 110, 174, 242, 243, 373, 374, 377, 378, 379 v., 391.
— in de Frank. wetten, 19; — Concilium Matisconense hierover, 19; id. Concilium Forogiliense, 19; — bij Luther, 32, 311; — bij Zwingli, 33, 311; — in het Placcaat v. d. Staten v. Zeeland, 39 v.; — bij Bastingius, 43; — bij Junius, 47; — bij Walaeus, 105; — bij Hoornbeek, 117, 120, 131, 132; — bij Heidanus, 122, 133; — bij Coccejus, 127 v.; — bij Voetius, 154, 155; — bij Essenius, 160; — bij Burman, 162; — bij Alting, 191, 193; — bij Bekker, 203 v.; — bij Maresius, 206; — bij Allinga, 210; — bij de Mey, 217; — bij v. Appeldoorn, 218 v.; — bij Koelman, 234; — bij Augustinus, 291; — bij Calvijn, 304.
op welken dag gerust moet worden; 366, 369 v., 372 v., 375, 376 v., 389, 391.
Zie ook: Gerson hierover, 26, 284; Catechismus Romanus, 29; Reformatoren, 31 v., 302 v.; Bastingius, 43; Acronius, 44; Lubbertus, 49; Dordtsche Syn., 65 v.; Augustinus, 73; Burs, 80 v.; Thysius, 103; Voetius, 154, 155; Ds. v. d. Hengel, 177, 178; Colonius, 181; Bekker, 203; Allinga, 210; Ryssenius, 213; de Mey, 217; Koelman, 234, 242.
de Oud-Christ. Kerk en de Zondagsviering; Th. Zahn over het getuigenis van Plinius, 283; id. Talmud, 283; Koelman, 283 v.; Hoornbeek, 283 v.; — en het verschil tusschen Westersche en Oostersche Kerk, 284; — het getuigenis van de martelaren, 284 v.; — en de getuigenissen van de „patres", 284 v.; — Coccejus over de getuigenissen van de „patres", 294.
Zondagswetten; zie Wet.

INHOUD.

Blz.

INLEIDING.

§ 1. Inleidende opmerkingen 1
§ 2. Verschillende beschouwingen over den Zondag en aangaande de historie van de opvatting van den Zondag 9
§ 3. Iets over de Sabbatsopvatting in de Oudheid, in de Middeleeuwen en bij de Reformatoren 15

HOOFDSTUK I. DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND EN DE ZONDAG VAN DE REFORMATIE TOT EN MET DE SYNODE VAN DORDT.

§ 1. De opvatting over den Zondag vóór het uitbreken van den strijd 35
§ 2. De Zondagskwestie in Zeeland en van daar op de Synode van Dordrecht 50
§ 3. De Sabbatskwestie op de Synode van Dordrecht . . 60

HOOFDSTUK II. DE EERSTE PERIODE VAN DEN SABBATSSTRIJD.

§ 1. De synoden van 1620; de classis Walcheren in de eerste tien jaar na de Synode van Dordt; Teellinck, Udemans, Burs, de „Lachrymae" 72
§ 2. De Particuliere Synoden van Zuid-Holland van 1621—1627; Voetius, Spiljardus, Teellinck 91
§ 3. Thysius; Walaeus, Gomarus, Rivet, Amesius 102

HOOFDSTUK III. DE TWEEDE PERIODE VAN DEN STRIJD: DE STRIJD IN LEIDEN.

§ 1. De strijd aan de Academie te Leiden 115
§ 2. De Sabbatskwestie op de Provinciale Synoden van Zuid-Holland; de beëindiging van den strijd tusschen de hoogleeraren 138

Blz.

HOOFDSTUK IV. DE DERDE PERIODE VAN DEN STRIJD: DE STRIJD IN UTRECHT EN IN GRONINGEN.

§ 1. De strijd aan de Academie van Utrecht 150
§ 2. De strijd in de kerk 167
§ 3. De strijd aan de Academie te Groningen 189

HOOFDSTUK V. DE VIERDE PERIODE VAN DEN STRIJD: HET DISPUUT OVER DEN SABBAT ALS ONDERDEEL VAN DE CARTESIAANSCH-COCCEJAANSCHE TWISTEN TOT OMSTREEKS 1675.

§ 1. Inleiding 201
§ 2. Het dispuut tusschen de theologen in deze periode 202
§ 3. De houding der Kerk in deze periode 222

HOOFDSTUK VI. DE SAMENVATTING VAN HET DISPUUT IN DEN STRIJD TUSSCHEN KOELMAN EN VLAK; NOG ENKELE STRIJDERS VOOR DEN SABBAT IN DE LAATSTE HELFT DER 17de EEUW.

§ 1. Koelman's geschriften over den Sabbat; het werk van Swartte; het werk van Vlak; Koelman tegen Swartte; Koelman tegen Vlak; Koelman tegen de Labadisten; de beide Brakels; het dispuut tusschen à Marck en Braun; Leydekker 232

HOOFDSTUK VII. HET BEROEP OP DE HISTORIE . . 275

HOOFDSTUK VIII. OVERZICHT VAN DE VERDEDIGDE OPVATTINGEN EN GEBRUIKTE ARGUMENTEN 345

BESLUIT 387

LIJST VAN GEBRUIKTE BOEKEN 399

REGISTERS 411

STELLINGEN.

I.

In het Sabbatsgebod moet worden onderscheiden tusschen moreel en ceremonieel; nader moet dit zoo worden verstaan, dat het gebod in de eerste plaats moreel is en dat „ceremonieel" niet behoeft te beteekenen „schaduwachtig".

II.

Het in acht nemen van de rust behoort mede tot de gehoorzaamheid aan en tot het moreele in dit gebod.

III.

Welke de opvatting van Calvijn over den Sabbat is geweest, dient aan een nader onderzoek te worden onderworpen.

IV.

De Zondagsopvatting van Calvijn en van de Reformatoren is sterk antithetisch georiënteerd aan de Scholastiek-Roomsche beschouwing over den Zondag en de feestdagen.

V.

In onze belijdenisgeschriften wordt een afdoende thetische uiteenzetting van het vierde gebod gemist.

VI.

De viering van den Zondag in plaats van den Sabbat berust op Gods Woord.

VII.

De Kerk moet er tegen waken, dat de viering van den Zondag niet wordt benadeeld door die der feestdagen of door z.g. wijdingsdiensten.

Het vie-
ring van de tweede feestdagen te bepleiten."

IX.

Ps. 127 is een eenheid.

X.

In den exegetischen en homiletischen arbeid over ps. 134 is er niet voldoende aandacht aan besteed, dat zoowel in vs 2 als in vs 3 het woord ברך voorkomt.

XI.

Men vatte Joh. 21 : 25 letterlijk op.

XII.

De onderscheiding tusschen strijdende en triumpheerende kerk voor resp. de kerk op aarde en in den hemel moet gehandhaafd blijven.

XIII.

Het gezag, waarmee de prediking moet eschieden eischt, dat, als binnen het raam van eigen Schriftbeshouwing twee opvattingen van een bepaalden tekst mogelijk ijn, de prediker niet voor een van die beide kieze met volstrekte verwerping van de andere.

XIV.

De vraag, of Abraham er goed aan deed, naar Egypte te trekken, toen er in Kanaän hongersnood was (en. 12), mag zonder meer niet bevestigend of ontkennend worden beantwoord; het antwoord moet hier gegeven worden in verband met Gen. 12 : 11, 12 en moet dan ontkennend luiden.

XV.

Onder de verschillende manieren, waarop over den Catechismus kan worden gepreekt, verdient de methode, waarbij de prediking geschiedt aan de hand van een Schriftwoord of -gedeelte, een plaats.

XVI.

Bij de bediening des Woords mag niet een in de Schrift niet-vermeld feit der contemporaine ongewijde geschiedenis een wezenlijk bestanddeel der prediking uitmaken.

XVII.

De term „aannemen" in verband met het doen van openbare belijdenis is in de Gereformeerde kerken ten onrechte te zeer in discrediet geraakt.

XVIII.

Bij het catechetisch onderwijs gebruike men als hoofdleerboek den Heidelbergschen Catechismus zelf.

XIX.

Wanneer iemand verhuist over de grens van zijn kerkelijke gemeente en weigert attestatie aan te vragen, vervalle zijn lidmaatschap eerst na advies van de classis.

XX.

De opheffing van de „tweede trap" van censuur behoort openlijk en met vaste formule te worden afgekondigd.

XXI.

Het is gewenscht, dat aan de Theologische Hoogeschool te Kampen en in de theol. faculteit aan de V. U., door daartoe gequalificeerde privaat-docenten, colleges in speciale onderdeelen der theologische wetenschap worden gegeven.